Ф 839 I
ЧАСОПИСИ
1 ПРИМЕРАК

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САН

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА I

Нова серија
књ. I
1950

БЕОГРАД, 1950

П 839/II

ЧАСОПИСИ
1 ПРИМЕРАК

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES

STARINAR

REVUE DE L'INSTITUT ARCHEOLOGIQUE

NOUVELLE SERIE

I[ER] VOLUME

BEOGRAD, 1950

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САН

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА I

БЕОГРАД, 1950

Уредник: академик ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ
Управник Археолошког института САН

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

БОШКОВИЋ ЂУРЂЕ, ВАСИЋ д-р МИЛОЈЕ, ГРБИЋ д-р МИОДРАГ, ГРУЈИЋ д-р РАДОСЛАВ, ДЕРОКО АЛЕКСАНДАР, ЗДРАВКОВИЋ ИВАН, МИРКОВИЋ д-р ЛАЗАР, РАДОЈЧИЋ д-р СВЕТОЗАР

Примљено на III скупу Одељења друштвених наука од 26-III-1949 године

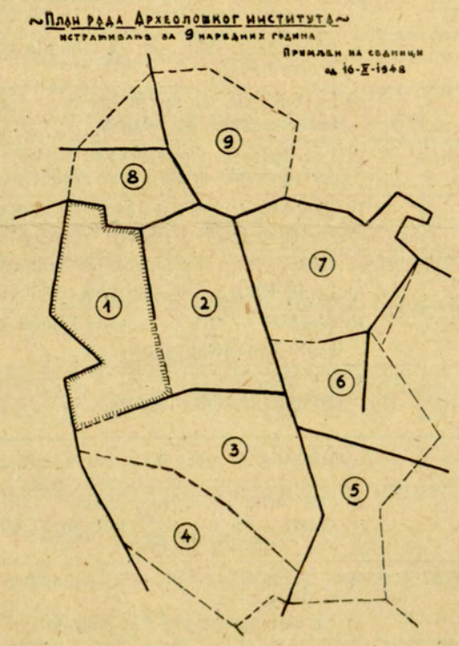
Научна књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ШТАМПАРИЈА и КЊИГОВЕЗНИЦА „НАУЧНА КЊИГА“ — Погон 2, Грачаничка 14

Plan général du travail de l'Institut archéologique de l'Académie Serbe des Sciences

Recherches prévues pour les années 1949—1957

Plan général du travail de l'Institut archéologique de l'Académie Serbe des Sciences

Le plan général de travail à l'Institut archéologique de l'Académie Serbe des Sciences consiste dans l'étude du passé des peuples yougoslaves et slaves du sud et particulièrement des Serbes sur la base d'une documentation archéologique scientifique.

Les problèmes essentiels que l'on y traite sont les suivants:

	PLAN GÉNÉRAL DE L'ACTIVITÉ PARTICULIÈRE DE CHAQUE MEMBRE DE L'INSTITUT	PLAN CONCRET DE CHAQUE MEMBRE DE L'INSTITUT POUR L'ANNÉE 1947
I) Etablissement des Slaves dans la péninsule balkanique et par suite travaux d'excavation et d'exploration des localités;	Dj. Mano-Zisi, M. Ljubinković, M. et D. Garašanin	Mano-Zisi, M. Ljubinković, M. et D. Garašanin
II) Peuples que les Slaves y ont trouvés et avec lesquels ils sont entrés en contact lors de leur établissement; acquisitions culturelles et techniques de ces peuples et, à ce sujet, travail d'excavations et exploration des localités et monuments:		
a) préhistoriques,	M. Vasić, M. Grbić, M. et D. Garašanin	Grbić, M. et D. Garašanin
b) grecs, antiques,	M. Vasić, Dj. Mano-Zisi, R. Marić, M. et D. Garašanin	Mano-Zisi, Marić, M. et D. Garašanin
c) romains,	M. Vasić, M. Grbić, R. Marić, M. et D. Garašanin	Mano-Zisi, Marić, M. et D. Garašanin
d) byzantins (de la première époque)	V. Petković, S. Radojčić, A. Deroko, Dj. Bošković, Dj. Mano-Zisi, M. Ljubinković	Petković, Radojčić, Deroko
e) barbares,	Dj. Mano-Zisi, M. Ljubinković, M. Garašanin	Mano-Zisi, M. Ljubinkovtć, M. Garašanin
III) Rapport entre les tribus slaves, en premier lieu des Serbes, et les autres peuples et états, à savoir:		
a) Byzance, exploration des monuments byzantins de la basse époque,	V. Petković, L. Mirković, A. Deroko, Dj Bošković, S. Radojčić, Dj. Mano-Zisi, I. Zdravković, R. et M. Ljubinković	Deroko, Radojčić
b) L'Occident, rallié par le Littoral — exploration des monuments qui se trouvent en rapport avec l'Occident et le Littoral,	V. Petković, A. Deroko, Dj. Bošković, S. Radojčić, R. et M. Ljubinković	
c) L'Occident. rallié par la Hongrie — examen des monuments, particulièrement en Voïvodina,	R. Grujić, L. Mirković, A. Deroko, Dj. Bošković, Dj. Mano-Zisi, Z Simić-Milovanović	Grujić, Mirković, Mano-Zisi
d) La Valachie et la Moldavie — études des influences que nos monuments ont exercées dans ces régions,	R. Grujić, L. Mirković, A. Deroko, Dj. Bošković, R. Ljubinković	Bošković, R. Ljubinković
e) Les Turcs et Chiptares et études relatives des monuments musulmans et de la part que nos artisans locaux ont prise dans leur création.	A. Deroko, Dj. Bošković, I. Zdravković, D. Jovanović	
f) Rapports réciproques entre les Serbes et les autres peuples slaves dans les Balkans et autres pays, étudiés à travers les monuments archéologiques et artistiques;	V. Petković, R. Grujić, S. Radojčić, Dj. Bošković, A. Deroko, R. Ljubinković, Z. Simić-Milovanović	Grujić
IV) Relations sociales chez les Slaves, particulièrement chez les Serbes, au moyen âge, à savoir:		
a) La féodalité, — et par suite examen des citadelles et des peintures,	A. Deroko, Dj. Bošković, I. Zdravković, D. Jovanović	Deroko, Bošković, Zdravković, Jovanović
b) L'église, — et à ce propos l'étude des monastères, à savoir: 1) de leur architecture,	V. Petković, A. Deroko, Dj. Bošković, I. Zdravković	Bošković, Zdravković
2) leurs peintures murales, et	V. Petković, L. Mirković. S. Radojčić, Dj. Bošković. R. Grujić. Dj. Mano-Zisi, Z. Simić-Milovanović, R. et M. Ljubinković	Mirković, Grujić, Bošković, Simić-Milovanović, R. et M. Ljubinković
3) autres espèces de créations artistiques,	L. Mirković, R. Grujić, Dj. Mano-Zisi, S. Radojčić, Z. Simić-Milovanović, R, et M. Ljubinković, Dj. Bošković	Mirković, Grujić, Radojčić ,Simić-Milovanović, R. ot M. Ljubinković
c) Les serfs: „Meropsi", „Sebri", „Otroci" et l'étude relative des agglomérations diverses ainsi que des restes de l'architecture et de l'art profane, en ce qui concerne leur influence ultérieure.	A. Deroko, Dj. Bošković, I. Zdravković, D. Jovanović, Dj. Mano-Zisi	Deroko, Bošković, Zdravković
Pour accomplir progressivement ce programme dans son ensemble il est nécessaire d'établir et d'organiser		
a) La cartothèque avec la photothèque,	Tous les membres, et en particulier M. Ljubinković et Oj. Bošković,	Ljubinković, Bošković
b) Les cartes archéologiques,	Tous les membres, et en particulier A. Deroko	Deroko et les autres membres
c) La collection des croquis architectoniques et	Tous les membres, et en particulier A. Deroko et Dj. Bošković	Deroko, Bošković
d) La bibliothèque.	M. Garašanin	M. Garašanin

L'Institut collaborera directement avec les autres Instituts apparentés de l'Académie Serbe des Sciences, avec, le Service des Monuments historiques de la R. P. de Serbie, avec les musées, l'Université et instituts correspondants des autres républiques populaires et à l'étranger.

L' Institut s'occupera particulièrement de l'éducation de jeunes cadres scientifiques, aussi bien pour la République Populaire de Serbie, que pour les autres Républiques, qui manquent encore de cadre scientifique.

L'Institut fera paraitre au moins une publication par an.

Уводна реч

„Наша земља врло је богата разним умјетничким и културним споменицима, за које прије нису марили они који су били позвани и одговорни за то, али које ми данас морамо сакупити, сачувати и учинити доступним сваком грађанину наше земље“.

Из говора друга Тита, одржаног приликом његовог проглашења за почасног члана Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу, 28 децембра 1947 г.

Археолошки институт Српске академије наука основан је 4 јуна 1947 године, у првој години наше прве Петолетке. И одмах, од самог почетка свога рада, он је добио пуну и обилну материјалну и моралну помоћ како саме Академије тако и наших народних власти. Већ из те чињенице види се пуно и свестрано интересовање наших народних власти за науку и научни рад; види се затим огромна разлика у односу према научном раду у поређењу према односу властодржаца у бившој Југославији, који о науци или уопште нису водили рачуна, или су је, у случајевима када је показивала напредне, прогресивне тежње, директно спутавали; види се најзад свесна, одлучна тежња да се научни рад плански развије и подигне на нов, виши степен и то на свима секторима науке.

Већ при своме оснивању Институт је прихватио у наследство како неке неоспорно позитивне тековине научнога рада у бившој Југославији, тако и извесна оптерећења произашла из ранијих услова под којима се научни рад развијао, оптерећења која и данас претстављају извесну кочницу за пун, слободан плански развитак рада у Институту.

Његово основно наслеђе то су људи, — живи људи. То су људи који прво и пре свега доносе са собом велику, несебичну љубав према науци и научном раду. То су људи са неоспорно великим техничким и теренским радним искуствима. Људи који несумњиво поседују и изјесан борбени став у научном раду, стечен у сукобима са пуним несхватањем науке од стране властодржаца у бившој Југославији. То је она основна вредност са којом је Институт почео да дела, — вредност која ни издалека није мала.

С друге стране наслеђено оптерећење, о коме је мало пре било речи, није ништа мање. Напротив. Оно чак у извесним правцима добија и врло општар облик. То је прво навика на потпуно изолован, самосталан, индивидуалистички рад, рад који не трпи никакву планску дисциплину, који не жели да се подвргне никаквим корекцијама које би могле произаћи из планске радне повезаности са другима. Такав рад, хетеротен често до анархизма, води узалудном трошењу енергије на савлађивање већ познатих па чак и савладаних тешкоћа, води често постизању већ раније остварених, а понекад чак и потпуно погрешних резултата. Неоспорно да је и раније, у бившој Југославији, било научне сарадње међу појединцима, али је она у главном била случајна, повремена и нестабилна, беспланска. Навике на такав, индивидуалистички, бесплански рад, осећају се код нас, те још како, у прилично наглашеној мери.

У условима у којима се развијао научни рад у бившој Југославији ретко је ко од научних радника имао прилике да се изближе, свестрано и озбиљно упозна са методом и тумачењима дијалектичког материјализма. Отуда често падање у метафизику и идеализам, што је уосталом сасвим природно с обзиром на чињеницу да су и метафизика и идеализам један од идеолошких облика грађанског буржоаског друштва у коме су се кретали и коме су по

општем склопу своје свести припадали и научни раденици у бившој Југославији. Отуда и њихово бежање у науку као у какав магиски зачаран замак, бежање од живота, бежање од свих оних реалних проблема које је живот пред њих постављао, — отуда и изоловање саме науке од живота, стварање некакве „више", „чисте", безживотне науке, стварање науке ради науке. Трагови таквог изолационистичког става према животу могу се још увек пронаћи у нашој свести или потсвести приликом научнога рада.

Са таквим оптерећењима и са таквим већ раније поменутим позитивним вредностима, Институт је отпочео свој рад. Већ на првим састанцима продискутован је међутим са пуно добре воље општи, оквирни план рада, који је, у облику табеларног прегледа приложен на крају Старинара. Но то је тада био заиста само општи, оквирни план. Конкретни план рада за 1947 годину, иако веома богат и разноврсан, био је састављен у суштини од простог збира индивидуалних планова. Ближа и шира сарадња између појединих чланова Института, на бази заједничког проучавања истих проблема, постигнута је само у сасвим ограниченој мери. План је међутим ипак у потпуности испуњен, и ова свеска Старинара, састављена из несумњиво богатог одбира студија, извештаја и прилога, истина недовољно међусобно повезаних, одраз је у ствари свих успеха и свих непотпуно савладаних тешкоћа са којима је Институт у току 1947 године имао да се бори. Но то је била година у којој су се опробале снаге Института, а она је показала и да је Институт кадар прогресивно да се развија.

Године 1948 могао је отуда већ да се учини један корак унапред. У оквиру општег плана, поред индивидуалистичких, који су у потпуности остварени, поставља се и извршује један заједнички задатак, на чијем савладавању истина још увек нису могли бити у подједнакој мери ангажовани сви чланови Института. То је рад на испитивању Београдске тврђаве. Иако се и приликом овог рада нашло и на извесне тешкоће објективне природе, нарочито у погледу ангажовања грубе радне снаге, постигнути резултати су ипак неоспорно видни, али је њихова важност нарочито у томе што се показало да Институт, уз упорно савладивања препрека може да ради и на заједничкој јединственој проблематици. Такав закључак омогућио је да се тежиште у току 1949 г. још више помери ка колективном плану рада, без и мало занемаривања индивидуалних планова.

Као заједнички рад поред Београдске тврђаве поставља се још и основно археолошко испитивање територије НР Србије, у етапама које би се развијале у току од 9 година. Институт је стао на гледиште да би дужи период времена сувише расплинуо овај рад, који се с друге стране, за краће време не би могао уопште свршити. Територија НР Србије отуда је подељена на 9 сектора (види слику) * који ће бити сукцесивно испитивани почев са територијом Западне Србије, у археолошком погледу до сада најмање проученом. Сем ангажовања свију својих чланова и бројних студената, Институт очекује и живу сарадњу и помоћ од стране других института САН који се баве проучавањем више или мање сродних проблема.

Археолошки институт дао је у осталом већ иницијативу да и други институти у свој будући план унесу проучавање територије НР Србије по истом систему, како бисмо за 9 година имали бар приближну слику свеукупног природног и културног богатства наше уже домовине.

Узимајући у обзир искуства стечена у досадањем животу Института пред његово се чланство поставља низ конкретних задатака међу којима би најважнији били следећи:

Што пре савладати супротности које се још увек појављују између заједничког и појединачних планова рада, пуним уклапањем појединачних планова у опште;

Постепено овладавати диалектичким материјализмом и оживети научни рад прожимајући га дијалектичном методом и материјалистичким научним тумачењем. Борити се против схватања науке ради науке, археологије ради археологије, борити се за археологију која извире из живота, тумачи и увире у живот;

Најактивније радити на подизању младог научног кадра способног да се прихвати озбиљног научног рада не само у НР Србији, већ и у другим братским народним републикама које оскудевају у кадровима;

Свесно и планski прикупљати научни материјал, да би се у даном тренутку могао учинити скоковит прелаз на његово систематско синтетично повезивање.

Буде ли Институт пуним залагањем свих својих чланова успео да изврши ове задатке, он ће, подижући науку на све виши степен, на своме сектору, на научном пољу, и у својим размерама несумњиво допринети изградњи социјализма у нашој земљи.

Ђ. Бошковић

---

*) Скица је приложена на крају ове књиге Старинара.

Avant propos

„Notre pays est très riche en monuments d' art et de culture de toutes sortes, qui avaient été negligés auparavent par les dirigeant qui en étaient responsables, mais que nous devons grouper aujourd'hui, conserver et metre à la portée de chaque citoyen de notre pays".

Paroles, tirées du discours prononcé par le Maréchal Tito, lors de sa promotion à la dignité de membre d'honneur de l'Académie Yougoslave des sciences et des arts à Zagreb, le 28 décembre 1947.

L'Institut Archéologique de l'Académie Serbe de Science, fondé le 4 juin 1947, au cours de la première année de notre premier plan quinquennal a joui, dès ses débuts, de l'appui matériel et moral le plus complet, tant de l'Académie-même que des autorités populaires. Ce fait suffit à lui seul, à prouver l'intérêt profond que notre pouvoir populaire voue à la science et à l'activité scientifique en général. Nous percevons de même une différence énorme, si nous comparons cet intérêt à celui des dirigeants de la Yougoslavie d'avant-guerre qui ne tenaient aucun compte de la science, se bornant à entraver toute activité scienticique positive et progressiste. Enfin, nous rencontrons aujourd'hui une tendence raisonnée et décidée à développer selon un certain plan déterminé l'activité scientifique, à élever celle-ci à un niveau supérieur dans tous les domaines de la science.

Depuis sa fondation, l'Institut archéologique porte en soi plusieurs traits que les temps passés lui ont légués en héritage. Ce sont d'une part les résultats incontestablement positifs de l'activité scientifique dans la Yougoslavie d'avant-guerre, et, d'autre part, un certain nombre de préjugés issus des conditions dans lesquelles cette activité se développait autrefois, préjugés qui, aujourd'hui encore, gènent jusqu'à une certaine mesure le plein essor, libre et coordonné, du travail de l'Institut.

Ce sont pourtant les hommes, les hommes vivants, qui jouent le rôle principal dans cet héritage acquis par notre Institut. Ces hommes, qui ont, avant tout, un grand amour de la science et de l'activité scientifique, ainsi que des connaissances scientifiques, acquises au cours du travail sur le terrain de recherches et dont la valeur est incontestable. Ces hommes qui possèdent de même dans une certaine mesure un esprit militant dans leur activité, esprit formé dans la lutte contre l'incompréhension totale des dirigeants de la Yougoslavie d'avant-guerre à l'égard de la science. C'est la la valeur fondamentale qui se trouve à la base des débuts de l'activité de l'Institut, valeur dont la qualité est loin d'être médiocre.

Il faut avouer cependant que l'héritage négatif, dont il a été questions plus haut, n'est pas moindre. Bien au contraire, cet héritage tend même, dans certains domaines, à prendre une forme particulièrement aigue. C'est en premier lieu l'habitude exclusive du travail isolé, indépendent et individuel qui ne peut souffrir aucune discipline coordonnée, qui n'admet aucune corection pouvant naître d'une activité commune. Cette manière d'agir, hétérogène parfois jusqu'à l'anarchisme, aboutit à un éparpillement inutile des forces scientifiques, à la lutte avec des difficultés déjà ecartées, à l'étude de résultats déjà acquis, et parfois même, ce qui est bien pire, à des résultats faux. Il est evident qu'une certaine collaboration scientifique pouvait exister même autrefois. Mais généralement celle-ci était dûe au hasard et avait un caractère éphémère et instable, dénué de tout plan. Cette sorte d'activité individuelle se fait sentir, aujourd'hui encore, dans une mesure assez forte.

Les conditions de l'activité scientifique dans la Yougoslavie d'avant-guerre ne pouvaient généralement offrir à nos savants la possibilité d'etudier de plus près, d'une manière détaillée et sérieuse, la méthode et les

points de vue du matérialisme dialectique. De là l'aboutissement à la métaphysique et à l'idéalisme, ce qui du reste n'a rien d'étonnant, vu que ces deux conceptions représentent les forces typiques de la pensée de la société bourgeoise, dans laquelle agissaient et vivaient nos savants, et dont ils faisaient part eux-mêmes, par la constitution de leur esprit. De là l'habitude de chercher un refuge dans la science comme dans quelque château enchanté, l'habitude de fuir loin de la vie réelle et de tous les problèmes qu'elle pose, d'isoler la science elle même de la vie. De là la tendance vers une science «supérieure et pure», dénuée de vie, vers «la science pour la science». Les traces de cette conception isolationiste envers la vie se retrouvent encore, conscientes ou non, dans nos travaux scientifiques.

C'est avec les traits positifs, et les valeurs positives précitée que l'Institut commença son activité scientifique. Le cadre général de son plan fut discuté toutefois avec beancoup de bonne volonté, dès les premières séances. Ce cadre est imprimé en forme tabellaire à la fin de ce volume. Il faut préciser néanmoins que se qui fut conclu alors n'était en réalitée que le cadre d'un plan général qui, quoique fort riche et fort varié, ne représentait qu'une somme de plans individuels. Ce n'est que dans une mesure bien restreinte qu'une coopération plus étroite à la base de l'étude de problèmes communs put être réalisée. Néanmoins, ce plan a été réalisé dans son ensemble. Le présent volume, composé d'un grand nombre d'études de comptes-rendus et de communications reflète le plus complètement possible tous les succès de l'Institut, ainsi que toutes ses faibleses, au cours de l'année 1947. Or, ce fut l'anné où les forces de l'Institut furent mises à l'épreuve pour la première fois. Et cette épreuve montre l'aptitude incontestable de l'Instatut à un développement progressif.

L'année 1948 put donc apporter à l'Institut un progrès notable. Outre les plans individuels, qui furent réalisés en tout point, un devoir commun se posa devant ses collaborateurs, devoir à la réalisation duquel tous n'ont pu, il est vrai, participer dans la même mesure. Il s'agit de l'étude de la forteresse de Belgrade. Bien qu'au cours de ce travail l'Institut rencontra des difficultés d'un caractère objectif, les résultats atteints sont notables. Ce qui, cependant est d'une importance toute particulière, c'est la preuve déjà acquise que l'Institut se trouve être apte à l'étude en commun d'un même groupe de problèmes et capable de vainere les difficultés qui s'opposent à la réalisation de cette étude. Cette conclusion nous amena en 1949 à accentuer encore plus fortement la partie collective du plan de l'Institut, sans toutefois entraver aucunement les plans individuels de ses collaborateurs.

En plus de l'étude de la forteresse de Belgrade c'est auissi l'exploration de tout le territoire de la Serbie qui s'impose aujourd'hui. Cette exploration se développera par étapes, au cours de neuf années suivantes. L'Institut considère qu'un délai plus long prolorgerait inutilement cette action, mais qu'il serait de même impossible de la mener à bien, en un laps de temps plus court. Le territoire de la république populaire de Serbie a donc été divisé en neuf secteurs, (v. la carte jointe à la fin de ce volume), dont l'exploration sera entreprise successivement en commençant par la Serbie de l'Ouest, territoire qui jusqu'à ce jour a été le moins étudié du point de vue archéologique. Outre la collaboration de tous ses membres et d'un grand nombre d'étudiants, l'Institut compte également sur l'appui d'autres institutions semblables de l'Académie, donc l'activité se rattache à l'étude de problèmes plus ou moins apparentés.

Il faut noter du reste que l'Institut a déjà donné l'initiative pour l'introduction d'un système semblable dans le plan des autres Instituts. Nous espérons donc pouvoir esquisser, au cours de neuf années suivantes un tableau approximatif des richesses naturelles et culturelles de notre pays.

L'expérience que l'Institut a acquis au cours des trois dernières années, permet à nos collaborateurs d'envisager un certain nombre de tâches concrètes dont les plus importants seraient:

Ecarter le plus tôt possible toute divergence, existant entre les plans individuels et le plan colectif de l'Institut, par l'englobement des plans individuels dans ce dernier;

S'approprier les vues du matérialisme dialectique et donner une impulsion nouvelle à la science par la méthode dialectique et ses conceptions scientifiques;

Accumuler le matériel scientifique d'une façon méthodique et constente, pour pouvoir, au moment donné, entreprendre leur étude scientifique, systématique et synthétique;

Donner l'appui le plus complet à la formation des cadres scientifiques nouveaux dans le domaine de l'archéologie.

Nous esperons que l'Institut sera dans la possiblité de réaliser tous ces devoirs, grâce à l'activité de ses collaborateurs. Nous sommes persuadés qu'il contribuera de ce fait, dans la mesure de ses possibliliés, à la consolidation de la société socialiste, en rehaussant, dans le domaine de son activitá, la science archéologique à un niveau toujours de plus en plus élevé.

Djurdje Bošković

Barbotine-Керамика

Barbotine-керамика у долини Дунава, а нарочито у Винчи, још није довољно проучена, и ако сам о њој говорио у неколико наврата.[1])

1. — Техника barbotine-керамике.

На површини још влажног грубог суда превлачи се танак слој пречишћене, у води размућене, земље. Преко тога слоја превлаче се прстима лончара или каквим лончарским оруђем паралелни потези разних праваца (вертикалних, хоризонталних и косих). Сем тога понекад се изводе неправилни потези и уболи некаквим тупим оруђем, па се тако огрубљује површина вазе.[2])

керамици с разним варијететима нађене су вазе и у насељима на разним локалитетима, које ћу доцније поменути.

1. — Ваза из костурнице, П. В. IV, стр. 7. сл. 1. (Слика 1).
2. — Вазе из земуница, П. В. I, стр. 90, сл. 132; П. В. II, стр. 112, сл. 216.
3. — Фрагменти и вазе с ▽ 8,8 — ▽ 8,5 м. П. В. I, стр. 90, сл. 132а; П. В. II, стр. 112, сл. 216. стр. 182, сл. 365; стр. 112 (Слика 2), сл. 217; II. В. IV, стр. 21.
4. — Вазе с ▽ 7,8 — ▽ 6,4 м. П. В. IV, стр. 46, сл. 60; упор. стр. 80, сл. 113.

Сл. 1. Урна из костурнице ▽ 11,40
Urne, trouvée à une profondeur de ▽ 11,40 m. dans un tombeau

На површини оваквих ваза често су отисци прста и нокта, затим рељефни хоризонтални или других праваца прутови с отисцима прста и нокта. Понекад се израђују само плитке јамице прстом или оруђем.

На овом месту навешћу barbotine — вазе из разних слојева Винче. Из овог прегледа видеће се, да су такве вазе налажене у свима хоризонтима културног слоја овог насеља. У тој

5. — Фрагменти с ▽ 5,8 — ▽ 4,9 м. П. В IV, стр. 80, сл. 116.
6. — Вазе с ▽ 3,5 м. и ▽ 2,4 м. П. В. IV, стр. 113, сл. 192, № 1409, № 1420.
7. — Вазе с ▽ 0,7 (односно ▽ 1,4) м. — ▽ 1,4 (односно ▽ 1,9) м. П. В. IV, стр. 130, сл. 218a —d.
8. — Вазе с ▽ 1,9 — ▽ 1 (односно ▽ 1,5) м. (чешљасти орнаменти из Винче). (Слика 3).
9. — Фрагментована сепулкрална ваза (κάνουν) П. В. IV, стр. 95, сл. 154, с ▽ 5,4 м.

[1]) П(ренисториска) В(инча) I, стр. 46. 91, 96. П.В. II, стр. 16, 60, 68, 111, 112; П. В. IV. стр. XV, XXI, 7, 21, 46, 56.

[2]) П. В. I, стр. 91, сл. 139.

Arthur Evans[1]) је такве украсе назвао „rock-work" (rustica) при опису једног фрагмента из Кнососа Средње Миноског доба Ib (M. M. Ib). Истој врсти припада и керамика из гробова у Hagia Triada на Криту из Позног Миноског доба III (L, M. III).[2] Ови примерци с Крита су за сада, у колико ми је познато, најстарији и припадају II тисући пре наше ере. Из доба VIII—VI в. позната је таква керамика с појединих локалитета на Криту и на Родосу. — Према томе су barbotine — керамика и њена техника још један културни елеменат, који је прешао из прегрчке у културу грчког доба.[3])

2. Распрострањеност barbotine-керамике

Вероватно досељеницима (колонистима) распрострањена је ова керамика и до предела на северној обали Егејског Мора. Још раније сам навео такве локалитете на Халкидици (Gonia, Hagios Mamas, Molyvopyrgo). У позању ових налазишта констатована је ова керамика и на континенту (Вардаровци у Македонији). Али сем на овим налазиштима западне групе констатована је та керамика и на „Протезилаосову Тумулу" на Галипољском Полуострву, који је локалитет донекле посредник између оних налазишта на Криту и Родосу (а вероватно и на другим острвима) и налазишта на обалама Црног Мора. Тим путем доспела је ова керамика или њени носиоци и у долину Дунава, где су, нарочито дуж северне обале Дунава, откривени њени примерци на многим локалитетима. Таква су налазишта у Румунији: Черна Вода (на десној обали Дунава), Бојан **A** и **B** на острву, а Султана, Гумелница и Кћиоареле[4]) на левој обали. Тим локалитетима треба додати још и следеће: Глина, Вадастра, а у Србији „Обала Кусјак", Курвин Град, заједно с т. зв. „панонском" керамиком, Жуто Брдо и најзад Винча. Карактеристични су и слични орнаменти из Молдавије на локалитетима Darabani и Ruginoasa, који су донекле слични „чешљастим" орнаментима („striés") из Cucuteni и Триполја, а можда и њихове претече. С правом вели Gh. Stefan[5]) да је омиљеност овога орнамента била толико велика, да се његова примена на локалној керамици појављује на Југоистоку Европе чак до гвозденог доба II.

3. — Употреба barbotine-керамике.

Овако орнаментоване вазе из Истроса (Istros, Histria) сматрао је Vasile Parvan као локалан производ, а Marcelle Lambrino као импорт (можда из Мале Азије). Вазе се обично стављају у групу грубе керамике за домаћу употребу. Примерке из Винче сматрао сам и ја у свом делу „Преисториска Винча I—IV" и груписао их у грубу керамику дотичних стратума, што је погрешно. Она се као таква може сматрати само у раном добу, када су грађене куће округле или криволинијске основе. Али у добу правоугаоних зграда с изврсном керамиком таква керамика је добила нарочити карактер и употребу.

Barbotine-керамика у Hagia Triada нађена је у гробовима. На већини других наведених локалитета нема за сада поузданих података о њеној налажењу. Научници се споре о њеној употреби као и о употреби критских и родских питоса с рељефном и жигосаном декорацијом из доба VIII — VI в.[1]) Једни их сматрају као

Сл. 2. — Урна с ▽ 8,5 m
Urne, trouvèe à une profondeur de ▽ 8,5 m.

обично домаће посуђе, а други мисле да су они употребљавани за сахрањивање покојника. Myres-питос из Винче[2]), који припада истој групи питоса, говори у прилог другог мишљења. Исти је случај с barbotine — керамиком на „Протезилиосову Тумулу".

Много јаснија је употреба barbotine — керамике у Винчи, где су нађене обе вазе **(слика 1)**[3]) у дубини на ▽ 11,40 м. испод ▽ 0, а у непосредној близини костурнице с девет скелета, сахрањених у обиму земунице Z.

Исто тако је у овом погледу значајна и биконична урна **(слика 2),**[4]) нађена у Винчи на ▽ 8.5 м. с пепелом и калцинисаним костима. — И у млађим стратумима винчина слоја нађени су фрагменти ове керамике, која у току времена поступно дегенерише.

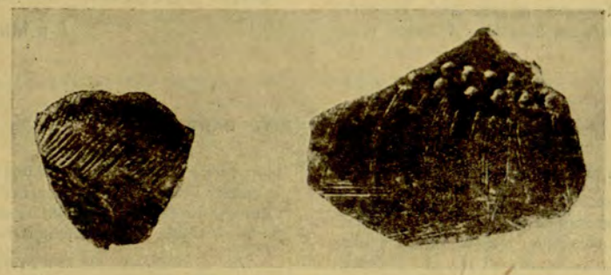
На већини поменутих локалитета с barbotine — керамиком не срећемо се с овако јасним и одређеним индикацијама о њеној употреби, као што ни у Винчи нису утврђени многи други гробови, и ако се и у њену слоју често налазе фрагменти људских костију (лубања) и остаци спаљених покојника.[5])

[1]) Palace of Minos I, II, III, London 1921—1930; vol. I, стр. 179. 180, 238, 601, упореди, E. Buschor, Griechische Vasenmalerei, München. 1925, стр 17 и даље.
[2]) P. of M., vol. I, стр. 181.
[3]) П. В. II. стр. 111 и даље.
[4]) П. В. I, стр. 91.
[5]) Dacia II, стр. 169.

[1]) Упореди П. В. II, стр. 115 и даље.
[2]) П В. II, стр. 37.
[3]) П. В. IV, стр. 7 сл 1—3.
[4]) Упореди П. Б. II, стр. 182, сл 365.
[5]) Упореди П. В. I, стр. 79 и даље.

У Гумелници и у Кћиоареле[1]) нађене су миниатурне урне у облику правоугаоних кућа с двосливним кровом, што указује на сахрањивање покојника у тамошњим културним слојевима. Vlad. Dumitrescu[2]) вели, да у том насељу није нађен ниједан гроб, али су у томе слоју нађене по неке људске кости, због чега се сме закључивати, да су покојници сахрањивани поред кућа. Gh. Stefan[3]) вели да Vlad. Dumitrescu има добрих мотива за претпоставку, да су куће у доњем слоју Гумелнице биле округле, што одговара појави у Винчи.

У Винчи је нађена једна мања урна[4]), чија врата нису правоугаона, али је урна нарочито значајна због лучног, апсидалног задњег зида. Таквим обликом ова урна се разликује од свих до сада нађених урни у облику куће у долини Дунава.[5]). С овог гледишта важна је група сепулкралних ваза на простору у обиму зидића од плетера и земље.[6]) чији је очувани део имао туп угао на прелазу из правог у лучни део зида (апсиде?). На томе простору нађен је питос,[7]) на чијем су рамену „тупим лончарским оруђем површно изведене спирале" (?). За објашњење облика овог простора навео сам онај гроб на Самосу,[8]), чија надгробна конструкција има апсидалан облик, а припада грчком архајском добу, о чему ће се говорити у даљем излагању. Винчин простор с поменутим вазама налазио се на ▽ 2,30 (односно ▽ 4,1) м., па се мора датовати у исто доба као и наведена урна с лучним (апсидалним?) зидом.

Сл. 3 — Фрагменти са чешљастим орнаментима — Fragments à ornements striés

4. Barbotine-керамика и апсидалне зграде

Ово накнадно проучавање barbotine — керамике покренуто је проучавањем Ejnar Dyggve-a[1]) и његовим закључком о употреби апсидалних грађевина у грчким светилиштима и њихне везе с грубом керамиком у Грчкој. С тога ваља овде нарочито истаћи, да ни костурница из Винче[2]) није правоугаоног, него сложеног криволинијног облика.

E. Dyggve вели, да му изгледа прихватљиво, да је у архитектонском погледу тако стран и прастари архитектонски тип, окружен по доњијем укусу правилно сграђеним култним грађевинама, морао сачувати специјалну, наиме култну, функцију. У прилог свога тумачења Dyggve наводи један пасус из чланка свога пријатеља Boëthius-a, који гласи: „Se le capanne — come le altre ceramiche vilanoviane — appartengono al settimo secolo, pare evidente, ehe esse non riproducano il tipo corrente di casa, ma che piuttosto ripristinino un vecchio tipo tradizionale e venerando".

Г. E. Dyggve цитира даље E. Pfuhl-a, који је још 1905 г. казао, да најбољи гробови у облику соба нису правоугаони него округли. Они обликом подражавају најстарије куће. — У доцнијем свом раду „Malerei und Zeichnung der Griechen" Pfuhl је поновио то своје мишљење. Његови следећи редови тичу се грчких као и римских прилика. „An sacrales Nachleben vorgeschichtlicher Urtümlichkeit wie bei dem Geschirr der römischen Arvalbrüder erinnern altattiche Funde: neben prächtigen Dipylonvasen etwa des 8 Jahrhunderts haben sich mehrfach, so z. B. in eleusinischen Gräbern mit der Hand gemachte monochrome kleine Gefässe mit primitiver Ornamentik gefunden..." Уз capana-примерке навешћу, вели Duggve, једну нарочито одговарајућу аналогију, указивањем на познате гробне фасаде у Ликији, које су „архаизирајуће". Циљ подржавања овог застарелог архитектонског стила у Ликији Dyggve објашњава традиционалним глорификовањем покојника. Грађевина има према томе смисао хероизирајућег атрибута..."

[1]) Старинар, 1938, стр. 90 и даље.
[2]) Dacia II, стр. 43, n 1.
[3]) Dacia II, стр. 146.
[4]) Старинар, 1938, стр 21, сл. 9a, b; П. В. III, стр. XXI, сл 1, нађена на ▽3,5 (односно ▽4) м.
[5]) Старинар, 1938, стр. 20.
[6]) П. В. IV стр. 74, сл. 98.
[7]) П. В. IV, стр. 75, сл. 100a, b,
[8]) J. Boehlau, Aus ionischen undi italischen Nekropolen, Leipzig, 1898, стр. 26. frg. 18; П. В. IV, стр. 73.

[1]) Ejnar Dyggve, Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon, Kobenhaven, 1948, стр. 331 и даље.
[2]) П. В. II, стр. 8; стр. 15, сл. 9; стр. 110, сл. 210.

Излишно је, после тога, нарочито доказивати и истицати старински карактер округле земунице и барботин керамике из винчине земунице Z, које су се тако дуго одржавале у сепулкралном култу покојника. Питање је, да ли се на свима локалитетима с barbotine — керамиком смеју претпостављати и гробови, што је у Винчи потпуно јасно и доказано. И ако постоје недовољни подаци о томе на другим локалитетима, за сада би ипак било рискантно генерализати ту појаву на сва налазишта.

Винча је јонска колонија, чији су оснивачи из свога завичаја пренели и обичај употребе barbotine — керамике у сепулкралном култу. За друге локалитете у долини Дунава с овом керамиком сме се тврдити да су њихова насеља постала под утицајем јонске културе, чији је, не мање важан, елеменат био и грчки сепулкрални култ. Утицај грчке културе у залеђу јонских колонија на Црном Мору огледа се и у употреби barbotine — керамике, која је у толико многобројнија и разноврснија, у колико су та насеља ближа обалама Црног Мора и Дунава, што доказују наведени локалитети.

Ма колико неугледна, barbotine — керамика, поставши сепулкрална, значајна је у погледу на многа питања која нас интересују. — Пре свега њена распрострањеност у југоисточној Европи, на чијим је насељима, ближим обалама Црног Мора и Дунава, она многобројнија и разноврснија- него на онима, која су удаљена од тих обала. Узрок те појаве треба тражити у њиховим економским везама с Јонијом (Егејом) и јонским колонистима као трговинским посредницима. То се може констатовати у граду Γελωνος-у, који описује Херодот и у Винчи, чија је привреда пружала производе земљорадње, сточарства, лова и риболова, а поврх свега металургије. Колонисти су донели собом и сепулкрални култ и за његово вршење потребне објекте (у Винчи: τράπεζαι, εσχαραι, κανοῦν, barbotine — керамика и т. д.). Такав култ и његове обредне предмете предали су они доцније и самим аутохтонима.

Због своје дуготрајне, вековне, употребе barbotine — керамика не може послужити за прецизније датовање насеља у којима се налази. Али њен велики значај састоји се у томе, што она и у Јонији (Егеји) припада, нарочито у доцнијем добу, сепулкралном култу, који је такође јонски (егејски). Тај култ се у овој области не би могао појавити у овом облику без учешћа Јонаца и Грка уопште, који у области Црног Мора и Дунава долазе најраније у VIII, али извесно у VII веку. Barbotine — керамика је овде поуздана индикација о постојању јонске (егејске) културе, чија нам је хронологија историски утврђена. Али barbotine — керамика мора се имати у виду и при датовању сликане керамике ове области. Питање датовања те сликане керамике је рђаво постављено и до данас нерешен проблем. Надам се, да ће barbotine — керамика и у том правцу бити корисно употребљена.

Д-р Милоје М. Васић

LA CERAMIQUE — DITE BARBOTINE

1. — Technique de la céramique — dite barbotine.

Sur les vases et tessons de Vinča (fig. 1—3) on voit les ornements rudimentaires de la céramique — dite barbotine ainsi que sa technique. Sur la figure 3 nous voyons deux examples d'ornements striés, dont la technique, semble -t-il, provient de la technique — barbotine elle-même, tandis que le vase fragmenté de Vinča κανοῦν ne peut être que conditionnellement classé dans ce groupe. Des ornements semblables de Cnossos (M. M. I. b) et des tombeaux de Hagia Triada (L. M. III) présentent cette même technique qu'Arthur Evans a appelée «rock-work» (rustica).

2. — Répartition de la céramique — dite barbotine

Il est probable que les vases nés de cette technique, ou bien même la technique proprement dite, ont été propagés par des colons hellènes et ioniens sur les côtes septentrionales de la mer Egée. Leur présence a été constatée sur la presqu'île chalcidique (Gonia, Hagios Mamas, Molyvopyrgo) en Macédoine (Vardarovci) sur la presqu'île de Gallipoli (le tumulus de Protésilaos). Nombreuses sont les localités dans la vallée du Danube en Roumanie (Černa Voda, Boian A et B, Sultana, Gumelnita, Cascioarcie, Glina, Vadastra), et en Serbie (Obala Kusjak, Žuto Brdo et surtout Vinča), en Moldavie (Darabani et Ruginoasa), où on trouve des ornements qui semblent être les précurseurs des ornements striés de Cucuteni et de Tripolje. Les mêmes ornements apparaissent dans l'Europe du Sud-Est jusqu'à l'époque de l'âge du fer II.

3. — Usage de la céramique — dite barbotine

La barbotine a été jusqu'aujourd'hui considérée comme une céramique grossière destinée aux usages domestiques. Il se peut qu'elle ait servi comme telle à l'époque des maisons rondes ou de plan curviligne, mais plus tard elle a pris un caractère funéraire. Ceci est evident à Hagia Triada, sur le tumulus de Protésilaos et surtout à Vinča, où deux vases (fig. 1) ont été trouvés dans la cabane aux neuf squelettes, puis sur une urne biconique (fig. 2). Les fragments de cette céramique apparaissent à tous les niveaux de la couche de Vinča, se raréfiant vers les strates postérieures.

Les urnes en miniature de Gumelnita et de Cascioarele, en forme de maison rectangulaire à toit à double versant, prouvent l'existence de tombeaux en ces lieux. Mais l'urne à plan absidal et le mur curviligne d'un edifice de Vinča (2 m 3 resp. 4 m 1), sont beaucoup plus intéressants à cet égard.

4. — La barbotine et les constructions absidales.

Ejnar Dyggve pense que les constructions absidales et leur céramique grossière ont eu une fonction spéciale dans le culte funéraire. Il cite Boethius et E. Pfuhl en y ajoutant les facades tombales de Lycie.

A Vinča (colonie ionienne) les tombeaux et la céramique — dite barbotine, se trouvent être ensemble. Ce fait n'est pas établi dans toutes les localités citées. Il serait très risqué de généraliser le fait constaté. Cependant les autres localités présentent d'autres éléments de culture ionienne (le culte funéraire par exemple), qui sont d'autant plus perceptibles et plus nombreux que les localités sont situées plus près de la côte de la Mer Noire et des rives du Danube.

*

Si insignifiante qu'elle soit, la barbotine, devenue funéraire, doit nous intéresser à plusieurs points de vue. — Tout d'abord sa répartition en Europe sud-orientale dépend de la proximité des endroits où on la trouve avec les côtes maritimes et les rives danubiennes. Elle est nombreuse et variée aux endroits proches de la mer et du Danube, elle se raréfie et se simplifie à ceux qui en sont éloignées. — Pour quelles raisons?

La réponse est imposée par les considérations dûes à l'existence de colonies commerciales ioniennes sur les bords de la mer et sur les rives du Danube, de même qu'à celle de colonies grecques à l'intérieur du continent. Telle est d'une part la colonie de Γελωνός décrite par Hérodote, et d'autre part Vinča elle-même, où j'ai dû constater l'existence de colons ioniens, jouant le rôle d'intermédiaires dans le commerce. En étudiant l'économie de Vinča, j'ai établi son opulence en produits d'agriculture, d'élevage, de chasse, de pêche et par dessus tout, de métallurgie — produits qui ont dû intéresser le plus vivement les Ioniens et les Grecs en général. Il est certain que les colons avaient apporté avec eux leur culte funéraire et ses ustensile (à Vinča: τραπεζα ἐσχάρα κανοῦν, à la barbotine etc), qui sont pa sés ensuite à l'usage des habitans autochtones eux-mêmes.

A cause de la longue durée de son usage, la barbotine ne peut nous aider à fixer d'une maniére plus précise la date des emplacements où elle se trouve. Mais, ce qui est significatif c'est l'usage qui en a été fait dans le culte funéraire d'origine ionienne (grecque en général). C'est pourquoi les stations situées à l'intérieur du continent ne peuvent être considérées comme antérieures à la fondation des colonies ioniennes sur les bords de la Mer Noire. Je pense qu'à la date de l'apparition de la barbotine, nous pouvons rattacher celle de la céramique peinte, dont le problème, mal posé, n'est pas encore résolu jusqu'aujourd'hui.

M. M. Vasić

Проблем бронзане секире из Винче

Спектралном анализом, вели писац једног чланка[1]), могу се у појединим металима тачно одредити страни елементи. Ти елементи пружају податке о географском пореклу дотичних метала. На основу такве анализе закључено је, да је познавање метала у раном металном добу оригинално у Средњој Немачкој. Оно није у Немачку пренето ни из Енглеске, ни Шпаније, ни Италије, нити из југоисточне Европе.

Даља је новина пишчев закључак, да анализа свих бронзаних предмета из једне оставе (dépôt) доказује да су разне врсте метала употребљаване једне поред других, што означава високо развијену металну технику. Та појава се може објаснити и на други начин, о чему нећу овде говорити.

Поред технике бронзане легуре бакра с калајем развија се, вели писац, и техника легуре бакра с арсеном, која је, можда, чак и старија од прве. Ова легура у преисторијским бронзаним пределима је скорашње откриће немачких научника. Арсен се меша с бакром у разним количинама, а може ићи и до 8%. Кад су ливене или у ватри коване, такве легуре су меке, а хладно коване оне добијају исту тврдоћу као и легуре од бакра и калаја (до 6%). Арсен је могао бити при топљењу нарочито додаван сразмерно чистом бакру. Руда арсена налази се у Немачкој у Erzgebirge, где се појављује поред руде бакра. Много ближе одређују порекло руда из којих је добијана бронзана легура кад се у њој налази сразмерно велики процената сребра, арсена и антимона (понекад и никла). Руде, у којима се налазе ови метали, појављују се једино у рударској области Kamsdorf-a, код Saalfeld-a у Немачкој.

Helmut Otto дао је у једној упоредној табели преглед 25 бронзаних легура, које се разликују по главним металима додатим бакру. Тек у доцнијем добу, вели писац, налазимо класичну легуру бакра с калајем која је, до сада, сувише рано датована. Почетак металне технике мора се тражити у ранијем добу и треба га датовати у трећу тисућу пре наше ере.

*

Наведени закључци из поменутог чланка не могу се у свему применити и на нашу преисторијску област, јер против њих, поред осталога, говори и резултат спектралне анализе једне пљоснате бронзане секире из Винче,[2]) која овом приликом добија изванредан значај. Легура ове секире спектрално је анализована у „Landesanstalt für Volkheitskunde y Halle (a. d. Saale), у институту који је, изгледа, близак и писцу наведеног чланка.

[1]) Dr. Helmut Otto, Neue Ergebnisse der Erforschung frühbronzezeitlicher Kupferlegierungen, y „Forschungen und Fortschritte", 15 Jahrgang, № 32—33, 10 und 20 November, 1939, стр. 398 и даље.

[2]) М. М. Васић, Преисториска Винча II, стр. 169, сл. 361.

Састав легуре винчине секире најближи је саставу легуре једног бодежа с дршкаљем („Stabdolch"), нађеног у остави (depôt) из Dieskau (Saalkreis), коју је H. Otto објавио у својој табели под бројем 6, стављајући је на чело групе бронзаних легура с арсеном.

Метали	„Stabdolch"	Секира из Винче
Бакар	92,7%	92%
Калај	траг	0
Олово	траг	0,05%
Сребро	0,08%	0,01%
Никал	0	траг
Кобалт	0	0
Арсен	7,00%	7,80%
Антимон	0	0
Бизмут	0,005%	траг
Свега	99,785	99,86

Оба предмета — „Stabdolch" и секира — израђени су скоро од исте легуре, у којој су главни састојци бакар и арсен. То је очевидно и неспорно. Питање је, међутим, да ли смемо на винчину секиру применити и остале закључке H. Otto-a, изведене на основу ових аналитичких података, а нарочито у погледу на датовање секире из Винче.

Примивши од директора поменутог института. T. Schulz-a извештај о резултату анализе секире, ја сам му, у свом одговору, дао стратиграфске податке о секири из Винче и нагласио, да је секира нађена на дубини од 1 М. испод површине, у културном слоју који је моћан 10,5 м., а чији почетак ни у ком случају не прелази другу половину VII века пре наше ере.

Одговор T. Schulz-a, директора института, гласио је:

Поводом вашег писма..... топионички директор T. Witter, саопштава следеће:

„Анализована мала пљосната секира припада по својој легури — легури бакра и арсена с великим процентом арсена — у веома рано доба, вероватно још пре 2.000 година пре наше ере, пошто је од таквих легура израђен највећи број бодежа с дршкаљом („Stabdolche") из Средње Немачке. Па и предмети из других предела медитеранске области као и у нас у Немачкој показују често велики проценат арсена. Из тога се може закључити, да је око означеног доба прерађиван бакар који је садржавао арсена. У доцније доба, када је бронза почела бити у опште употребљавана, нема ових легура бакра с арсеном". — То је мишљење високих и позваних ауторитета, али се њиме не могу уклонити ни поништити чињенице, које речито и неоспорно говоре против тога мишљења.

Питање датовања винчине секире обухватило је појаве у много већој области преисторијске културе. Оно се данас тиче медитеранске области с једне и Немачке с друге стране, обухватајући и долину Дунава у којој се Винча налази. Дунава који је и у доба винчина насеља био саобраћајни пут између Југоистока и Северозапада Европе. Према томе поуздано решење питања о датовању винчине секире па према томе и насеља у Винчи допринело би и решавању многих питања, која су додирнута у чланку H. Otto-a. Међутим његови закључци нису неприкосновени и ако, на први поглед, базирају на резултатима тако егзактне науке као што је хемија.

Сем анализе дотичних преисторијских објеката сва остала питања, која их се тичу, припадају Археологији, која располаже чињеницама и методом, који су јој својствени. Археологија се несумњиво мора служити резултатима проучавања свих наука којима, по својој природи, припада градиво очуваних предмета, као и свих техника које су примењене за израду дотичних предмета. Али крајњи закључци на основи свих тих података спадају искључиво у домен Археологије, а не других, у оваквим случајевима, помоћних јој наука.

*

Секира из Винче је дуга 8 см., на челу широка 3,1 см, на проширеном резу 4 см, а дебела је 0,4 см., **(Слика 1)** није случајан, појединачан налазак. Она је, напротив, нађена у културном слоју једног насеља, које је, досада, најбоље испитано налазиште с најбогатијом и најразноврснијом културном садржином у Дунавској Долини и у Југоисточној Европи у опште. Ми поуздано знамо да је дотична секира нађена на дубини од једног метра, испод површине земљишта у културном слоју, чију културну историју можемо пратити од његова почетка (око прелаза из VII у VI век наше ере) па до његова краја до око почетка хришћанске ере у нашој области (око почетка I века после наше ере).

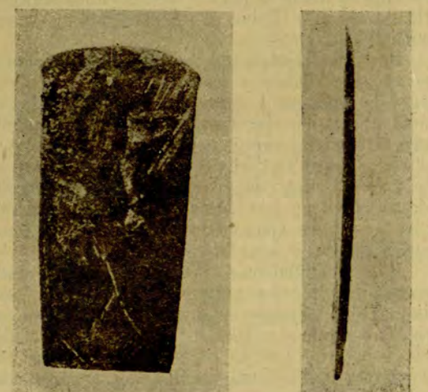
У истој стратиграфској дубини од једног метра испод површине нађена је једна алатка од гвожђа с фасетираном рупом за држаље,[1]) која је, по свом облику, слична алаткама из класичне Грчке. Али ова гвоздена алатка није једини доказ да слој бронзане секире у Винчи припада гвозденом добу, јер је на дубини од ∇ 3, 14 м. испод површине нађен гвоздени обруч и вресло од дрвеног ведра (situla),[2]) који доказују да и тај слој винчина насеља припада гвозденом добу, које ни у нашој области не почиње око 2.000 године, него много доцније.

Да ли је, према томе, бронзана секира од легуре бакра и арсена из Винче само случајан анахронизам у слоју гвозденога доба, или је она продукт разних других прилика и околности? И сам облик секире, који се типолошки сматра као најстарији облик металних секира, говорио би такође за то да је она анахронизам и да је, у гвозденом добу, у Винчу доспела непознатим нам путем и начином. То би било најлакше и најпростије, али не и једино могуће решење питања о појави ове секире у слоју гвозденога доба у Винчи, јер се у овој прилици морају узети у обзир целокупни карактер насеља као и друге околности које су тај карактер формирале.

[1]) Преисторијска Винча II, стр. 169, сл. 361а, б.
[2]) Ibid., стр. 169 сл. 360.

*

Досадашњи наласци из Винче и њихово проучавање утврдили су, да Винча не само припада металном добу, него да је она била и основана као рударско и металуршко насеље, чији су становници експлоатисали и прерађивали руду живе (цинабарит) из рудника на Шупљој Стени (јужно од Авале, на 22—23 Км. данашњега пута Београд—Крагујевац). Од тога рудника очуване су и данас старе галерије, у којима се налазе фрагменти земљаног посуђа, какво се налази и у слоју винчина насеља. С друге стране у винчину слоју појављује се врло

Сл. 1. — Пљосната бронзана секира с ∇ 1 м.
Hache plate en bronze

често и комаће руде цинабарита, који се, у области Винче, налази једино на Шупљој Стени. Сем тога нађене су у насељу и пећи за пржење цинабарита. Тиме је доказана најтешња веза између преисторијског насеља у Винчи и рудника на Шупљој Стени, који се, по природи саме ствари, морао налазити на територији овог насеља.

Рудари, који су радили на Шупљој Стени, познавали су свеколико рудно благо на Авали и у њеној околини, о чему сведоче у слоју насеља нађени комади галенита, који се, узгред буди речено, и данас експлоатише у самом подножју Авале, на локалитету „Црвени Брег". — Али не само то! Скоро све многобројно углачано камено оруђе из Винче израђено је од стена, које се налазе на Авали.

Ну, због појаве великог процента арсена у легури винчине бронзане секире ваља нарочито истаћи, да се арсенопирити налазе на местима, где су комплексне руде бакра, гвожђа, цинка, олова и т. д. Таква је сулфидна руда и цинабарит на Шупљој Стени, а колега Г. Др Коста В. Петковић, геолог, саопштава ми, да се арсенопирити налазе у Мајданпеку, Кучајни, на Авали, у Бабама, на Љутој Страни, на Космају, на Руднику и, што је такође значајно, у банатским огранцима Карпата. За сада се, међутим, не може утврдити порекло бакра, употребљаваног за израду секире, и ако се и он налази у околини Авале. Бакар је, међутим, могао бити добивен из Мајданпека, Кучајне или из других места у којима се (као н. пр. Ребељ у Ваљевском округу) налази руда бакра. С друге опет стране Винча је била у културним (трговинским) везама и с Тордошем на Моришу, у којем је нађена импортована винчина керамика, а сем тога Винча је била и у вези с облашћу око извора Тисе, одакле је добијала у великој количини вулканско стакло (опсидиан), које су њени становници употребљавали за израду врхалица.

Ови подаци доказују да су становници Винче могли лако добијати арсен било из непосредне околине Авале, било из даљих локалитета, па да су с бакром мешали арсен на место калаја, који је у континенталној Европи, а нарочито у Дунавској Долини, веома редак.

Против мишљења да је винчина секира локалан производ, израђен од материјала с Авале или из њене околине говорио би њен облик, који се у типологији овога оруђа сматра као најстарији. Познато је, међутим, да се у културним ритуалима, чак и у римском добу, често анахронистички израђују и употребљавају разне врсте предмета кроз врло дуго време, чувајући њихов облик, у којем су првобитно били употребљавани, што је и у Винчи могао бити случај. Употреба појединих предмета у ритуалу није у исто време доказ о њиховој употреби у стварном животу, у којем се употребљавају оруђа и предмети савршеније технике, бољег материала и практичнијег облика. Такав случај имамо и у Винчи. Јер на стратиграфској хоризонтали бронзане секире нађена је у Винчи поменута гвоздена алатка (просек?), која је несумњиво употребљавана у стварном животу. Тој алатки, а не секири, одговарају у Винчи, у хронолошком погледу, врло многе друге, поуздано датоване, врсте предмета људске индустрије. — Најзад треба поменути да J. N. Svoronos[2]) тврди, да су овакве бронзане секире још у XV в. пре наше ере употребљаване као легалан новац. То би пружало још једну могућност за објашњење ове секире.

Стога ако бисмо одговарајући слој насеља у Винчи хтели датовати једино на основи облика секире и арсена у њеној легури, морали бисмо негирати дугим искуством освештани метод Археологије у опште као и принцип стратиграфског датовања културе без писаних споменика. То, међутим, без јаких и неоспорних доказа не смемо учинити.

*

Утврдивши да су становници преисторијског насеља у Винчи били рудари и металурзи; да се на њиховој територији налазио рудник ци-

[1]) M. M. Васић, Преисториска Винча II, стр, 169, сл. 361 а, в.
[2]) L'Hellénisme primitif de la Macédoine, Paris, Athènes. 1919, стр. 171.

набарита; да су они експлоатисали и галенит као и разне врсте стена на Авали или у њену подножју, где се, поред осталих руда налази и арсенопирит, — утврдивши све то, ми можемо лако објаснити легуру винчине бронзане секире, у којој је место калаја употребљен у тако великом проценту (7,80%) арсен. На основи свега тога могли бисмо секиру сматрати као локалан продукт Винче, кад тиме не бисмо дошли у сукоб с датовањем секире од стране немачких научника у доба око 2.000 год. пре наше ере.

Самим тим се поставља најглавније питање: да ли винчину секиру треба датовати у доба насеља (VII до краја I века пре наше ере), или, обрнуто, насеље по датовању секире (око или пре 2.000 г. пре наше ере), како мисле немачки научници?

На овом месту изнећу чињенице, које омогућују правилно решење и тога питања.

Поменута секира је само један једини примерак своје врсте. С тога он не може бити поуздан ослонац за датовање насеља у толико пре што су у истом културном слоју нађене врло многе друге врсте предмета људске индустрије, заступљене небројеним примерцима предмета, који одсудно говоре против тако високог датовања овог насеља. — Сем тога ако бисмо то насеље датовали по више-мање произвољном датовању секире у доба око 2.000 г. пре наше ере, дошли бисмо у сукоб не само с археолошким методом у опште, него нарочито с искуством освештаним принципом стратиграфије, на коју почива целокупно наше познавање историје ранијих култура из доба без писаних докумената.

*

Ни за један тренутак не смемо посумњати у тачност разултата спектралне анализе, али се, с друге стране, не сме посумњати ни у тачност стратиграфске хронологије винчине секире, коју одређују поуздано датовани културни елементи у винчину слоју.

Спектрална анализа преисториских бронзаних предмета отвара нов пут бољем познавању преисториске културе у Европи у опште. Али она, као што доказује бронзана секира из Винче, не пружа поуздане хронолошке податке. Винчина секира речито нас опомиње на потребну опрезност при доношењу и генерализању закључака, изведених само на основу једног културног елемента.

Састав рудног блага на једном локалитету може бити исти или сличан саставу на другом локалитету, као што је случај с Erzgebirge и Авале с њеном ближом и даљом околином. Тај састав је дело природе, а не човека. Да бисмо, међутим, могли одредити доба експлоатације рудног блага на неком локалитету, не можемо се ослањати само на његов природни састав, него узети у обзир све људске творевине које су биле у вези с том експлоатацијом. На Авали и у Винчи је, видели смо, тај услов потпуно испуњен.

Винчина секира представља за Археологију предмет, нађен у слоју насеља, чије оснивање не прелази у даљу прошлост од VII—VI века пре наше ере. Секира чува нешто измењен облик најстаријих металних секира, али се она од њих разликује својим материалом — бронзом, — чија спектрална анализа пружа, по аналогијама из удаљених области, недовољне, скоро никакве хронолошке податке за датовање те секире и њена налазишта.

Ну, ма какво било решење питања о тако позној појави ове секире у винчину слоју, „оно ни у којем случају не може изменити овде утврђено датовање Винче, које се оснива на много поуздани им подацима, које су пружиле керамика и пластика из Винче" — казао сам већ раније,[1]) а при томе остајем и данас.

Д-р Милоје М. Васић

[1]) Преисториска Винча II, стр. 169, сл. 359.

DAS PROBLEM DER BRONZEAXT VON VINČA

Die Legur einer in Vinča gefundenen Bronzeaxt (Fig. 1) wurde durch die Spektralanalyse in der »Landesanstalt für Volkheitskunde« in Halle a. d. Saale untersucht. Herr Schulz, Direktor dieser Anstalt, hat mir seinerzeit das Resultat der Analyse mitgeteilt. Die Legur besteht hauptsächlich aus Kupfer (92%) und Arsen (7,8%) und steht somit der Legur eines Stabdolches aus Dieskau (Saalkreis) am nächsten, wie das aus der beigelegten Tabelle ersichtlich ist.

Nachträglich, am 23 Mai 1938, schrieb mir Herr Direktor Schulz: »Auf Ihr Schreiben vom 16 Mai teilt Herr Hüttendirektor Witter folgendes mit:

»Das untersuchte kleine Flachbeil gehört seiner Zusammensetzung nach — eine Kupferarsenlegierung mit hohem Arsengehalt — in eine sehr frühe Zeit, wahrscheinlich noch vor 2000 v. Chr., denn aus der gleichen Legierung sind die meisten der Stabdolche Mitteldeutschlands hergestellt worden. Auch zeigen Funde aus anderen Gegenden im Mittelmeergebiet und ebenfalls bei uns in Deutschland mehrfach einen erheblichen Arsengehalt. Das lässt darauf schliessen, dass um die angegebene Zeit arsenhaltiges Kupfer verarbeitet worden ist. In späterer Zeit, als die Bronze allgemein verwendet wurde, verschwinden diese Arsen-Kupferlegierungen.«

Es stellt sich nun die Frage, ob man die Vinča-ansiedlung nach dem Resultat der Spektralanalyse ihrer Bronzeaxt in die Zeit um, bzw. vor das Jahr 2000 datieren, oder diese Bronzeaxt in die letzte Periode der Eisenzeit unserer Gegend setzen soll, entsprechend der Kultur der genannten Ansiedlung, welche nicht vor dem Ausgang des VII. oder dem Anfang des VI. Jahrhunderts v. Chr. gegründet wurde.

Die Bronzeaxt ist 1 m. tief unter der Erdoberfläche aufgefunden worden, und zwar in einer mächtigen, 10,5 m. dicken, ein ununterbrochenes Menschenleben aufweisenden Kulturschichte, die einer um die Wende des VII.—VI. Jh. v. Chr. gegründeten Ansiedlung gehörte. Diese Ansiedlung zeigt vorwiegend den Charakter einer Kolonie vom Bergleuten und Metallurgen, welche hauptsächlich die Erze von Avala und deren Umgebung zu exploatieren und zu verarbeiten hatten. Ein bei Šuplja Stena in Überresten erhaltenes, etwa 12 km. in der Luftlinie von Vinča entferntes Zinnoberbergwerk war der Hauptpunkt der damaligen bergmännischen Tätigkeit. Sowohl die Darren von Zinnober dienenden Öfen in der Ansiedlung selbst, als auch die Fragmente der Keramik in den Bergwerkgalerien von Šuplja Stena, die denjenigen von Vinča gleich sind, beweisen den Zusammenhang der Vinčakolonie mit dem Bergwerk. Alle geglätteten Steinbbeile in Vinča sind aus den auf dem Avalaberge befindlichen Felsarten hergestellt worden. In der unmittelbaren Umgebung von Avala findet man Bleilglanz, von welchem Brocken auch in Vinča gefunden wurden.

Wie mir Herr Kollege D-r Kosta V. Petković mitteilt, findet man Kupfer in der Umgebung von Avala, weiter auch in Majdanpek, Kučajna usw. Von derselben massgebenden Seite wird mir ebenso mitgeteilt, dass Arsenopyrite in Majdanpek, Kučajna, Avala, Babe, Ljuta Strana, Kosmaj, Rudnik, aber auch in den Ausläufern der Karpaten von Banat vorhanden sind. Das letztgenannte Gebiet war den Vinčabewohnern wohl bekannt, wie das ein aus dem Teissquellgebiet stammender, in Vinča in grossen Mengen vorhandener Obsidian und die in Tordos am Moriš eingeführte Vinčakeramik beweisen.

Dieser Tatbestand weist auf die lokale Herstellung der Vinčaaxt hin, ist aber noch nicht wissenschaftlich bewiesen, denn diesbezügliche, nähere Untersuchungen sind noch nicht unternommen worden. Vom archäologischen Standpunkt aus gesehen, kann die Vinčaaxt, ihren Fundumständen nach, keinesfalls in die Zeit vor dem Ende des VII. Jh. vor Chr. datiert werden.

Dieser Schluss stützt sich, unter anderem, hauptsächich auf die Datierung der Keramik von Vinča.

Die Buccherokeramik ist die Hauptgattung in Vinča, welche von Anfang bis zum Ende der Ansiedlung im Gebrauche war. Die Buccherokeramik erscheint, soviel wir heute wissen, zum ersten Mal im VIII. Jh. v. Chr. in Lesbos. In Istros ist sie vom VII. Jh. bis in die byzantinische Zeit festgestellt. Ebenso wichtig ist das Fragment einer Vase, die mit ionischem rotem Firnis bemalt ist. Denselben roten Firnis trifft man ebenso auf anderen keramischen Fragmenten von Vinča an, welche stratigraphisch zur älteren Hälfte der Kulturschicht (von ▽ 8,4 — ▽ 7,1 und ▽ 4,4 m.) gehöre n

Diese und andere aus dem Südosten importierte Keramik von Vinča konnte nur durch Kulturbeziehungen zwischen den Bewohnern von Jonien und Vinča hierher gelangen. Dabei hat Istros jedenfalls die Hauptvermittlungsrolle gehabt.

Man kann das Resultat der Spektralanalyse der Vinčaaxt nicht bezweifeln, und das braucht man ja auch nicht zu tun. Andererseits kann aber die Archäologie in diesem Falle keinesfalls auf die angeführten Tatsachen verzichten, noch kann sie ihre Methode und das Prinzip der Stratigraphie verleugnen. Es sind allerdings weitere Forschungen auf diesem Gebiete notwendig, um die Frage ins Klare zu bringen. Die Bedingungen dazu sind vorhanden. Wie aber das Ergebnis dieser Nachforschung auchiausfallen mag, es wird nicht imstande sein, die von mir angeführten Tatsachen und meine, sich darauf stützende Datierung von Vinča umzustossen.

Dr. M. M. Vasić

Део инвентара једног гроба из Винче

Око садашње зграде за основну школу у селу Винчи често су налажени разни преисториски предмети, на основу којих се може закључити, да се на томе месту налазила некропола(?) испитиванога преисторискога насеља. Локалитет некрополе је удаљен за око 3—400 м. у западном правцу.

При копању рова за темељ школске зграде, на дубини од око 1 м. испод површине, нађени су заједно следећи предмети.

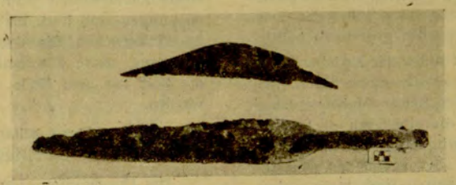
Слика 1. — Врх копља од гвожђа. Копље има дуг лист и коничну цев за насађивање на дрвену дршку. Оно је сада дуго 39,5 см. Цев је дуга 10,3 см.; њен горњи пречник мери 1,9 см., а пречник рупе 1,7 см. На одстојању од 2,2 см. од краја цеви пробушена је хоризонтална рупа за ексер, који је пролазио кроз зидове цеви и дршку копља. Ексер је очуван; његове су главице коничне.

Лист копља је дуг 29,2 см.; при дну је најшири, где мери 4,9 см., а при очуваном врху 1,8 см. Средином листа иде, целом дужином, пластично ребро, које поступно прелази у оштрице листа.

Слика 1. — Гвоздени нож. Цео нож је дуг 22,1 см. Сама сечица ножа је дуга 17,4 см., а дршка је дуга 4,7 см. На дршци се налази 0,3 см. широка рупа за ексер. Леђа ножа су дебела 0,3 см. (Она поступно прелазе у оштрицу (рез).)

На дршци је нож широк 2,4 см. На најширем месту, на средини своје дужине, нож је широк 3,5 см., а одатле поступно прелази у врх. Рез је хоризонталан, а леђа су на карактеристичан начин повијена. Оштрица је употребом искрзана.

Облик ножа је карактеристичан, али му се не могу наћи ближе аналогије.

Сл. 1. — Нож и копље из једног гроба у Винчи
Couteau et lance trouvés dans une sépulture à Vinča

Копље и нож оштећени су рђом и талогом кречњака, али се на њиховим појединим, добро очуваним местима налази лепа, племенита патина сиво-плавог тона челика. Патина је местимично одљуснута. Она је, изгледа, последица поновног загревања ових предмета на јачој ватри при спаљивању покојника.

Слика 2a и 2b — Углачана камена секира — мотика калупастог облика од прљавог (нечистог) магнезита. Очувана дужина 19,9 см., висина 4,9 см. Секира је преломљена још у старом добу. Њена углачана површина је глатка и масног сјаја, али је покривена дебљим слојем кречног талога. Стена је мека, због чега је секира јаче оштећена ударом будака при копању рова.

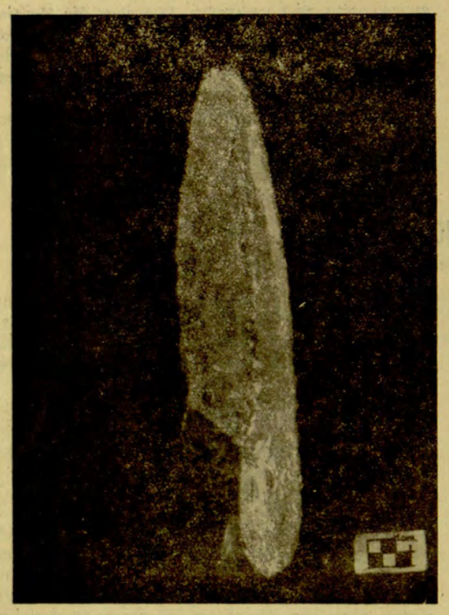
Појава гвозденог оружја и углачане секире од магнезита у истом гробу, потпуно одговара појавама у најмлађем делу винчина слоја, у којем се налазе углачане камене секире — мотике и предмети од гвожђа. С тога у доба тога најмлађег дела винчина слоја треба датовати и предмете из овог гроба.

Секира од магнезита може се објаснити као агрикултурно оруђе (мотика), али и као оружје покојника, којем су припадали гвоздени нож и гвоздено копље.

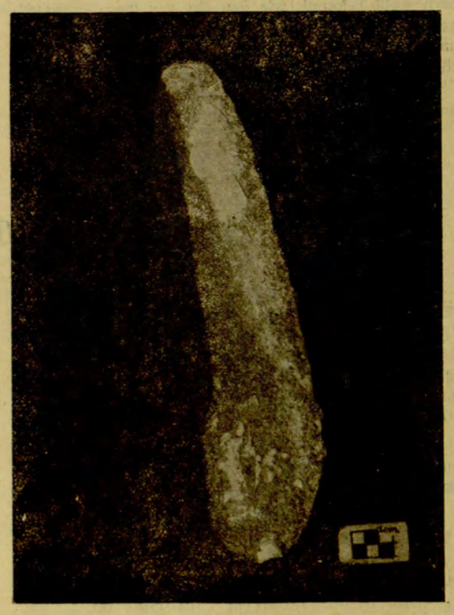
Камено оружје нађено је и у гробовима II периода у Este, у Северној Италији, о чему Adolfo Callegari[1]) вели: „La presenza di armi litiche, contemporanee agli schelettri offre argomento per ritenere che asse fossero usate tardi, e non possero già cosi disusate come credette il Ghirardini, per cui perduto il loro ufficio non servissero che qual amuleti (tomba di Lozzo)." — R. Mac Iver[1]) наводи доказе, да је Este стајала у трговинским везама с Дунавом (Hallstatt).

Део инвентара овога гроба поставља нове проблеме у Преисторији Дунавске Долине, који се још не могу дефинитивно решити.

[1]) Notizie degli Scavi di antichità, vol. VI, serie VI, fasc. 1°, 2°, 3°, (1930), p. 39.

Слика 2a — Камена секира (?) из једног гроба у Винчи
Hache de pierre trouvée dans une sépulture à Vinča

Слика 2b — Камена секира (?) из једног гроба у Винчи.
Hache de pierre trouvée dans une sépulture à Vinča

За мене је, међутим, много важније и овом приликом нарочито истаћи, да ни проучавање углачаног каменог оруђа из насеља у Винчи, нити проучавање инвентара овог гроба, ни у колико не мења моје закључке о култури преисторијског насеља у Винчи, изведене на основу многобројних и разноврсних објеката и појава у културном слоју Винче. Напротив, ова проучавања су их још боље потврдила.

Д-р Милоје М. Васић

PART OF THE CONTENTS OF A BURIAL AT VINCA

Numerous prehistoric objects found near the elementary school building in the modern village of Vinča show that the necropolis belonging to the excavated prehistoric settlement lay on this spot, some three or four hundred metres west of the settlement.

The following objects were found in a group about 1 metre below the surface in digging the foundations for the school.

Fig. 1. Iron spearhead with long blade and tapered tube to take a wooden shaft; it is now 39.5 cm. long. The tube is 10.3 cm. long; its upper diameter 1.9 and that of the socket 1.7 cm. The tube is pierced horizontally 2.2 cm. from the end for a rivet which passed through the wall of the tube and the shaft. The rivet with concial heads remains.

The blade is 29.2. cm. long and 4.9 cm. wide at the bottom and 1.8 cm. at the top. A rib runs lenghtwise along the middle of the blade.

Fig. 2, iron knife. L. 22,1 cm. of blade 17.4 cm; of handle 4.7 cm. There is a hole, 0.3 cm. wide, in the handle for a rivet. The back, 0.3 cm. thiok. At the handle, the knife is 2.4 cm. wide; at the broadest point, the middle, it is 3.5 cm. wide, whence it narrows to the point. The blade is horizontal and the back curved in a characteristic manner. The blade shows signs of use.

The spear and knife are rusted and coated with a lime deposit but in places (which have been weil preserved) there is a fine steelblue patina flaked off in spots, and is probably the result of re-exposure to fire in a cremation.

Fig. 3 a, b. Burnished stone shoe-last axe of impure magnesite. L, 19.9 cm; H. 4.9 cm. The axe was broken in antiquity. The burnished surface is smooth and giossy, but covered with a fairly thick lime deposit. The stone is soft and was damaged by the workman's pick.

The appearance of iron implents and burnished axes of magnesite in a single burial is entirely consistent with the features of the latest stratum of the deposits, in which they are both found. The objects from this burial should accordingly be dated as belonging to this latest stratum.

The magnesite axe may be considered to be a hoe but, like the iron knife and spear it belonged to the dead person.

Stone implements were found in burials of the IInd, period at Este in Northern Italy, of which Adolfo Callegari[1]) writes »La presenza di armi litiche, contemporanee agli scheletri offre argomento per ritenere che esse fossero usate anche tardi, e non fossero già cosi disusate come credette il Chirardini, per cul perduto i loro ufficio non servissero che quali amuleti (tomba de Lozzo)«. Randall Mac Iver 2 cites evidence of commercial connections between Este and the Danubian Basin (Hallstatt).

These funerary objects present new and so far unsolved problems in the prehistory of the Danube Valley.

I must, however, emphasise that the examination of the burnished stone implements from this settlement and a study of this burial confirm rather than modify my general conclusions concerning the culture of the settlement.

Dr. M. M. Vasić

Потиска култура у Банату

Потиска култура је добро позната преисторијска културна група, која је распрострањена у области мађарског Потисја, одакле продире и на територију северног Баната. Њен општи карактер, облици и типична орнаментика са урезаним мотивима ограниченим оквирима, као и орнаментима изведеним после печења црвеном бојом, која се отире, проучени су и у више махова истицани од стране мађарских археолога (1). Стога и није потребно, да се на тим питањима дуже задржавамо. Ближе ћемо се позабавити питањем ове културне групе у нашој земљи и проблемима, чијем решавању нарочито доприноси банатски материјал ове културне групе. Нарочито ћемо се задржати на питањима релативне хронологије, односа према другим истовременим културним групама. У неколико ћемо се дотаћи и проблема порекла ове културе. За остала питања у вези са њом упућујемо на већ наведена дела мађарских археолога.

Постојање потиске културе као засебне преисторијске групе на територији Баната први је истакао др. М. Грбић у свом систему преисторијске културе наше земље, у коме је ову групу обележио као неолит D (2). Тиме је др. Грбић ову културну групу означио као најмлађу у једном одређеном комплексу култура, које сачињавају: Неолит А (Старчевачка култура), Неолит В (Винчанска култура) и Неолит С (Плочничка култура) (3). На другом месту покушали смо, да овај релативно-хронолошки систем доведемо у везу са поделом која се може извршити у нашим преисторијским културама према стратиграфији великог преисторијског налазишта у Винчи (4). Тако смо дошли до закључка, да се старчевачка група може паралелисати са слојем земуница у Винчи (10,5—9,1 м.), да друга културна група др. Грбића одговара старијој фази винчанске културе (9,1 — око 6,5 м.) а трећа млађој фази исте културе (око 6,5 — до 3 м.). (5). У даљем излагању показаћемо, какав је временски однос потиске културе према осталим горе наведеним групама.

Потиска култура за сада је као самостална позната са малог броја банатских налазишта, о чему смо се уверили нарочито студијом материјала у банатским музејима, особито у Градском музеју у Зрењанину. Ова су налазишта следећа:

1. Српски Крстур, локалитет „Камара хумка". Насеље потиске културе са становима у облику земуница. Са овог места сакупљао је материјал Л. Надлачки, а систематска ископавања вршио је др. Грбић. Материјал са ископавања налази се данас у Уметничком музеју у Београду, а остали материјал у Градском музеју у Зрењанину. (6)

2. Нови Кнежевац. Насеље потиске културе на путу Нови Кнежевац — Банатско Аранђелово. Материјал у Градском музеју у Зрењанину. (7)

3. Чока, локалитет „Кременљак". Велико преисторијско насеље на коме је од 1907—1912 год. откопавао Ференц Мора. Највећи део материјала налази се у Сегедину, а неки објекти постоје и у Уметничком музеју у Београду и Градском музеју у Зрењанину (8). Већи део материјала одговара ономе у Српском Крстуру. Тако је и у Чоки поред потиске заступљена и Бодрогкерестурска културна група (9).

4. Црна Бара (срез Нови Кнежевац), локалитет „Пркос". Насеље са три слоја од којих први, са земуницама, припада потиској култури, а друга два са четвртастим кућама бодрогкерестурској култури. Материјал у Градском музеју у Зрењанину.

Осим овога треба подвући, да се на хумкама Северног Баната, како нам је љубазно саопштио кустос Градског музеја у Зрењанину Лазар Николић, нарочито на хумкама у троуглу Аранка — Мориш — Тиса, који је познат као веома богат преисториски старинама, врло често налази на површини материјал потиске културе. Будућа ископавања даће без сумње још много података у овом погледу.

На супрот овим насељима на којима се потиска култура налази као издвојена и самостална, појављује се она местимице и у заједници са материјалом старије фазе винчанске културе. Такав случај лично смо констатовали на локалитету „Градиште" код Иђоша, где се у старијем културном слоју налази материјал кереш групе, а у млађем материјал потиске културе и старије винчанске фазе. Сличну појаву установили смо и на налазишту Борђош код Волошинова.

Најзад, на извесном броју налазишта у Банату која припадају старијој фази винчанске културе, такође је заступљена потиска култура ма да спорадично, са свега по неколико

предмета. Таква су налазишта Иђош, (10), затим Арадац и најзад Потпорањ у доњем Банату. У Арадцу се међу типичним материјалом старије фазе винчанске културе налази и један фрагменат обода суда црвенкасте боје и грубе фактуре са типичним меандроидним орнаментима потиске културе (11). Из Потпорња пак познат је један суд са цилиндричним вратом и двема хоризонтално пробушеним ушицама непосредно испод обода који такође, фактуром и орнаментиком припада овој културној групи (12). Овај облик унео је и Томпа међу типичне форме потиске културе у Мађарској (13).

Све појаве потиске културе, о којима је до сада било речи, заступљене су само фрагментима посуђа, што знатно отежава претставу о карактеристичним облицима ове културне групе у нашој земљи. Једини цео примерак претставља већ поменути суд из Потпорња (сл. 1).

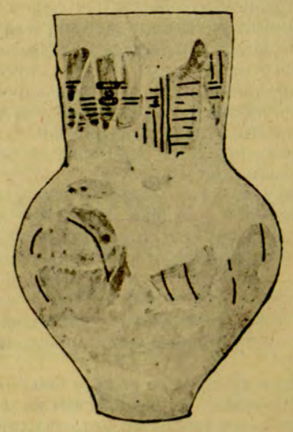
Из горе наведених података види се, да је потиска култура као самостална културна

Сл. 1. Суд из Потпорња. Старинар 1938 стр. 111, T, IX, лево.
Vase de Potporanj

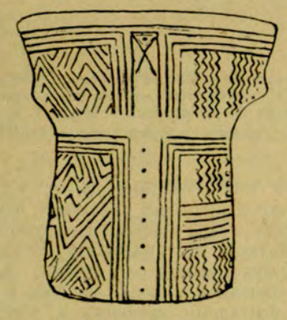
група ограничена само на северни Банат. Даље према југу она се појављује само у заједници са старијом фазом винчанске културе и то махом у појединачним налазима. Најсевернију тачку, на којој констатујемо ову мешавину, претставља налазиште у Иђошу. Ова чињеница говорила би у прилог временској паралели ових двеју културних група. У истом смислу указују и извесне појаве констатоване на малобројним насељима северног Баната на којима се потиска култура појављује самостално. Тако се међу материјалом из Српског Крстура у Градском музеју у Зрењанину, налази један фрагменат биконичне зделе са углачаном површином („Букеро техника" проф. Васића) који је обликом и фактуром типичан за старију фазу винчанске културе. (14). Исти је случај и са једним фрагментом са канелованим орнаментима као и са неколико примерака са урезаним орнаментима у облику угластих трака испуњених убодима, још увек без орнамента спирале као што је то типично за слојеве у Винчи од 9,1—6,5 м. дубине (15). Сви наведени примерци имају своје аналогије у старијој фази винчанске културе у самој Винчи (16). Што се тиче Новог Кнежевца, међу материјалом потиске културе са овог налазишта, постоји један типичан фрагменат црне зделе, у техници сродан са примерком из Крстура, но са конкавним профилом горњег дела (17). Овај облик претставља даљу еволуцију ранијих биконичних зделa винчанске културе и типичан је за винчанске слојеве дубине 6—4 м., те се може приписати млађој фази винчанске културе (18). Као што се из наведених примера види, на налазиштима потиске културе у Банату појављују се предмети, који јасно говоре у прилог паралелисању ове културне групе са винчанском културом. Ове појаве указују на временску паралелу потиске културе са обе фазе винчанске. Према томе потиска култура не би претстављала најмлађу групу у одређеном културном комплексу наше преисторије, како се то раније мислило. Временски она је паралелна са оним групама, које је др. Грбић обележио као неолит B и C.

Још јасније податке у томе погледу пружа нам материјал са ископавања проф. Васића у Винчи. Међу предметима у Универзитетском музеју у Београду налази се већи број примерака керамике, који би се дали довести у везу са потиском културом. Навешћемо само најзначајније примерке ове врсте. Ту спадају три фрагмента керамике у фактури потиске културе и са типичним орнаментима, који су нађени у Винчи на дубини 7,58 м (19). Ово су истовремено најстарије појаве потиске културе у винчином слоју. Истој групи има се приписати и монументални питос, који је нађен на дубини 7,445 м. (20) (сл. 2). Орнаменти на овом суду, како орнаменти на врату, тако и спирални орнаменти на трбуху, на које је у погледу на везу са Мађарском проф. Васић већ раније скренуо пажњу (21), указују на несумњиву сродност са потиском културом. И Томпа подвлачи да се овај питос својом орнаментиком има довести у везу са потиском културом (22).

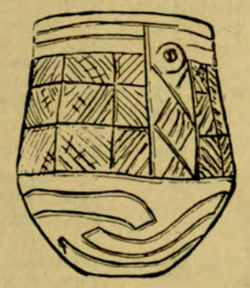

Сл. 2. — Монументални питос из Винче. М. М. Васић: Преисториска Винча II. Београд 1936, сл. 68
Pithos monumental de Vinča

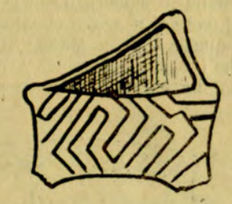
У овом погледу значајна су и још два суда нађена у Винчи. Једно је биконичан суд са високим коничним вратом, нађен на дубини 5,5 м. одн. 7,3 м. (23). Други пак примерак је суд нарочитог облика, на нози, нађен на дубини 3,8—3,9 м. одн. 4,3—4,4 м., чији су разни делови нађени на разним дубинама (24). (Сл. 3 и 4). Обликом, техником и мотивима орнаментике, као и фактуром ови судови несумњиво припадају потиској култури. Код првог суда карактеристични су и урезани спирални орнаменти и бојење црвеном бојом која се отире, који такође указују на исто порекло. И ове судове довео је већ раније проф. Васић у везу са потиском културом. Наведени примери који претстављају само избор материјала који илуструје везу наших двеју културних група, јасно показују да додир винчанске и потиске културе почиње већ у старијој фази винчанске културе у слојевима дубине 8—7 м., а да се затим продужује у млађој фази.

Сл. 3. — Пехарна нога потиске културе из Винче. Преисториска Винча II, сл. 367
Coupe à pied, de la culture tibiscine de Vinča

Сл. 4. — Биконичан суд потиске културе из Винче. Преисториска Винча II, сл. 366
Vase biconique, de la culture tibiscine de Vinča

Сл. 5. — Жртвеник из Тордоша. Ф. Томпа: Bandkeramik in Ungarn Archaeologia hungarica V-VI. Budapest 1929, стр. 45, сл. 4b
Autel de Tordoš

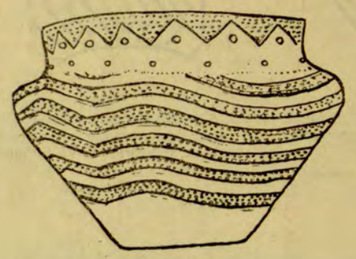
Не мање јасне податке у том погледу пружају нам и извесна налазишта потиске културе на мађарској територији као Кекењдомб (**Kökenydomb**) (25), Копанч-Кишфарм **Kopancs-Kis Farm**) (26) и Сакалхат (**Szakalhat**) (27). На овим налазиштима заступљени су многи елементи винчанске културе који припадају њеној старијој фази. О овом питању опширније ће бити говора на другом месту, док за сада само желимо да подвучемо ову значајну чињеницу.

На основи свих наведених података може се поуздано извести следећи закључак: потиска култура временски је паралелна са обе фазе винчанске културе, иако изгледа да њен почетак пада после почетка винчанске културе. Територијално, она се издваја од винчанске културе и обухвата углавном мађарско Потисје а као самостална јавља се и у северном Банату где долази у додир са винчанском културом још у њеној ранијој фази. Последица овог непосредног додира, који се може установити баш на банатској територији, била је да су ове културе утицале једна на другу; да су узајамно примале извесне нове карактеристике и да је несумњиво долазило и до замене објеката, којом су оригинални предмети, настали на територији једне прелазили у област друге културе. Даље истраживање на банатском терену даће у овом смислу необично интересантне податке. То ће бити један од важних задатака будућег археолошког рада у тој области.

У вези са свим оним што је до сада речено, поставља се и проблем ближег ограничења потиске културе. Потребно је из њеног комплекса издвојити извесне појаве и облике који су у њој туђи и које је примила са стране. Такав је на пример случај са т. зв. жртвеницима. Ф. Томпа сматрао их је за типичне форме потиске културе. Међутим, Томпа наводи само два налазишта која приписује потиској култури, а на којима се овај облик појављује. У питању су Тордош (сл. 5) и Ђула-Фехервар (28). Налазиште у Тордошу не може се ни у ком случају приписати потиској култури. Оно без сумње припада истој култури као и винчански слојеви 9,1—6,5 м., дакле старијој фази винчанске културе. Ово се јасно види из детаљне публикације тордошког материјала, коју је дао М. Рошка (29). Међутим, жртвенице се у Винчи налазе почевши од дубине 9,2 (30), дакле од самог почетка старије фазе винчанске културе и остају у употреби и даље кроз целу винчанску културу (31). Они се према томе појављују у Винчи пре свих облика и орнамената потиске културе. Са банатских налазишта ове последње културе, нису нам до сада познати жртвеници. Малобројни примерци овог

облика са мађарске територије, који публикују Томпа и Галус (32), потпуно одговарају типичним примерцима из Винче и са других налазишта винчанске културе. Очигледно је овде мађарске археологе завела извесна сродност у орнаментици ових жртвеника са орнаментиком потиске културе, која међутим ни у ком случају не доказује порекло жртвеника из области ове културе. На ово питање вратићемо се у даљем излагању.

Потреба разграничења осећа се и према једној специјалној групи са наших преисторијских налазишта која се такође доводи у везу са потиском културом, нарочито у новијим публикацијама (33). Реч је о керамици са тракастим орнаментима испуњеним жигосаним убодима. Као типични облици ове групе могу се навести судови са цилиндричним вратом и широким хоризонталним раменом, као и карактеристичне врсте поклопаца (34) (сл. 6, 7). У орнаментици ове керамике нарочито пада у очи тежња за поделом површине судова на орнаментисане фризове па чак и метопе. Ова керамичка група појављује се у млађој фази винчанске културе. Она претеже у слојевима око 6,5—4 м., а појављује се и у млађим слојевима. Њена пак појава у слојевима старије фазе винчанске културе може се сматрати случајном и изузетном (35). Територијално, ова керамичка група распрострањена је у Винчи као и у њеној ближој и даљој околини. Она је позната из Жаркова (36), са Малог Друма код Вед. Поповића (37) и из Липовца у Србији. (38). У Војводини налазимо је у Потпорњу, затим у једном примерку из Острова (38). Најзад, позната је ова керамика из Славоније, на пр. из Бапске. (40). Ни на једном од ових налазишта не јавља се ова керамика самостално. Иако својим карактером иступа из општег комплекса појава у винчанској култури, она се редовно појављује са типичним материјалом млађе фазе те културе.

Сл. 6. — Суд са жигосаним убодима.
Преисторијска Винча IV сл. 95
Vase à ornements estampés.

Довођење ове керамичке групе у везу са потиском културом, налазило би своје једино оправдање у принципу поделе површине суда на ограничена орнаментована поља. Међутим, ни облици посуђа, ни орнаментални мотиви ни њихова техника, нити најзад фактура керамике, не могу да се доведу у везу са потиском културом. Значајно је такође, да је ова керамичка група за сада непозната у горњем Банату као и уопште међу материјалом са налазишта потиске културе у нашој земљи. Стога сматрамо, да се ова керамичка група има издвојити из оквира потиске културе и да се њено порекло има тражити негде на другом месту. Не задржавајући се дуже на овом последњем питању, истичемо само да је ова група код нас распрострањена углавном у Подунављу, схваћеном у ширем

Сл. 7. — Капасти поклопац са жигосаним убодима Вулић-Грбић. Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie fasc. 3. Musée du Prince Paul, Belgrade T. II.
Couvercle prosomorphe à ornements estampés

смислу. Исто тако сматрамо да су у овом погледу значајне необичне аналогије између појава ове наше и прве керамичке групе коју Христеску издваја на налазишту Водастра (41). Овај афинитет огледа се у систему распоређивања орнамената у зоне, фризове и метопе, у орнаменталним мотивима и њиховом распоређивању, најзад, у испуњавању неких орнамената жигосаним убодима као и у главним облицима посуђа: судовима са широким раменом и капастим поклопцима (42). Изгледа нам да би се у тој керамичкој групи имало тражити порекло овог типа керамике у винчанској култури Војводине и Србије.

Према томе могуће је данас и ближе ограничити појам потиске културе, чему нарочито доприносе и појаве запажене на налазиштима наше земље. Остаје нам најзад да се дотакнемо и проблема порекла потиске културе. И у овом погледу од особитог су значаја извесне чињенице и запажања на банатској територији.

Ф. Томпа, који се нарочито бавио испитивањем потиске културе, заступао је мишљење, да се она развила из т. зв. Бик културе (**Bükk**). Овај развој наступио је по Томпи онда, када су се носиоци Бик културе почели спуштати из области Бик планине у равницу где су постепено прешли интензивније на земљорадњу. Овај период прелаза Томпа означава као трећу фазу Бик културе (43). Мишљење о експанзији ка југу, нашло је у Мађарској и других присталица. У томе се чак ишло толико далеко, да су извесни мађарски археолози тумачили да је Потисје центар из кога је потекла

једна велика експанзија ка Балкану, те су потиска племена као освајачи продирала и у друге крајеве, па чак далеко у унутрашњост Србије. (44). Већ смо истакли, да се већи број елемената који се обично приписују потиској култури могу од ње одвојити, пошто не представљају саставни елеменат те културе. Да видимо, међутим, како стоји са проблемом експанзије ка југу кроз Потисје. Особито у хронологији, наилази ово гледиште на нарочите тешкоће. Наиме, све се јасније показује, да период цветања Бик културе, Томпина фаза Бик II, са својим карактеристичним урезаним и сликаним орнаментима од снопова линија распоређених у облику аркада између којих су празнине испуњене разним орнаменталним мотивима, изгледа временски тече паралелно са потиском културом. Томпа и други археолози ослањали су се у својим хипотезама на чисто типолошка посматрања. Они су сматрали да свој хронолошки систем могу да заснују на развоју типова посуђа и других предмета. Додуше се мора признати да је Томпа, колико је год било могуће, узимао у обзир и стратиграфију. Међутим, потребно је истаћи да у Мађарској није било налазишта где би се, као на пример у Винчи, налазило више слојева културе, тако да бисмо на истом месту нашли, у разним слојевима, материјал Бик и потиске културе, што би допустило извођење поузданих закључака. Стога су сви Томпини закључци задржали карактер оштроумних али недовољно поткрепљених претпоставки. Постоје чињенице које говоре против тих хипотеза. стање на налазишту Сакалхат (45) на коме се налазе предмети потиске, Бик културе и старије фазе винчанске културе није потпуно јасно, пошто се на том насељу није могла утврдити стратиграфија. У том погледу значајнији су налази из Бекашмеђер (**Bekasmegyer**) где је заједно нађен материјал потиске и т. зв. селиске културе (**Czelisz**), распрострањене у западној Мађарској, са два фрагмента керамике за које Томпа сматра да би могли припадати Бик култури (46). У Нађ-Тетењ (**Nagytetény**) нађен је материјал исте селиске културе, коју Томпа сматра истовременом са потиском у једном гробу заједно са једним судом Бик II (47). Свакако је врло интересантан материјал из Црне Баре у Градском музеју у Зрењанину. Овде се налази и неколико типичних фрагмената Бик II културе. Они додуше нису нађени под условима који би пружали јасну слику о слоју коме припадају и културном амбијенту у коме се налазе. Међутим, особито је важно да у Црној Бари најстарији слој налазишта, на коме су ови фрагменти нађени, припада потиској култури, и лежи непосредно на здравици. Овде, дакле, поуздано нема трага ма каквог насеља старијег од потиског. Предмети Бик културе са овог налазишта никако не би могли бити старији од слоја потиске културе. Ово би било тежак удар за мишљење, да се потиска култура развила из Бик културе преко једног посредног члана Бик III. Узгред напомињемо да се материјал ове последње фазе Бик културе коју претпоставља Томпа, врло тешко може разликовати од саме потиске културе (48).

Овим чињеницама свакако је пољуљан читав један хронолошки и генетички систем у преисторији Средње Европе. Значајне податке у томе правцу дао је, како смо показали, материјал са налазишта потиске културе у Банату. Међутим, у вези са овим, могло би се поставити и друго питање, наиме питање о пореклу потиске културе, ако се претпоставка о њеном развоју из Бик културе има одбацити из хронолошких разлога. За сада још не располажемо са довољно поузданог материјала и података да бисмо на ово питање у потпуности одговорили. Ипак ћемо покушати да и у овом правцу нађемо извесно, макар и делимично решење. У ранијем излагању било је већ говора о жртвеницима винчанске културе, украшеним меандроидним орнаментима, који су често бојени после печења црвеном бојом која се отире. Како је речено, појављују се овакви примерци у Винчи већ у слојевима који претходе појави елемената потиске културе на овом налазишту. Мало је вероватно да се ови орнаменти имају довести у зависност од потиске културе. Биће корисније ако покушамо да установимо постоји ли у области доњег Подунавља и неки други, старији комплекс са сличном орнаментиком. На ово питање може се одговорити позитивно: такав старији комплекс претставља Бојан А култура, позната из Влашке, Ердеља и Бугарске. (49). Ова култура старија је од т. зв. Гумелница културе истих области, како је то показала стратиграфија румунских налазишта Глине (50) и Тангару (51). Гумелница култура, несумњиво је временски паралелна са винчанском, како је то већ истакао и проф. Васић, који је паралелише са појавама у Винчи изнад слоја земуница. (52). Тако долазимо до закључка да је ова култура свакако старија од потиске. И Д. Берчу сматра на основу паралела које је установио између Бик и Бојан А културе, да су ове две групе текле паралелно кроз последњи период Бик I фазе и кроз фазу Бик II (53). И ово би показивало да је Бојан А култура, бар у својим почецима, старија од потиске, пошто смо изнели претпоставку о истовремености потиске и Бик II културе. Значајно је међутим, да се на неким судовима Бојан А културе, појављује карактеристични меандроидни орнамент у форми врло сродној оној која се налази у потиској култури (54). Такође је важно да је, како подвлачи Берчу, на налазишту Видра установљено бојење после печења на посуђу Бојан А културе (55). Оба ова елемента претстављају и карактеристике жртвеника винчанске културе, као и керамике потиске културе. Према томе, логичније је тражити порекло ових појава не у Потисју, но даље на југо-истоку, где се оне и раније јављају. Да истакнемо такође, да су орнаменти у облику меандроида у крајевима источно од Мађарске, познати и у много ранија времена. Тако се на пример, на једној

коштаној плочи са налазишта млађег палеолита у Мезину у Украјини, појављују орнаменти врло слични онима који су типични за потиску културу (56). Јасно је да наведене чињенице не могу за сада још решити сва питања која се постављају у вези са потиском културом и њеним пореклом. Али сматрамо несумњивим да, без обзира на све остало, појаве које су овде истакнуте могу доћи у обзир као једна значајна компонента која је видно утицала у формирању потиске културе као локалне културне групе преисторијског доба.

На завршетку, поновимо још једном укратко главне закључке, до којих смо дошли у овом раду. Потиска култура, карактеристична локална културна група мађарског Потисја, продире делимице и на банатску територију. Ту је она дошла у додир са винчанском културом Србије и Баната и то још у ранијој фази ове културе. Додирна зона ових двеју културних група налазила се на нашој територији. Тако је овде дошло до јачих узајамних утицаја, који се виде како на банатском материјалу тако и у Винчи и мађарским налазиштима. Овај додир учинио је међутим, да су извесне појаве биле погрешно схваћене, а у неким случајевима тенденциозно интерпретиране од појединих археолога. Стога се ове грешке морају исправити и извесне појаве као жртвеници и керамика са жигосаним убодима издвојити из комплекса потиске културе, у којој се јављају само изузетно, под утицајима са стране, или уопште никако. Жртвеници су типичан продукт винчанског комплекса, у коме се појављују пре прве појаве потиских елемената, док керамика са жигосаним убодима изгледа да стоји у вези са Вадастра културом у Олтенији а не са мађарским Потисјем. Најзад, извесне индиције доводе у питање, из хронолошких разлога, гледиште да се потиска култура развила директно из Бик културе. Овде у обзир свакако долази, ма да не искључиво, и румунски комплекс Бојан А културе. У погледу ових хронолошких разматрања дао је такође банатски материјал важне податке.

Постоје још многа питања у вези са потиском културом, на која је за сада још немогуће одговорити. О типовима кућа, социјалним и економским односима овог доба, још увек немамо готово никаквих података. Стога се ових проблема нисмо могли ни дотаћи у овом раду. Ипак, могуће је већ данас створити слику о положају потиске културе у преисторији Панонске Низије, као и о њеним односима са суседним културним групама. У томе погледу дао нам је већ данас много података банатски материјал. Када се систематским радом на банатској територији потиска култура ове области буде детаљно испитала, биће свакако могуће, да наши археолози још више допринесу правилном и потпуном решењу читавог низа проблема, чије решавање претставља крајњи циљ археолошких изучавања, а на које данас још само назиремо одговор.

НАПОМЕНЕ

1. Уп. F. Tompa. Die Bandkeramik in Ungarn, Archaeologia hungarica V-VI, Buqapest 1929; 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 24-25 Bericht der römisch germanischen Kommission, Frankfurt a. M. 1934/35, стр 40-47.
2. Vulić-Grbić, Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie, fasc. 3, стр. 4.
3. Ibid.. стр. 3-4.
4. М. Гарашанин, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија II, 1947, стр. 1 и д.
5. Ibid., стр. 2-3
6. Vulić-Grbić, op. cit., стр. 7
7. Ф. Милекер, Старинар III С. XIII, 1938, стр. 105 и д.
8. За историјат овога налазишта уп. Милекер, Старинар III С. XIV, 1939, стр. 134 и д.
9. Уп. V. G. Childe, Danube in prehistory, Oxford 1929, стр. 62, сл. 71. За Бодрогкерестурски материјал уп Грбић, Гласник ист. друштва у Н. Саду III, стр. 198-206.
10. Неколико непубликованих фрагмената у Градском музеју у Зрењанину.
11. Градски музеј Зрењанин, инв бр. 129.
12. Градски музеј Вршац, инв. 1352. Уп. Старинар 1938, стр. 111, Т. IX. 1
13. Bandkeramik стр. 65,
14. Градски музеј Зрењанин инв. бр. 3225
15. Градски музеј Зрењанин, инв. бр 3123 и др, Непубликовано.
16. За профиле винчанских здела овога периода уп. М М. Васић, Преисториска Винча IV. Београд 1936, стр. 14 и 51. сл. 18 и сл. 71. За канеловану керамику уп. на пр. Ibid., сл. 20 и сл. 43.
17. Градски музеј Зрењанин, непубликовано.
18. Уп. Преист. Винча IV, сл. 121 a-c.
19. Ibid. сл. 81, 82 ab.
20. Преист, Винча II, стр. 37 и д., сл. 62-68.
21. Ibid., стр 187.
22. 25 Jahre, стр. 42.
23. Преист. Винча II сл. 366. За објашњење стратиграфије уп. Ibid. стр. 109 и д.
24. Ibid. сл. 367.
25. J Banner. Dolgozatok-Szeged VI, 1929, стр 107 и д.
26. J. Banner, Dolgozatok-Szeged IX-X, 1933/34 стр. 41 и д.
27. J. Banner. Dolgozatok-Szeged XI, 1935, стр. 89 и д.
28. Bandkeramik, стр. 65, сл. 7; стр 45, сл. 4 (Торфош), стр. 49, Т. X, 16 (Булафехервар).
29. M. Roska, Die Sammlung Sofia v. Torma in der numismatisch-archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums Koloszvar 1941.
30. Наведени примерак са дубине 9, 2, који је бојен после печења црвеном бојом која се отире а има на угловима пластичне животињске главе, налази се непубликован у Универзитетском музеју у Београду. Бојење у техници као на овоме примерку налази се у Винчи на жртвеницима и статуетама у свим стратумима винчанске културе, иако је та појава на керамици нарочито карактеристична тек у слојевима 4—3 м. дубине.

31. Преист. Винча II, стр. 157 и д., сл. 331-335.
32. S. Gallus, Revue Internationale des études balcaniques III a. Т. II (6), 1937 стр. 528-529, сл. 4-6.
33. R. R. Schmidt, Burg Vučedol, Zagreb 1945.
34. Уп. Преист. Винча II, сл. 231-237; Преист. Винча IV, стр XXI, где су наведене све репродукције керамике ове врсте у томе делу.
35. На пример Преист. Винча IV сл. 78 c, са дубине 5, 9 (од 7, 3 м.)
36. Градски музеј у Београду непубликовано.
37. М. М Васић, Глас Српске краљевске академије LXX, 1906, сл. 43, 45a, 46a-c.
38. Материјал у Уметничком музеју у Београду, непубликован.
39. Градски музеј Вршац, инв. бр. 69 5 (Острово). И из Потпорња заступљен је материјал ове врсте у Градском музеју у Вршцу, напр. инв. бр. 2828, 2921 и др.
40. R. R. Schmidt, op. cit., Т. 72, 6. Примерак из Богдановаца ibid. стр. 126, Т. 70, 1 погрешно је у овој публикацији доведен је у везу са појавама најстаријих слојева у Винче. Он такође припада овој групи.
41. V. Christescu, Dacia III-IV, стр. 167 и д.
42. За распоред орнамената у зоне уп. ibid. сл. 16, 11; 19; 21, 14 За орнаменталне мотиве ibid сл. 16, 11; 18; 19 (спирале); сл. 9, 9; 16; 17, 4; 22, 7. (меандар); 6, 7 (шаховска поља); 5, 4 (висећи троуглови); сл. 13, 2 (концентрични квадрати и ромбови); сл. 40, 6, 7; 41, 8 (облици керамике).
43. Bandkeramik, стр. 34; стр. 39 и д.
44. S. Gallus, op. cit. стр. 520—530.
45. Dolgozatok XI, стр. 95 и д.
46. 25 Jahre, стр. 31.
47. Ibid. стр. 32. И В. Г. Чајлд се не слаже са пореклом Потиске културе из Бик групе. Чајлд наводи и случај на налазишту Talya, у Мађарској где су примерци Бик II керамике рађени у једном слоју са материјалом Потиске културе V. G. Childe, Dawn of european civilsation[4], London 1945, стр. 151.
48. За Бик III материјал уп. Bandkeramik стр. 33 и одговарајуће табле.
49. За општу карактеристику Бојан А. културе уп. V. Christescu, Dacia II 1925-6. стр. 249 и д.; J. Nestor, Stand der Vorgeschichtsforchung in Rumänien, 22 Ber. d. röm.-germ. Komm Frankfurt a. M. 1932 стр. 54 и д; D. Berciu, Buletinul muzeului judetului Vlasca II, Bucuresti 1937, стр. 31 и д.
50. J. Nestor, Dacia III-IV, 1927-32 стр. 226 и д.
51. D. Berciu, Buletinul muzeului judetului Vlasca, I, 1935, стр. 1 и д.
52. М. М. Васић, Преисториска Винча I, Београд 1932, стр. 91 и д.
53. Buletinul Vlasca, II, стр. 40.
54. Овај орнаменат налази се нарочито на судовима нарочитог облика т. зв. Steckdosen. Уп на пр. објекте из Тел Денева у Бугарској које публикује Р. Попов, Известия на българското археол. дружество IV, 1914, стр. 182 и д., сл. 123-130, 134.
55. Berciu, loc., cit. стр. 46 и д. (обележено као crusted техника од стране овога археолога).
56. Hörnes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunts in Europa, Wien 1925, стр. 135.

LA CIVILISATION TIBISCINE DANS LE BANAT YOUGOSLAVIE

La civilisation tibiscine apparaît, comme groupe indépendant, dans plusieurs stations préhistoriques du Banat du nord, à Srpski Krstur, Novi Kneževac, Čoka et Crna Bara. Des éléments isolés de cette civilisation apparaissent de même dans les stations du Banat appartenant à la phase ancienne de la civilistion de Vinča (couches 9,1—6,5 m, de profondeur à Vinča). Ces éléments, ainsi que l'apparition d'objets de la cihilisation de Vinča dans les stations tibiscines, et d'objets de la civilisation tibiscine importés à Vinča, dans les cauches de 8—4 m. de profondeur, démontrent clairement le synchronisme de la civilisation tibiscine avec les deux phases de la civilisation de Vinča, c'est-à-dire avec le néolitique B et C du système chronologique de M. Grbić.

Ce synchronisme explique de même l'apparition dans la civilisation tibiscine d'objets dont le caractère est à l'origine etranger à cette civilisation. C'est le cas des vases en forme de petits autels, caractéristiques de la civilisation de Vinča, et de la céramique à ornements pointillés à la roue, de la phase récente de la même civilisation. Les deux groupes d'objets en question ont été faussement attribués à la civilisation tibiscine. L'origine du second, répandu particulièrement dans les régions du Danube yougoslave, dans le Banat du Sud et en général dans la Voivodina pourrait être recherchée dans la civisation de Vodastra en Roumanie.

Au point de vue des origines de la civilisation tibiscine l'auteur ne partage point l'oppinion, admise d'ordinaire par les savants hongrois, que la décadence de la civisation de Bükk, a amené par son expansion vers le sud à la formation de la civilisation en question. Il cite plusieurs cas mentionnés par F. Tompa et V. G. Childe, où les éléments des deux civilisations se trouvent entremêlés, ainsi que la découverte à Crna Bara dans le Banat de fragments de céramique Bükk II, dans une station tibiscine, semblant prouver une certaine coincidence de temps des deux civilisations. Les ornements d'un objets paléolithique de Mezin (Ukraine), ainsi que certains éléments de la civilisation de Boian A (ornements méandroides des «Steckdosen», crusted ware), prouveraient au contraire que c'est vers le sud-est qu'on devrait chercher au moins l'un des facteurs ayant influencé la formation de la civilisation tibiscine.

M. Garašanin

Ка најстаријим словенским културама наше земље и проблему порекла извесних њихових облика

На словенској археологији у Србији рађено је досада врло мало, а систематски готово никако. У томе погледу заостали смо знатно за археолозима других словенских земаља, па и за археолозима појединих федералних јединица, нарочито Хрватске и Словеније. Почетак рада на пољу словенске археологије у Србији обележавају „Старосрпска налазишта у Србији", која је проф. М. М. Васић објавио 1906 године (1). У томе раду обухваћен је међутим и материјал који проф. Васић са пуно права датира у касније раздобље Средњег века. Исто тако највећи део публикованих објеката сачињавају случајни наласци, мање је оних који су добивени систематским археолошким ископавањима. Ипак ова студија проф. Васића, заједно са публикацијом неколико старих, словенских судова из Кличевца (2), претстављала је за скоро тридесет година једино што је на пољу словенске археологије учињено у Србији. Тек на неколико година пред други светски рат нешто је оживела делатност у овој области наше науке. Тако је 1934 године, приликом ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша, др. М. Грбић нашао, изнад врло интересантног преисториског слоја овога налазишта на земуници са словенским материјалом (3). Објекте кестхељске „аварско-словенске" културе из Војке, делом нађене случајно, делом приликом мањих пробних откопавања гробова, објавио је Ђ. Мано-Зиси (4). Исти археолог публиковао је у једном популарном чланку у „Уметничком прегледу" и неколико примерака средњевековног накита, међу којима има и предмета из словенског раног Средњег века (5). А проф. М. М. Васић позабавио се у једном раду извесним облицима старог словенског накита из Винче и проблемом њиховог датирања на томе налазишту (6). Нажалост, све ово било је још увек недовољно. Највећи део рано словенског материјала из Србије лежао је по нашим музејима, делом изложен, делом по магацинима необрађен и непроучен, непубликован, па према томе и неприступачан широј научној јавности. Заиста, може се рећи да је словенска археологија била пасторче наше археолошке науке. Потпуно оправдано звучи прекор који у вези са овим проф. М. М. Васић упућује нашим музејима и, одајући признање значају њихове делатности на другим пољима, вели да ипак „не смеју заборавити да и од пречега прече има" (7).

После ослобођења 1944 године прилике су се у овом погледу знатно измениле. Приступило се систематском и интензивном раду на пољу словенске археологије. За кратко време постигнути су релативно одлични резултати. На све стране појављују се нова, досада непозната словенска налазишта. У Војводини, благодарећи систематском рекогносцирању терена, установљен је досада већи број таквих локалитета, од којих су неки од нарочитог значаја. Такав је случај са „Градиштем" код Велике Кикинде, где је установљено ранословенско земљано утврђење, на коме је 1947 године др. Грбић предузео и прва пробна ископавања. Ово је прво словенско утврђење овога типа у нашој земљи. У близини Панчева, на „Старој Најевој циглани" извршили су стручњаци Уметничког музеја у Београду заштитна откопавања на локалитету, где је, поред осталог, постојало и старо словенско насеље. Откопане су и проучене две словенске куће. То је прво словенско насеље, које је досада систематски испитивано у Југославији. У Србији Уметнички музеј приступио је такође систематском попуњавању своје збирке словенске културе, нарочито куповином. Тако је набављен словенски материјал са нових, досада непознатих, локалитета ране словенске културе: Орешца, између Гроцке и Смедерева и „Курвин града" код Мале Врбице, на Дунаву. Приликом ископавања на локалитету Орашје код Дубравице, на месту античког Маргума, која је водио Археолошки институт Српске академије наука, установљено је да су се Словени, у једно релативно касно доба, населили на рушевинама касно античког или рано византиског града. Словенски живот продужио се овде до у касни Средњи век. Тако ће Маргум, изгледа, пружити значајне податке за проучавање развоја наше материјалне средњевековне културе. Насељавање Словена на рушевинама старог византиског града констатовано је и овогодишњим ископавањем Археолошког института на Царичину граду код Лебана.

У вези са интензивним радом на пољу словенске археологије отворила се и пред српским археозима, ма да са извесним закашњењем, нова, досада необрађивана проблематика. У оквир ове улазе делом проблеми опште словенске археологије, делом питања која су уже и специјалније везана за наше, локално, балканско-подунавске прилике у раном Средњем веку. Једно од таквих питања претставља и проблем најстаријих словенских култура наше земље, као и проблем порекла појединих облика карактеристичних за ове културе. Тим питањима мислимо се специјално позабавити на овом месту. Јасно је, да ће многе стране ових проблема морати да остану нерасветљене. Ипак, ако и не можемо са нашим данашњим познавањем словенских старина наше земље да дођемо до крајњих и дефинитивних резултата, могуће нам је већ сада указати на пут и правац, којим ваља поћи да се до правилног решења дође. Ако се још увек не налазимо у могућности, да створимо дефинитивну слику, контуре скице могуће нам је назрети и са сигурношћу обележити.

Почињемо са прегледом најстаријих словенских култура наше земље. При томе ћемо поћи од сигурнијег и боље познатог ка мање сигурном и мање јасном. У овом конкретном случају то значи да ћемо почети од млађих словенских култура раног Средњег века, да бисмо се затим упустили у проблеме ранијих културних група. Није нам жеља да детаљно расправљамо о свим проблемима, који се у вези са тим постављају, да детаљно прикупимо сав досада познати материјал наше земље, да се упуштамо у питање историјата рада на словенској археологији у Југославији. За детаље и даљу литературу упућујемо на радове наших познатих словенских археолога, нарочито др. Љ. Карамана за Хрватску (8) и на одлично дело др. Јосипа Корошца (9).

Осврнимо се најпре на Белобрдску културу. Она нам је засада позната из гробова, по правилу на редове, у којима су мртви укопавани непосредно у земљу, а чија је оријентација исток-запад. Од предмета у оваквим гробовима нарочито је значајан накит од бронзе или лошег сребра. Истичу се т. зв. S наушнице, затим елипсасте или полумесечасте наушнице са гроздоликим, непокретним привеском, огрлице и гривне од тордиране металне жице, гривне са завршецима у облику стилизованих животињских (змиских) глава, пуцета украшена филигранским жицама или зрнцима (гранулација), разни прстени и двојни метални привесци. Белобрдска култура поуздано је датирана честим налазима новца у гробовима у X-XI век н. е.

Белобрдска култура распрострањена је у Панонској низији: Славонији, Мађарској а продире и у Словачку. Према западу, налазимо је у Словенији (10), нарочито на великој некрополи у Птују, где белобрдски културни елемент очигледно претеже над другим, кетлашко-карантанским. У Босни позната је белобрдска култура, нарочито из налаза у Јунузовцима, који је детаљно обрадила Паола Корошец-Врачко (11). И у Војводини распрострањена је белобрдска култура. Да наведемо само налазиште на локалитету „Пркос" код села Црне Баре, где су, приликом ископавања Градског музеја у Зрењанину, на терену једног преисторисног насеља, 1944 године, нађени више гробова са типичним белобрдским инвентаром (12). Белобрдској култури припадају и познати наласки металног накита из српског Подунавља: гробова у Винчи, затим из Орешца и са Курвин града код Костола. Најзад, у правцу југа, познати су спорадични наласки белобрдске културе из Албаније, нарочито белобрдски тордирани накит и наушнице из Kalaja Dalmaces (13).

У период IX-X века обично су датирани гробови кетлашко-карантанске и далматинско-хрватске групе.

Кетлашко-карантанска група је позната из гробова алпинских области, Аустрије и Словеније. У суштини, блиска је ова група белобрдској, како у погледу карактера гробова, тако и у свом културном инвентару. Главну посебну карактеристику кетлашке групе претстављају полумесечасте наушнице и плочасте фибуле, које су украшене емаљом. Питање етничке припадности ове културне групе, које је толико расправљано у последњим ратним и предратним годинама, решава др. Ј. Корошец поузданим аргументима у својој последњој публикацији и то у прилог Словена.

Далматинско-хрватска група нешто се издваја својим карактеристикама. Овде се мртви по правилу не укопавају непосредно у земљу, већ је гроб озидан каменим плочама, у облику неправилног четвороугла. Често су у ову сврху употребљаване камене плоче са античких грађевина. Од предмета у гробовима истичу се S наушнице, затим наушнице у облику обичног прстена од жице, наушнице са коленцима од увијене филигранске жице или зрнаца, најзад разне варијанте наушница са једним или више шупљих лоптастих украса (јагода), такође украшене филигранском жицом и зрнцима. По Караману (14), претстављају ове наушнице локалан продукт, настао по узору на византиске оригинале.

Далматинско-хрватска група добро нам је позната са подручја старе далматинске Хрватске. Примерци ове групе нађени су и приликом археолошких ископавања др. Корошца на Птујском граду, а заступљени су и у Босни (15). Морамо истаћи, да су слични облици познати и са територије Србије: у Уметничком музеју у Београду налази се већи број примерака наушница типа са јагодама у разним варијантама, али нам налазишта, нажалост, нису позната. Ипак је несумњиво, да су оне нађене на територији Србије. Неки су само примерци публиковани (16). Ђ. Мано-Зиси сматра, с обзиром на типологију и карактер украшавања појединих примерака, да би се већи број ових наушница имао датирати у касније време. Ово нам мишљење изгледа оправдано. (16а)

Из Војводине познат ми је један примерак јагоде, свакако са овакве наушнице, који је нађен у Ботошу (17). Најзад, у Румунији-Олтенији, нађена је наушница са једним таквим украсом прекривеним филиграном, у једном гробу са костуром у Hinova. D. Berciu сматра овај гроб словенским и датира га у IX-X века н. е. (18)

Да напоменемо још и то да реминисценце на начин сахрањивања у далматинским гробовима постоје и у Србији. То је констатовано у Маргуму где је било гробова озиданих циглом у истој форми као код далматинских гробова озиданих каменом. Све наведене чињенице указивале би на то да су елементи сродни далматинско-хрватској групи распрострањени на ширем, јужнословенском подручју. Даља истраживања пружиће свакако још много корисних података у томе погледу.

Погледамо ли у даљу словенску прошлост наше земље, наилазимо већ на извесне тешкоће у издвајању типично словенске материјалне културе. Овде се у првом реду издваја т. зв. кестхељска култура. У овом комплексу, поред сахрањивања сличног оном у области белобрдске и кетлашке културе, познати су и други облици гробова, и други погребни обреди: чести су гробови где је покојник сахрањен са коњем а, исто тако, установљено је и спаљивање. Од елемената материјалне културе особито се истичу језичци и привесци за појас, украшени орнаментом лозице или фигуралним претставама, нарочито грифонима. На овакве се предмете обично и мисли када је реч о кестхељској култури. Поред тога јављају се, међутим, и други карактеристични објекти: S наушнице, разни типови наушница, запони, плочасте фибуле, гривне са змиским главама, пуцета, прстење, разна оруђа и оружје, керамика. На ове облике још ћемо се вратити у даљем излагању.

Кестхељска култура добро је позната у Панонској низији. Налазимо је и у панонском делу наше домовине. У Војводини, Градски музеј у Сомбору обилује објектима кестхељске културе, који су нађени на разним локалитетима Војводине. У Банату, позната нам је кестхељска култура по објектима нађеним у Ечки и Иланци, (19), затим по необично лепим кестхељским предметима нађеним на Милорадовићевој циглани код Панчева (20). О налазу из Војке, који је и публикован, било је говора раније. Од хрватских налаза ове групе нарочито нас интересује онај из Брестовца код Славонске Пожеге (21). Са подручја далматинске Хрватске кестхељска култура позната нам је досада спорадично и то из гроба у Смрдељима у коме је покојник, изгледа, био спаљен (22), а, по Караману и из Бискупије и Подграђа код Бенковца (23). У Албанији најзад, налазимо такође поједине објекте кестхељске културе. Ту спадају налази из Kalaja Dalmaces, (24) као и налаз златних предмета са албанске територије, који је публиковао J. Strzigowsky (25).

О етничкој припадности носилаца кестхељске културе много је расправљано у науци. J. Hampel је класификирао ову културу у своју другу групу предмета раног Средњег века у Мађарској и сматрао за њене носиоце Сармате (26). A. Alföldi убедљиво је доказао, да се кестхељска култура не може обележити као сарматска и приписао ју је Аварима (27). У вези са овим поставила су се одмах и нова питања: P. Reinecke истакао је први хетерогеност и етничку шароликост аварске државе, те је поставио и питање, да ли су у јужно од Драве живели Авари или Словени под аварском влашћу (28). Исто тако подвукао је Reinecke и континуитет који у алиским крајевима постоји на некрополама раног средњег века, где се сахрањивање вршило како у периоду кестхељске, тако и у доба касније, кетлашке културе (29). Затим су археолози словенских земаља почели особито инсистирати на томе да се из остатака кестхељске културе крију не само Авари, него и Словени. Тако J. Eisner сматра да су у кестхељским гробовима са спаљивањем углавном сахрањивани Словени (30), а L. Niederle иде још даље и заступа гледиште, да се чак и код гробова са типичним аварским инвентаром или код гробова коњаника не може са сигурношћу тврдити, да ли су они аварски или словенски (31). Од наших археолога слична мишљења имају и Љ. Караман (32) и Ј. Корошец (33), а Ђ. Мано-Зиси, говорећи о керамици из Војке, вели да она „открива... етнички слој који је стварни радни носилац културе, која се овде истиче" (т. ј. кестхељске), при чему наглашава словенски карактер те керамике (34).

И у погледу датирања кестхељске културе наилазимо на различита мишљења. Последњу ревизију овог питања са дискусијом досадашњих гледишта дао је J. Ejsner (35). Овај археолог наводи мишљење мађарских научника Csallany-a и Fettich-a, која се углавном своде на то да се кестхељска култура као таква појављује тек у току VII века н. е., док је дотле, код Авара, преовлађивао рад у дрвету и византиски импорт. По Csallany-у јавља се овде словенски утицај тек у VIII-IX веку. Насупрот томе Eisner износи мишљење да се са појавом кестхељске културе има сигурно рачунати још од почетка VII века, што заснива на огромној несразмери која постоји у броју гробова, који би, по мађарским археолозима припадали ранијем времену и кестхељских гробова. Ова несразмера утолико је упадљивија што би оба периода обухватила временски једнака раздобља. Eisner такође истиче да је у старијем раздобљу морало бити и културних елемената који немају везе са старијом аварском културом нити са типичним кестхељским мотивима грифона и лозице. У нашој земљи, датирао је Ђ. Мано-Зиси кестхељски налаз из Војке у VI-VII в. о. е. (36).

Бацимо ли поглед на материјал познат из гробова кестхељске културе у Мађарској, уверићемо се заиста да многи елементи указују на то, да су Словени играли видну улогу и у

овој култури. На то нас нарочито упућује континуитет, који се у многим елементима материјалне културе може утврдити између кестхељског и каснијих типично словенских културних комплекса. Да оставимо по страни идентичне облике оружја и оруђа, нарочито стреле и секире (37). Ови типови не могу нам послужити, када је реч о етничкој припадности: предмети практичне и свакодневне употребе не еволуишу много од оног момента, када је принципски пронађен њихов најзгоднији, најподеснији облик. Они, тада, прелазе границе једног народа, једне етничке групе, и налазе се распрострањени на врло широком подручју, често у врло удаљеним областима. Постоји, међутим, већи број других појава које несумњиво говоре о уској повезаности кестхељске са каснијим, словенским културама. Већ је Љ. Караман истакао да је већина старохрватских типова наушница позната још у кестхељској култури (38): у питању су S наушнице, наушнице са три коленца, са издуженим привеском, гроздасте, затим наушнице са једним или три лоптаста украса. Плочасте фибуле, тако типичне у комплексу кетлашке културе, су добро заступљене и у кестхељској групи. Такви су примерци нарочито познати из **Kesthely-a Feneka, Also-Pahok** (39). У исту групу спадају и пуцета-прапорци са мађарских налазишта кестхељске културе (40), и нарочито из Брестовца код Славонске Пожеге (41). Врло важан елеменат у овом погледу претставља и керамика са кестхељских налазишта, која се у потпуности може везивати за словенску керамику, било да припада грубим аварско-словенским типовима на којима се често налази већ типична словенска орнаментика (42), било да показује већ потпуно изграђене словенске облике, нарочито у **Szilagy-Nagyfalu** и **Abony-y (43)**. Поред ових појава, којима се кестхељски комплекс директно везује за касније словенску културу, указују на ову везу и други елементи: појединачни налази у комплексу кестхељске културе које се касније често налазе у словенским културним групама, затим елементи који у нешто измењеним или дегенерисаним формама прелазе у касније словенска раздобља. У првој групи можемо истаћи запоне, као на пример један из **Kesthely-a** (44), који се јављају као типични у словенској култури X—XI века н. е. у северној и средњој Русији (45), а познати су и на Белом Брду (46). Један прстен из Кестхеља са крајевма, који прелазе један преко другог, типолошки је сродан са прстенима које др. J. Коропец издваја у посебан тип, нарочито карактеристичан за кетлашку културу (47), а орнаментика му је сродна са оном на прстенима са ромбично рашпиреном крупом, са Бледа, такође из комплекса кетлашке културе (48). Интересантна је и гривна из **Fenek-a** израђена од металне жице, која се на крајевима троструко увија око саме гривне (49). Слична појава позната је и у области Кривича у Русији, где је израђиван накит овјквог облика (50). Посебно питање претстављају пак гривне са завршецима у облику змиских глава. У кестхељској култури познате су овакве гривне са више налазишта: оне су отворене, крајеви им се проширују у змиске главе које се за тело гривне везују једним суженим вратом (51). Ове гривне сродне су са гривнама белобрдске културе, које су међутим у односу на њих знатно дегенерисане. На многе од овде изнетих облика вратићемо се још у току даљег излагања.

Из свега горе изнетог произилази да су многи од битних елемената кестхељске културе уско повезани са појавама каснијих словенских култура, белобрдске и кетлашке. У ствари само карактеристични делови појаса, украшени лозицом или грифонима, ишчезавају у каснијем времену: остали облици, било потпуно неизмењени, било нешто дегенерисани или преиначени, живе и даље у доцнијим културама у којима постају главне, водеће форме. Интересантно је, да су оне врсте објеката, које не преживљују крај кестхељског периода, баш они предмети које археолози сматрају типично номадским израђевинама оријенталног порекла. Ово је утолико значајније, што пропаст кестхељске културе, дакле и моменат нестанка ових облика, пада под крај VIII века, у време када, како је из историских извора познато, Карло Велики наноси последњи, смртни ударац, аварској држави и господству. Намеће нам се закључак, да археолошку реперкусију овог значајног догађаја претставља нестанак типичних делова појаса кестхељске културе, чији су носиоци Авари, док остали елементи који у кестхељском комплексу већ постоје, прелазе даље у касније кетлашку и белобрдску културу. Изгледа нам више него вероватно да су носиоци тих елемената Словени и да њиховом еманципацијом од аварског господства долази до формирања оних каснијих слвенских култура у којима ове појаве добијају доминантан карактер и првенство.

Још веће тешкоће у опредељивању стварају нам културе нешто раније периода, ма да се и овде налазе елементи који се могу довести у везу са Словенима. У првом реду истиче се један још недовољно јасно опредељен комплекс, који мађарски археолози приписују Кутургурима (52). Овом комплексу припада чувени налаз из Чаљевице (53) као и извесни објекти из Бискупије и налаз из Голубића (54). Врло су сродне са њима и две наушнице из Ватина које публикује **F. Milleker (55)**. Налазе из Бискупије Караман датира у VII век (56), док **Fettich** сматра да се Чаљевица има датирати око 550 године н. е. (57). У погледу етничке припадности носилаца те културе **Alföldi** подвлачи везу овог комплекса са т. зв. **Hacksilberfunde** који су словенски и истиче да су Кутургури стајали у јакој социјалној и економској заједници са Словенима, чиме се може протумачити и сродност у материјалној култури (58). Караман пак сматра могућим да се налази из Бискупије и Чаљевице, баш из

разлога које наводи **Alföldi**, имају приписати Словенима (59).

Пошто су овако пређени поједини културни комплекси који се, са мање или више сигурности и јасноће могу приписати Словенима, потребно је још посебно се задржати на извесним појавама материјалне културе. Мислимо на керамику и насеље, односно тип куће. Ове творевине материјалне културе нису могле бити детаљно обухваћене раније излагањем, јер је питање њихове везе са појединим горе описаним културним групама, које су, по правилу, познате из гробова, још недовољно осветљено.

Са пуно права примећује др. Коропец, да је на испитивању старе словенске керамике у нашој земљи врло мало урађено (60). У томе погледу још смо увек упућени на типолошку и хронолошку поделу материјала коју су израдили чехословачки археолози, **J. Schránil, L. Niederle** и **J. Eisner (61)**. Њихове поделе разликују се у детаљима но су, у суштини, исте: оне базирају на еволуцији керамичких облика која се огледа у све јачем профилисању и задебљавању обода судова, као и у све већој употреби грнчарског кола у каснијим раздобљима. Међутим, морамо поново истаћи, како смо то учинили и приликом наше обраде керамике са Најеве циглане, да се ова подела не може у потпуности применити на нашу земљу. Често се типолошки млађи керамички облици налазе код нас, као и у Панонији, у старијим фазама, као што се, обрнуто, дешава да старији облици живе и у много каснијим временима. Овај случај запажамо и на самом Белом Брду, чији је керамички материјал у Археолошком музеју у Загребу данас систематски сређен, захваљујући раду кустоса др. З. Винског. Летимичан преглед овог керамичког материјала приликом једне посете Загребу, уверио ме је да се овде налазе облици градишне керамике I, II и прелазне форме између градишног типа II и III, у много већој количини но сама градишна керамика III која би, с обзиром на датирање Белог брда, морала да претеже на некрополама тога културнога комплекса. Подела керамичког материјала словенског доба код нас и у Панонији, изискује да буде ревидирана.

Ни насеља словенског периода у нашој земљи не можемо уврстити засада ни у један од познатих комплекса раних словенских култура: једино насеље у Југославији, на коме су вршена систематска испитивања, Најева циглана, не може се, по типичном материјалу повезати ни са кетлашким, ни са белобрдским комплексом. Куће на овом насељу биле су укопане у земљу, четвртастог, неправилног облика, са кровом на две, а, у једном случају можда и на четири воде. Према керамичком материјалу који је овде нађен датирали смо ово насеље у IX—X в. н. е., а подвукли смо да многе индиције говоре и за његово евентуално раније датирање (62).

Посебно место у комплексу словенских култура доњег Подунавља заузимају, најзад, два гроба из **Balta Verde** у Олтенији (63). У њима су мртви били спаљени, а од дарова нађено је фрагмената словенске керамике, неколико наушница и једна типична копча, за коју **Berciu** истиче да претставља посебан тип распрострањен у VII веку н. е. у земљама византиске културе. По тој копчи датира **Berciu** ове гробове у VII век. (64).

Досадашњим прегледом материјала упознали смо низ карактеристичних појава материјалне културе старих Словена у нашим крајевима, као и Панонији и доњем Подунављу. Са групом Кутургурских старина, које, с обзиром на везу Словена са Кутургурима могу на овој територији да припадају и словенском становништву, залазимо, по **Fettich**-овом датирању, у VI век н. е. Тиме се јако приближујемо и првим поменима словенског живља у овим крајевима у периоду раног Средњег века, поменима код Прокопија **(Hist. arc. 18)**, у првој години владе Јустинијана (527), и, нешто касније, код Јордана **(Get. 34-35)**. У вези са овим одмах се поставља и питање, шта је претходило времену ових првих помена, са којима се прилично поклапају и остаци материјалне културе које испитује археологија; питамо се да ли је и пре тога било Словена на овим територијама. Међу великим археолозима који су се бавили овим проблемима, нарочито се **L. Niederle** залагао за ранију појаву Словена у Панонији и доњем Подунављу (65). Упорно је чувени истраживач словенске старине прикупљао доказе у прилог своје тезе. Ти су докази узети из разних наука: из лингвистике, којом се **Niederle** служи да извесне речи и географска имена ранијег времена, чак и римског доба, обележи као словенске; из историје, где оснивајући се на чињеници да Амијан Марцелин помиње побуну Сармата робова **(Sarmati sclavi)** против слободних Сармата **(Sarmati liberi)** и на томе да се после VI века н. е. више не помињу Сармати, сматра да се под Сарматима робовима стварно крију Словени. Међутим, компетентни стручњаци не усвајају **Niederle**-ова лингвистичка извођења (66). А историска комбинација са Сарматима, иако врло примамљива, није још увек основана на довољним доказима и остаје само хипотеза. Исто тако, када **Niederle** истиче да су Словени у време историских помена у VI веку н. е. већ распрострањени на огромној територији а да при томе нису испразнили своју прадомовину, те да је ово доказ дуготрајног продирања ка југу пре VI века (67), осећамо логичност тога резоновања, али, још увек, морамо га посматрати само као претпоставку, без довољних позитивних и конкретних доказа.

На питање Словенства у нашим крајевима пре VI века н. е. не може нам археологија, са малим материјалом, којим још увек располаже, пружити дефинитиван одговор. Међутим, већ данас, налази се наша наука у могућности да дâ значајан допринос решењу овог проблема и других, који су са њим у вези, нарочито проблема односа Словена према староседелачком становништву, и његовој култури.

Оставићемо по страни питање куће и стана. При обради типа куће са Најеве циглане, у заједничкој публикацији овога налазишта, истакао је J. Ковачевић идентичност кућа на овом локалитету са онима на публикованим словенским локалитетима у Русији (68). Слични су и облици земуница, или полуземуница старог Суздала (69). У земљу укопане куће познате су и у комплексу дако-гетске културе која припада латенском периоду а обухвата и прве деценије н. е. Оне се налазе у Zimnicea и Tei (70), затим и на налазишту Ostrovul Simian (71). Даље према северу налазимо сличан, готово идентичан облик куће у Мађарској у Solt-Palé (72), на насељу римског доба, а у Пољској на налазиштима Lipica културе која припада I-II веку н. е. али је, како изгледа, живела дуго, до у Сеобу народа (73). Ова се култура такође доводи у везу са гетским елементом (74). У пределу њене географске распрострањености познат је сличан тип куће још из халштатског периода, т. зв. Czechy-Vysočko културе (75). Као носиоце ове културе B. Richthofen сматра Трако-Кимерце, док Kozlowsky помишља на Херодотове Неуре, који су тако често довођени у везу са Словенима (76). Тако се тип словенске куће са Најеве циглане налази у комплексу словенске културе, културе римског доба Паноније, која је, вероватно, јазишко-сарматска, затим у комплексу дако-гетске културе у Румунији и Пољској, где се континуитет може пратити и у ранија времена (77). Ипак мислимо да се тип куће не може са сигурношћу узети као елеменат континуитета: сматрамо да су у праву R. и E. Vulpe када вели да се кућа удубљена у земљу могла појавити свуда у низијама које су изложене јаким ветровима. Слични климатски услови, сличне прилике и потребе, могле су довести до појаве сличних облика у разним крајевима, можда независно једно од другога. Нарочито нас у овом мишљењу поткрепљују и резултати I. Borkowsky-ог који је на налазишту Levi Hradec код Прага установио словенске куће т. зв. франачког типа из времена које је несумњиво претходило сваком франачком утицају на Словене, што писац објашњава сличним условима и потребама живота (78).

У погледу испитивања културног континуитета несумњиво је, да керамички материјал има много већи значај. Приликом обраде керамике са Најеве циглане већ смо се унеколико позабавили овим проблемом. У првом реду морамо се задржати на аварско-словенској керамици. Већ раније истакли смо да се име аварско-словенске може узети само као конвенционалан термин, пошто оно не одговара стварности. Говорећи о римској керамици мађарске низије издваја M. Parducz овај тип као засебну керамичку врсту коју сматра опште номадском (79), истичући њену повезаност са аварском керамиком и њено појављивање у аварским и гепидским гробовима (80). Порекло ове керамичке групе изводи Parducz из латенског доба (81). Она би се према томе имала сматрати као један од оних аутохтоних елемената који прелазе у културу ново досељених Јазига почетком наше ере (82). Ова керамика позната је и из варварско римских гробова у Батошу, које М. Грбић с правом датира у II—III век н. е. (83). У још раније време налазимо идентичне керамичке облике у комплексу дако-гетске културе Румуније и других култура које су са њом у вези, као у већ поменутој Lipica култури и халштатској Cechy-Vysočko култури у Пољској (84). Дискутујући ову керамичку групу дако-гетског латена J. Nestor наводи мишљење истакнутих румунских археолога J. Andriesescu-a и V. Parvan-a да се њено порекло има тражити још у неолитској керамици ових области (85). Керамика ове групе у Румунији често је украшена пластичним ребром са удубљењима утиснутим прстима. Овај орнаменат налази се и на примерцима из Ботоша. У једном свом раду помиње, међутим, B. Richthofen мале грубе судиће са оваквим орнаментима, за које вели да се често украшавају и таласастом линијом (86). Свакако је у питању облик који нас овде занима, а појава таласастог орнамента на њему везује га још уже за групу „аварско-словенске" и словенске керамике. У малочас поменутом раду позабавио се B. Richthofen нарочито и једним одређеним обликом суда. У питању су велике крушкасте посуде са кратким вратом и посувраћеним ободом. Richthofen разликује три врсте оваквих судова које везује за три разна етничка елемента: Германе, Римљане и Дачане, а по сличности у техници извођења ornамената допушта могућност да се извесни од ових облика припишу и Сарматима или Аварима (87). Критеријум по коме Richthofen разликује посуђе овог облика код разних етничких група није увек потпуно јасан. Значајно је међутим да писац сматра појаву овог облика у Дакији за најстарију, те мисли да су се облици римског доба развили под њиховим утицајем (88). Међутим, Richthofen не узима у обзир могућност везивања овог керамичког облика и за Словене. I. Borkovsky доводи пак ове облике у везу са својим прашким типом керамике и сматра да су они живели упоредо (89). Nestor тражи порекло великог крушкастог суда у латенској култури (90), из које и Borkovsky изводи свој прашки тип (91). Сродност у форми између ових крушкастих и судова прашког типа несумњива је. Најзад, у дако-гетском и римском периоду у Румунији постоји керамика која обликом и орнаментиком (таласаста линија) јако потсећа на развијене словенске типове. Оваквe појаве познате су са румунских налазишта Tinosul, Lechinta de Mures, Poiana на што смо већ указали приликом наше обраде керамичког материјала са Најеве циглане (92). R. и Ec. Vuple истичу да живот на налазишту Poiana траје до у III век н. е. (93). У касније време налази се керамика сличног карактера, доста грубе обраде, израђених словенских облика, са орнаментима таласасте линије и гирланда који се некада изводе чешљем на налазишту Dinogetia, где је G-h. Stefan датира

у IV век н. е. (94). Слична керамика са румунског налазишта Cavadiaesti, датирана је приближно у исти период (95). Керамика типа Damaroaia B, позната са румунских налазишта Damarcaia, Jilava, Colentina има такође изразито „словенски" карактер (96). У Colentina нађена је ова керамика са новцем цара Јустинијана (97). У раније наведеном гробу из Balta Verde налазимо такође сродну керамику а, како је већ истакнуто, Barcu овај гроб сматра словенским и датира га у VII век. И Borkovsky је мишљења да се развијени облици словенске керамике налазе већ у V-VI веку н. е. (98).

Досадашње излагање о керамици отвара нам нове погледе на стару словенску керамику. I. Borkovsky био је мишљења, да се као најстарији тип словенске керамике има сматрати његов, т. зв. прашки тип. Ово мишљење не бисмо у потпуности могли примити без извесне резерве. Заиста, видели смо да се „аварско-словенски" облици, крушкасти велики судови, сродни са судовима прашког типа и судови врло блиски развијеним словенским формама јављају врло рано, упоредо, у комплексу протоисториске културе Дакије. Преко сарматске и аварске културне групе прелазе „аварско-словенски" облици до словенског периода. Код уобичајених, развијених словенских облика можемо пратити континуитет од дако-римске културне групе, преко касно античке Dinogetia-e, преко групе Damaroaia B из почетка VI века н. е. чији су нам носиоци непознати, до прних поуздано словенских налаза доњег Подунавља. Насупрот еволуцији облика коју претпостављају чешки научници и која би ишла линијом: прашки тип, предградишна (аварско-словенска), градишна култура, ми бисмо били склони да изнесемо мишљење о постанку тих разних типова, чије је време трајања такође било различито из разних облика керамике ранијег времена. Порекло свих тих облика налазили бисмо, засада, у дачком културном комплексу.

Када је реч о облицима словенске керамике, не смемо прећи ћутке преко металног посуђа римског доба. Ово посуђе није досада детаљно проучено и обрађено у целини. Међутим, облици који је објавио V. Hoffiller показују несумњиву сродност са формама словенске керамике (99). Hoffiller истиче да ови облици нису пореклом из класичног Рима, но да претстављају од раније познате форме, које је он, у време, када их је обрађивао, везао за Келте (100). Можда ће тражење у другом правцу, проучавање везе са културом старих Илира, пружити у овом смислу још значајније податке.

И облици накита који се сигурно могу везати за разне словенске културе, често воде порекло од културе староседелачког становништва наше и суседних земаља, с једне стране Илира, с друге стране трачких Дако-Гета. Почнимо од S наушнице. Следујући Brunšmid-y истакао је др. J. Корошец порекло овог облика негде у Панонији (101). Необично интересантни су у том погледу гробови из Језерина у Босни, који припадају јадодском становништву ових крајева. У гробовима 103 и 107 ове некрополе нађени су, крај костура опружених у правцу исток-запад, предмети које W. Radimsky назива наушницама и који се на једном крају завршавају завинуто, у облику сродном са појавама на словенским S наушницама (102). Ови примерци нађени су без других предмета, а начин сахрањивања могао би бити и словенски, те би се могло претпоставити да су ове у питању каснији гробови. Међутим, у гробу бр. 505 установљен је исти тип наушнице. Покојник је овде био спаљен, а поред наушнице нађен је и један типичан суд са две дршке илирско-градинског типа (103). Тако се овде не би могло сумњати у провенијенцију дотичног комада накита. Сличан је случај и са металним колутима од жице која се на више места увија око самог колута. Такви су облици познати у дачком културном комплексу, на пример у остави из Poiana-Gorj (104). C. Nicolaescu-Plopsor духовито доводи у везу затрпавање ове оставе са Домицијановим ратовањем у Дакији (105). Сличан облик познат је такође са Језерина, из јадодских гробова са урнама у којима су нађене и рано римске фибуле (106). У овом случају у питању су међутим не колути но гривне. Из Poiana-Gorj у Румунији и са Гласинца познат је карактеристичан тип накита од жице, отвореног, са задебљањем на једном или на оба краја (107). У Poiana-Gorj јавља се у овом облику наушница, на Гласинцу гривна. Ова последња нађена је у тумулу XIX, у једном гробу заједно са фибулом Certosa типа, дакле касног халштатског доба. За нас је од нарочитог значаја да је овај тип накита познат из старих словенских гробова на пр. у Köttlach-y (108). Од других облика ваља се задржати и на тордираним словенским гривнама, отвореним, које на једном крају имају алку а на другом куку за затварање. Др. Корошец истиче порекло овог облика из илирских узора (109). Са наше стране подвлачимо да су овакви облици познати и из дачког протоисториског комплекса (110). Да истакнемо најзад да се и запони какви су познати у северној и средњој Русији и чије порекло L. Niederle тражи у римској култури, налазе у Босни у касно-преисториском јадодском гробљу на Језеринама (111), а и на римском налазишту у Стоцу (112).

Посебно питање претстављају гривне са змиским главама. Како је већ раније истакнуто, налазе се оки облици у белобрдској и кестхељској култури, при чему се, у њиховој форми, могу запазити разлике. Не можемо се овде упуштати у детаљно разлагање о пореклу овог облика. Подвлачимо само, да се у дако-гетском комплексу налазе наруквице од увијене металне жице са завршетком у облику змиске главе (113). Облик ових змиских глава, са суженим вратом прилично је сродан облику гривни кестхељског комплекса.

Јасно је, да овим није исцрпљен цео низ аналогија, које бисмо могли навести, нити су

оне у потпуности и до најмањих детаља испитане и повезане у једну целину са каснијим облицима, који су се из њих развили. Осталом, то нам није било ни циљ: желели смо само да осветлимо једну страну прошлости наше земље на коју досада, можда, није обраћена довољна пажња. Ипак, једно је већ данас сигурно: насупрот гледишту, које је последњих година пред други светски рат и у току самог рата све више и више узимало маха, гледишту о потпуном уништењу извесних, староседелачких етничких група од стране нових досељеника, дошљака, све јасније се оцртава оправданост и тачност супротног става и гледишта, народи се нису уништавали нити се уништавају. У периодима великог културног, етничког и социјалног превирања, какав претставља и доба Сеобе народа, настају мешања и прегруписавања разних елемената, спајање старог са новим, аутохтоних са придошлицама. Из таквог мешања, спајања и стапања, ничу нове етничке и културне формације, које у себе примају и много елемента раније културе и ранијег доба. Ово гледиште потпуно је јасно формулисао совјетски научник Кричевски (112), који енергично устаје како против теорија уништавања и истребљивања, тако и против „хипертрофираног аутохтонизма" и истиче спајање и стапање разних елемената, у процесу историског развоја, као основ за правилно археолошко проучавање. Слична гледишта имају и румунски археолози, као C. Daicoviciu (113) и D. Berciu (114).

У материјалној култури, као у огледалу, видимо тај процес спајања и стапања. Многи стари и прастари елементи илирске и трачке културе преживљују немирно доба пропасти античког света и живе даље, новим животом, у раној словенској култури. Али, археологија није у могућности да осветли све стране овог великог и комплексног проблема. Ту морају казати своју реч и друге науке: лингвистика, етнографија, испитивање фолклора, испитивање и проучавање религије и народних веровања. На овим пољима остаје још много да се учини.

Да закључимо: у нашем излагању дали смо преглед карактеристичних рано словенских култура наше земље, у вези са појавама у Панонији и доњем Подунављу. Видели смо да се у тим културама може сигурно пратити континуитет од VII века н. е. па на даље, при чему словенски елементи, проткани византиским утицајем, постају доминанти нарочито од краја VIII века, времена дефинитивне пропасти аварске државе. Раније, постоје такође извесни елементи материјалне културе који се могу везати и за Словене. Са њима долазимо до првих ранопосредњевековних историских помена словенства у нашим крајевима. Идемо ли тада у још даљу прошлост, констатујемо са сигурношћу, да многи елементи материјалне културе Словена налазе своје порекло у старој култури Илира и Трачана. Староседелачко становништво преживело је Сеобу народа. Многи елементи његове материјалне и духовне културе налазе се у раном Средњем веку као битне карактеристике културе Словена. Многи од тих елемената задржали су се и даље: они живе још данас у народној уметности и занатству, као и у народним веровањима.

Мил. В. Гарашанин

НАПОМЕНЕ

1) Старинар, Н. Р. I, 1, 1906, стр. 39—88
2) М. М. Васић, Старосрпско посуђе, Старинар, Н. Р. II, 1907, Дод., стр. 27 и д.
3) Материјал у Уметничком музеју у Београду, непубликован
4) Ђ. Мано-Зиси, Један сремски налаз из доба Сеобе народа, Гласник историског друштва у Новом Саду, X, 1937, стр. 265—275
5) Мано-Зиси, Српски средњевековни накит II, Уметнички преглед, Београд 1941, 1, стр. 19—22
6) М. М. Васић, Старосрпски гробови око цркве манастира Винче, Прилози за језик, књижевност и фолклор, 18, 1938, стр. 366—374
7) Ibid., str. 374
8) Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina, Split 1936, Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad J. A., knj. 268, Um. razr. 4, Zagreb 1940. Популаран преглед белобрдске културе дао је недавно dr. Zdenko Vinski, O Bjelobrdskoj kulturi, poseban otisak iz Kola Matice, Hrvatske Zagreb 1946.
9) J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, Celje 1947
10) Ibid., стр. 7 и д. (каталог материјала)
11) P. Korošec—Vračko, Ranosrednjeviekovni nalaz u Junuzovcima, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja LIV, Sarajevo 1942, стр. 271—280
12) Материјал у Градском музеју у Зрењанину, непубликован
13) Th. Ippen, Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina X, Wien 1907, str. 16 и д., sl. 27, 1, 2 (огрлице), Fr. Neposa, Archäologisches aus Nordalbanien, W. M. B. H. XI, 1909, str. 86 и д., sl. 6e (наушница). Исти, Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens. W. M. B. H. XII, 1912, str. 194 и д. sl. 75 (наушница). Уп. и лунуласте наушнице, ibid., str. 195, sl. 72—73
14) Lj. Karaman, Majdan, str. 17 и д.
15) W. Radimsky, Die Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum von Doboj, W. M. B. H. I, 1893, str. 262 и д., sl. 2—5; Исти, Archäologische Tagebuchblätter, W. M. B. H. III, 1895, str. 285, sl. 2., F. Fiala, Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac, W. M. B. H. IV, 1896, str. 10, sl. 21 (Врлазије, Тумул XIII, рани Средњи век)
16) Уметнички преглед, 1941. сл. на стр. 15 (горе) и сл. на стр. 16
16a) Студија о овом типу наушница и његовом датирању налази се у штампи у часопису Музеји, св. II.
17) Градски музеј у Зрењанину, збирка Л. Николића, непубликовано
18) D. Berciu, Archeologia preistorica a Olteniei, Craiova 1939, str. 238, sl. 295
19) Градски музеј у Зрењанину, непубликовано
20) Градски музеј у Панчеву, непубликовано
21) J. Hampel, Funde des frühen Mittelalters in Ungarn, Braumschweig 1905, II, стр. 423—426, III, T. 320
22) Lj. Karaman, Mravinci, str. 24
23) Ibid., str. 28
24) Nopcsa, loc. cit. XII, str. 196, sl. 77
25) J. Strzigowsky, Iran-Altai und Völkerwanderung, Leipzig 1917, str. 22 и д., T. V
26) J. Hampel, op. cit. I, стр. 12—32
27) A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II, Berlin—Leipzig 1926, стр. 2—17
28) P. Reinecke, Die kulturelle Hinterlassenschaft der Awaren, Germania, XII, 1926, str. 94
29) Ibid., str. 97
30) J. Eisner, Slovansko v praveku, Bratislava 1933, str. 244
31) L. Niederle, Rukověť slovanské archeologie, Praha 1931, str. 38
32) op. cit., str. 28—29
33) Op. cit., str. 77, str. 116 и д.
34) Гласн. ист. др. Н. Сад, X, стр. 265 и д.
35) J. Eisner, Pour dater la civilisation avare, Byzantino-slavica IX, 1, 1947, str. 45—55
36) Op. cit., str. 273 и д.
37) За налазе стрела уп. J. Hampel, op. cit. II, str. 786 и д. (Abony), str. 817, sl. 21 (Győr), str. 149 и д., op. cit. III, T. 126, 1, 126 — гроб 62, 2. T. 127, 1—3, T. 130, 3—5, T. 133— гроб 126, 1 (Csuny), op. cit. II, str. 178 и д. op. cit. III, T. 147, 5, 7 (Kesthely), op. cit. II, str. 265 и д., III, T. 204, 6—8, T. 210 — гроб 191, 3—5 (Csiko), op. cit. III, T. 475, 1, 477 — гроб 66, 3, T. 477 — гроб 71, 2, 478 — гроб 106, 12—14 (Győr), за секире уп. op. cit. III, T. 65 — гроб 16, 1 (Szirak), T. 110, 7, 9, 10 (Nemesvölgy), T. 116, 12, T. 130, гроб 103, 1, T. 133 — гроб 123, 3—4, T. 134, гроб 127, 4, op. cit. II str. 178, III, T. 147, 1 (Kesthely. На овом локалитету нађено је 25 које целих које фрагментованих комада op. cit. III, T. 200 — гроб 109, 3 (Regöly), T. 206, — гроб 117, 2 (Csiko), T. 241, 11—12 (Bölcke), T. 478, 1, T. 485 — гроб 194, 1 (Győr)
38) Majdan, str. 27
39) Hampel, op. cit. III, T. 177, 2, T. 178, 1 (Fenek), T. 170, 1—7, 171, 1—5 (Kesthely), op. cit. II, str. 705 и д., sl. 1 (Also Pahok — слична обликом)
40) Ibid. T. 79, 2 (Ordas), T. 165, 9
41) Ibid. T. 320, 14—15
42) Hampel, op. cit. II, str. 174 и д. (Kesthely), str. 325 (Zavod), op. cit. III, T. 109, 9, 10 (Nemesvölgy), T. 136, 4, 6, 9, 10 (Csuny), T. 248, 10, 252, 4 (Zavod)
43) Ibid. T. 102 (Szilagy—Nagyfalu), T. 224, гроб 400, 17 (Cziko), T. 473, 4, 5, 7—9, op. cit. II, str. 714, sl. 17 (Abony). За аутентичност ових гробова уп. Ђ. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Р. Веселиновић, Заштитна ископавања код Панчева, Наши музеји I, 1948 (у штампи)
44) Hampel, op. cit. III, T. 159, 5
46) J. Brunšmid, Hrvatske srednjevekovne starine,
45) L. Niederle, op. cit. str. 176 и д., sl. 16—19 Vjesnik hrvatskog arheološkog društva N. S. VII, 1903—4, стр. 46, сл. 17
47) Hampel, op. cit. II, str. 704, 2, Korošec, op. cit., стр. 96, (тип j)
48) Korošec, op. cit. T. IV, 1, 3
49) Hampel, op. cit. III, T. 179, 5
50) L. Niederle, op. cit., str. 190 и д., sl. 86, 1
51) Hampel, op. cit. II, str. 214, sl. ab, III, T. 141, 2 (Kesthely), T. 175, 1, 2, (Fenek), T. 443, 11—13 (Dias)
52) A. Alföldi, Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde, Eurasia septentrionalis antiqua, IX, 1934, str. 285 и д.
53) N. Fettich, Der Fund von Čađavica, Vjesnik hrvatskog arheološkog instituta, XXII—XXIII, str. 55—61
54) Lj. Karaman, Mravinci, str. 22
55) F. Milleker, A vattinai östelep, Temesvar, 1905, T. XXV, 4, 5
56) Op. cit., str. 22
57) Op. cit., str. 60
58) Op. cit., str. 300 и д.
59) Op. cit., str. 22
60) Op. cit., str. 102
61) J. Schránil, Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin und Leipzig, 1928, str. 287, str. 315 и д., J. Eisner, Slovansko v praveku, str. 240, L. Niederle, op. cit., str. 245 и д.
62) Заштитна ископавања код Панчева (у штампи)
63) D. Berciu, op. cit., str. 235 и д.
64) Ibid., str. 236
65) L. Niederle, Manuel de l' antiquité slave, I, Paris, 1926, str. 42 и д., Slovanske starožitnosti II, str. 77—101
66) Уп. на пр. М. Будимир, Река Pathissus, Гласн. ист. др. II, 1, 1929, стр. 14
67) Manuel, I, str. 51 и д.
68) Заштитна ископавања код Панчева
69) А. Ф. Дубакин, Археологически исследования Суздаля. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, XI, Москва—Ленинград, 1945, стр. 91 и д. сл. 38 и д.
70) J. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22 Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt a. M. 1932, str. 167, n. 694
71) D. Berciu, op. cit., str. 191
72) M. Párducz, Römerzeitlicher Fundort in Solt Palé bei Hodmezövasarhely, Dolgozatok-Travaux, Szeged, XIV, str. 117 и д., sl. 3ab, 4ab. Писац сматра да су у питању грнчарске радионице.
73) B. Richthofen, Zum Stand der Vor- und Frügeschichtsforschung in den Westukrainischen Landen, Prähistorische Zeitschrift, Berlin, XXV, 1934, str. 226 и д., sl. 1—3. Richthofen наводи мишљење Szmisko-a о животу ове културе до

у доба Сеобе народа

74) Ibid., str. 222

75) L. Kozlowsky, Chaty kultury Czechy—Visocko, odkrit w Niezwiskah, Ksiega pamiatkowa prof. dr. V. Demetrykiewicza, Poznăn 1930, стр. 206—223

76) Richthofen, op. cit., str. 202; Kozlowsky, op. cit., str. 219

77) Овакве куће постоје на пр. већ у Гумелница култури. Уп. V. Dumitrescu, Les fouilles de Gumelnita, Dacia II, Bucarest 1925, str. 39—41

78) I. Borkovsky, Půdoris domu z doby pevnich Přemislovicu na Levém Hradci, Zprávi památkove péče, VII, Praha 1947, str. 50 и д.

79) M. Párducz, Neue Angaben zur römischen Keramik des Alfölds, Dolgozatok, Szeged, XIII, 1937, str. 221

80) Ibid., str. 226

81) Ibid., str. 221 и д.

82) M. Párducz, op. cit., str. 231, истиче везу са Липица културом, те сматра да нови досељеници почетком римског царства, међу којима прво место заузимају Јазиги, етнички нису били јединствени.

83) М. Грбић, Неолитско гробље у Ботошу код В. Бечкерека, Старинар III с., 8—9, 1933—1934, стр. 58

84) За дако-гетску културу уп. J. Nestor, op. cit. str. 165 и д., T. 21, 4, 5, 8, sl. 35, 1—2; R. et Ec. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia III—IV, 1927—1932, str. 283, sl. 27, 1—4; str. 289 и д.; T. 41, 2—8, 43, 7—9, 18; 61, 2; 62, 1; за Липица културу: B. Richthofen, op. cit., sl. 6, 10, 12; за Chechy-Vysocko културу уп. ibid., str. 214, T. 5, 1; Kozlowsky, op. cit., str. 222, sl. 6, 3, 8

85) Op. cit., str. 166

86) B. Richthofen, Zur Zeitstellung und Verbreitung der Tonkrausen mit Wellenverzierung, Archaologiai Ertesitö, Budapest 1931, str. 352

87) Ibid., str. 349, 355

88) Ibid., str. 352

89) I. Borkovsky, Staroslovanská keramika v střední Evropé, Praha 1940, стр. 92 и д. За прашки тип уп. и R. Pittioni, Frühgeschichtliche Brandgräber in den March-Thaya-Auen, Germania VIII, 1934, str. 130 и д., T. 15

90) Op. cit., str. 167

91) Op. cit., str. 80 и д.

92) Заштитна ископавања код Панчева (у штампи)

93) R. et Ec. Vulpe, op. cit.

94) Gh., Stefan, Dinogetia I, Dacia VII—VIII, 1937—1940, str. 413, sl. 19

95) M. Petrascu-Dambovita, Archäologische Forschungen im Bezirke Covurlui, Dacia VII—VIII, str. 438 и д.

96) D. Rosetti, Funde aus der Kaiser-und Völkerwanderungszeit bei Bukarest, Germania XVIII, str. 209 и д., sl. 4, 1—6, 8

97) Ibid., str. 211

98) Op. cit., str. 111 и д.

99) V. Hoffiller, Antikne metalne posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom muzeju u Zagrebu, Vjesnik hrv. arh. dr., N. S. VII, sl. 52, 1; 53 1; 54

100) Ibid., str. 101 и д.

101) Op. cit., str. 66

102) W. Radimsky, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, W. M. B. H. III, str. 87 и д. sl. 154, 155, 158

103) Ibid., str. 174 и д., sl. 558

104) C. Nicolaescu-Plopsor, Le trésor dace de Poiana Gorj, Dacia VII—VIII, str. 207, sl. 3no. 6, 9—12, 14; sl. 3 10—13; sl. 6, 3

105) Ibid., str. 210 и д.

106) Kovačević-Mirković, Ausgrabungen auf dem Jezerinafelde, W. M. B. H. I, str. 193, sl. 5, 6. Radimsky, op. cit., str. 61 и д., sl. 43, 44. Уп. V. Čurčić, Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ripić bei Bihać, W. M. B. H. VII, str. 29, sl. 44

107) Nicolaescu-Plopsor, op. cit., str. 205, sl. 1, 4; 6, 2; Fiala, op. cit., str. 33, sl. 77

108) R. Pittioni, Der frühmittelalterliche Gräberfund Köttlach, Landkreis Gloggnitz, Brünn-München-Wien, 1943, str. 18 и д., T. XIII. Овде су у питању наруквице

109) Op. cit., str. 83

110) D. Popescu, Objets de parure géto-dace en argent, Dacia VII—VIII, str. 193, sl. 13, 3

111) Fiala, op. cit., W. M. B. H. IV, str. 35; Radimsky, Tumuli im Bezirke Bilek, W. M. B. H. VI, str. 89, sl. 99

112) Е. I—О. Кричевский, о роли межплеменых оношений в древнеишей историй, Краткие сообщения, XIII, 1946, стр. 3—9

113) La Transylvanie dans l' antiquité, Bucarest 1945, passim

114) Op. cit., str. 223

CONTRIBUTIONS A L'ETUDE DE LA CIVILISATION SLAVE EN YOUGOSLAVIE ET AU PROBLEME DES ORIGINES DE SES TYPES CARACTERISTIQUES

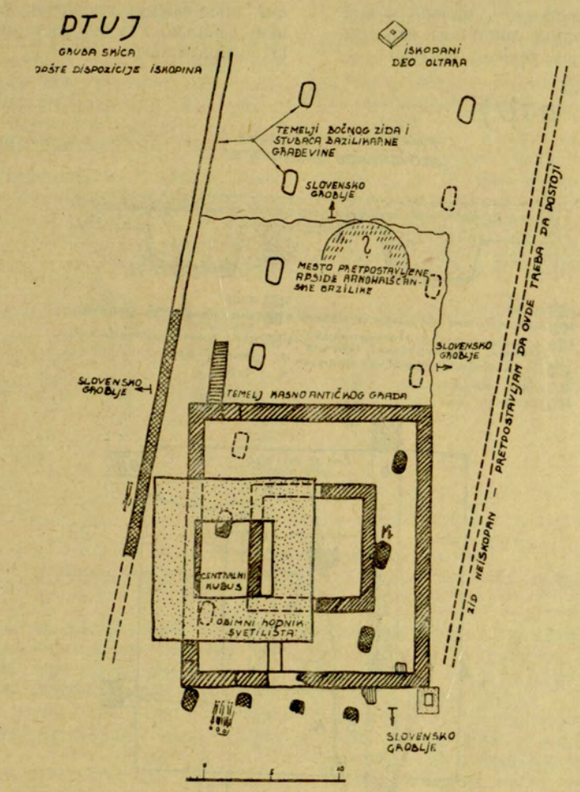
Les civilisations slaves anciennes de notre territoire sont celles dites de Belo Brdo, de Koettlach, le groupe dalmato-croate et, en partie, la civlisation de Kesthely. Le premier de ces groupes répandu en Pannonie jusqu'à Ptuj, constaté également en Bosnie, Serbie et s'étendant au sud, jusqu'en Albanie, appartient au X—XI siècles de notre ère. Le groupe de Koettlach en Slovénie, et le groupe dalmato-croate, dont le nom ne correspond point à son caractère et à son extension, datent du IX—X siècles, bien que les boucles d'oreille du dernier groupe appartiennent également à une période plus récente. Quant à la civilisation de Kesthely elle se rattache à l'époque avare. Cette civilisation comprend presque tous les éléments des civilisations slaves postérieures (différentes sortes de parures, céramique), ce qui prouve la continuité culturelle des groupes en question. Il n'y a que les éléments purement nomades de la civilisation de Kesthely qui disparaisent à la fin du VIII siècle, probablement avec la chute de l'Etat avare. Parmi les civilisations plus anciennes, celle qui est attribuée d'ordinaire aux Kouturgures, connue de quelques stations en Yougoslavie (Čadjevica, Biskupija, Vatin), pourrait également dans une certaine mesure, être rattachée aux Slaves. Cette dernière civilisation nous amène au VI siècle, époque ou l'apparition des Slaves dans notre pays est attestée par des sources historiques. Cependant bon nombre d'éléments de la culture matérielle des Slaves ont été constatés, dans les régions du bas Danube dans une antiquité bien plus reculée. Les formes céramiques de la civilisation avaro-slave, des vases piriformes (Krausen) apparentés au type de Prague de I. Borkovsky, ainsi que des formes et des ornements extrêmement rapprochées de la céramique slave developpée, sont connues dans le complexe de la culture géto-dace. Ces groupes de céramiques se rattachent à la céramique slave par l'intermédiaire de la céramique de Dinogetia, qui date du IV siècle de notre ère, et de celle de Damaroaia, datée par une monnaie de Justinien. Des formes analogues à celles de la céramique slave sont également connues parmi les vases en métal de l'époque romaine en territoire yougoslave. Nous pensons donc que la céramique slave ne s'est point développée par évolution d'un type original (type de Prague-céramique de type Burgwall I, II, III), mais qu'elle tire son origine de plusieurs tykes différents, connus déjà à l'époque romaine et qui ont vécu parallèlement.

Parmi les objets de parure slaves nous en rencontrons également de type ancien, connus des Illyriens et des Daco-Gétes. C'est le cas des boucles d'oreille en S qui apparaissent dans la nécropole japode de Jezerine, des bracelets ou boucle d'oreille avec enroulement de fil métallique autour d'un anneau, qui seraient les prototypes de semblables parures slaves avec renforcement sur l'anneau, enfin des boucles d'oreille à extrémités élargies en forme de petits globes qui sont représentées dans le groupe slave de Koetlach, et à Poiana Gorg en Roumanie ainsi qu'à Glasinac. Il en est de même des bracelets à extrémités en têtes de serpent.

Les exemples ci-dessus qui pourraient être multipliés par une étude détaillée, montrent clairement que les éléments autochtones des régions du bas Danube et des Balcans ont survécu en partie à la domination romaine et à la migration des peuples. Ces restes de l'ancienne population se sont certaimement entremêlés au nouveaux venus slaves, auxquels ils ont transmis maint élément de leur civilsation, de leurs croyances et de leur langue.

M. Garašanin

Проблем словенског храма у Птују

Сл. 1 — Груба скица опште диспозиције ископина*)
Esquisse rudimentaire de la disposition gédérale des fouilles, avec les restes d' un camp romain ainsi que u sanctuaire supposé.

Приликом ископавања, извршеним 1946 и 1947 год., којима је руководио Др Јосип Корошец, откривени су, на платоу непосредно испод Птујског замка, остаци једног објекта, који је, после извршених проучавања, означен као старословенски храм. Др Корошец је о овоме написао и једну опсежнију студију,[1]) у којој је изнео све елементе на основу којих се може доћи до оваквог закључка. Ускоро међутим директор Мариборског музеја Др Фрањо Баш изашао је са супротном тезом[2]) којом је оспорио могућност овакве претпоставке. Словенска Академија знаности и уметности отворила је тим поводом једну ширу анкету и затражила мишљење појединих археолога по овом питању. Пошто сам и сам био позван да дам своје мишљење, а како објекат у Птују раније уопште нисам видео, Археолошки институт САН, омогућио ми је да проведем неколико дана у Птују у августу 1949, да бих се са проблемом изближе упознао на самом терену. Са мном је пуна три дана био и Др Корошец.[3]) —

*) Архитеконске скице Ђ. Бошковића, техничка обрада Мире Нешовић, студ. архитектуре.

[1]) Словенско светиште на птујскем граду, издање Словенске академије знаности и уметности: Љубљана 1948.

[2]) Згодовински весник, 1948.

[3]) Др. Баш је тада био службено у иностранству тако да на мој позив да и он дође није могао да одговори.

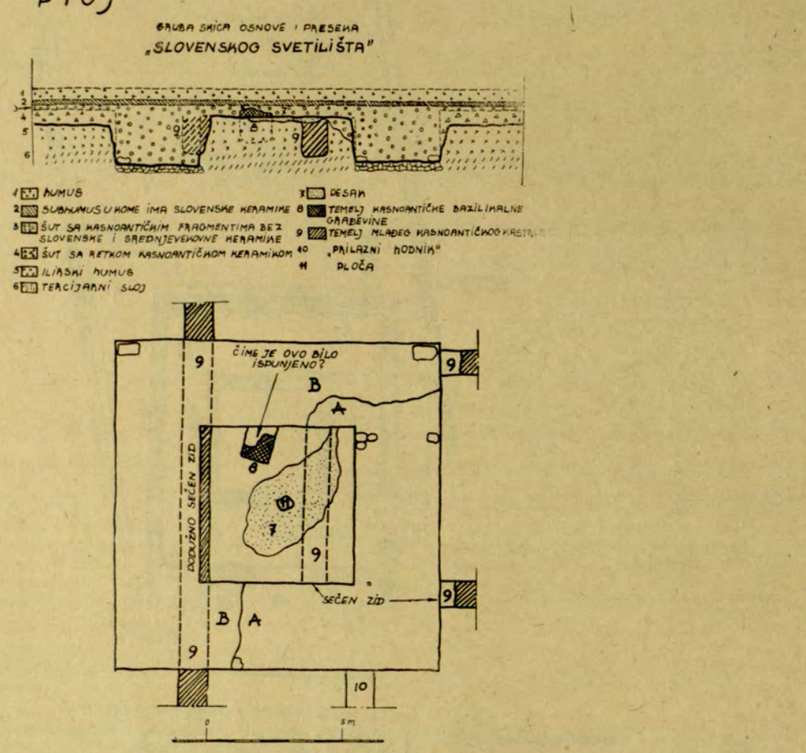
са којим сам директно продискутовао цео комплекс међусобно повезаних и укрштених питања.

Не претендујући да сам проблем коначно решио, ја ћу овде да изнесем извесне техничко-архитектонске опаске, које до сада једним делом нису уопште узимане у обзир, односно нису у довољној мери биле коришћене, или су пак биле сувише једнострано тумачене, а које ће, чини ми се, у неколико допринети бар приближавању правилнијем решењу проблема.

2. Да ли је откопани објекат био израђен од Словена, или не?

3. Да ли је, или не, могао служити у култне сврхе, односно да ли је стварно овде било словенско светилиште?

Разматрање сваког од ових питања појединачно и свију њих заједно треба у целини да допринесе бољем расветљавању целокупног, за нас тако важног проблема, који је Др. Корошец озбиљно научно поставио, а Др. Баш оштро критиковао.

Сл. 2 — Груба скица основе и пресека претпостављеног словенског светилишта
Esquisse rudimentaire du sanctuaire supposé

Ми се налазимо пред низом података и чињеница од којих неке било стварно, било за сада бар привидно, стоје у међусобној противуречности. Потребно је зато ове податке и чињенице свестрано продискутовати, узимајући их не изоловано, већ у њиховој узајамној повезаности.

Ја бих се зато овде задржао на трима основним питањима:

1. Да ли је откопани објекат, овакав какав је, са извесним техничким допунама, могао сачињавати одређену архитектонску целину и како су те допуне могле изгледати?

I питање:

Да ли је откопани објекат, овакав какав је, са извесним техничким допунама, могао сачињавати одређену архитектонску целину, и како су те допуне могле изгледати?

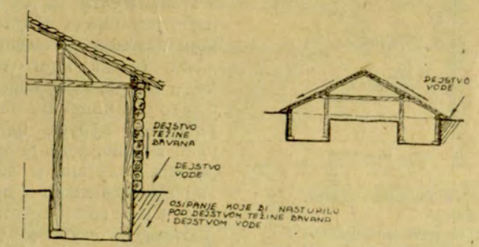
Др. Корошец у својој студији претпоставља да су стране укопаног обимног ходника биле само омалтерисане; да су вертикални дрвени стубови, који су носили кровну конструкцију, на сваком унутарњем и спољњем углу по један, као и по два интерполовина између њих на свакој од четири спољне стране, били ослоњени на постоља од камена неједнаких

димензија; да су обимни зидови у горњем делу, између горње спољне ивице укопаног ходника и кровне конструкције, били израђени од хоризонтално положених брвана. По овоме систему израђен је и један модел храма, који се сада налази у Птују.

Оваква претпоставка, и ако на први поглед прихватљива, има својих прилично јаких техничко-архитектонских недостатака.

Треба прво имати у виду да се овакве комбинације вертикалних стубова и хоризонталних брвана, које су конструктивно нелогичне, код Словена обично не појављују; код њих је била уобичајена чиста конструкција од хоризонтално положених брвана.

Спој између горње ивице спољних страна ходника и хоризонтално положених брвана изнад њих није затим срећно решен. Греде које

Сл. 3 и 4 — Сасвим хипотетичне реконструкције пресека претпостављеног светилишта.
Reconstructions très hupothétiques de la coupe du sanctuaire supposé

су се ослањале на ову ивицу својом тежином би је врло брзо обориле; с друге стране метеорска вода би свакако утицала да дође до брзог обрушавања спољних страна укопаног ходника, које ни издалека не би биле добро осигуране слојем малтера којим су наводно биле покривене (сл. 3).

Истина може се претпоставити, као што је то по речима Др. Корошеца већ учињено, да је стреја крова долазила до саме земље, тако да горњег дела од хоризонталних брвана уопште није било, али ово тешко да би ма у колико могло отстранити дејство воде, нарочито с обзиром на то да се она у великим количинама сливала са крова непосредно на угрожено земљиште (сл. 4). Може се исто тако претпоставити да је цео зид био израђен од вертикално постављених брвана, али је ово начин који у ово доба, а поготову код Словена уопште није био уобичајен. Најзад напоминьем да постоља за вертикалне стубове нису на истој висини. Истина Др. Корошец помишља да су првобитно могла бити на истој, — но да су заиста била, тада би се њихови делови од камена свакако нашли. Најзад још једна напомена: вертикални стубови од дрвета да би били солидни, обично се или укопавају у земљу, или ослањају на једну хоризонталну греду која би им служила као ослонац. У Птују би био изабран трећи начин, који се такође понекад употребљава, али је најмање солидан, а то је да се вертикални стубови од дрвета ослањају на постоља од камена, за која се ни на који начин не могу чврсто везати. Трагови изгорелих греда, нађени у северном ходнику не оправдају потпуно претпоставку да је горњи део био од дрвета, јер би тих трагова, а такође и трагова пожара, било нађено и у другим деловима, као и на самим странама обимног ходника, што није био случај. Поред тога они могу бити од значаја само ако су нађени на поду ходника, а не у шуту, јер су у овом другом случају каснији.

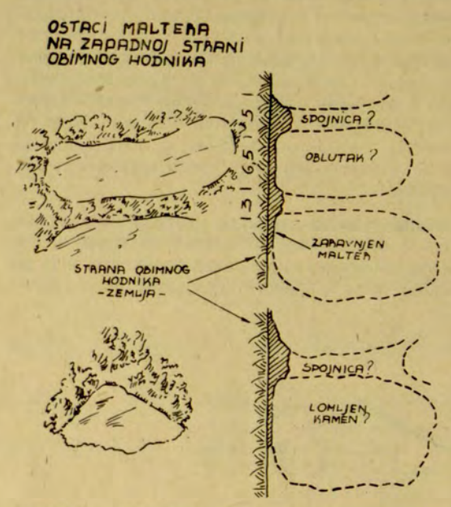
Још је тежи случај са централним кубусом (сл. 2, 6). Он није компактан ни хомоген, већ је састављен из хетерогених елемената, и то из једног дела основног терцијалног слоја, из илирског хумуса из делова касноантичких темеља (и то из двеју различитих епоха) и из шута (који може овде бити и каснији), — не водећи рачуна још и о песку, којим је један део горње површине био покривен. Што је још теже касноримски темељи сечени су било непосредно по ивици кубуса, било нешто унутра. Темељ који прати северну страну кубуса сечен је чак целом својом дужином.

Постављају се сада питања:

1. Како је могуће да је мајстор-клесар тако вешто умео равно да исече целом дужином темељ римског зида, с тим да мањи део овога остане као саставни део централног кубуса? Ово разуме се у случају да је тај део заиста остао, како претпоставља Др. Корошец. Истина, зид на који је он приликом откопавања наишао, осипао се, а до данас се сасвим осуо тако да су од њега сачувани само трагови. Може се отуда претпоставити да је зид још првобитно потпуно уклоњен, а да је Др. Корошец на овоме месту наишао само на компактан збијени шут. Само тада се поставља питање чиме је коси засек, који се место зида у кубусу појавио, био испуњен и то тако да буде везан за остали део, да се и сам не би убрзо осуо.

2. Чиме су неравне површине засечених зидова биле покривене, а нарочито чиме је била

испуњена празнина између засеченог темеља римског постоља и спољне ивице кубуса, па да овај задржи своју правилну форму, (сл. 2). Да ли само земљом пориквеном малтером?

Сл. 5 — Остаци малтера на западној страни обимног ходника

Vestiges de mortier sur le côté ouest du couloir du sanctuaire supposé, qui mènent à la conclusion hupothetiqueque, ce „couloir" n' est peut-étre rien d' autre que le creux des fondements be quelque tour postérieure.

Тешко да би она могла дуже да се одржи а да се не оспе.

3. Како је уопште централни кубус, кроз стотину година, колико је по мишљењу Др Корошеца објекат могао да служи, састављен од овако хетерогеног материјала, могао да очува свој кубични облик, а да се већ под сопственом тежином не оспе, када се за две последње године, и ако под кровом, те још како са свију страна осуо, онако исто као што су се осуле и спољне стране обимног ходника, и ако су споља осигуране плочником од коцкастог камена утопљеног у бетон. Малтерна облога, чак и у случају да је била обнављана (а ово би се обнављање на малтеру лако приметило, што није случај), тешко да би овде и у чему могла да помогне.

Онај који је на овом објекту радио умео је те још како међутим да разликује солидну конструкцију од несолидне. Тако би под, у колико је оно што налазимо на дну обминог укопаног ходника био под, био израђен необично солидно, од облутака и ломљеног камена утопљених у масан малтер. Напоминьем да дебљина пода није свуда иста, већ се креће од 20—40 см.; поред тога и дубина је на разним местима различита, док је ниво А за неких петнаестак сантиметара виши од нивоа Б, (сл. 2), који је раније, по казивању Др. Корошеца, био нешто виши, али је снижен приликом ископавања. Морамо се зато питати како је могуће да мајстор који овако солидно зна да уради под, да тај исти мајстор онако мало у конструктивном погледу обраћа пажњу на главни централни светилишни део.

Поред тога, како је већ примећено, он није ни покушао да реши питање одводњавања, — ма да истина ово питање изгледа није ни у другим укопаним словенским станбеним зградама такође било потпуно решено.

Но ако загледамо мало боље остатке малтера, — а ово је заиста малтер а не кречно млеко како мисли Др. Баш, — на странама кубуса и обимног ходника (сада се малтер још једино нешто боље очувао на јужном доњем делу спољне западне стране), видећемо да малтер није био заравњен. На њему се виде ту и тамо заравњени делови, неправилног заобљеног облика, оивичени грубим далеко рељефније избаченим малтером (сл. 5). Одавде се може закључити да су то отисци крупнијег и ситнијег комада облутака и ломљеног камена, који су били утопљени у малтер, па је заравњени део онај који одговара површини облутка, а неправилно избачени онај који је испуњавао спојнице. Но из овога произилази да је уз стране кубуса, односно обимног ходника, било зидано, а да је зид био од већих и мањих речних облутака и ломљеног камена. Тај би зид свакако ишао и преко каменова у угловима, за које се претпоставља да су служили као постоља за стубове од дрвета, пошто се и на њима, и то и одозго и са стране, виде остаци малтера. На североисточном великом камену, „постољу", из остатака малтера да се закључити да је одозго био положен најмање још један такође овећи камени блок. Одавде нам одмах постаје јасно и како су се стране кубуса и ходника могле одржати, а да се не оспу. Поставља се међутим питање колико су ови зидови били јаки, и дали су само текли дуж страна ходника, остављајући његов централни део слободан за циркулацију. У том случају имали бисмо посла са једном зиданом конструкцијом која би могла да има извесних сличности са начином обраде словенског храма у Кијеву, чији је централни елипсасти део оперважен ниским зидом од притесаног камена, [4]) мада су, истина, резултати Хвојкиних ископавања у Кијеву, новијим изражавањем доведени у велику сумњу. Међутим у шуту којим је обимни ходник био затрпан материјал овога зида морао би бити пронађен да је овај зид стварно постојао, што се приликом откопавања није десило. Не би било искључено да је овај материјал уклоњен и употребљен на другом месту пре него што је цело постројење затрпано.

Др. Корошец саопштава међутим да је у ходнику по поду било нађено остатака малтера који је касније, ходањем, потпуно истрвен,

[4]) На ову ме је аналогију упозорио М. Гарашанин, који ме је у вези са Кијевом упутио на чланак Л. А. Линцеса у часопису Совјетскаја етнографија бр. 2 за 1947 годину, страна 67.

а који је по структури и изгледу био сличан ономе који сé сада налази на западној страни ходника. На основу овога смело би се претпоставити да је цела шупљина садашњег обимног ходника била испуњена зидом од облутака и ломљеног камена. Шта би то могло да буде? Дали темељ какве средњевековне или ренесансне куле како, по усменом саопштењу, претпоставља Др. Баш? То не би било искључено. Ако погледамо градску кулу, из XVI века, сада звоник цркве Св. Јурија у Птују видећемо да она има унутарње димензије у основи 5,78 × 5,81, а спољне 10,95 × 10,95 са дебљином зидова од 2,50 м. и висном од око 28 до 30 м. без крова. (Сл. 7). Претпоставимо сада да је кула порушена, — рецимо за време последњег енглеског бомбардовања 1944 године, — и да неко, у жељи да искористи материјал, раскопа чак

Сл. 6 — Скица централног кубуса

Esquisse du cube en terre battue du sanctuaire supposé

и њезине темеље.[5]) Од куле би нам у том случају остао само један удубљени обимни ходник ширине 2,50 м. који би опасивао централни кубус чије би димензије у основи биле 5,78 × 5,81 м. У просторном погледу ово би постројење било необично слично ономе у горњем граду; централни кубус разликовао би се у основи само за неколико сантиметара (5,78 × 5,81 према 5,70 × 5,70 колико износи у горњем граду), док би обимни укопани ходник био нешто ужи (2,50 м. према 3,10 у горњем граду).

[5]) Чест је случај да околно становништво раскопава зидове старих порушених грађевина да би искористило материјал. То се, например, на м је очи десило у Гамзиграду и Равни, у Источној Србији. У Царичином граду ово је раскопавање, по речима Ђ. Мано Зисија и Мирослава Курандића, било тако вешто изведено, да је у земљи остао само негатив темеља, док околна земља није поремећена. Исти случај, по речима др. М. Грбића констатован је у Басијани. У Птују ово је још лакше било могуће јер је зид, у колико је постојао, био пун, тако да се раскопавање вероватно вршило од језгра према спољашњости, тако да терен који је зид дотицао није поремећен, већ су, напротив на њему остали и делови малтера.

На десетак метара западно од обимног ходника налази се још једна кула из XVIII века, но њезине димензије (9,03 × 9,20 у основи, са дебљином зида од 1,30 и висином од око 11 м. без крова) не одговарају онима које има поменута кула у Птују. Напоминьем да и ова горња кула није припадала замку, већ је као осматрачница служила градској општини. Могло би се претпоставити да је подигнута пошто би била порушена кула већих димензија која је евентуално стајала на месту на коме се сада налази обимни ходник.

Упоређење које сам овде дао међутим је и грубо и механичко. О каквој би се кули овде у горњем граду онда радило? Да ли о каквој средњевековној или ренесној, сличној донеле оној крај цркве Св. Јурија у Птују? Ову претпоставку не можемо сасвим искључити, ма да још се противи чињеница да Др. Корошец приликом ископавања у обимном ходнику, у шуту у коме је било касноантичких фрагмената, није нашао ни најмањи траг словенске или уопште средњевековне керамике, или других предмета, који би довде свакако допрли приликом затрпавања обимног ходника, јер их по терену на горњем граду свуда има, а нађени су и у субхумусу, изнад претпостављеног светилишта (сл. 2). Објашњење би се могло, са извесним натезањем, наћи у претпоставци да је приликом затрпавања материјал донет са неке друге стране, а не узет из непосредне околине, односно са платоа горњег града.

Да се не ради међутим о каквој касноантичкој кули, негде са почетка VI века, која би била порушена и чији би темељи били не само раскопани већ и затрпани пре краја VIII века? Но за кулу оваквих димензија у ово доба и у овим крајевима, колико је мени познато, не бисмо имали ближих аналогија. Поред тога ваља имати на уму да је у шуту којим је обимни ходник био испуњен нађено касноантичких фрагмената. Морало би се отуда

претпоставити да су у доба када је кула била подигнута, а то би, у случају да је касноантичка, било најкасније у VI веку, и базиликална касноантичка грађевина и после ње подигнути кастел, већ били у рушевинама, пошто су њихови делови пресечени обимним ходником, а налазе се и у централном кубусу.

Најзад ако се ради уопште о темељима какве грађевине ваљало би наћи објашњење и за прилазни „ходник" поплочен облуцима без малтера, који се налази са западне стране, (сл. 2—10), а који би у том случају био израђен у другу сврху. Истина сам „ходник", ширине око 1 метра, само је директно укопан у земљу, а на његовим странама нема чак ни остатака малтера, а нема ни места за какве зидове са стране, нити има трагова од њих, тако да се овде у још пооштренијој мери поставља питање како су се њихове стране одржале а да се не обру-

Сл. 7 — Касноренесансна градска кула у Птују
Une tour de l' époque de la Renaissance tardive à Ptuj

ше. Иначе ја уопште немам утисак да је зид римске тврђаве са западне стране преуређен за степениште којим би се прилазило светилишту, како мисли Др. Корошец, ни због висине (50 до 70 цм.), ни због неправилног међусобног отстојања степеника, а исто тако ни због правца који је такав да се степеништу прилазило окрећући леђа „храму".

Из целокупне анализе овог питања произлази:

1. Да објекат овакав какав је, са странама само омалтерисаним, а горњим делом израђеним од дрвета не може конструктивно-архитектонски да се оправда;

2. Да су бочне стране обимног ходника биле прихваћене зиданом конструкцијом која је евентуално могла остављати средишни део обимног ходника слободним, или испуњавати и целокупну његову шупљину;

3. Да би у случају да је зидана конструкција текла само дуж страна, остављајући средњи део ходника слободан, постојала извесна далека аналогија са словенским светилиштем у Кијеву, али да би тада свакако били пронађени остаци самога зида у шуту;

4. Да претпоставка да се овде ради о темељима какве куле из средњега века или ренесанса, долази у противуречност са археолошким налазом по коме у шуту, којим је шупљина обимног ходника била испуњена нема словенских ни средњевековних предмета;

5. Да претпоставка да се овде ради о темељима какве касноантичке куле долази у противуречност са чињеницом да за такву кулу не бисмо засада имали ближих аналогија, као и да су још две касноантичке грађевине које су на овом месту раније постојале, до подизања куле, тј. до VI века морале већ да буду у рушевинама.

II Питање:

Дали је откопани објекат био израђен од Словена, или не?

И при одговору на ово питање морамо водити рачуна о неколиким противуречним подацима.

Очигледно је прво да је овај објекат израђен пошто су већ најмање два касноантичка

објекта, која су на овоме месту постојала, већ била разрушена. Од првог, изгледа најстаријег, остали су нам темељи стубаца и можда део обимних зидова са северне стране (сл. 1). Ова грађевина имала је изгледа базиликалан облик и била је прилично велика. После ње подигнут је, изгледа на брзу руку, мали касноантички градић квадратног облика, чији је унутарњи зид, управо темељ зида, прилагођен уз темељ једног од стубаца старије грађевине код K (сл. 1), што је несумњиви доказ да је млађи. У зидовима утврђења, управо њиховим темељима, нађено је уосталом и фрагмената касноантичких мермерних обрађених делова, који су вероватно припадали старијој грађевини. — Др. Корошец ми је саопштио да су по мишљењу археолога-класичара нађени и трагови једне ранохришћанске базилике (место на коме је била апсида), но мени су ови трагови прилично сумњиви, а у колико је старохришћанска базилика уопште постојала она би могла бити индентична са већ поменутом базиликалном старијом грађевином. Место на коме се претпоставља да је пронађена апсида старохришћанске базилике такође ми изгледа сумњиво, а ако је апсида уопште постојала она је вероватно била негде даље према истоку, у близини места на коме је пронађен и део олтара.

Обимни укопани ходник претпостављеног словенског светилишта сече темеље обеју ових грађевина, што значи да је и млађи од њих, и да су оне већ биле порушене онда када је он рађен (сл. 1.).

С друге стране у шуту којим је ходник био затрпан, по извештају Др. Корошеца, нађено је само касноантичких фрагмената, док било словенских било средњовековних фрагмената није уопште било, и ако их другде, на платоу горњега града, има у великој количини. На против, фрагмената словенске керамике нађено је у субхумусу изнад целог постројења (сл. 2). Из овога би произишло да би обимни ходник био затрпан већ пре краја VIII века, тј. пре него што су се на горњем граду појавили масовно отпаци словенске керамике, односно могло би се закључити као што је Др. Корошец већ учинио, да објекат припада добу најстаријег словенског насеља на овоме месту. То што се за ово доба, тј. за VII—VIII век, не зна каква су била словенска светилишта, не би била велика препрека за овакав закључак, јер су друштвени односи, — прелаз из дружинских у феудалне односе, — тада већ били на таквом ступњу, да су постојање светилишта код Словена уопште узев дозвољавали.

Оваквом закључку противе се међутим друге чињенице:

1. Да су овај објекат заиста градили и употребљавали Словени, неминовно би морало бити нађено на поду самог светилишта односно обимног ходника, трагова словенске материјалне културе;

2. Да је ово било словенско светилиште, сровенских гробова било би у његовој непосредној, а не само удаљој околини (ср. 1), — пошто нема разлова да су Словени почели да сахрањују своје мртве тек у XI веку, када су их могли сахрањивати и раније, онда када је само светилиште још било живо;

3. Видели смо већ да су стране обимног ходника, односно централног кубуса, биле подухваћене зиданом конструкцијом, уколико ова није испуњавала целу шупљину ходника, што нас с једне стране упућује истина на аналогије са словенским светилиштем у Кијеву, а у другом случају на конструкцију сасвим различите врсте.

Из свега произилази да се на основу података који нам засада стоје на расположењу, словенско порекло овог објекта, и поред извесних индиција, не може са сигурношћу утврдити.

III Питање:

Да ли је, или не, откопани објекат могао служити у култне сврхе, односно да ли је овде стварно било словенско светилиште?

Основни податак на основу кога се може закључити да имамо пред собом светилиште, и то словенско светилиште, то је аналогија са словенским храмом у Аркони. У извесном смислу, нарочито у погледу на општу дйспозицију основе, сличност је заиста прилично уочљива. Просторно решење међутим већ се у великој мери разликује. У Птују би обимни ходник био укопан, док је у Аркони мање више све на истом нивоу. Др. Корошец тражи решење за ово неслагање у аналогији птујског постројења са словенским полуукопаним кућама за становање. И то би решење било сасвим исправно да се пред нас не постављају и друга питања.

Чему је служио централни уздигнути кубус? Да ли само, као централни део у Аркони, да на њему стоји кип божанства? Но ту је примедба Др. Баша да на пронађеној плочи не може да се постави никакав кип, сасвим на своме месту. Она је прво по својим димензијама и сувише мала — 37 × 45 × 8 цм., — недовољно је правилна и недовољно равна[6]), а поред тога није фиксирана за тле, већ је била само упола укопана у песак. Никакав кип, свеједно које величине и облика, па макар то био и аморфно парче дрвета, и све једно од кога материјала, — камена или дрвета, — не би за њу могао да буде везан, па, према томе не би уопште могао да буде стабилан, тим пре што ни сама плоча није стабилна на своме лежишту.

Песак којим је један део горње површине централног кубуса у неправилном облику био покривен, у дебљини од око 15 цм. стварно је донет са стране, како то тврди Др. Корошец, а није ни случајан флувијални нанос, нити издробљени касноатички зид. Но зашто је он овде донео и чему је служио? Да ли за либације, како је то већ, по речима Др. Корошца, било претпостављено? Но у том случају то би

[6]) Очигледно је да је плоча већ раније била употребљавана, вероватно у каквој касноантичкој конструкцији, пошто се на њој налазе остаци малтера, — но то у нашем случају не игра никакву улогу, пошто би овде и онако била у секундарној употреби.

значило да се на централни кубус пело, (поставља се питање и на који начин), — при чему би он самим тим изгубио ону улогу коју има централни део у Аркони, — а то је да овде нико није смео да улази сем свештеника. Истина нама култни обреди код Словена ни издалека нису довољно познати, али је ипак тешко претпоставити да ће се из укопаног ходника пети на централни уздигнути део, — и то уздигнут за читавих 1,75 м. А тада нам и улога песка постаје сасвим нејасна. Но чињеницу да је песак донет намерно, вероватно са Драве, чак на горњи град, можемо објаснити евентуално и много једноставније. Зар песак који налазимо на централном кубусу није могао да буде неутрошени остатак какве веће гомиле која је ту донета приликом зидања неке од зграда на горњем граду?

Најзад још нешто: горња површина централног кубуса, иако заравњена, није потпуно равна. Из ње вире у вис за читавих 26 цм., остаци једног од темеља стубаца старије касноантичке грађевине, и то вире у врло неправилном облику. Чему? Да је површина централног кубуса била једновремено и централни део словенскога храма, овај патрљак касноантичког темеља, који вири из земље, био би свакако уклоњен.

Из целокупне анализе овог питања произилази да и поред аналогија са словенским светилиштем у Аркони, услед других, не мање важних чињеница, не бисмо смели са сигурношћу да тврдимо да је ово било култно место па према томе ни да је овде био словенски храм.

Закључак

Ако се сада осврнемо на дискусију спроведену по трима основним постављеним питањима, можемо чини ми се доћи до следећих закључака:

1. Противуречни подаци са којима засада располажемо не дозвољавају да се донесе ниједан закључак који би могао бити стопроцентно тачан;

2. Има података на основу којих би се смело претпоставити да се овде ради о објекту словенског порекла, и то баш о словенском светилишту;

3. Ти подаци долазе у оштру противречност са другим чињеницама, нарочито техничко-конструктивне природе;

4. Претпоставка да се овде ради о раскопаним темељима какве касније куле, долази у супротност са чињеницом да у шуту нису нађени остаци ни из словенског доба, ни из средњег века, већ само из касне антике.

Објекат би у сваком случају требало пажљиво заштитити како због његовог научног значаја тако и ради даљих студија.

3-IX-1949 Београд

Ђурђе Бошковић

LE PROBLEME DU SANCTUAIRE SLAVE A PTUJ

Les fouilles, menées par l'archéologue slovene Dr. F. Korošec, en 1947 et 1948 à Ptuj, mirent au jour les restes d'un édifice, qui fut alors identifié comme sanctuaire slave. Par une analyse détaillée de la conception architecturale de cet édifice, ainsi que des éléments techniques et constructifs, on arrive à la conclusion, que, vu les données contraires dont nous disposons, il est impossible, pour le moment, de donner une affirmation définitive à cette hypothèse.

Djurdje Bošković

Икона Богородице у цркви Госпе од Звоника у Сплиту

У цркви Госпе од Звоника, која је изнад **Porta Ferrea** Диоклецијанове палате у Сплиту, високо изнад главног олтара била је прерата икона Богородице Умиљења, сва окована у сребрни оков, тако да се од иконе виде само лице и руке. Све остало је покривено сребрним оковом, на коме се кујунџија трудио да даде цртеж иконе. Оков је из каснијег времена од иконе.

Када сам видео ову икону, видео сам је само овако оковану, из даљине, јер није било могуће скидати икону која је високо изнад олтара и откивати оков са ње. Када сам касније добротом Др. Љубе Карамана добио фотографију ове иконе без окова[1]) (цела икона је оштећена-изрешетана прикивањем окова и дрво иконе је пукло уздуж на два места), видео сам да ова икона заслужује особиту пажњу, и почео сам да је испитујем по фотографији и чиним упоређења са другим иконама.

На овој икони Богородица држи Исуса дете на десној руци, јако је нагнула главу десно према њему, а левом руком прима благослов. Богородица има укочен поглед, оштро управљен у једну тачку, стиснуте усне са изразом оштрине и горчине, а цело лице као да се следило од бола, који изазива код Богородице помисао да ће њезин Син, сада дете, касније имати да претрпи тешка страдања. Са таквим осећајима Богородица приљубљује свога Сина к Себи на образ. Богородица има крупне, велике очи, а испод очију две оштре сенке, испод којих се све до висине уста виде таласасте паралелне црте, које иду према уху. Испод ока полази једна црта доле и иде ка доњем делу носа, где савија према уху, и тако истиче јабучице на образу. Равна површина чела Богородичина спушта се и на нос, све до испод очију. Исус дете (има старачки озбиљан лик, а не детиљи), осећајући душевну борбу и бол своје Матере, загрлио ју је левом руком (свакако, на фотографији се то не види јасно), и са пуно љубави, саучешћа и туге посматра своју Матер. Исус је обучен у хитон и химатиј. На рукаву хитона је карактеристичан орнаменат два реда ситних шаховских, квадратних поља на тамној основи. Исто такво карактеристичне су и наге прекрштене ноге Христове.

Није нам лако датирати ову икону, јер смо је видели оковану у оригиналу, а неоковану посматрамо је на фотографији, али када треба да је датирамо, поред њезине извесне сличности са Владимирском Богородицом, византиском иконом XI-XII столећа,[2]) хватамо се и за орнаменат на рукаву Спаситељева хитона, ситна шаховска поља. Исти оваки орнаменат имамо на познатој византиској икони Св. Пантелејмона у Музеју Кијевске Духовне Академије из X столећа. Ако би само по овом могли закључивати старину ове иконе, онда би она била из XI-XII века, из кога времена имамо мало сачуваних икона.

Израда ликова на фрескама XII столећа има много сличности са ликом Богородице на овој икони.

Поред свега колебања у датирању ове иконе, држимо да није млађа од XIII столећа и да спада у најстарије иконе у нашој земљи.

Овако сам, у главном, написао о овој икони у своме рукопису **Иконе Далмације**, поднесеном Академији наука у Београду и примљеном за Споменик у Академији, али сам према реферату оцењивача академика Др. Владимира Р. Петковића имао код ове иконе у рукопису да изоставим све што се тиче датирања ове иконе, а да оставим само њезин опис, да би ми рукопис био примљен у Академији за штампу. У свом реферату Петковић је за ову икону написао: „Икона не може бити из XI-XII века, како се у спису тврди, већ је знатно познија".

[1]) Икона је снимљена без окова једном приликом када је оков скинут са иконе ради оправке.

[2]) Репродукцију ове иконе у боји види код Н. П. Кондаковъ. Русская икона, IV, Текстъ, часть вторая, т. 17, Прага 1933

После овога наставио сам да испитујем ову икону и дошао сам до овог коначног резулата:

Ова икона Умиљења има сличности са Владимирском Богородицом, и понавља у главном овај тип са извесним изменама. Сличност је у положају глава и руку и целом држању тела, само су црте лица на нашој икони оштро, скоро грубо израђене, а оне на Владимирској икони су пуне мекоће и благости. Лик Исусов на сплитској икони је доста сличан ономе на икони Богородице Владимирске. Разлика је још и у нагим ногама Спаситељевим.

Дакле сплитска икона је у главном понављање византиског типа, али израда лица није византиска, и зато морамо тражити другу средину где је постала наша икона, а где је византиски утицај био велики када је ова икона рађена, а то је Италија.

Израда лица на сплитској икони слична је, даље, изради лица на икони Маргаритона из Ареца (XIII столећее),[3] на икони Богородице у Градском музеју у Пизи (XIII столеће),[4] а нарочито много сличности има наша икона са иконом Богородице у цркви Del Carmine у Сијени,[5] коју ставља Конаков поред Пизанске иконе. Даље, ликови на Сплитској икони имају много сличности са ликовима на иконама рађеним од италијанских примитиваца у XIII веку, које доноси Taole d' Ancona у своме делу Les primitifs italiens du XIe au XIIIe siècle, Paris, MCMXXXV, fig. 63. Tacle d' Ancona наглашава велики утицај Византије, на италијанске примитивце, а овај утицај истакао је раније и Кондаков у споменутом делу, и наводи у Пизи у градском Музеју многе грчко-италијанске иконе, па међу њима и понављања типа Владимирске Богородице.

Тип Богородице на Сплитској икони сасвим је сличан, даље, типу Богородице на мозаичкој икони Богородице Гликофилусе — μητης Θτου η'Σπιεψιστκ XIV столећа, пореклом из Мале Азије, у Византиском музеју у Атини, само на атинској икони Исус нема прекрштене ноге.[6]

Понављамо, да ликови на фрескама XII и XIII столећа имају много сличности са ликом Богородице на овој икони.

Обрађујући византиски тип, италијански сликар је Исусу открио ноге, насликавши их нагим. Наге ноге Исусове (овде још и прекрштене) су карактеристика XIII столећа у Италији, која се понавља и у XIV столећу, па и у Византији,[7] па и код нас на фресци Богородице Милостиве-Јелеусе у олтару у Дечанима.[8]

Италијански сликар дао је још једну карактеристику, а то је орнаменат на десном рукаву хитона. Исти оваки орнаменат, као што смо већ изнели, имамо на познатој икони Св. Пантелејмона у музеју Кијевске Духовне Академије из X столећа.[9] На споменутој икони Богородице у цркви Del Carmine у Сијени имамо сличан орнаменат на рукаву хитона Спаситељева, само не два реда светлих шаховских квадратних поља, но један ред.

Дакле, према нашем мишљењу, сплитска икона је рађена према типу Владимирске Богородице са извесним изменама, дакле према типу византиском, и то у Италији од италијанског мајстора у XIII-ом столећу, у крају Сијена, Арецо, Пиза, Фиренца. Поред византиске основе ова икона показује трагове нешто грубе израде италијанских примитиваца XIII столећа. Из Италије је донесена ова икона у Далмацију, у Сплит. Према томе изгледа да је ова икона, ако не баш најстарија позната икона у нашој земљи, а оно једна од најстаријих икона наше земље.

Дошавши до овога закључка о овој икони, желео сам да чујем мишљење познатих стручњака за иконе о овој икони, јер датирање иконе није баш тако лака и једноставна ствар. А за потврду да није лака, навешћемо речи Ch. Diehl-a: »Enfin, c'est chose fort délecate de dater exactement les icones. Les thèmes anciens sont reproduits d'age en age avec une telle persistance, avec une telle habilité technique aussi, que des icones assez récentes offrent souvent l'aspect de monuments fort anciens.«[10] Зато сам се обратио једном своме пријатељу, који се тада (1937 год.) налазио у Берлину са молбом да о старини ове иконе консултује мишљење професора O. Wulff-a који је написао са M. В. Алпатовь-ом професором Универзитета у Москви познато дело о иконама Denkmäler der Ikonenmalerei, Dresden, 1925 и мишљење његова наследника на катедри професора Ph. Schweinfurth-a, који је написао дело Geschichte der russischen Malerei, Haag, 1930, у коме се много расправља о иконама. 16. децембра 1937. године добио сам први одговор: „Фотографију иконе показао сам у Музеју, и на Универзитету проф. Швајнфурту, који је наследио катедру Вулфову. На оба места су мишљења да је икона итало-византиска. Г. Швајнфурт је ставља на крај XIII и почетак XIV века, али ме је замолио да је кроз неки дан можé подробније упоредити самном у заједници. 28. децембра 1937. године добио сам други одговор: „Мишљење г. Wulff-a о икони је следеће: то је веома интересантна икона, по типу из XII века, али мало сувише грубе израде; она би могла бити из XIV века, али није искључ-

[3]) Н. П. Кондаковъ, Иконография Богоматери, 1914, стр. 47 сл. 36.

[4]) Ibid. стр. 110, сл. 81.

[5]) Ibid. стр. 112, сл. 82.

[6]) G. Sotiriou, Guide de Musée Byzantine d'Athenes, 89, fig. 46 и 56.

[7]) Види о овом Н. П. Кондаковъ, Иконография Богоматери, 1915, II, стр. 260 и даље.

[8]) Види Л. Мирковић, Пресвета Богородица Милостива (Јелеуса) у Дечанима. Старинар, III стр. књ. VII (1932) стр. 3-4.

[9]) Види O. Wulff-M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmaleret, Abb. 15.

[10]) La peinture byzantine, p. 51.

Сл. 1 — Икона Богородице у цркви Госпе од Звоника у Сплиту
Icône de la Vierge à l'église de Notre-Dame du clocher à Split

чено да је и мало касније рађена, баш због тог отсуства мекоће у моделирању. И Wulff и Schweinfurth се ограђују с тиме (он је био за 13—14 век као што сам Вам јавио), што њихов суд не може да буде сигуран, пошто немају пред собом оригинала, а по фотографији тешко је судити".

У исто време обратио сам се преко Ђурђа Бошковића G. Millet-у у Париз, а сам сам се обратио Андрају Николајевићу Грабару у Штрасбург (касније наследио проф. Millet-a на катедри у Паризу) и од њих сам добио следећи одговор:

„Икона Л. Мирковића. Белешка G. Millet-a. Понављање Богородице Владимирске. Види библиографију А. И. Анисимовъ, Владимирская икона Божіей Матери, Seminarium Kondakovianum, Praha, 1928, 43.

Испитивање G. Millet-a према Кондаковъ Иконография Богоматери, Связи греческой и русской иконописи... С. Петербургъ, 1911.

Стр. 59 сл. 49. Богородица Теодоровска, XIII век: Богородица још гледа у гледаоца.

Стр. 45 сл. 33. Богородица Донска, XIV век: Богородица гледа Исуса, наге ноге.

Стр. 52 сл. 42. Богородица Смоленска, у Ростову: Исус с десне, ноге прекрштене, као и на икони Мирковићевој. Понављање Богородице Донске.

Стр. 180 сл. 127. Музеј Руски, приписује се Рубљеву: Окована, нежна слика.

Тип иконе Мирковићеве може се класификовати према две битне црте:

1. поглед: пре XIV столећа.

2. наге ноге, црта XIV-ог столећа.

Али одлучујући аргуменат има да се донесе према техници и стилу. Најближа сличност је дана на стр. 112 сл. 82, црква del Carmine у Сијени (Исус с десне стране), коју је Кондаков упоредио са Богородицом Музеја у Пизи (сл. 81) и датира је крајем XIII столећа.

Карактеристика типа иконе Сијенске: Марија посматра гледаоца, Исус обучен.

Заједничке карактеристике израде слике Сијенске и иконе Мирковићеве су:

1) Цртеж очију. 2) Израда драперије Исусове. 3) Орнаменат клавуса. Ова израда тврда и схематска није византиска.

У Италији наге ноге, на другим иконографским типовима, сретају се пре краја XIII столећа (сл. 34, Monreale, сл. 36. Margaritone d'Arezzo), па и у Византији (сл. 35, емаљ из Khakul-a).

Прво питање које има да се реши јесте: није ли икона Мирковићева поправљана.

Друго је порекло.

Ако би јој се могло утврдити порекло италијанско, из XIII века, она би послужила као значајан елеменат за студију односа између Италије и Балканаца, о чему ја расправљам у своме саопштењу на конгресу у Риму, које ће изићи у актима конгреса, која су сада у штампи. [11]) Довде је одговор Millet-a.

Андрей Николајевичъ Грабаръ одговорио ми је ово: „Мени се чини, да је икона Богородице типа Умиљенија, која вас интересује, балканскога порекла и потиче из 16—17 столећа. Мени је тешко опредељеније изјаснити се, полазећи од фотографије. Размери иконе, својства дасака, на којима је она насликана, техника живописа и спремање слоја „левкаса" на коме леже боје, колорит, обрада основе итд. могли би вероватно дати тачније резултате.

Једва се може поставити питање о италијанском пореклу овог споменика, но каква год грчка острвска школа није искључена. Може бити да би малена „полоска" орнамента, на рукаву Младенца могла дати какво год корисно указање на порекло иконе.

С друге стране о чисто византиском пореклу иконе, мени се чини, не може бити речи, она је без сумње насликана после пада Империје. Зато, да би се о томе убедили, довољно је сравнити ову икону са знаменитим иконама XIV столећа у Дечанском манастиру. Међу овим последњим је и одлична Богородица Умиљенија,[12]) са којом је упоређење особито корисно". Тако каже А. Н. Грабаръ.

Др. В. Петковић се разликује у датирању ове иконе од потписанога. Мишљење потписанога пак о овој икони није тако далеко од мишљења (са резервом) проф. Швајнфурта, а даље је од мишљења (са резервом) проф. Вулфа. Проф. Millet у главном није противан мишљењу потписанога (са извесном резервом и под условима), а проф. Грабар се не слаже са потписаним ни у пореклу ни у датирању ове иконе.

При датирању ове иконе, требало би узети у обзир и историју цркве Госпе од Звоника, јер би она могла допринети ближем датирању ове иконе. Историју цркве Госпе од Звоника даје Др. Љубо Караман у божићњем броју Novo Doba, Сплит, 1937, где између осталога каже, да је црква Госпе од Звоника првобитно била посвећена св. великомученику Теодору Тирону, чији је култ византиска власт донела на обале Јадрана, а касније је променила свога посветнога свеца Теодора и посвећена је Богородици. По карактеристичном звонику изнад ове цркве, добила је ново име: Госпа од Звоника, Madonna del Campanille. G. Praga наводи цркву св. Теодора у Сплиту у опису црквица, на које је наишао листајући старе документе XIV века у Архиву у Задру. Љ. Караман мисли да је то црква Госпе од Звоника. Међутим у XV веку постојала је у Сплиту већ братовштина под именом Госпе од Звоника, чији се братими спомињу у натпису

[11]) G. Millet, L'art des Balkans et l'Italie au XIII-e siècle, 279-297.

[12]) Дечанске иконе проучио је и објавио њихове снимке потписани, заједно си иконом Богородице Умиленија. Види Л. Мирковић, Црквене старине из Дечана, Пећи, Четиња и Праскбице. Годишњак Музеја Јужне Србије, Књ. I, стр. 97-119, Скопље 1937.

и приказују клечећи и обучени у карктеристичне тунике на мраморном рељефу Госпе из 1480, који се налази у цркви Госпе од Звоника.

У рукописним белешкама XVIII века (сада су у Arhivu у Загребу) за Farlatti-јев Illyricum Sacrum спомиње се Госпа од Звоника, и за њу се каже да је једно од најстаријих светишта града Сплита, и спомиње се на њезину олтару велика Госпина слика „di greco lincamento".

У цркви се између старих уметнина истиче византиска Госпа на олтару, једна од оних типичних касно-византиских икона... Тако каже Љ. Караман.

За нас је сада важно да из чланка Љ. Карамана извучемо податке, када је ова црква променила свога посветнога свеца Теодора у Богородицу. У XIV веку била је посвећена св. Теодору, а 1480 године сигурно Богородици. Дакле промена пада у време између 1300—1480 године. Када је црква била посвећена Богородици, свакако је морала добити и икону Богородице и мислимо да је та посветна икона Богородице баш ова икона о којој ми расправљамо. Према томе наша икона је могла бити постављена у цркви Госпе од Звоника у времену од 1300—1480. А када је постављена, није морала бити ни сасвим нова.

Када бисмо, дакле, само према овој историји цркве Госпе од Звоника датирали ову икону, она не би могла бити млађа од прве половине XV века.

Л. Мирковић

ICONE DE LA VIERGE A L'EGLISE DE NOTRE-DAME DU CLOCHER A SPLIT

Dans ce texte le professeur L. Mirković s'occupe de l'icône de la Vierge de l'église de Notre-Dame du clocher à Split. L'icône de Split a été faite d'après le type de l'icône de Vladimir avec quelques changements, donc, d'après le type byzantin et cela en Italie par un maître italien du XIII siècle, dans les contrées de Sienne, Arezzo, Pise ou Florence. A côté d'une base byzantine nous trouvons sur cette icône les traces du travail grossier des primitifs italiens du XIIIe siècle.

Plus loin, le professeur L. Mirković donne les opinions de V. Petković, G. Millet, O. Wulff, Ph. Schweinfurth et A. Grabar sur l'époque et la date de l'icône.

L. Mirković

Сл. 1 — Црква у Доњој Каменици
Eglise de Donja Kamenica

Црква у Доњој Каменици

Мада се о цркви у селу Доња Каменица код Књажевца у нашој науци почело релативно рано говорити, проблеми везани за њу, не само да нису разјашњени већ, у највећој већини, нису ни постављени. Чак, ни приближан датум њеног постанка није још утврђен. Она се датира или у сам почетак XIV века или чак у средину XV, па и у XVI век. Сем Каница, који је по стилу ставља у XVI век, оба предложена ранија датирања у вези су са идентификовањем владарских ликова у цркви. Иконографска и стилска анализа живописа нису извршене. Међутим, и стилски и иконографски ово је један од ретко интересантних споменика наше средњевековне уметности.

Црква у Доњој Каменици налази се на левој обали Трговишког Тимока 15 км југоисточно од Књажевца. (сл. 1·) Цркви се не зна тачна храмовна слава, али како се лик Богородичин налази у самом наосу претстављен четири пута и још двапута у спољној припрати и кули, вероватно је, да је црква била посвећена Богородици.

На ову цркву, према нама познатој литератури, првипут је скренуо пажњу 1866 године С. Мачај у чланку „Грађа за топографију округа књажевачког" (1). Он је једино констатовао, да је црква постала у оно време·, „када је вештина у зидању била пошла горему". Исте године у свом путопису „С пута, осмо писмо" М. Милићевић (2) је први тврдио да је цркву у Доњој Каменици подигао Михајло Аботовић-Анђеловић, краткотрајни деспот српски· М. Милићевић бележи да је „...красни некадашњи малерај и све знамените записе нагрдила и осакатила варварска турска сила, јер је црква служила Турцима као штала и „још за нешто што се казати не може". Он помиње владарске портрете и запис око лика деспотова, као и портрете, како Милићевић мисли, опет деспота и деспотице и њина три сина (!) у кули, на спрату. Милићевић је, на истом месту, забележио и запис из суседне цркве манастира Свете Тројице, по коме је ту цркву дигао деспот Лазар Бранковић. Истовремено наводи народно предање, које назив локалитета Гургусовац (некадашње име Књажевца) изводи из имена Гргура Бранковића брата деспота Лазара, што би значило, по народном предању, да је у овом крају било интензивног културног живота у време последњих Бранковића. — Идуће, 1867 године, у свом чланку „Манастири у Србији", и касније у „Кнежевини Србији", Милићевић је у главном поновио своја ранија запажања (3). Исте, 1867 године, иза преране смрти Косте Поповића, објављен је у Српском омладинском календару за 1868 годину његов занимљив путописни дневник под насловом: „Пут лицејских питомаца по Србији 1863 године." (4) Ту су објављене и прве скице основе цркве и њеног изгледа, обоје прилично нетачни. Објављени су и натписи око владарских ликова у припрати· Натписи су читани произвољно. Скраћеница ВЬ ХА БА ВЪРЕЧЬ, разрешена је као „Абоговић", вероватно под утицајем народног предања, јер су мештани у непосредној близини показали лицејцима остатке града Абоговића. Занимљиво је да још и данас „ученији" мештани читају натпис на исти начин. На основу народног предања и погрешно читаног натписа, постанак цркве је везан за време краткотрајне владе деспота Михајла Абоговића, т. ј. за пролеће 1459 године. — 1868 године помиње Ф. Каниц „чувену доњокаменичку цркву" задржавајући се на њеној необичној основи. Њему је позната хипотеза да је цркву дигао губернатор Србије деспот Михајло, али сматра да својим стилским

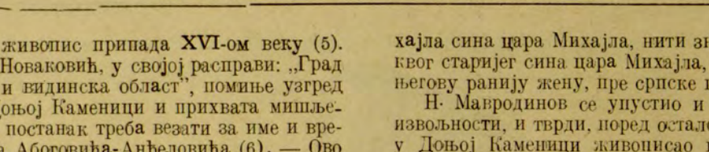
одликама живопис припада XVI-ом веку (5). — Стојан Новаковић, у својој расправи: „Град Вишеслав и видинска област", помиње узгред цркву у Доњој Каменици и прихвата мишљење да њен постанак треба везати за име и време Михајла Абоговића-Анђеловића (6). — Ово мишљење дели и Ј. Мишковић који први посвећује посебан чланак цркви у Доњој Каменици (7). — У „Примедби" којом је у Старинару, (књ. IV стр. 105—107) пропратио чланак Ј. Мишковића, М. Валтровић се није сложио са овим датирањем. Он је подвукао да архитектура цркве нема везе са суврем̃ним црквама моравске школе и сматра, да се пре може везати за раније стварање, а нарочито за Стару Павлицу и Краљеву цркву у Студеници. Он је, на основу архитектуре и украса од керамопластичних лончића, предпоставио да би црква могла бити старија и први ју је везао за Михајла, господара видинског, зета краља Милутина, каснијег бугарског цара, који је погинуо на Велбужду. Црква би имала постати пре 1323 године, кад је Михајло проглашен за цара. — Ово мишљење прихватио бугарски научник П. Ников. П. Ников (8) претпоставља не само да је владарски портрет портрет каснијег бугарског цара већ да су и портрети правих ктитора у цркви портрети чланова породице Михајлове. Н. Мавродинов у својој најновијој књизи тврди да би ово могао бити Михајло, у историји потпуно непознати син цара Михајла, за кога предпоставља, да је у време владања очевог био видински деспот. Зна се сигурно да је Михајлова прва жена била српска принцеза Ана, ћерка краља Милутина. И зна се исто тако, да је у тренутку погибије цара Михајла њихов син Јован Стефан био малолетан. Кантакузен помиње и другог сина Михајловог — Шишмана, који је био млађи од престолонаследника Јована Стефана. Извори не помињу деспота Михајла сина цара Михајла, нити знају ма за каквог старијег сина цара Михајла, нити за неку његову ранију жену, пре српске принцезе Ане.

Н. Мавродинов се упустио и у друге произвољности, и тврди, поред осталог да је цркву у Доњој Каменици живописао исти уметник који је сликао и цркву светог Николе у Прилепу. У колико има одступања у стилу живописа ове цркве, Мавровинов сматра, да то долази отуд, што је ову цркву уметник радио „најмање" 24 године касније. На другом месту тврди да је ову цркву могао евентуално живописати „или син или најбољи ученик" сликара Светог Николе у Прилепу. Даље је Н. Мавродинову познато да је сликар Доње Каменице напустивши Прилеп дуго радио у суседству трновске школе па је „много научио од трновских мајстора"!! (9)

Од тренутка када је Валтровић поколебао усвојено уверење да је цркву дигао Михајло Абоговић-Анђеловић, у нашој науци остало је отворено питање датирана ове цркве. — Василије Марковић бележи оба мишљења, али одбијајући прво као безразложно, а остављајући друго као хипотетично (10). — Милан Цветичанин, редактор и писац „Споменице тимочке епархије, донео је само сва мишљења о овом питању (11). — Ђурђе Бошковић завршавајући своје излагање о архитектури ове цркве закључује, да је црква могла постати или крајем XIV или поч. XV века (12). — Влад. Р. Петковић оставља отворено питање" ко је Михајло деспот син Михајла цара и Јелена деспотица кћи деспота Петра", како је успео један проф. Петковић да прочита поред женског лика (13).

Од натписа ми смо прочитали поред лика владара само: **Михаиль деспо(ть) вь Ха Ба вѣренъ с(и)нь Михаила црѣ.**

Историја за сад не зна за деспота Михајла (сл. 1а) сина Михајла цара.

Сл 1а — Натпис поред лика деспота Михаила (калк Ђурђа Бошковића)
Inscription se trouvant à la gauche du portrait du déspote Michel (calque fait par Dj. Bošković)

Из предходног прегледа литературе видели смо да се покушало идентификовати Михајла деспота са: бугарским царем Михајлом Шишманом, са његовим непознатим сином и са деспотом Михајлом Абоговићем-Анђеловићем. Отац бугарског цара Михајла није се звао Михајло а Михајло отац деспота Михајла Абоговића-Анђеловића није био цар, ма да је био из владарске тесалске породице (14).

У доњокаменичком натпису пада у очи да уз титулу деспота нема, ни којом земљом управља, ни чији је деспот. Прегледали смо натписе око ликова у живопису, на печатима и новцима и повељама наших и бугарских владара: међу натписима Михајла Шишмана овога облика нема. На овако скраћену редакцију натписа наилазимо у бугарској дипломатици тек крајем XIV века, а у српској од поч. XIV века, и то само двапут код краља Милутина (15). У време краља Душана, од 1342 постаје чешћа (16), да у другој половини XIV века узме маха (у повељама и потписима кнеза Лазара, кнеза Стевана, краља Вукашина, Дејановића и др.). На бугарским новцима, скраћена, доњокаменичком облику слична редакција владарског натписа, неће се наћи. У српској нумизматици јавља се првипут на Душановим царским новцима (17). У другој половини XIV века налази се у великом броју на новцима кнеза Лазара, Николе Алтомановића, Ђурђа Страцимировића, краља Вукашина, краља Марка (18), а већ у почетку петнаестог века губи се. У живопису по нашим црквама стављала се, око ликова владара, до почетка

четрнаестог века, пуна владарска титула са набрајањем земаља којима управља и, често пута, истицањем порекла. Око лика Милутинова у Грачаници, где се иначе првипут јавља у црквеном живопису, за доњокаменички натпис карактеристична инвокација, **Вь Ха Ба вѣ енъ**, натпис гласи: **Стефань Оурошь Хоу Боу вѣрень млтию Божию краль самодржць всѣхь српскихь земль и поморьскихь и хтиторь** (19). Тек од цара Уроша и Пчање натписи око ликова владара у цркви добијају једноставни облик. Поред лика Уроша стоји само: **Вь Ха Ба благовѣрни царь Урошь** (20). као и код ликова Вукашина и Марка у Аранђеловом манастиру код Прилепа 21).

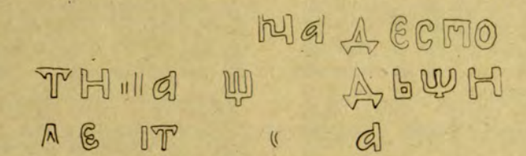
Истицање односа сродства-филијација, у натписима око ликова владара, налази се код нас већ у XIII веку, али оно долази или поред титуле или уз истицање ктиторства. Тек у Руденици поред лика Вука Лазаревића имамо облик: **Влькь вь Ха Ба блговѣрн гнь брать Стефана деспота,** — где инвокација као да подвлачи и наглашава више сродство него титулу, мада је **„господин"** још увек облик титуле. Овај натпис је најближи оном у Доњој Каменици.

Око лика владарке натпис је више оштећен, чита се: **..лена деспотица н . . . дьфан . . . аил** (сл. 1б). М. Милићевић је читао поред женског лика Деспина (22), тако је прочитао и Властимир Станимировић, па је по њему натпис тако и штампан у Записима и Натписима Љубе Стојановића (23), само што је погрешно означен да припада манастиру Свете Тројице. Коста Поповић је читао „госпог... Елена" (24).

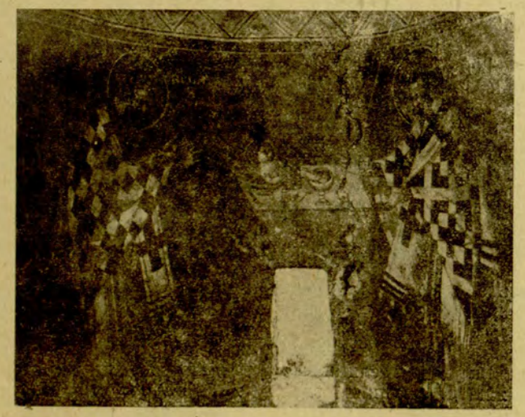
Ниједна од жена бугарског цара Михајла није се звала Јелена (25). Са Михајлом Анђеловићем владала је деспотица Јелена.

Црква одавно не служи: кад су 1863 године лицеји дошли у село, црква ма да лепо сачувана није служила. Сад је црква делимично у рушевинама, 1925 год. пало је кубе. Оно је било покривено каменим плочама и у паду срушило је источни зид протезиса, тако да је данас црква отворена и један део њених фресака изложен је свим временским променама. У горње незаштићене зидове влага непосредно улази, и источни зид тешко да ће моћи без оправке дуго да издржи.

Кад се кубе срушило пропале су сасвим фреске у кубету. Мишковић је забележио да су анђели који су носили мандорлу Христа Пантократора били врло лепи. Страдали су и евангелисти у пандантифима и Нерукотворени образ који је Каниц видео.

Сл 1б — Натпис око лика деспотице, (калк Ђурђа Бошковића)
Inscription sur les cotés de la figure de la femme, (calque fait par Dj. Bošković)

Сл. 2 — Агнец
L'agneau mystique

РАСПОРЕД И ИКОНОГРАФСКА ОБРАДА ЖИВОПИСА. ЖИВОПИС ЦРКВЕ. — ПРВА ЗОНА

Од преосталог живописа у првој зони, почев од источног зида налазе се, у ниши протезиса остатак лика архиђакона Стефана (...ФАНЂ) — У олтарској апсиди је необична престава *Агнеца* (О ΑΜΝΗΣΜΩΣ). Између *Василија Великог* (О ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΗΟΣ) и *Јована Златоуског* (О ΑΓΙΟΣ ΙΩΟ ΧΡΙΣΟϚΟΜΟΣ). (сл. 2) На часној трпези лежи Агнец-мали Христ, не као обично у једном сасуду већ у два: горњим делом тела налази се у плитком дискосу, а

Сл. 3 — Богородица Скоропослушчителница
La Vierge Epyskèpsice

Сл. 4 — Свети Ђорђе Диасоритис
Saint George Diasoritès

Сл. 5 — Богородица Елеуса
La Vierge Eleusa

ноге су му у путиру, свакако да се нагласи двострука жртва хлебом и вином. Оваква престава Агнеца није позната у нашем, ни у балканском живопису. Овако схваћена она би далеко више одговарала некој области где су борбе са католицима или јеретицима биле дуге и оштре. — Прекривач Христа Агнеца има за основу црвено лила боју, која се најчешће налази као основа на нашим старим црквеним везовима. — Омофори двојице светих отаца имају црвене крстове, на белим одеждама крстови су црни.

На јужном делу олтара претстављен је фронтално *Григорије Чудотворац* (ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΑVΜΑΤΟΡΓΟΣ) држи крст обема покривеним рукама. Одежда му је бела са црним крстовима. Фигура је доста оштећена.

На источном зиду, врло узаног простора ђаконикона, између олтарске нише и нише ђаконикона насликана је, иза мале ограде, на стубу са капителом који је украшен стилизованим флоралним орнаментом, допојасна фигура *Симеона Столпника* (Ο ΑΓΙΟΣ ΣΗΜΕΩΝ Ο ϚΗΛΙΤΗΣ) у црном оделу, са рукама на прсима. Испод капитела, са десне стране провирује боса нога сва у гнојним ранама. Палац ноге, несразмерно велики, насликан је на црвеној траци која дели сцене. — У ранијем живопису обично су капители столпника само маркирани. На слично наглашеном капителу, са немирним орнаментом стилизоване волуте, по целој површини, налази се у Грачаници Данило столпник. Столпник је и ту делимично заклоњен оградом. Из житија столпника зна се да су стубови на којима су они стајали обично имали ограду (26), али се она у живопису доследније ставља тек од XIV века. Богатији капители раде се чешће од поч. XIV века, а флорални орнаменти на њима употребљавају се тек касније (на пр. у цркви у Пантанаси у Мистри на поч. XV века) (27). Што се тиче ноге са гнојним ранама, детаљ узет по Теодорету из житија Симеона Столпника (28), њу смо нашли само у половини XVI века на престави истог светитеља у цркви светог Николе код Жвања.

У јужном краку крста, на источном зиду је *Богородица Скоропослушчителница* МΤΗ ΘΩΝΑ СКОРОПОЛОVЩІТЕЛЧНЦА (сл. 3). Богородица седи на престолу и држи малог Христа на десној руци, а лева јој је на прсима. Христ у десној руци држи мањи тројагодни предмет, а у левој месијански свитак. Ноге су му до колена голе што је често на иконама XIV века. Хаљина Богородице је тамно плава а огртач тамно лила. Христов мали огртач је плав а хаљина је бела. Јастук на коме седи Богородица је тамно црвен, наслон у позађу прекривен је сивобелом драперијом са орнаментима. На сличан начин драпиран је наслон престола Богородице Млекопитателнице у припрати у Пећи, и Христа у ктиторској композицији у цркви у Сопоћанима, Градцу и др. И у цртежу, а нарочито у односу бојених површина осећа се утицај икона.

На јужном зиду, јужног крака крста налази се ретки лик светог *Ђорђа Диасоритиса* (Ο ΑΓΙΟΣ ΓЄΦΡΓΙΟΣ Ο ΔΝΑΣΦΡΙΤΗΣ) (сл. 4). Професор Петковић скренуо је већ пажњу на неуобичајену појаву лика овог светитеља чији је култ везан за манастир светог Ђорђа на острву Аморгосу у Кикладама (29). У нашем живопису његов лик налази се још само у Старом Нагоричину (30). У Доњој Каменици он је заменио иначе тако популарног св. Ђорђа Кападокиског. Он је једини свети ратник у целом броду цркве. Насликан је са копљем у десној руци док му се лева ослања на мач и штит. Штит је богато украшен флоралним орнаментима. О десном рамену му виси лук. Цео његов став ствара утисак тренутног мира, иза или испред покрета.

На истом зиду, са друге стране прозора сликана је *Богородица Елеуса* (ΜΗΡ ΘV Η ΕΛΕΟΥΣΑ (сл. 5), како седи на престолу са полукружним наслоном, са Христом на десној руци.

Христос благосиља десном а у левој покривеној држи свитак месијанства. И Богородица и Христос окренути су у три четврти у лево према ликовима ктитора на западном зиду јужног крака крста. Христос њих благосиља, према њима Богородица пружа леву руку, прихватајући храм који ктитори подносе. Тип Богородице Елеусе одступа од уобичајених варијаната ове иконографске теме: обично се наглашава љубав мајке и детета, често мали Христос грли своју мајку (31), док је овде наглашено више својство Христа месије — искупитеља. — Утицај икона овде је још јаснији, нарочито одело малог Христа третирано је као у иконопису са много ситних светлих бора.

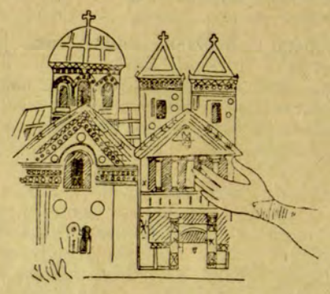

Сл. 6 — Портрети ктитора у цркви
Portraits des fondateurs de l'église

На западном зиду јужног крака крста налазе се портрети двојице људи тридесетих година и једног детета између њих (сл. 6). Ктитори личе један на другог и вероватно су браћа. Постављени су у чистом en face-у. Први ктитор изгледа нешто старији, држи цркву на десној руци, а леву пружа према Богородици. Други ктитор пружа обе руке удесно, молбено према Богородици. Први ктитор има хаљину мрке боје са широком окер бордуром око врата, на преклопу преко средине груди, на нараменицама и око рамена. Рукави му се завршавају карактеристичним шпицем на надланици. Други ктитор има мање богату тамно окер хаљину украшену крзном око врата и на преклопу, спреда по средини. И њему се рукави завршавају шпицем на надланици. Обојици се одела дугметима закопчавају на грудима. Обојица имају богате металне појасеве, који су доста оштећени. Коса им је тамно смеђа, (код другог ктитора је нешто светлија), раздељена по средини са два мала издвојена прамена на челу према раздељку. Обојица имају дуге косе пале на рамена. Првом ктитору коса је нешто краћа и гргуравија на крајевима, док је другом ктитору доста дужа (пада преко рамена, чак и на мишицу) и правија. Оба ктитора имају кратке браде подељене на средини, првом ктитору шпицеви браде су краћи и једва раздвојени док су другом дужи и наглашено одвојени. Портрет дечка слабо је очуван, остала је само глава. Коса му је светлије смеђа од косе ктитора. — Одело првог ктитора највише одговара оделу донатора у Псачи и оделу Оливеровог сина у Светој Софији у Охриду, т. ј. оделу које се носило средином XIV века. Одело украшено крзном око врата и на преклопу, јавља се код нас, колико је нама познато, први пут у Жичи: имају га поједини племићи из свите краља Милутина у илустрацији Божићне химне, само је оно раскошније и друкчије материјом, па и кројем. Шиљасти завршетци рукава на надланицама јавили су се исто тако код нас први пут у Жичи, у истој сцени, на оделу племића из Милутинове свите; њих има и на оделу жупана Брајана у Белој Цркви Каранској, на оделу племића, вероватно Ђорђа Остеуше Пећпала у нартексу у Дечанима (32), т. ј. у другој половини XIV века. Не знамо када се престају носити у XIV веку. Појављују се опет, доста барокизирани, на оделу ктитора у Бачковском манастиру (33). — Колико смо ми могли пратити, наше племство је носило у XIII и у самом почетку XIV века кратко потсечену косу (портрети у Милешеви, у Сопоћанима, у Милутиновој свити у Жичи). Милутин први има дужу косу (Краљева Црква у Студеници, Грачаници), а око средине XIV века и касније, владари и племићи имају све дужу косу (Оливер у Леснову, кнез Паскач у Псачи, Ћесар Новак на Преспи, протовестијар у Добруну, ктитор цркве светог Николе у Арџешу (34)). Остоја Рајаковић, у Светом Клименту у Охриду има дугу и праву косу, слична коси другог ктитора у Доњој Каменици. Дуге косе, изгледа, да су се увек делиле на средини. На портрету Ћесара Новака (иза средине XIV века) јављају се, колико нам је познато, први пут мали праменови косе на раздељку према челу. — У почетку XV века, у Северној Србији, коса је опет краћа (портрети деспота Стевана и Вука, ктитора Каленића и Руденице), а у околини Охрида, ктитор лесковечке цркве, Тоде (поч. XV века), има дугу косу, раздељену, како изгледа преко средине, са малим прамеом косе на челу према раздељку. — И одело и чешљање ктитора говорили би да ови портрети нису могли постати пре половине XIV века.

Модел цркве коју држи први ктитор врло је занимљив и свакако одговара првобитном изгледу грађевине. (сл. 7) Необично је да је на моделу приказана и припрата са двема кулама и дрвеним тремом испред ње. Занимљиво је са коликом је бригом сликар нагласио и бојом и орнаментом да је предњи део цркве био дрвен.

У западном краку крста на јужном зиду налазе се *портрети двојице монаха* средњих година. (сл. 17) Из светлосног сегмента, који је сликан у нијансама сивих тонова, појављује се Емануел који обема раширеним рукама благосиља монахе. Они су лако окренути један према другом, пружају руке у молбеном ставу: они се у ствари обраћају Христу који се налази над њима. Први лево има црну мантију и црну шиљасту капуљачу (великосхимничку?) у каквој се обично слика св. Јеврем Сирски, и Симеон Немања. Лице му је јако оштећено, али се има утисак да необично личи на двојицу ктитора. — Други, растом виши, старији, има црну округлу калуђерску капу и тамно лила огртач. Лице му је карактеристично, са јаким носем, меснатим уснама и крупним очима.

Сл. 7 — Модел цркве (Modèle de l'église)

На западном зиду западног крака крста са обе стране врата налазе се две светице: јужно *Марина* (СТА.. МАРИНА) северно света *Недељи* (...НЕ(деља). На истом месту насликане су жене светице и у неким старијим црквама Балкана (Курбинову, Бојани), али се понекад налазе и знатно касније (капела уз цркву Константина и Јелене у Охриду). Оне су ту сликане, у вези са старом службом ђакониса, које су имале за дужност да надгледају и чувају

Сл. 8 — Свети врачи Кузман и Дамјан
Les Thaumaturges Cosme et Damien

улаз у део цркве резервисан за жене. Са смањеним дужностима и правима ђаконисе су биране у Цариграду још у XIII веку (35). — Обе светице су приказане као оранте: што је њихов старији и архаичнији иконографски тип. Света Марина има двокраки крст у десној руци а лева, савијена у лакту испружена је лако напред са отвореном шаком у знаку молбе. Света Недеља има обе руке отворене на грудима. Марина има само једноставан загаситомрк огртач и вео, док је Недеља у власотеској хаљини са белим велом и великим оплоцима. Занимљив је избор светица у Доњој Каменици. Култ свете Марине развија се од средине XIII века. Првипут у целој фигури јавља се у Бојани, па у Грачаници, Карану Матејчу, Маркову манастиру итд. Од XV века њен иконографски тип се мења, она се више не приказује у смирену, фронталну ставу као оранта или мученица, већ како чекићем убија ђавола кога држи у левој руци. — Култ свете Недеље, установљен, како изгледа у време Константиново, и поред дугог отпора учених теолога, ширио се у народу (36), да у XIV веку узме маха. Тада патријарх Јефтимије држи, познату, касније много преписивану, похвалу у њену част (37).

Сл. 9 — Цар Константин и царица Јелена
L'empereur Constantin et l'impératrice Hélène

На северном зиду западног крака крста су свети врачи *Кузман и Дамјан* (СТЫ КОЗМА СТЫ ДАМ...Ч) (сл. 8). Кузман у лила оделу, држи десну руку са лекарским инструментом на прсима, а у покривеној, опуштеној левој руци има кутију са лековима. Дамјан у зеленом огртачу и светложутој хаљини, држи обема рукама отворену, троделну, лекарску кутију.

У северном краку крста, на западном зиду су *Константин и Јелена*. (КѠNϚATHNOΣ СТА... ЕЛЄ . .) (сл. 9). Они као обично међу собом држе двокраки крст, о чијем нижем, хоризонталном краку виси венац. Између кракова крста налази се, четири пута поновљено слово Е са знаком за лигатуру изнад њега. Царска одела и круне старијег су типа. Карактеристичан је венац који виси о крсту. У Сопоћанима је то остварио кружни светлосни сноп. Као венац јавља се први пут у Псачи, и на прецизно недатираној фресци XIV века у цркви светих Апостола у Пећи, чешће је касније у XVI веку. Иначе он се чешће појављује на крсту на престави Уготовљеног престола — Етимазији (Грачаница, Дечани, Матка, и др.). За датирање цркве важан је детаљ појава слова **Е** око кракова крста. У потреба крсних слова са почетним словима црквених похвала ухватила је нарочито маха крајем XIV и поч. XV века. Уз преставу Константина и Јелене јавља се, колико нам је познато, први пут сигурно датирана, у Трапезунду, у цркви Теоскепастос (из 1376 год.), где се појављује само једно Е у краку крста поред Јелене (38). У цркви Саве Освећеног у Трапезунду јављају се два Е (39), а тек у Беренди у Бугарској, у XV веку, на сваком хоризонталном краку крста налазе се по два слова Е (40). У трпезарији ставроникитског манастира у Светој Гори појављују се опет ове скраћенице Разрешене скраћенице гласе: ἑλένη εὗρεν εὕρημα ἐλέους (41) или ʾελένη ἐὗρεν εσραιων ἔλεγχον.

На северном зиду, северног крака крста су сасвим оштећене фигуре светог *Николе и Јована Крститеља* (ЧИКОЛА, и СТЫ ІѠАЧ ПРОДРѠМЬ) — Десно од прозора налази се доста пропала фигура *Христа Пантократора*. Натпис поред лика (ІС-ХС—О ПАЧТОКРАТѠР ЕР . . МА.ШЕКѠТ АЗ . . ЕСМДР. АВЧН . . . ПСЕТ) треба да је старословенски, али као да га је писао неко, који језик није добро знао. Занимљиво је, да је проф. Петковић приметио, да су и грчки натписи писани некњижевно, од неког који је писао речи онако како се изговарају, гдекад скраћено и измењено (42). — Христос је у тамном огртачу и земљаносивој хаљини, десном руком благосиља а у левој држи затворену књигу.

ДРУГА ЗОНА.

Над нишом протезиса назире се медаљон на црвеном позадину са бистом архијереја. Медаљон је оштећен. У олтарској конхи је *Богородица* у плавом огртачу, седи на полукружном престолу са Христом на крилу (сл. 10), Христос, већ повећи дечко, благосиља десном руком. Покрети Богородице и Христа као и сами ликови имају извесне ближе везе са фрес-

Сл 10 — Богородица између арханђела
Notre Dame parmi les archanges

ком исте теме у Раваници. Само у Раваници, анђели, који се налазе лево и десно од престола немају царско одело, као арханђели Михајло (О АРХ МН..) и Гаврил (О АРХ ГАВРІЛ) у Доњој Каменици. Мотив арханђела у царском орнату чешћи је у пуном XIV веку. Међутим, сасвим је архаичан детаљ ланчића који придржавају тешки лорос на оделу арханђела. Овај реалистички детаљ јавља се само у ранијим споменицима: Бојани (43) и Ариљу. Лево и десно од апсидијалне конхе су *Арханђел* (сл. 11) *и Богородице из Благовести* (сл. 12). Фреска арханђела има архаичних елемената. Арханђел је у пуном покрету, одевен је у окер роза хаљину и сивозелен огртач. (сл. 11) Нема, као што је у XIV веку обично, царско одело и знаке царске власти, а позаде иза је чисто, без икакве архитектуре. — Арханђел десном руком благосиља а у левој, нешто ниже стављеној држи дуг штап сличан керикејону весника богова. — Крила су горе мрка, доле у сивоцрним тоновима. Смела су у цртежу, успешно декоративно постављена. Сличан у покрету, са сличним смело постављеним крилима и дугим штапом је архангел у цркви Токале у Кападокији (44). Од натписа се чита: ΧΑΙΡЄ ΚЄΧΑΡΗΤΟΜЄΝΗ ΟΘΣ ΜЄΤΑ Σѯ, и поред главе О АРХ . . .

Богородица у плавој хаљини и лила огртачу устала је, поплашена. Иза ње је столица преко које је пребачена бела, орнаметима украшена, драперија. Успешно је подвучен ефекат њене нежне, витке, јако издужене фигуре младе девојке, грађевином у позадину са необично дугим и витким стубовима. Покрет Богородице је несвакидашњи: она је устала ла-

Сл. 11 — Арханђел из Благовести
L'Archange de l'Annonciation

ко извијена у куку, телом је окренута у en face-у док главу окреће према арханђелу. Десна рука јој је отворена на прсима, а лева, опуштена и мало одвојена од тела као да се прихвата наслона столице, или је на наслон ослонила прељу. Натпис изнад њене главе гласи: НДӨ Н ДӨЛІ КѴ ГЕННТОМН КАТА ТО РННА ΣӨ . . .

На јужном зиду у олтару је *Сусрет Марије и Јелисавете* (сл. 13) (. . . ОА' . . . . . АΣМОІ, МНР-ӨѴ- Н АГІА НЕЛІΣАВЕТ), лепо решен у композицији сасвим једноставним средствима. Обичан образац сликар је мало изменио, пуно саосећање и везивање судбина двеју будућих мајки подвучени су просто: дигнуте руке обеју за загрљај, драпирале су огртаче тако да у доњем делу, одело двеју жена изгледа скоро као да припада једној личности. Обе имају хаљине сиво плаве, а огртач Богородичин је лила а Јелисаветин маслинасто зелен. Мирне бојене површине добијају пун израз на тамноцрвеном фону грађевине. У позађу су слични мермерни стубови као и у архитектури иза Богородице у Благовестима.

На источном зиду јужног крака је *Васкрс Лазарев* (сл. 14) Сведена композиција, изразита у тумачењу осећања доста је небрижљива у цртежу. Иконографски сцена се поводи за византиским обрасцем по коме се, уз Христа сликају само један или два апостола (овде два), и подвлачи, као и на нашој фресци, детаљ одвијања завоја са васкрслог Лазара и дизање камене плоче са гроба (45). Треба подвући да је васкрсли Лазар завијен, у ствари, у покров-чаршав, а не у врсту повоја како је уобичајено у православној иконографији, што говори за касније време, и одступање од устаљених образаца. Два радника која дижу јако дебелу и тешку плочу са гробнице сликају се у главном у XIV веку (Пантанаса, свети Никола и св. Атанасије у Костуру) (46). У Доњој Кеменици обојица су насликани, што је необично, у профилу. Марта и Марија напола дигнуте у доста су неспретном покрету. Група Јевреја налази се иза радника који одвија покров, и иза гроба. Стеновите планине у позађу имају доста широке заравни. У првом плану, на земљи, насликане су зелене, шибљикасте травке.

Композиција *Тајне Вечере* (Ο ΔΙΠΝΟΣ (сл. 15) заузима цео јужни зид јужног крака. Архитектура у позађу је упрошћена: иза централног дела композиције је јединствен зид са две куле на крајевима. Горњи део зида украшен је флоралним орнаментом. Горњи део целог грађевинског комплекса покривен је драперијом. Слично позађе налази се у четворојеванђељу бр. 54 у Паризу у Националној библиотеци (47). Иза Христа је грађевина са забатом, са архаичном детаљем: врх забата завршава се двоструким увијеним листом, мотив употребљен код нас већ у илустрацији живота Прекрасног Јосифа у Сопоћанима. Грађевина са забатом налази се обично иза Христа кад је он у центру композиције. Апостоли су поређани око округлог стола.

Сл. 12 — Богородица из Благовести
La Vierge de l'Annonciation

Сл. 13 — Сусрет Марије и Јелисавете
La Visitation

Смештање апостола око стола јавља се у балканском живопису први пут у Светом Никити. Касније у другој половини XIV века је овај мотив чешћи (Псача, Марков Манастир (не потпуно), Андреаш, т. з. Богданова црква у Прокупљу и др.). Заступљене су две главне варијанте овако постављене сцене: Христос се налази у средини стола, према гледаоцима (Псача, Богданова Црква, Марков Манастир), или као у Доњој Кеменици лево у врх стола (Никита и Андреаш). Композиције Тајне Вечере код којих се фигура Христа налази лево од стола могу се поделити, према ставу Христа на

Сл. 14 — Васкрс Лазарев
La résurrection de Lazare

две основне групе, прва: Христос је окренут телом потпуно столу (Никита, Андреаш), или друга: Христос је горњим делом тела окренут удесно према апостолима, доњи део тела је или у en face-у или је извијен улево (у коптском сликарству и Кападокији (48) и код нас Матејча и Доња Кеменица). Занимљиво је да сликар Доње Кеменице истиче апостола Петра: он је једини постављен тако да му се види цела фигура. Налази се на десном крају стола, на месту где се он представља кад је сцена Тајне Вечере насликана тако да су апостоли смештени

Сл. 15 — Тајна вечера — La Cène

иза полукружног стола (грчки рукопис четворојеванђеља Народне Библиотеке у Паризу бр. 54, псалтир Мелисанде, Харвеј 1810 (49), и код нас у Маркову Манастиру. — Фигуре, у првом плану нарочито, показују необичну сличност са истим детаљем у Теоскепастосу (50). Покрети Јована и Јуде обични су за византиски XIV век. Однос Јована и Христа чисто је византиске концепције: Христос не обраћа пажњу на нежност ученика. Сто за којим седе апостоли прскан је по тамно лила основи разним тоновима окер, сивог и црвеног. Прскање површина разним бојама типично је за касније време — за XVI и XVII век, — у Сопоћанима, где се налази раније, прскање је једнобојно на тамној основи.

Сл 16 — Улазак у Јерусалим
Les Rameaux

На западном зиду јужног крака крста је *Улазак у Јерусалим* јако оштећен. (сл. 16) Христос у тамном огртачу, праћен двојицом апостола јаше на женски начин на магарици. Четири детета у првом плану, у живом покрету, у белим хаљинама са црним квадратним и тачкастим украсима бацају под ноге магарици своје горње хаљине. У крошњи дрвета, слабо видљиво је пето дете, кида гранчице и баца пред Христа. У првом плану гране већ леже на земљи. Карактеристична је чињеница значајне улоге која је дата деци која активно учествују у догађају. То је стари мотив који се од Росана јеванђеља и Кападокије провлачи кроз оријентално схватање ове композиције, да у XIV—XV веку у Србији и Мистри постане једно од карактеристичних детаља ове сцене. (51) У Доњој Каменици поред два детета који су у ставу паралелни, а који су познати у раније живопису (Нерези, Студеница и др.), уведена су и два дечка лево. Први стоји и баца хаљину на коју баш стаје магарица, а други седећи баца хаљину која тренутно заклања друга поред њега. Необично су занимљива ова два тренутна покрета. Таквих детаља има чешће у Доњој Каменици. Само компоновање ставова деце, једно које седи и друго које стоји поред њега, јавља се већ у Градцу. — Од људи у десном делу композиције виде се само остаци доњег дела драперије. Боје су јако испране.

Издајство Јудино на јужном зиду западног крака крста доста је оштећено. (сл. 17) Сачувала се централна сцена са Јудом који љуби Христа. Лево и десно од њих назире се по један војник у плетеној металној кошуљи. Карактеристичан је начин на који су сликане панцирске кошуље: дат је низ неправилних кружића који се међу собом додирују. У ранијем живопису, као у Бојани, Сопоћанима на пример, панцирска кошуља сликана је тако, да је прво стављан тамнији тон, а преко њега су светлијим тоном усликавани кружићи. Касније, сликари мењају ред и преко светлог основног тона врше касније исцртавања кружића тамном бојом као у Доњој Каменици, Земену (52) и Крисциору у Румунији (53) итд. У левом доњем углу је сцена са Малхом.

Сл: 17 — Издајство Јудино
La Trahison de Judas

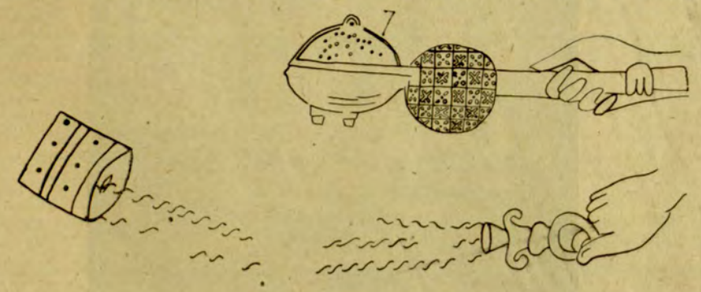
Престава *Успења* је једна од најзанимљивијих композиција овог живописа. (сл. 18) У облику у коме је овде насликана не налази се ни на једном познатом примерку. Поједини детаљи дају се везати за ову или ону преставу, али целина је нешто ново и одступа од свих познатих образаца. Богородица у зеленоплавој хаљини, као обично лежи на одру, белом, са плавим исцртавањима. Платно покрова је ивицом увијено скоро тордирано, у ранијем живопису (као у Сопоћанима) то увијање изведено је са логиком док је овде постало декоративни елеменат. Постеља-одар покривена је тешком материјом боје загасито печене земље са чисто сликаним орнаментом веза или ткања и богатом бордуром при дну. У највећем броју ранијих престава Успења, ова тканина преко одра обично је једноставна (54),

Сл. 18 Успење Богородичино
La Dormation de la Vierge

примери богато украшене тканине све су чешћи што су споменици млађи: у XII веку: Курбиново, у XIII Сопоћани, у XIV Свети Никита Грачаница, Жича, Лесново, Марков Манастир, Стари свети Климент у Охриду и др., да постане скоро редовно у XV и XVI веку, само су тада орнаменти сликани нечисто и без карактера. — Сличан мотив какав се налази на овој тканини, само постављен ромбично чест је од средине XIII в. (Бојана, Сопоћани, а нарочито у другој половини XIV века: Лесново, Псача, Марков Манастир и др.). Скоро идентична је тканина која покрива Богородичин одар у цркви Светог Николе у Палежу. — Иза одра налази се апостол Јован. Нагнуо је главу над Богородицу као да ослушкује њене последње речи. Иза одра, чело ногу налази се један апостол (вероватно Петар), који у испруженој десној руци држи кадионицу са правом дршком. У средини композиције је Христос у вишетонској светлосној мандорли окренут лако телом у лево, са Богородичином душом — одојчетом у висини левог рамена. Поред Христа два анђела слећу широко раширених крила. Руке су им покривене и као да придржавају мандорлу. Чело главе Богородичине, иза Јована, су два оштећена епископа. Лево од одра су груписани пет анђела, а сви апостоли су са десне стране. Оваквим распоредом анђела и апостола доњокаменичка композиција издваја се од свих престава Успења. Увек су апостоли распоређени лево и десно поред одра. У Грачаници и Нагоричину прешли су сви апостоли сем Петра десно од одра а анђели су се од мандорле развили на целу леву страну. У оба случаја Петар придржава одар који се носи. Само и у Грачаници и у Нагоричану приказан је у ствари *Пренос* тела Богородичина, па је цео покрет логичан, док је у Доњој Каменици приказано право Успење (Η ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ). Тек у каснијем живопису, у цркви манастира Товора у Румунији налази се престава *Успења* где је само Петар остао лево поред анђела (55). Међутим нигде нема примера да су сами анђели заузели целу леву страну.

Испред одра, на малом постољу налази се суд на нози вероватно ради паљења мириса. Само док у ранијем живопису, као у Светом Никити, ватра гори и дим се диже, у Доњој Каменици, и у цркви светог Николе у Палежу, ти судови стоје незапаљени испред постеље.

Сл. 19 — Ручна кадионица из композиције Успења Богородичина
Encensoir á main détail de la Dormition
Сл. 20 — Покретна кадионица из композиције Успења Богородичина
Encensoir mobile détail de la Dormition

Ручна кадионица са дршком каква је насликана у Доњој Каменици (сл. 19) честа је код Копта (56) и вероватно је одатле прешла на Балкан, где се барокизирана сачувала до у најновија времена. Такве се кадионице сликају у нашем живопису у вези са сценама смрти (Успења Богородице, св. Ђорђа и др.), или пак носе жене мироносице кад иду на гроб Христов (Курбиново, Милешево), ређе се јављају у другим сценама (Шатор сведочанства у Дечанима, Илустрација Акатиса у Маркову Манастиру). У Сопоћанима, где се први пут појављују епископи који каде чинодејствујући, оваква кадионица представљена је у употреби, запаљена. Дим се диже из ње. Старији тип тих кадионица (Курбиново, Сопоћани, Богородичина црква у Пећи) има као и кадионица из Доње Каменице два скоро једнака дела: први у коме је запаљен тамјан, и други у коме је вероватно држан тамјан. У црквама Милутиновог времена први, округли део на врху је мањи, а други, овални део је већи. Тај облик налази се и ван наших крајева, на Атосу (57) и у Румунији (58). Од Матејча, поред овог појављује се нов тип кадионице са свега једним проширењем на врху, какав ће се наћи у Маркову Манастиру, и на Светој Гори све до средине XVI века, облик какав има и већина наших сачуваних ручних кадионица. — И покретна кадионица коју држи анђео чело главе Богородичине архаична је типом, (сл. 20) њен доњи део, цилиндричног облика, са једноставним украсима у виду хоризонталних паралела и тачкица повлачи се већ од мозаика у светом Аполинарију и светом Виталу у Равену (59). Тек горњи део са алком за држање показује јасно касније време. Док све раније представе оваквих кадионица имају само алку, од XIV века део испод алке се разрађује (Никита, Псача, Марков Манастир). Разрађен горњи део има лепа кадионица из Богородичине цркве у Хвосну. (60) У Доњој Каменици алка је обрађена у виду обрнуте цветне чашице. —

Сл. 21 — Ход на Голготу
Le Chemin de la croix

Сл. 22 — Оплакивање — Thrêne

Композицији Успења у Доњој Каменици недостају извесни обичнији детаљи живописа XIII—XIV века: евангелисти не држе јеванђеља, нема ни једне жене, ни један анђео нема царско одело, недостаје сцена са Јефониасом, нема свећњака поред одра, нема архитектуре у позању. И у сасвим разрађеним композицијама XIII, а нарочито XIV века, недостаје често један па и више набројаних елемената, али се не налази примера у нашем живопису до средине XVI века да сви недостају.

На северном зиду западног крака је оштећена композиција *Хода на Голготу* (сл. 21). У првом плану испред окер сивог брега је Христос кога воде два војника у панцирским кошуљама. Леви војник држи Христа десном руком за раме, а левом позива друге да приђу и виде. Гест дигнуте руке налази се и у Земену (61) (само је у Земену покрет неспретнији). Војник десно као да прихвата Христа за обе испружене руке. Крајња фигура десно, виша од свих, у дугим црним чарапама, нагло се окреће ка Христу и диже према њему леву руку. Као на фресци у Ел Мале Килисе у Кападокији, Христос има лаворов венац на глави (62); лаворов венац не налази се нигде више у балканском живопису. Као у Доњој Каменици, и у Српском псалтиру у Минхену, Христос има уже око врата и везане испружене обе руке. (63) Иза Христа и војника лево налази се група људи. Необично је живо насликана глава једнога који провирује преко рамена војника да боље види Христа. — У првом плану композиције су јасно зелене травке.

На западном зиду северног крака је слабо видљиво *Скидање са крста*. У средини, на двокраком крсту, је јако извијен Христос. Лево је група жена, десно поред ногу Христових, клечи Никодим и кљештима вади ексере из ногу Христових. Под крстом је Адамова глава. Све се на јако оштећеној сцени више назире него види.

На целом северном зиду северног крака крста према Тајној Вечери је изванредно *Оплакивање* (сл. 22), ретке драмске снаге у једној зачудо светлој скали боја. Одела, сем тамно-плавог Богородичиног су: светло-окер, зелена, љубичасто-плава, убијено-роза, црвена. По драматичности то је једна од најизразитијих слика нашег живописа. Сликарски је изражена велика скала разних осећања бола и туге. Мајка седи на земљи, лица приљубљена уз лице сина кога држи на крилу. Чврсто је загрлила своје мртво дете. Жена иза Богородице дотичући лако њено раме нетремице гледа Христа. Она би да теши мајку али је и сама сва бол. Павши ничице Јован љуби десну руку, а Никодим ноге Христове. Десно међу бреговима, иза мајке и сина види се само глава једне утучене жене са рукама на оку и образу. У првом плану десно, чело главе Христове седи, свакако наричака, расплетене косе, широка покрета руку. Иза ње повила се у немој тузи трећа жена. Више њих четврта чупа своју расплетену косу. Иза Јована, делимично заклоњене брегом, су три жене. Оне покривеним рукама, у живом покрету, свака на свој начин, изражавају жалост. Са неба слећу ка овом делу композиције пет уцвељених анђела, крајњи лево у очајању обема рукама крије лице, њему се обраћа други анђео. Онај највиши десно, уздигнутих руку, у највећем болу, не лети, већ се стропоштава наниже. Два се већ приближавају мртвом Христу. Крајњи десно пружа руке да га дотакне. У левом делу слике је двокраки крст. Лево и десно изнад дуже хоризонтале налази се по анђео широка покрета. Сасвим у углу лево осми анђео, дигнутих руку, заклоњена лица напушта место очајања и несреће. Лево од крста, доле, разговарају утучена жена и човек, огрнут огртачем тако да му остају наго десно раме и десна рука.

Сцена духом и извесним ставовима потсећа на Ботa, и има везе са његовим чувеним Оплакивањем у Падови, и Распећима у Падови и Асизи (64). На Ботово стварање подсећа не само врло важни дух ствари, већ и извесан број конкретних детаља, нарочито ставови бројних анђела. У византиском и нашем живопису Христова глава окренута је увек лево. У Доњој Каменици и на талијанским иконама у Булоњи у Академији бр. 316 (65), или на фрагменту полиптиха, раду мајстора светог Фрање с. 1272 у Перуђи у Пинакотеци, окренута је десно. Ту се налази и анђео који високо уздигнутих руку узлеће (66). С друге стране важно је да се детаљи тих уплаканих и тешко ожалошћених анђела налазе и у византиском стварању (анђео који заклања лице рукама у четворојеванђељу у Ватопеду бр. 735 (67), појединн анђели у Оплакивању у Грачаници), али су чешћи у уметности Запада. Жене које наричу, чупају косу, имају везе и са народним обичајима при сахрањивању и оплакивању. То су обичаји раширени и у Византији и код нас (68). А обрађени су слично и у талијанској и византиској и нашој уметности. Од наших ствари, по драматичности, сликарском схватању, везом са Голготом, ова фреска најближа је једној каснијој икони исте садржине у пећској ризници. — Поред несумњивог јаког утицаја неког нама сада непознатог византиског дела, које је вероватно рађено на Западу, сликар у Доњој Каменици остао је потпуно у духу и стилу чистог византиског и нашег сликарства. Ставови Богородице, Христа, Јована и Никодима одговарају раном схватању, нарочито оном из рукописа (Харвеј 1810, Ватикан 1156, псалтир Мелисанде, четворојеванђеље из Гелаха,) (69) а од фреско слика нарочито композицији у Нерезима. Само у том ранијем типу, Христу грле ноге и Никодим и Јосиф. У нашем живопису XIII, и особито прве половине XIV века преовлађује тенденција да се оставе сами мајка и син и од Христа се полако удаљују Јован, Јосиф и Никодим. Од почетка XV века, а у XVI особито, Јован поново љуби Христу руку а Никодим грли ноге (Руденица, Света Софија у Трапезунду (70), капела св. Николе у Кучевишту, Протатон (71)). Да је ова драматична композиција постала и да се развијала и даље у византиском и нашем живопису, пре и упоредо са Талијанима доказ су исте преставе у Нерезима, Милешеви и Грачаници. У Каменици је она само још више разрађена.

Крст, који се јавља у левом углу композиције, није као што претпоставља Мавродинов (72), јављање о Васкрсу, нити је крст овде стављен „да туга не буде безисходна", већ да се нагласи да се сцена налази у близини Голготе. Да је у питању баш Голгота јасно је не само што се крст налази иза планине, већ он у подножју има Адамову главу. Треба нагласити да се у преставама Оплакивања крст са Голготе често ставља у XIV в. (Дечани, Пећ и др.), само је он у балканском живопису обично смештен *иза* сцене Оплакивања, док је у Каменици као и у цркви св. Николе у Прилепу стављен у леви део композиције. Поред крста су, вероватно, једна од жена мироносица и Јосиф Ариматејски. Оштећен натпис гласи: ЄҲІНТФФОNO...

ЖИВОПИС ТРЕЋЕ ЗОНЕ.

У трећој зони, луком изнад олтарске конхе, је ред оштећених медаљона са ликовима светитеља. Назиру се две светитељке. Стављање медаљона са ликовима светитеља на овом месту, јавља се у каснијем живопису, од краја XIV века (у Теоскепатосу и светој Софији у Трапезунду, (73) а код нас у Радишанима.)

На источном зиду, изнад Сусрета сачувала се доња половина пророка у царском оделу, вероватно пророка Давида.

Сл. 23 — Детаљ купања новорођенчета из композиције Рођења Христова

Détail de la composition de la Nativité; bain du nouveau — né

На источном и јужном зиду јужног крака крста је јединствено *Рођење Христово,* (сл. 23) сачувано на жалост само у фрагментима. На источном зиду се сачувао само доњи део фреске, лево је ибрик из кога се сипа вода, ниже је припремљен већи суд за купање. Десно од њега бабица у црвеној хаљини седи и држи на крилу расповијеног Христа на раширеној пелени. Она је Христа чврсто ухватила левом руком за обе ножице, десном му придржава главу. Начин на који држи новорођенче узет је из свакидашњице. Расповијено дете на крилу бабице јавља се и раније у нашем живопису (Сопоћани, Ариље, Градац, и каснији споменици), али се нигде не понавља овај реалистички начин држања малог детета. Поред ње, десно, назиру се остаци друге фигуре у сивожутој хаљини. Испред те фигуре у самој сцени Рођења су козе. Позади се наслућује фигура Јосифа. Детаљ да се овце и козе налазе у самој сцени Рођења познат је у живопису XIV века (у Светој Софији у Трапезунду, на вратима из Александрова у Русији (74) Претстава се продужује на јужном зиду сценом Јављања пастирима вести о Рођењу Христову (сл. 24). На жалост и ту је страдао цео горњи део фреске. Лево, доле у првом плану, су козе, нешто позади доста оштећене су две краве.

Сл. 24 — Јављање пастирима вести о Рођењу Христову

Annonciation aux bergers

Поред прозора окренут леђима главном догађају, анђелу који јавља благу вест пастирима, је пастир у кожуху са пастирском торбом, и штапом и ведром за млеко. Он безбрижно чува своје стадо. Сасвим десно слеће анђео и јавља вест двојици пастира у другом плану. Један од пастира живо реагује на неочекивану новост. У првом плану голобрад младић седи и музе овцу. Њега се ништа не тиче догађај иза његових леђа. Између њега и двојице пастира је пејзаж са овцама. Четири дрвета су насликана сасвим у првом плану дуж целе слике. Нигде, не само у нашем, него ни у балканском живопису, нема овакве сцене Рођења. Детаљ са Јављањем пастирима заузео је већи простор него сама престава Рођења. У Јављању пастирима сама главна тема је детаљ у композицији. Издвајање сцене Јављања пастирима старији је тип и смишљен је нарочито у Кападокији и сирским рукописима (75). Сцена је постала под двоструким утицајем минијатура и посматрања природе. Пастир обучен у кожух са торбицом и штапом готово је увек у тој сцени од XIII века на даље. Стока која брсти, пасе и креће се мирно и природно не везујући се ничим за догађај коме несвесно присуствује, познат је мотив још од Хорициусова описа мозаика у Гази. (76) Има веза са старим александриским сценама из пастирског живота, касније се налази релативно често нарочито у рукописима (77). Краве су ретко живописане у овој сцени: у Милешеву је свега једна, а у рукописима се срећу, гдекад, као у Каменици, две краве (78). Међутим, пастир који музе овцу не постоји, колико је нама познато, нигде у овој сцени.

Изнад Оплакивања на северном зиду северног крака су, изгледа, остаци *Васкрса* Лево се разликују два војника и у првом плану група људи, а десно је можда гробница око које се виде многе ноге.

На западном зиду изнад Успења је јако оштећена *Молитва на Маслиновој Гори,* назиру се заспали апостоли. Сцена изгледа прелази и на зид изнад Хода на Голготу где се опет наслућују заспали апостоли.

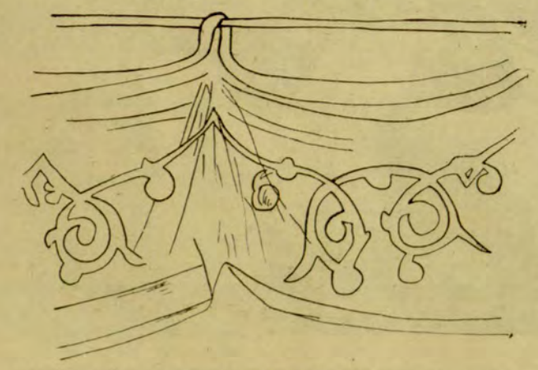
Изнад друге зоне тече фриз орнамената срцолико стилизованих палмета (сл. 25).

Сл 25 — Орнамент који дели у наосу другу од треће зоне

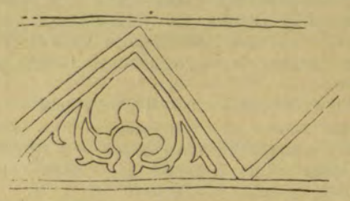
Ornement qui sépare la deuxième de la troisième zone des peintures du naos

У приземној зони испред прве зоне фигура слабо су очувани трагови орнамената. Има их испод Богородице Скоропослушнителнице (сл. 26), испод нише проскомидије и у апсидалној конхи испод архијереја. Испод проскомидије је двобојни (црно-црвени) орнамент срцасте палмете међу троугловима, као и дегенерисани орнамент имитације мермерне облоге. Испод архијереја и Богородице Скоропослушнителнице је орнамент завесе украшен флоралним мотивима црвено-црне стилизоване срцолике лозице. Испод преставе часне трпезе у олтарској апсиди, лево и десно од стуба је орнамент у виду имитације тамно лила мермерних тесаника; — основа је прскана сиво-плавим, црним и црвеним тачкицама. — У вратима између храма и куле назиру се трагови вишекраког крста са скраћеницама текстова у славу Христа.

Сл. 26 — Орнамент у приземној зони наоса, на источном зиду

Ornement de la zone inferieure de la peinture du naos, mur oriental

Сл. 26а = Орнамент у приземној зони наоса на источном зиду
Ornament de la zone inférieure de la peinture du naos, mur oriental

У спољнем нартексу у првој зони на источном зиду северне куле у малој ниши је *Св. Зосим* (О АГІОС ЗОСІМАС у тамно црвеном огртачу стоји испред стеновитог пејзажа, — у левој руци држи путир, а десном причешћује *Марију Египћанку* (МАРІА ЄГІПТНА) која се налази у продужењу на јужном зиду северне куле. Марија је у тамно-мрком огртачу пребаченом тако да су јој мршава рамена нага, повија се и пружа усне да прими причешће. Обе руке савијене у лакту дигла је до под браду. Зосим и Марија су омиљене фигуре живописа XVI века, раније се налазе повремено и то у главном од пол. XIV века (Лесново, Дечани).

На источном зиду, северно од врата назире се фигура *Архангела* (Михаила) са мачем у уздигнутој десници. Јужно од врата пропао је лик неког светог ратника, види се део оклопа, фрагмент округлог штита и копље.

На источном зиду јужне куле нема ни трага од живописа. На јужном зиду је јако оштећен млад и голобрад Св. *Пантелејмон* (О АГІОС ΠΑΝΤЄΛЄІΜωΝ) изгледа да држи пинцету у левој руци. Према њему је окренут седи св. *Јермолај* (ЄРМ-ОС) доста оштећен. У левој руци биће да држи лекарску кутију, а десна му је на грудима. На западном зиду је ванредна сцена сликарски необично жива и иконографски врло занимљива: *Свети Теодор Стратилат и свети Теодор Тирон* (О АГІОС ΘЄОДѠРОС О ϚРА(Т)НЛАТНС О АГІОС ΘЄОДѠРОС О ТІРОN) јашу загрљени. (сл 27) - Народна песма баш из Тимочке Крајине, „Марко Краљевић и вила", обрађује овај мотив. Милош и Марко:

Напоредо језде добре коње,
Напоредо носе копља бојна,
Један другом бело лице љубе
Од милоште до два побратима. (79)

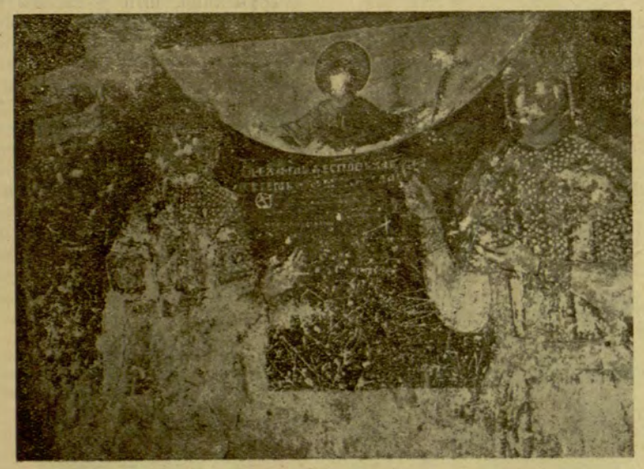
Иконографски слика је јединствена у нашем живопису. Већ сама појава светитеља ратника на коњу *у првој* зони необична је и у XV веку. Има један раније пример, можда са краја XIV века, у цркви Крисциор у Румунији, само је ту приказана *сцена:* свети Ђорђе убија аждају, иза коња лево је и уплакана принцеза (80). У првој зони светитељи ратници на коњима сликају се, обично, крајем XVI и чак у XVII веку (припрата Светих Архангела у Кучевишту, у Морачи на спољњем зиду припрате). Повремене раније појаве светитеља ратника или архангела на коњу увек су у *горњим* зонама живописа (свети Ђорђе у Ђурђевим Ступовима, свети Димитрије у Дечанима, архангел Михајло у Леснову, изгледа да су и свети Прокопије и свети Димитрије у Мелнику били у другој зони) (81). Колико ми знамо, светитељи ратници на коњу појављују се у

Сл. 27 — Свети ратници Теодор Тирон и Теодор Стратилат
Les saints guerriers Théodore Tyrone et Théodore Sratilate

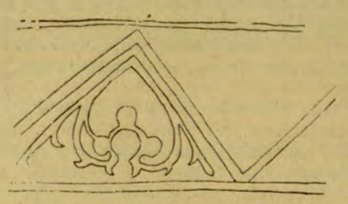
нашем живопису у Доњој Каменици први пут у **првој** зони. Необичан је и избор светитеља ратника. *На коњу* се најчешће јављају свети Ђорђе и свети Димитрије, а други светитељи као Меркурије, два Теодора, ретко се налазе на коњима, сем у уметности Египта и Кападокије (82) Код нас осим ове двојице Теодора знамо још за преставу светог Јевстатија у Светом Николи Шишевском, и светог Мине у цркви у Штави (обе XVII), остало су све представе светог Ђорђа и Димитрија. Престава божанства ратника и коњаника везана је за старе традиције трачке, грчке, сирске, коптске, а престава двојице загрљених нераздвојних пријатеља на коњима имаће везе са култом Диоскура и њиховим представама. Проф. Др. Св. Радојчић нам је обратио пажњу да се двојица светих ратника, који напоредо јашу, налазе и у једном рукопису градске библиотеке у Фрајбургу. Један је свети Теодор Тирон. Цртеж је чисто византиски. На једној руској икони XVI века свети Флор и Лавр јашу упоредо, како изгледа загрљени (83). На једној нашој икони XVII века приказани су свети Ђорђе и свети Димитрије како јашу напоредо и љубе се. — Свакако ће и фреска у Доњој Каменици доћи у групу оних фресака које су несумњиво постале под утицајем световне литературе слично као и фреска групе светитеља на коњима које предводе архангел Михајло и цар Константин, у румунској цркви у Патриаци, (фреска је у вези са борбама против Турака које је водио Стеван Велики, ктитор ове цркве). (84), или сцена на икони из галерије Третјаков која приказује Ивана Грозног на челу небеске војске како језди новом Јерусалиму (85) Појава ратника коњаника у Доњој Каменици вероватно је у вези са све већом улогом витезова коњаника у феудалним државама Балкана у XIV веку и борбама које су они водили против неверника — Турака.

Веома је значајна ова фреска и због своје сликарске и уметничке вредности. Цртеж је широк и слободан. Изванредно је инвентивно постављен сваки детаљ: два паралелна коња, два загрљена јахача, укрштена копља, штитови. Теодор Тирон има мање простора, зато сликар са три лука (коњска глава, штит и нимб) затвара слику на десној страни, а развија је смело у лево. Огртач Теодора Стратилата залепршао се од брза јахања више главе јахача. Силни покрет ваздуха одвојио је и штит од ратника. Покрет Теодора Стратилата је тако силан да вуче и Теодора Тирона, има се утисак да обоје језде великом брзином. Боје допуњују целину. Нарочито су сликарски ванредни коњи — сиви и убијено-роза. Одела имају обичну скалу црвених и окер тонова, са добро размештеним мањим хладним и сивим површинама.

Сл. 28 — Портрети деспота Михаила и деспотице Јелене
Portraits du despote Michel et de Hélène la despotesse

Северно од врата су *владарски ликови* о којима је већ било речи раније. (сл. 28). На неке детаље, међутим, осврнућемо се опширније. Круна коју носи владар архаичног је облика, трапезоидна, са по ниском бисера са стране. Ниска се завршава са тролисним цветом од бисера. Сличне круне носили су раније византиски, норманси и бугарски владари. Али и те круне само су сличне, али не и идентичне. Такве круне нисмо нашли ни код једног балканског деспота у XIV и XV веку. Карактеристично је, да владар има дугу косу која му је пала на рамена. Његово владарско одело украшено бисером, има један детаљ релативно каснијег времена: рукаве од беле тканине са манжетама од исте бордуре којом је украшена хаљина. Такви рукави светлије боје налазе се на оделу сина деспота Оливера у Св. Софији у Охриду. Основна тканина одела има орнамент двоглавих орлова. Двоглави орлови на оделу јављају се чешће, нарочито од средине XIV века (Оливер и Марија Ана у Леснову и Св. Софији у Охриду, господин Константин у рукопису Јована Александра, ктитор Оливер у Велуђу, деспот Стеван у Манасији) итд. Одело деспотице старијег је типа. Ни ње-

Сл. 26а = Орнамент у приземној зони наоса на источном зиду
Ornament de la zone inférieure de la peinture du naos, mur oriental

У спољњем нартексу у првој зони на источном зиду северне куле у малој ниши је *Св. Зосим* (Ο ΑΓΙΟΣ ΖΟΣΙΜΑΣ у тамно црвеном огртачу стоји испред стеновитог пејзажа, — у левој руци држи путир, а десном причешћује *Марију Египћанку* (ΜΑΡΙΑ ΕΓΙΠΤΗΑ) која се налази у продужењу на јужном зиду северне куле. Марија је у тамно-мрком огртачу пребаченом тако да су јој мршава рамена нага, повија се и пружа усне да прими причешће. Обе руке савијене у лакту дигла је до под браду. Зосим и Марија су омиљене фигуре живописа XVI века, раније се налазе повремено и то у главном од пол. XIV века (Лесново, Дечани).

На источном зиду, северно од врата назире се фигура *Архангела* (Михаила) са мачем у уздигнутој десници. Јужно од врата пропао је лик неког светог ратника, види се део оклопа, фрагмент округлог штита и копље.

На источном зиду јужне куле нема ни трага од живописа. На јужном зиду је јако оштећен млад и голобрад *Св. Пантелејмон* (Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤЄΛЄΙΜѠΝ) изгледа да држи пинцету у левој руци. Према њему је окренут седи св. *Јермолај* (ЄΡΜ-ΟΣ) доста оштећен. У левој руци биће да држи лекарску кутију, а десна му је на грудима. На западном зиду је ванредна сцена сликарски необично жива и иконографски врло занимљива: *Свети Теодор Стратилат и свети Теодор Тирон* (Ο ΑΓΙΟΣ ΘЄΟΔѠΡΟΣ Ο ϚΡΑ(Τ)ΗΛΑΤΗΣ Ο ΑΓΙΟΣ ΘЄΟΔѠΡΟΣ Ο ΤΙΡΟΝ) јашу загрљени. (сл 27) - Народна песма баш из Тимочке Крајине, „Марко Краљевић и вила", обрађује овај мотив. Милош и Марко:

Напоредо језде добре коње,
Напоредо носе копља бојна,
Један другом бело лице љубе
Од милоште до два побратима. (79)

Иконографски слика је јединствена у нашем живопису. Већ сама појава светитеља ратника на коњу *у првој* зони необична је и у XV веку. Има један ранији пример, можда са краја XIV века, у цркви Крисциор у Румунији, само је ту приказана *сцена:* свети Ђорђе убија аждају, иза коња лево је и уплакана принцеза (80). У првој зони светитељи ратници на коњима сликају се, обично, крајем XVI и чак у XVII веку (припрата Светих Архангела у Кучевишту, у Морачи на спољњем зиду припрате). Повремене раније појаве светитеља ратника или арханђела на коњу увек су у *горњим* зонама живописа (свети Ђорђе у Ђурђевим Стубовима, свети Димитрије у Дечанима, арханђел Михајло у Леснову, изгледа да су и свети Прокопије и свети Димитрије у Мелнику били у другој зони) (81). Колико ми знамо, светитељи ратници на коњу појављују се у

Сл. 27 — Свети ратници Теодор Тирон и Теодор Стратилат
Les saints guerriers Théodore Tyrone et Théodore Stratilate

нашем живопису у Доњој Каменици први пут у **првој** зони. Необичан је и избор светитеља ратника. *На коњу* се најчешће јављају свети Ђорђе и свети Димитрије, а други светитељи као Меркурије, два Теодора, ретко се налазе на коњима, сем у уметности Египта и Кападокије. (82) Код нас осим ове двојице Теодора знамо још за преставу светог Јевстатија у Светом Николи Шишевском, и светог Мине у цркви у Штави (обе XVII), остало су све представе светог Ђорђа и Димитрија. Престава божанства ратника и коњаника везана је за старе традиције трачке, грчке, сирске, коптске, а престава двојице загрљених нераздвојних пријатеља на коњима имаће везе са култом Диоскура и њиховим преставама. Проф. Др. Св. Радојчић нам је обратио пажњу да се двојица светих ратника, који напоредо јашу, налазе и у једном рукопису градске библиотеке у Фрајбургу. Један је свети Теодор Тирон. Цртеж је чисто византиски. На једној руској икони XVI века свети Флор и Лавр јашу упоредо, како изгледа загрљени (83). На једној нашој икони XVII века представљени су свети Ђорђе и свети Димитрије како јашу напоредо и љубе се. — Свакако ће и фреска у Доњој Каменици доћи у групу оних фресака које су несумњиво постале под утицајем световне литературе слично као и фреска групе светитеља на коњима које предводе арханђел Михајло и цар Константин, у румунској цркви у Патриаци, (фреска је у вези са борбама против Турака које је водио Стеван Велики, ктитор ове цркве). (84), или сцена на икони из галерије Третјаков која приказује Ивана Грозног на челу небеске војске како језди новом Јерусалиму (85) Појава ратника коњаника у Доњој Каменици вероватно је у вези са све већом улогом витезова коњаника у феудалним државама Балкана у XIV веку и борбама које су они водили против неверника — Турака.

Веома је значајна ова фреска и због своје сликарске и уметничке вредности. Цртеж је широк и слободан. Изванредно је инвентивно постављен сваки детаљ: два паралелна коња, два загрљена јахача, укрштена копља, штитови. Теодор Тирон има мање простора, зато сликар са три лука (коњска глава, штит и нимб) затвара слику на десној страни, а развија је смело у лево. Огртач Теодора Стратилата залепршао се од брза јахања више главе јахача. Силни покрет ваздуха одвојио је и штит од ратника. Покрет Теодора Стратилата је тако силан да вуче и Теодора Тирона, има се утисак да обоје језде великом брзином. Боје допуњују целину. Нарочито су сликарски ванредни коњи — сиви и убијено-роза. Одела имају обичну скалу црвених и окер тонова, са добро размештеним мањим хладним и сивим површинама.

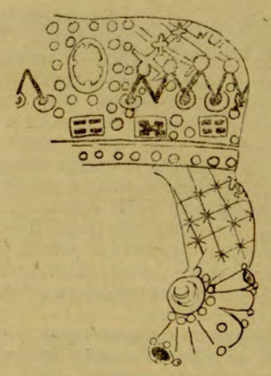

Сл. 28 — Портрети деспота Михаила и деспотице Јелене
Portraits du despote Michel et de Hélène la despotesse

Северно од врата су *владарски ликови* о којима је већ било речи раније. (сл. 28). На неке детаље, међутим, осврнућемо се опширније. Круна коју носи владар архаичног је облика, трапезоидна, са по ниском бисера са стране. Ниска се завршава са тролисним цветом од бисера. Сличне круне носили су раније византиски, норвански и бугарски владари. Али и те круне само су сличне, али не и идентичне. Такве круне нисмо нашли ни код једног балканског деспота у XIV и XV веку. Карактеристично је, да владар има дугу косу која му је пала на рамена. Његово владарско одело украшено бисером, има један детаљ релативно каснијег времена: рукаве од беле тканине са манжетама од исте бордуре којом је украшена хаљина. Такви рукави светлије боје налазе се на оделу сина деспота Оливера у Св. Софији у Охриду. Основна тканина одела има орнамент двоглавих орлова. Двоглави орлови на оделу јављају се чешће, нарочито од средине XIV века (Оливер и Марија Ана у Леснову и Св. Софији у Охриду, господин Константин у рукопису Јована Александра, ктитор Оливер у Велуђу, деспот Стеван у Манасији) итд. Одело деспотице старијег је типа. Ни ње-

на карактеристична затворена круна нема примера међу познатим портретима деспотица XIV и XV века. — Израда одела је врло пажљива, свуда се може пратити чак и начин фасовања-уметања драгог камења на тканине. — У Византији владарке се по правилу сликају без наушница (86), док су код нас редовно са наушницама. (сл. 29) Карактеристичне наушнице које има деспотица у Доњој Каменици сусрећу се на портретима наших владарка и властелинка у XIV веку. — Једноструки крст који држи деспот Михајло не налази се на портретима наших владара, али је *увек* приказан на портретима византиских владара од Теодора Ласкара до пада Цариграда. (87) У Бугарској га нема Константин Асен у Бојани, али га носи Јован Александар средином XIV века (88). — Христос који благосиља широким покретом из светлосног сегмента има потпуно уништен лик. Оно што је сачувано сликано је далеко боље него што су сликани ликови владара. Звезде којима је посут његов светлосни сегмент јављају се на понеким преставама неба и на мандорлама од XIII века — у сценама, — а у српском псалтиру из Минхена на самом сегменту из кога Христос благосиља Немањиће у илустрацији псалма „Свако биће хвали Господа" (89).

На северном зиду, на врло лепом коњу, је *Св. Димитрије* (сл. 30) (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ). Нарочито је у цртежу лепа глава коња, са бујном гривом и богатом опремом, дотеранијом, очигледно скупљом, од оне коју имају коњи двојице Теодора. Уметник и овде понавља исти ефекат: са иста три полукруга затвара десну страну, а на левој шири покрет са залепршаном црвеном драперијом. Светитељ у десној руци држи копље, а левом затеже узду. На белом штиту јавља се црвен крст, то је чест знак на штиту, на фрескама, крајем XIV и поч. XV века (Андреаш, Богданова црква у Прокупљу). На источном зиду припрате над вратима која воде из припрате у цркву је велика глава *Богородице Одигитрије*. (сл. 31) И овај лик отступа од уобичајених ликова Богородице. Из-

Сл. 29 — Детаљ круне и наушнице деспотице Јелене
Détail de la couronne et des pendants d'oreiles d'Hélène la despotesse.

разита глава била је врло пажљиво обрађена. Христос, који седи на десној мајчиној руци има необичан покрет деснице, — он ју је испружио према мајци. Покрет је природан и стварно је покрет детета. Осетан недостатак ове фреске је извесно осећање несразмерности: глава је врло велика, а биста Богородичина је насликана само до рамена те у целини делује недовршено — сечено. Богородица има на раменима, што је сасвим необично, двојне полукружне украсе обрубљене фојникијама. Округле украсе на огртачу, сличне доњокаменичким, само мање, носе гдекад светитељке-племићке у византиском сликарству од VIII века (у црквама свете Пракседе, свете Цецилије и светог Мартина у Риму (90). понекад у балканском живопису од XII века (Курбиново, Бојана (91) и поч. XV в. Руденица). Овакав украс на огртачу има на извесним примерима и Богородица (у капели Зенона у цркви Пракседе у Риму (92), у атријуму цркве Сан Анђело in Formis и у цркви Санта Марија ин Трансевере (93). То је свакако детаљ некадашње ношње властелинка. — Фојни-

Сл. 30 Свети Димитрије
Saint Démétrius

кије којима је у Доњој Каменици овај украс обрубљен стављају се само на одела владара и у Византији и код нас. Владарке их немају, (сем царице Теодоре у Равени). — Стављањем фојникија на одело Богородице сликар Доње Каменице дао је Богородици у нашем сликарству јединствено тумачење и значај.

Сл. 31 — Богородица Одигитија
La Vierge Odigitria

Око нише у којој је лик Богородице тече флорални ornаменат бео и црн на сивом позадју.

У ДРУГОЈ ЗОНИ а делом и на своду је циклус из живота Богородице. Он почиње на западном зиду, у северној половини преставом *Одбијене жртве* (сл. 32). Лево стоји првосвештеник испред декоративно схваћеног циборијума и одбија да прими донете жртве — овце које, прилазећи с десна, гоне пред собом Јоаким и Ана. Жртвовање јагањаца место голубова појављује се у нашем живопису од око половине XIV века (у Белој Цркви Каранској (94), у Дечанима (95), и у Мистри у Перивлептосу (96). Само у свим тим сценама Јоаким и Ана носе јагањце, а овде их гоне пред собом.

Сцена се затим продужава десно — Јоаким и Ана враћају се погружени, а пред њима су јагањци. Јагањци делом прелазе и на северни зид где је све истрвено.

На источном зиду у северној половини лево од Богородице Одигитрије су јако оштећене *Благовести Јоакиму*, који седи и гледа на горе, десно, одакле слеће анђео. На сцену се одмах настављају Благовести Ани која стоји непомична и чврсто гледа у анђела који слеће с лева (обучен као и онај који јавља вест Јоакиму: има сиво-плав огртач и роза-лила хаљину). Обе сцене су јако оштећене, те се детаљи не распознају. — Десно од лика Богородице Одигитрије циклус се наставља Сусретом Јоакиме и Ане (сл. 33). Сусрет је приказан не пред вратима већ пред једном кућом са терасом.

Рођење Богородице (ΓΕΝΕΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΣ) (сл. 33) је доста упрошћено: испред грађевине немирних линија седи напола Ана на тамноплавој постељи. Она је обучена у сиво-плаву хаљину и лила-црвен огртач. Иза зида, огради једног ходника или терасе, прилазе јој две девојке, прва јој додаје убрус и истовремено се окреће другој да прихвати суд са понудом. Сцена се продужава на јужном зиду (сл. 34). Истим тим ходником или терасом прилазе још две девојке, прва прихвата од друге суд са пићем. Све четири девојке су голих руку са три наруквице на свакој руци, у живом и опсервираном покрету, који је често неспретно насликан. Иза сличне терасе постављене су девојке у Белој Цркви Каранској. — Испред терасе у првом плану десно седи девојка прекрштених ногу и преде. Поред ње је висок сталак за вуну лепо резан у дрвету. Док десном преде, левом полагано љуља колевку четвртастог облика сасвим примитивне, ваљда домаће израде. Слично компонована сцена, само са три девојке позади на тераси, и девојком испред зида која седећи преде налази се у Метрополи у Мистри (97). Слична колевка четвртастог облика налази се у српском псалтиру у Минхену (98). Цео детаљ је познати мотив

Сл. 32 — Одбијена жртва Јоакима и Ане
Offrandes refusées de Joachim et d'Anne

Сл. 33 — Сусрет на златним вратима и Рођење Богородице
Rencontre à la porte d'or et Nativité de la Vierge

XIV и XV века. Развио се из ранијег типа: девојке која само љуља дете и хлади га махалицом (Краљева црква у Студеници) и детаља античких суђаја које присуствују рођењу и одређују дужину живота по дужини нити преће (99).

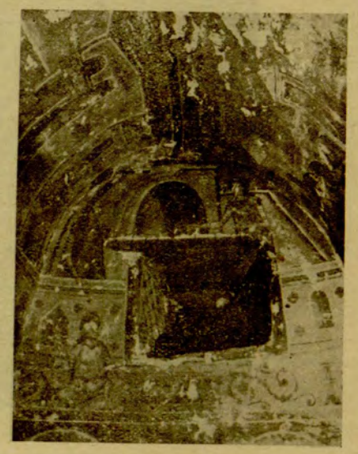
Миловање мале Богородице НИКОЛАКІАР... одговара скоро потпуно сцени у Краљевој цркви у Студеници. Само што у Доњој Каменици, сви троје седе не на наслоњачи, већ на ниској столици, а девојка је у Краљевој цркви и ниже постављена, а овде се налази иза Јоакима и Ане те левом руком, савијеном у лакту, дотиче Ану. Занимљива је грађевина иза фигура, са уским и дугим вратима затвореним завесом.

У сцени *Благослов свештеника* (сл. 35) Јоаким долазећи с лева носи сасвим малу Богородицу, у обама, покривеним рукама. Трећица виших свештеника седе за постављеним полукружним столом и обраћају се сви сличним покретом испружене десне руке, малој Богородици. Грађевина позади, јако је страдала. Сцена се развија по утврђеном обрасцу, сасвим слична сцени у Краљевој цркви у Студеници.

Циклус Живота Богородичиног завршава се *Ваведењем* (сл. 36). Седом првосвештенику пригнути родитељи приводе дете. Њихове отворене руке су поред главе детета као знак предавања. И Богородица је испружила своје две ручице савијене у лакту. Иза ње долазе седам девојака са запаљеним лучевима. Лучеве држе све у истој висини. Једноставна грађевина налази се у позаду дуж целе сцене. Иза првосвештеника су завојите степенице са балдахином над малом платформом на врху. Ту седи Богородица према којој слеће анђео доносећи јој храну. Постоје два главна типа Ваведења: у првом родитељи приводе малу Богородицу првосвештенику, а девојке иду иза, — у другој родитељи се налазе више мање удаљени, а непосредно иза Богородице иде група младих девојака. У Доњој Каменици је прва варијанта, она се у нашем живопису среће од свете Софије охридске. Највише аналогија има чак са истом сценом у Снагову у Румунији (100) и оном у Перивлептос у Мистри (100а).

У целини цео циклус из живота Богородичиног одговара у главном познатим обичним обрасцима и развија се као обично у нашем живопису по источњачком, кападокијском систему у непрекинутом фризу. Сцене гдекада имају лепо опсервиране покрете, лепо изражена осећања, извесне непосредности у изразу, али су често у детаљу или целини небрижљиво цртане, овлаш скициране.

На првом спрату куле која је сада после преправке једна просторија, првобитно су се налазиле од висине изнад друге зоне слика, две куле северна и јужна, које су имале свака своју засебну декорацију: северна, циклус слика из живота светог Николе, јужна, циклус слика из живота свете Петке. Но до у висина друге зоне обе куле још нису биле раздвојене. Одатле је водио пролаз у лођу дрвеног предњег дела цркве.

Сл. 34 — Детаљ са прељом из Рођења Богородице
Jeune fille filant, detail de la composition de la Nativité de la Vierge

Сл. 35 — Миловање мале Богородице и — Богородицу благосиљају три јеврејска првосвештеника
La Vierge caressée par les parents et — Bénédiction de la Vierge par les trois lévites

У ПРВОЈ ЗОНИ на источном зиду, у ниши капелице пропао је цео живопис. Саквим је фрагментован живопис на луку према ниши, са потпуно оштећеним ликом вероватно *Василија Великог* (ВАΣІ..) У врху лука је Христ *Стари Денми* у сивој мандорли у два тона. Остали живопис прве зоне на источном зиду сасвим је страдао.

На јужном зиду је јако оштећени *свети Нестор* NЄϚOP, изгледа да има копље у десној руци. Округао штит налази му се иза левог рамена у висини главе. До њега је *Свети Лупос* ЛΘПОΣ) који држи копље у савијеној десници, а леву је ослонио на врло декоративан штит. Шаре на штиту богате, стилизоване, у главном флоралне извлачене су најчешће зеленом бојом.

На западном зиду налази се још *једна ктиторска композиција* са четири лика (сл. 37). Христос из светлосног сегмента у три сива тона благосиља обема рукама ктитора и ктиторку. Они држе међу собом модел цркве, а сло-

Сл. 36 — Ваведење
La Présentation de la Vierge au temple

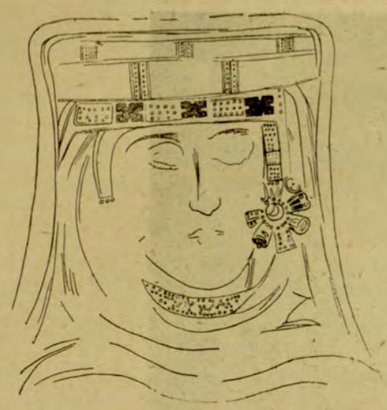
Сл. 37 — Ктиторска композиција у кули
Composition représentant la famille du fondateur, tour du narthex

бодну руку савијену у лакту пружају у покрету молбе према дару који приносе. Док је на моделу у цркви представљена северна овде је насликана јужна фасада цркве. На моделу се врло лепо разликују делови на грађевини који су били дрвени. Испод и испред модела је лик девојчице, а десно поред оца и лик дечка. Деца имају око десет година. Поред главе девојчице проф. В. Петковић је раније читао име Вукосава (једино име које се нашло код ликова ктитора). Оба детета имају сличне молбене покрете.

Ктиторка је жена тридесетих година, изразита, одређена лика сасвим портретски дата. То је један од најлепших женских портрета у нашем живопису. Од њене горње хаљине очувао се само основни црвен тон, а отпао је део слој боја постављених al secco при завршавању слике, тако да се ни орнамент на хаљини не да пратити. Хаљина је доле рубом оперважена крзном. Рукави доње хаљине су бели са паралелно постављеним цветовима шестолисне и осмолисне маргарите са тачком у средини. Слична материја, слично ткана, слично употребљена, али не и са истим цветовима налази се на преставама Сабора Немање, и Дечанског у Пећи (има је племић иза престола Дечанског) и у сцени Пилат пере руке у Земену (101). Јасан бели рукав доње хаљине налази се од Псаче до Матке. Слично јако пада у очи у Калотину (102). Рукави се као и код ктитора у цркви, и ктитора и деце у кули, завршавају шпицем на надланици. Испод хаљине вире врхови окер ципела са црвеним шарама. Један део белог вела којим јој је покривена глава, иде испод капе, око врата и лица, а други је пребачен преко капе и крајеви му слободно падају на рамена. Вео има на загасито црвеној постави окер тачкице. Овакав начин украшавања главе нема праве аналогије у нашем живопису. Изгледа по портретима у Белој Цркви Каранској, да су жене носиле два вела: доњи вео, који се стављао на косу испод круне или капе, и који је заклањао и врат, и горњи, који је од врха круне слободно падао на леђа и рамена. Док су девојке носиле само тај горњи вео. Кира Калина, жена ћесара Новака, у цркви на Малом Граду на Преспи, има исто тако доњи вео око врата, а преко горњег је стављена дијадема, и крајеви вела слободно падају опет преко рамена. У почетку XV века, у околини Охрида, жена ктитора Тоде у Лесковецу има доњи вео око лица и врата, а горњи је стављала у виду турбана око главе. У целом XV-ом веку већ и госпођа Милица у Матки и ктиторка у Калотину имају само горње велове који падају на рамена. Још једном само појављују се оба вела код ктиторке у Драгаљевцима, која има и вео око врата и горњи вео драпиран на глави у виду сплоштене машне (103). Колико се може

Сл. 37а — Детаљ одела ктитора
Détail du vêtement du fondateur

Сл. 38 — Глава ктиторке, детаљи украшавања
Tête de la fondatrice, détail de sa parure

рећи, покривање главе као што га има ктиторка у Доњој Каменици, био је у употреби око половине XIV века и касније, можда, до средине XV века. Што се тиче необичне, ма да једноставне, капе у облику уског паралелограма, она се у том виду не налази нигде. Нешто слично има Марија Ана Оливерова у Светој Софији охридској. Капа деспотице Доје у Земену више је заокругљена у горњем делу (104).

На пантлици о капи — клизку, висе занимљиви обоци (сл. 38), са округлом средином из које се зракасто шире шест цилиндричних девчица украшених као и средина бисером. Сличне има и владарка у приземљу куле и девојчица у кули. Сасвим слични обоци налазе се и у Уметничком музеју у Београду у налазу из Прилепа, и у софијском музеју у налазу из Драгижева. Они су врло карактеристичан део накита XIV—XV века. Има их прво, жена жупана Брајана у Белој Цркви Каранској и царица Јелена у Љубостињи. Само нешто измењене, богатије, носи их Марија Ана у Леснову. Има их у упрошћеном виду са свега три цилиндричне девчице кнегиња Милица у Љубостињи. А последњи пут већ јако измењене носи их ктиторка у Кремиковцу 1493 године (105). Око врата, и ктиторка и девојчица имају ниске бисера од неколико реди. Ктитор је иста личност која је насликана у цркви, лево, са моделом у руци. Лик је потпуно исти. Хаљина је затворено-мрка са преклопом на средини и појасом. Испод појаса као да се наслућује, поред преклопа, џеп. Хаљина је на преклопу и доле рубом ивичена жутим крзном. Ноге у црним ципелама окренуте су профилом у лево. Занимљив је појас ктитора, сличан има и девојчица; на текстилној подлози нашивене су обрађене, идентичне изгледа, златне или позлаћене плочице. (сл. 39 и 39а) Слична обрада појаса нарочито је честа у половини XIV века (ктитори у Псачи, Оливер у Леснову), од краја XV века појас, кад га има, обично се замењује тканицом.

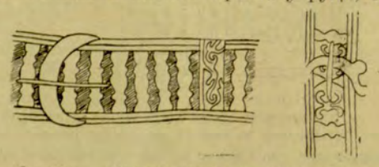
Сл. 39б — Детаљи ношње на портретима, метални појасеви, обрађени крајеви
Délails des costumes, ceintures de metal, extrémités ciselés

Девојчица, необично грациозна фигура, лако извијена у бедру као готске мадоне, има светлији огртач са широким прорезом за рукаве какав се налази од Беле Цркве Каранске све до Матке. И њено је одело доле оперважено крзном. Вео јој се приљубљује уз чело и лобању и спушта се чврсто стегнут све до рамена. Код ње се први и једини пут у нашем ранијем живопису појављују на прстима представе прстена у облику обичне карике и то их има више: на десном кажипрсту три, на осталим по два. На оштећеној левој руци као да је имала само два прстена на малом прсту. Она има обоце сличне мајчиним на пантилици бисером украшеној, и ниску бисера од два реда око врата.

Дечко има хаљину нешто светлију, више црвену, од очеве. При дну и око врата оперважена је крзном. И он има сличан појас од металних плочица на текстилној подлози. И њему, као и оцу, подугачак крај појаса пада слободно на десно бедро. Само су плочице резане у другом орнаменту а пређица му је друкчија од очеве. И њему су насликане ноге у црним ципелама у профилу на лево.

Инкарнат лица је светло окер, сенчења су изведена тамнијом окер и зеленкастом. Могу се пратити потези четкице, они готово увек иду за облинама лика.

На западном зиду северно од врата су светитељи: Ο ΑΓΙΟΣ ЄΥΘΗΜΗΟΣ Ο ΑΓΙΟΣ ϚΙЄ-ΦΑΝΟΣ Ο ΝЄΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ЄΝΤΟ...ΟΡ...ΤΟ ΑΘΟΝ (сл. 40) *Јефтимије, Стефан Нови и један непознат свештитељ.* Први дуге седе браде са десном руком испруженом и левом отвореном на прсима је у мрком огртачу и сиво-жутој хаљини. Стефан Нови, са краћом брадом држи диптих у испруженој десници лако савијеној у лакту, и не много удаљеној од тела. Отворена лева рука му је на прсима. Има мрк огртач у хладнијем тону од оног на одељу светог Јефтимија и сиво-белу хаљину. Трећи, кратке, седе, дводелне браде са крстом у десници на прсима и отвореној левој на грудима има огртач као и св. Јефтимије и сиво-лила хаљину. За датирање овог живописа од великог је значаја диптих који држи Стефан Нови (сл. 41). Он ће, за сад бар, најпре обележити време пре кога није могао постати овај живопис. На диптиху је лево лик Богородице, а десно лик Христа-Imago pietatis. Иконе су цртане црном бојом на тамно окер фону. — Стефан Нови се слика са иконом Христа у руци, то је

Сл. 39а — Детаљи ношње на портретима, метални појасеви
Détails des costumes, ceintures de métal

Сл. 40 — Свети Јефтимије, Стеван Нови и непознати светитељ
Saint Euphtime, Etienne le Nouveau et un saint inconnu

обично икона Христа Спаситеља или Пантократора (Никита, Дечани). По његовом житију он се истакао у борби за иконе, специјално штитећи икону Христа изнад врата дворца Халки (106). На свитку који држи Стефан Нови у Поганову пише: ІЖЄ ЋЄІ.ОКЛАЧЂТЬ СЄ ОБРАЗ ХА БА ЋАШЄГО АЋАӨЄ ᴹА (107). Иконографски тип иконе Imago pietatis настао је Кондаков први пут у Палестини. Икона је из XII—XIII века (108). У то време, изгледа, појављује се и у Ђурђијанској (108а). У Риму је постојала једна веома штована византиска икона Христа-Пијете у цркви Светог Крста Јерусалимског. За њу се везала легенда, да је она илустрација визије коју је имао папа Григор Велики служећи мису (109). По Италији се раширио овај иконографски тип од XIV века, и даље, на Запад у XV веку. У Византији су се сачувале: прво, две минијатуре у рукопису (110), и цариградски сликар Мануил Евгеније насликао је између 1384—1396 год. Христа Пијету у ђаконикону цркве Калењдјикиу (Ђурђијанска) 110а). — У балканском живопису, првипут се појављује у Градцу, у ниши ђаконикона, па се од краја XIV века јавља чешће (цркви Светог Петра и Павла у Трнову (111), Маркову Манастиру), да у почетку XV века постане врло омиљен (Каленић, Руденица, Калотино (112), у селу Студену (113), ит.д.

Да на икони Стефана Новог, Христ Imago pietatis замени старији, усвојени лик Христа Спаситеља, треба да је нови тип постао већ увелико популаран, што није могло бити пре краја XIV века. Вероватно је да се он у Доњој Каменици јавља у склопу општег поштовања који је добио овај лик Христов крајем XIV и у почетку XV века и на Балкану и на Западу.

Натпис поред Христа, писан грчким курзивом Н АПОКАӨН (ΛΟΨΙΣ) одговара словенском СЊЄТІЄ. Овај назив се употребљава ређе, обично је Христ Пијета обележен као цар славе О ΒΑΣΙΛЄUS ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ. Као Снетије, иста слика је означена у Каленићу, и Светом Петру и Павлу у Трнову, у Гераки у Грчкој, и у Ксенофону на Атосу (114), све на каснијим споменицима. Једино је црква Светог Петра и Павла, вероватно из друге половине XIV века, остале су још млађе.

Сл. 41 — Диптих који држи Стеван Нови са претставом Богородице и Христа — „Imago pietatas"
Diptique tenu par Etienne le Nouveau représentant la Vierge et „Imago pietatis"

Сл. 42 — Попрсје непознатог светитеља
Buste d' un saint inconnu

Сл. 45 — Свети Никола пос ије епископ
Saint Nicolas est sacré évêque

На северном зиду, у првој зони, је једна сцена из живота светог Николе коју ћемо обрадити са осталим сценама из његова циклуса. У малој капелици на северном зиду, у ниши, је јако оштећен, вероватно *свети Роман* О МЄ(ЛОДОΣ). С чувани су само фрагменти одела, и преко рамена пребачени орарион са натписом АГІОΣ, АГІОΣ. Испод нише је црн флорални орнаменат, на сиво-белом позању, врло широко рађен. У своду изнад су јако оштећене бисте светитеља.

Над ктиторским портретима, на западном зиду, у другој зони насликана су попрсја три непозната млада светитеља у богатом оделу. Доста су оштећени. Први је лик сасвим пропао, други... ПНΝΑΣ (сл. 42), има крст у десној руци и отворену леву на прсима. Код трећег се сачувао део натписа ..НМАS. Изнад прозора који је са куле гледао у цркву, у ниши је јако истрвен лик Богородице.

У северној кули, од четврте до прве зоне био је илустрован живот Светог Николе. Сачувало се више мање фрагментовано осам сцена, потпуно је пропало, изгледа, осам сцена. Недостају све почетне сцене из циклуса (Рођење, Одлазак у школу), које су биле у четвртој зони, а делом и на своду, као и сцене на јужном, данас срушеном зиду. Од композиција у четвртој зони сачувани су само незнатни трагови доњих делова, те сад циклус почиње у трећој зони на источном зиду сценом, вероватно *С ети Никола постаје свештеник* Н ΧЄІРОΤΟΝΙΑ.. Свети Никола, покривених руку прилази епископу, који је пропао, за њим су два свештена лица од којих је један епископ. У позању су грађевине разног облика, иза епископа и светог Николе је зграда централног типа.

У трећој зони на северном зиду је сцена, — *Свети Никола постаје епископ* Н ΧЄІРОΤΟΝΙΑ Τ8 ΑΓ.8 ΝΙΚΟΛΑ8 (сл. 43). Испред високих црвених грађевина, нагнути у истом покрету, крећу се, са молбено испруженим рукама, свети Никола и још два свештена лица. Свети Никола и прво свештено лице иза њега имају омофоре. Крајња фигура лево је огрнута белим огртачем без икаквог украса. Десно седи архиепископ, на владичанском престолу, нагнут, далеко испруживши руку, благосиља светог Николу. Обично (Дечани), свештена лица која присуствују чину посвећења, имају своје одређене ставове и не понављају, као у Доњој Каменици, нарочито на другој сцени, покрет светог Николе. Свети Никола се у првој сцени, на нашој фресци, издваја од осталих само нимбом, и што је грађевина иза њега наглашенија од двеју зграда иза друге двојинце.

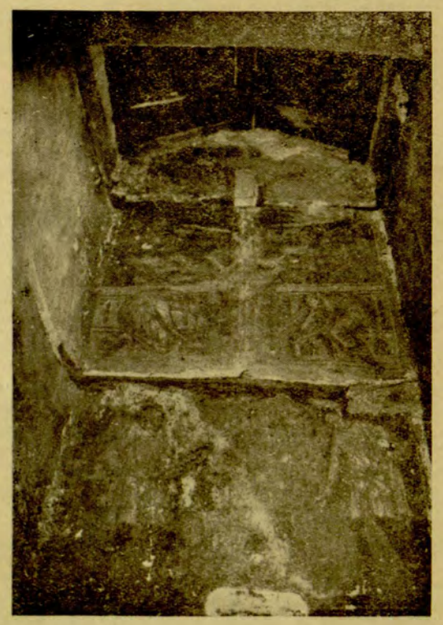
На западном зиду у трећој зони је сцена *Св Никола обара идоле* рушећи Артемизин храм у Мири О АГІОΣ ΝΙΚ ΛΑΟΣ ΚΑΤΑΛΙωΝ (сл. 44). Лево је св. Никола у белом фелону са црним крстовима, обема рукама замахнуо је на идоле секиром са два шиљка. Руке су му у висини главе. Глава је мало извијена на горе. Десно, младић замахује, много пиримм покретом, сличним орућем. Његове су обе руке уздигнуте и забачене у пуном замаху уназад, и у десно. Глава му је у профилу и врло је неспретно усађена на рамена, ма да је покрет

Сл. 44 — Свети Никола руши Артемизин храм у Мири
Saint Nicolas détruit le temple d'Arthémise à Mira

Трећа св. Петка, чији је српски превод житија издао Ст. Новаковић (128) је опет дете хришћанских родитеља. Као девојка креће да проповеда и одлази редом у три земље: у првој земљи је ради тога муче стављајући јој усијан шлем на главу који јој не шкоди. Затим јој приковаше ноге и руке за земљу, одсекоше јој мачем дојке и ставише на груди тешки дрвени трупац. Али се на њену молбу јавља анђео и она је здрава као пре. На ово чудо народ прелази у хришћанство, а цар наређује да се она баци у казан вреле воде и смоле од које њој не буде ништа. Цар посумњавши да је превара, приближи се котлу, Петка га попрска врелом водом и он ослепи. Уверен у њену моћ и моћ њеног Бога, он прелази у хришћанство, а она му враћа вид. У другој земљи, због проповедања буде бачена пред змаја који после њене молитве нестаје у бездан, а народ и цар прелазе у хришћанство. У трећој земљи због хришћанства бива опет бачена у котао са врелом водом који се молитвом њеном раствори и унесрећи многе људе. Цар после нареди да се она посече мачем. Положио ју је у „исечен" гроб Антим.

У Доњој Каменици уметник је насликао сцене служећи се са оба житија: из првог је узео мучење са бодењем шиљастим предметима и можда у Погребу њеног тела — чињеницу да је гроб у њеној кући, — те је испред саркофага, који је по другом житију „исечен" у камену, ставио стубове у први план као да се сцена дешава у унутрашњости зграде. Остале сцене су сликане по другом житију, одакле је узето мучење: сечења врхова дојка, стављање у котао вреле воде и смоле. По том житију изгледа, искомбинована је и сцена у којој цар молбено пружа руке према светитељки, коју се спрема да одведе један војник док други већ извлачи мач. Ту је представљен, најпре, један од дворице покрштених владара, вероватно онај коме је вратила вид, па је та сцена везана са Одвођењем на погубљење.

Сл. 46 — Сцене из живота св. Петке на јужном зиду »уле
Scènes de la vie de la sainte Paraskévi, mur sud de la tour

Стари рукопис житија прве, небалканске свете Петке није нам познат у нашој старој литератури, док се рукопис житија свете Петке, друге мученице, која се слави 26 јула налазио у београдској Народној библиотеци у српском преводу XIV века (127). Сачувано је и нешто каснијих преписа, бугарско-словенских у Народној библиотеци и у Русији (128).

Текстови уз ове фреске у Доњој Каменици су грчки ма да је један део слика у живопису доњокаменичке цркве обележен и словенским натписима. За то би се могло предоставити, да је сликар у Доњој Каменици имао у рукама грчки оригинал овог рукописа, вероватно илустрован.

Сачувани циклус као да почиње на источном зиду у трећој зони, у северном делу где је представљено *Мучење сечењем* (Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ Ο ΚΟΠΤΟΤΟΣ ΜϚδΣ...) Испред једноспратне бело-сиве грађевине је пободен дирек за који је везана нага св Петка само са белом драперијом око бедара Тј бух Параскеве је јако моделиран, а дојке су опуштене. Ноге су јој везане за доњи део стуба, а руке су јој дигнуте више главе, укрштене и везане за стуб. Лево и десно од ње су по џелат. Сваки једном руком држи дојку, а другом нож којим ће је сећи. Од идуће сцене одвојена је неправилно повученом траком. Натпис: Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ Η ΑΜΑΡΤΖΟΜΕΝΗ.) Сцена приказује *Мучење бодењем*. И овде испред сличне грађевине везана је млада Параскева за стуб у средини. Њој су у дојке убодене неке справе за мучење, у виду чешљева са дугим оштрим иглама. Оба џелата држе те алатке и баш је боду тим иглицастим чешљевима.

На источном зиду, у другој зони је фрагментована сцена од које се види само нага биста св. Петке уздигнутих руку, раширених шака, у ставу оранс. Груди су јој нацртане карактеристично опуштене. Она се налази у ватри. Десно се назире сагнут човек. Изнад Параскеве појављује се у сегменту Божја рука која ју благосиља.

У другој зони на јужном зиду је нејасна сцена из живота свете Петке. На једноставном тамном позађу стоје два младића (сл. 46) први у сивој хаљини телом окренут у десно, главе извијене на горе, обема рукама држи, на више окренуту алатку, са дугом дршком, сличну лопати. Други младић, десно, у окер хаљини окренут је у лево и лако је нагнут, обема рукама држи наниже окренуту сличну алатку. Обоје су у кратким хаљинама и дугим црним чарапама. У средини између њих, на земљи, је нејасна округла окер маса. Од оштећеног натписа чита се у левом углу Η ΑΓΙΑ..ΗΖΟΜ.

Изнад ове сцене, у трећој зони, налази се опет једна композиција из живота св. Петке. Отпао је малтер баш на месту где је требала да дође пантљика која дели сцене, па не можемо рећи да ли би евентуално доња сцена са овом горњом чинила једну целину: да ли можда доле џелати припремају мучење св. Петке које се горе извршава? Необично је наиме, да у доњој сцени недостаје престава. светице. Горе је представљена св. Петка у казану вреле воде. (Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ ΚΑΙΟΜΕΝΗ ΕΝΤΟ ΛΕΒΝΤΑ.)

Испред једноспратне сиве грађевине, која при дну има широке прозоре завршене на шиљак, фланкиране са два кружна прозорчета у којима је уписан црн крст, а на спрату узане и високе прозоре фланкиране круговима са крстом, — налази се у средини ломаче. На њој је скоро црн суд из кога вири нага биста св. Петке са рукама у ставу молитве. Око ње свуд су пламенови. Лево и десно два сагнута младића подстичу ватру. Леви подпаљује ватру без снебивања, док десни левом подпаљује бакљом ватру, а десну је принео лицу као да се двоуми. Обојица имају кратке хаљине и дуге црне чарапе. Изнад Параскеве слеће анђео раширених крила која су изнутра сива у тоновима до белог, а споља црна са окер мрким преливима. Он ставља дијадему на главу св. Петке. Натпис поред њега је грчки ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥ

На западном зиду у трећој зони је Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ ΔΗΑ...) *Парискева пред царем* Владар са круном налази се лево испред зграде са високим стубовима, са јонским капителима. Он је представљен мањи од стубова. Цар је молбено испружио руке према Параскеви. Она, окренута ка њему, десном као да га благосиља, а лева је испружена и у лакту савијена. Хаљина јој је загасито окер, а огртач затворено зелен. Њој је ставио један војник руку на десно раме. Војник се окреће ка другу иза њега, обраћа му се живо и десном руком у покрету подвлачи речи, док други војник десном руком извлачи мач из корица, који држи левом руком. Иза другог ратника налази се стуб о који је везана завеса, која се затим учвршћује за угао крова зграде пред којом су цар и Параскева. Позађе је, као и обично у композицијама, при дну зелено, а при врху сиво-плаво. На западном зиду назире се даље јако фрагментована сцена *Погубљени св. Петке*, чија одсечена глава лежи на земљи. Лево се назиру ноге ратника. Циклус се завршава у северном делу западног зида *Полагањем св. Петке у гроб* Два млада човека је полажу у камени саркофаг. Обојица су сагнути, обојица је спуштају, први јој је обухватио рамена и бисту, а други ноге. Испред саркофага су два стуба.

Орнамената у приземној зони нема ни у приземљу ни на спрату куле. Приземна зона је необично ниска: једва петнаестак сантиметара.

ТЕХНИКА РАДА.

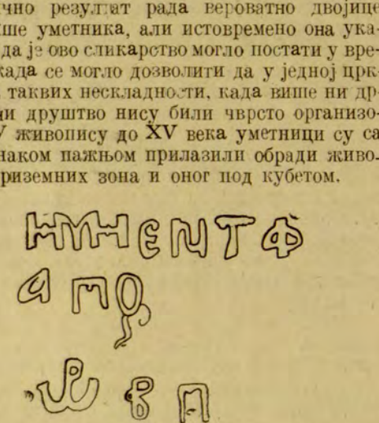
На првом спрату куле само на источном зиду сачувао се местимице траг два слоја живописа (на светом Василију, на стубовима ниже са Богородицом). Слој првобитног малтера са првим слојем живописа је врло танак са много креча и без сламе. Други слој је пун крупног песка, има мање креча и доста иситњене сламе. У приземљу куле, на штиту светог Димитрија, види се касније ретуширање: назиру се други орнаменти испод садашњих. Живописање је по обичају вршено одозго на доле. Слој малтера доњих зона прелази преко малтера горњих слојева. — Поједине фреске ма да су изложене свим временским променама очувале су свежину и пуну првобитну отпорност, очигледно да су завршене на свежем малтеру, можда у једном дану. Друге фреске међутим претрпеле су током времена осетне промене, то особито важи за последње, завршне партије исликавања. Портрети, а нарочито они у кули, који су вероватно дуже рађени, већ због саме концепције портрета, претрпели су, ма да заклоњени од невремена, знатна оштећења: сви орнаменти на оделу ктиторке и венчина на оделима осталих су више мање уништени, док су сви украси на глави и минђушама ктиторке одлично очувани, што би говорило да је уметник прво завршио на свежем малтеру лик, а ал секо додао орнаменте на оделу. Прообитан цртеж драперија понекад је угребаван у свежем малтеру.

Црвена трака која издваја зону од зоне неправилна је и нечиста, а на спрату куле не прати исту висину: (ктиторски портрети већи су од свих фигура у првој зони; ликови светих ратника на јужном зиду више су од фигура сцена на западном зиду, а ови су виши од композиције из живота светог Николе у првој зони: трака се ломи, пратећи ове различите висине.) За уметника овог живописа карактеристична је извесна неуредност: њему често завршни делови композиција и фигура прелазе преко црвених трака које деле зоне. Овако површан и нечист рад не налазимо у живопису до XV века.

АНАЛИЗА СТИЛА.

Позаље фигуралних зона има два тона: доле зелено а горе затворено плаво, интензивно у тону и нешто јасније него обично. — Нарочито код портрета и појединих специјално студираних ликова светитеља: (обе Богородице у наосу, свети ратници у кули), лица су добила облине помоћу благих прелаза. Код осталих светитеља, облине су добијене исцртавањима мрком бојом. Извесни пак ликови у композицијама, само су исцртани скоро црном бојом. Код портрета и обрађених ликова инкарнат је сиво-окер са чешњим ружичастим тоновима, и зеленкастим и мрким сенкама. Код осталих ликова све бојење је схематизовано, а на појединим ликовима у композицијама цело третирање своде се у главном, на бојом исцртане облике преко основног тона (девојке у Ваведењу). — Косе су постављене, као једноставна бојена површина у композицијама, — у првој зони оне су обрађиване и разчлањаване. — Фигуре ктитова више су опсервиране, реалније су, док се код фигура светитеља понекад осећа схема и тежња за декоративним ефектом, а у

композицијама понекад оне се третирају само као потребне бојене површине одређеног облика. Недоследан је уметник и у обради тела: обрада је час продубљена а час сасвим површна (нага биста Христова у Оплакивању, и биста свете Петке у сцени из Мучења). Руке и ноге рађене су исто тако неуједначено, понекад врло изразито, добре и у покрету и у цртежу, понекад су пак само овлаш убележене или чак грубе и несразмерне, (ноге св. Петра у Васкрсу Лазареву, руке родитеља поред главе Богородичину Ваведењу). Оваква неуједначеност рада у ранијем живопису се не налази. Овде је она делимично резултат рада вероватно двојице или више уметника, али истовремено она указује — да је ово сликарство могло постати у времену, када се могло дозволити да у једној цркви има таквих нескладности, када више ни држава ни друштво нису били чврсто организовани. У живопису до XV века уметници су са подједнаком пажњом прилазили обради живописа приземних зона и оног под кубетом.

Сл. 47 — Типови слова
Types de lettres

Драперије најчешће прате покрете. Боре су логично постављене. Чак и у најсумарније третираним драперијама, у сценама из Богородичиног живота, боре иду логично за покретом. Два детаља у интерпретацији драперије значајна су код овог сликара: крај драперије који се завршава оштрим завршетком, и често меко тордирање тканине, које појачава утисак покрета фигуре.

Зграде у позању композиција гдекад су издужене. Кровови и уопште горње партије грађевина надвишавају фигуре. У том погледу карактеристичан је однос између зграде и фигура девојака у сцени Рођења Богородичиног. Често сликар наглашава фигуру у првом плану вишом или обрађенијом зградом у позању (Христос у Тајној Вечери, свети Никола у сцени Посвећења). Орнаменти на грађевинама су ретки (флорални у Тајној вечери, кругови и крстови у сценама из живота Богородице).

Брегови у позању постављени су или као таласасти брежуљци (Оплакивање) или као стеновите степенасте планине са широким заравнима (Васкрс Лазарев). Занимљива је и појава зелених травка у првом плану композиција. У Оплакивању оне су добиле схематизовани облик листа перунике.

Као сцена из природе далеко је најзанимљивија престава стада са пастиром међу дрвећем и травом у сцени Јављање пастирима вести о рођењу Христовом. Животиње су представљене или врло изразито (коњи светих ратника, магарица у Цветима.) или су само овлаш скициране (јагањци у Одбијеној жртви).

Предмета примењене уметности је релативно мало. Кад их има обично су врло брижљиво обрађени (минђуше и појасеви на ктиторима, коњска опрема на коњу светог Димитрија, ручна кадионица у Успењу, штитови светих ратника). Али су понекад и само скицирани (судови у сцени Рођења Богородице). — Тканине су најчешћи. кад су орнаментисане, брижљиво обрађене (тканина преко одра у Успењу, застук преко одра у Рођењу, завеса на престолу иза Богородице Скоропослушнителнице.) Столови су карактеристично обрађени: преко основног тона прскане су разнобојне тачкице (сто у Тајној Вечери, и сто за којим седе јеврејски првосвештеници у циклусу из живота Богородичина). На исти начин у каснијем живопису обрађиваће се не само столови већ и земља, како у композицијама тако и у фигуралној зони.

Цртеж у целини кадкад је немаран, понекад и погрешан али често необично изразит и жив. У извесним сценама уметник Доње Каменице успева да делује непосредно и јако. Боје су у главном светле и делују складом. Тонови су најчешће црвени и жути у односу на плаве и лила. Честа је употреба сивих тонова који везују и смирују многе одвојене, наглашене делове.

Орнаменти. било у композицији било слободни рађени су релативно правилно и брижљиво.

Слова су четвртаста, са мало лигатура, и припадају углавном типу слова са краја XIV века, (сл. 47).

Из целог предњег излагања види се да је читав низ проблема везан за живопис цркве у Доњој Каменици. У њему има низ архаичних детаља живописа XIII и поч. XIV века (анђели на лоросу арханђела поред Богородице у апсидијалној конхи, светиње поред врата, лаворов венац на глави Христа у Ходу на Голготу, недостатак архитектуре у Благовестима, флорални украс на забату зграде иза Христа у Тајној Вечери, ставови појединих личности у Успењу и Оплакивању, детаљи и ставови у циклусу из живота Богородице; (тераса иза које су девојке у Рођењу), велике композиције које заузимају цео зид цркве, као и валовите планине у позању). У њеном живопису има и нешто елемената, како се чини, изразито каснијег живописа XV—XVI века: [прскање површина шареним мрљама, (ма да се јавља у приземној зони у олтару у Сопоћанима одлика је каснијег живописа), — гнојне ране Симеона Столпника и ратници на коњу у првој зони]. — Одело, накит, чешљање ктитора и владара, употреба четири Е поред крста Константина и Јелене, лаворов венац о крсту Константина и Јелене, постављање апостола око округлог стола у Тајној вечери, крст са Голготе који се јавља у сцени Оплакивања, везивање Моире са девојком која љуља дете у Рођењу Богородице, инсистирање на сценама

Страдања, улога деце у Уласку у Јерусалим, — типични су за пун XIV век, и говорили би за то да је живопис свакако постао после половине XIV века. Појава иконе Христа Пијете на диптиху Стевана Новог као да би индицирала да живопис није могао постати пре краја XIV или поч. XV века. — Живопис се ниуком случају не би могао датирати у другу половину XV века када већ почињу преовлађивати стилске и иконографске одлике живописа XVI века. Свежина, непосредност, стваралачка снага, сликарска инвентивност уметника Доње Каменице одлике су слободног стварања ранијег времена.

Читав низ сцена и детаља јединствен је у Доњој Каменици и не налази се ни пре ни после у балканском живопису (Агнец у путиру и дискосу, анђели сами на левој страни Успења, загрљени коњаници ратници, лаворов венац на глави Христовој у Ходу на Голготу, Пијета на диптиху Стевана Новог, држање новорођеног Христа у Рођењу, мужа овце у сцени Јављања пастирима, живот свете Петке, гоњење јагњаца на жртвовање у сцени Одбијене жртве, Богородица Одигитрија са фојникијама на огртачу).

Јединствен је и сам распоред живописа у цркви: на малом простору, на десетак квадратних метара, место уобичајених светитеља у фигуралној зони, јавља се три пута лик Богородице (више ликова Богородице у цркви имају још само Водоча. Свети Лука у Фокиди и Теоскепатос), пет портрета, а лик само једног светог ратника, и то сасвим необичног светог Ђорђа Диасоритиса. Тако отступање од уобичајеног реда сликања налази се, колико нам је познато само у Трапезунду у цркви Св. Ане, где Мије подвлачи. да се понекад има утисак музеја слика, а не цркве. (131). Тако управо делују слике у првој зони јужног крака ове цркве, са две фреске Богородице на простору на три квадратна метра. Уз то је фреска Богородице Јелеусе црвеном бордуром издвојена од осталог живописа. Обе фреске Богородице сасвим су јасно под утицајем икона и делују свака за себе као засебна уметничка творевина.

Са оволиким бројем јединствених оцена и оваквим одступањима може се претпоставити неки јак страни утицај (ако не и странац уметник). У живопису има елемената чисто источњачких. Има много детаља који су очигледно дошли из Кападокије, Трапезунда или са Запада, да се мора предпоставити бар постојање страних сликаних узора. Не може бити само случај да композиције на толико места подсећају на рукописе. Уз то је сигурно да се уметник Доње Каменице није инспирисао ниједним сачуваним, нама познатим балканским спомеником. — Сликар често у истој композицији везује детаље разног порекла, понекад, очигледно од две варијанте композиције ствара једну (у Тајној вечери спојио је преставу са апостолима око округлог стола, са преставом где су апостоли смештени око полукружног стола, — став Петра је из друге варијанте). У Оплакивању је везао две сцене. У животу свете Петке искомбиновано је илустрације из две хагиографске приче. Пред собом је имао, очигледно, узоре разног порекла и разне намене: обе фреске Богородице у цркви рађене су, вероватно, по цртежу за икону. Све те елементе уклопио је сликар Доње Каменице у једну целину са више или мање среће. — Треба нагласити уз то да он уводи у иконографске схеме нове елементе који су инспирисани директним и самосталним посматрањем живота свога времена и своје средине (мужа овце у Рођењу Христову, гоњење јагњаца на жртву у Одбијеној жртви, држање новорођенчета у Рођењу Христа, нарикача у Оплакивању.)

Квалитет живописа у сценама из живота Богородичиног, светог Николе а делимично и живота свете Петке у припрати и на спрату, слабији је од онога у цркви, првој зони припрате и портрета на спрату. ма да показује исте стилске одлике као живопис у наосу. Зато је вероватна предпоставка да су га радила двојица сликара-учитељ и ученик. — И на бољим стварима има местимично тврдоће у цртежу и небрижљивости у изради, али поред све неуједначености, поред местимичних и крупних мана, сликар Доње Каменице је једна издвојена, одређена личност у нашем средњевековном живопису, где се иначе појединац једва наслућује. — У Доњој Каменици има неколико слика од изузетне вредности, — ниједан албум наших пробраних портрета не би се могао замислити без лика грациозне девојчице у кули и лика њене мајке. Изванредно Оплакивање пуно је драмске снаге каква се код нас ретко налази после Распећа у Сопоћанима. Богородица из Благовести је дело овог уметника, као и јединствени, сликарски изванредно постављени ликови двојице загрљених коњаника.

Питање идентификовања личности на портретима нисмо могли решити. Иконографска и стилска анализа искључују предпоставку Валтровића и бугарских научника да је црква из поч. XIV века. Сувише је много млађих и иконографских и стилских појединости да би се смело предпоставити да су се сви они појавили сакупљени први пут у Доњој Каменици, па наставили живот по балканским црквама, после паузе, десетине година касније. Ни историски подаци (име владарке и име оца), не могу се везати за Михајла велбужког.

Михајло Аботовић-Анђеловић историски би пре одговарао: са њим је владала деспотица Јелена, а он је могао, пошто му је отац Михајло био из тесалске владарске породице, да стави у натпис можда очеву претендентску титулу. — Одело, инсигније и натписи на владарским портретима показују неку чудну комбинацију — мешање разних ствари (круне на пример), што би могло одговарати узурпаторском положају Михајловом у Србији. — Треба међутим истаћи: да би иконографски и стилски живопис у Доњој Каменици припадао најпре другој половини и крају XIV а евентуално и почетку XV века.

Мирјана Ђоровић-Љубинковић
Радивоје Љубинковић

НАПОМЕНЕ

1) Гласник срп. уч. др. књ. XIX, Београд 1866, стр. 345
2) Вила, бр. 10 од 6 марта 1866, стр. 151—152.
3) Прештампано из Глас. срп. уч. др. књ. XXI, стр. 26 сеп.; Кнеж. Србије, Београд 1876, 835.
4) Стр. 118—120
5) Serbien, historische — ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868, Leipzig 1868, str. 306—307
6) Годишњица Ник. Чупића V, стр. 155
7) Две старе цркве у округу књажевачком, Старинар књ. IV бр. 4, Београд 1887, стр. 101—105; Књажевачки округ, Глас. срп. уч. др. 49, Београд 1881, стр. 89—90
8) История на видинското княжество София 1922, стр. 54 56; исти: Portraits du prince de Vidin Michel Chichman et de sa famille. Известия ист. др кн. IV, Соф я 1924, стр. 76 — 89; до чланка, нажалост, нисмо могли д ћи.
9) Старобългарската живопись, София, 1945 стр. 166 - 168
10) Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији. Сремски Карловци 1920, стр. 146
11) стр. 201—202, Сремски Карловци 1934
12) Белешке са путовања, Старинар књ. VIII—IX за 1933—34, стр. 277—280 Београд. 1933
13) Једна заборављена светиња
14) Конс. Јиречек, Историја Срба. књ. I, стр. 266, књ. II, стр. 169 и 171
15) Миклошић, Monum. Serbica, стр. 57 и 66
16) Ibid, 115, 125, 129, 136, 140, 150 итд. А. Соловјев, В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Зборник, срп. крал. академије, III одељење, књ. VII, стр. 35
17) Šime Ljubić, Opis jugoslovenskih novaca, Zagreb 1875, tab. IX, 3—6, str. 137—9
18) Ibid. табла XI, бр. 22, 23; XV, 18—20; XIV, 4, 5; X, 17—25; XI, 1, 3
19) Св. Радојчић. Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, стр. 44
20) Исти, op. cit. стр. 61
21) Исти, op. cit. 63
22) Манастири у Србији, стр. 26
23) бр. 5131 и 9904
24) Пут лицејских питомаца, стр. 120
25) К. Јиречек, књ. I стр. 266
26) Hip. Delehaye. Les saint stylites, Paris — Bruxelles 1923, p. X
27) G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, pl. 150/3
28) Delehaye, op. cit. p. XXVIII—XXIX
29) Једна заборављена светиња, — Josef Myslivec, Svatý Jiří ve výhodokřestanskem umeni, Byzantinoslavica V, Praha 1934, p. 372
30) Myslivec op. cit. p. 372
31) Кр. Миятев, Къмъ иконографията на Богородица Умиление, Извест. на българ. археол. институт, III София 1925 стр. 192
32) Влад. Р. Петковић, Портре једног властелина, Прилози за језик, књижевност и фолклор, књ. XIII, стр. 95—101
33) Б. Филовъ, Старобългарското искуство. София 1924. табла 56
34) J. Đ. Stefanesku, La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie, Bucaresti 1929—1930, pl. 14
35) A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, Paris 1928, p. 125
36) Д. Айналовъ, Боянская росписъ 1259, Изв. на бълг. археолог. институт, кн. IV 1926/1927, София 1927, стр. 131 - 133
37) A. Grabar, op. cit. p. 157
38) G. Millet, Th Rice, Byzantine painting at Trebizond, London, p. 46
39) Ibid, p. 70
40) А. Грабаръ, Матеріалы по средневѣковому искуству въ Болгаріи Годишникъ на Народни Музей за 1920 год. София 1921, сл. 28, стр. 21
41) G. Millet, Pargoire, Petit, Récueil des inscriptions chretiennes de l,Athos, Paris 1904, № 212
42) Једна заборављена светиња
43. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, p. 161
44) G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'evangile, Paris 1916 sl. 26
45) G. Millet, op. cit. p. 237
46) Ibid, p. 240—241
47) Ibid, fig. 277
48) Ibid, fig. 271, 275, 277
49) Ibid, fig. 277, 279, 281
50) Ibid, fig. 284
51) Ibid, p. 256—257, 281
52) A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie tab. XII, XXVIII, XXX
53) J. Đ. Stefánesku, La peinture réligieuse en Valachie pl. 22
54) Преставе на рељефима од слонове кости у Саут Кенсингтону и Минхену, у јеванђељу Ивирон I, у Харвеј јеванђељу 1810, на фресци у Пскову и Кушлуку и др. Ludmila Wratislav Mitrović, N. Okunev, La dormition de la sainte Vierge dans la peinture médievale orthodoxe, Byzantinoslaica III$_1$ Praha 1931 sl. 1, 3, 4, 6, 8
55) J. Đ. Stefanescu, op. cit. Album, Paris 1930 pl. 17
56) Cabroll, H. Leclercq, Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie, T. V, vol. 1 pod Ensensoir, p. 27, fig. 4068
57) G. Millet, Les monuments d'Athos, pl. 30—2
58) J. Đ. Stefanescu, op. cit. pl. 53
59) H. Leclercq, Cabroll, под Ensensoir fig. 4063—4064
60) Đ. Bošković — S. Smirnov, L'église de la Mère de Dieu de Hvosno, Старинар X—XI, за 1935—36, Београд. 1936, стр. 34—36
61) A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie tab. XXVI
62) G. Millet, Recherches ...., fig. 396
63) Josef Strzygowsky, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Wien 1906 Tab. XXIV sl. 52
64) W. Hausenstein, Giotto, Berlin, s. 252, 253, 341
65) G. Millet, Racherches, fig. 541
66) Paolo d' Ancona, Les primitifs italiens du XI au XII siècle, Paris 1935, t. XXXIII
67) G. Millet, Recherches, fig. 548

68) Phaedon Koukoulès, Sur les coutumes des Byzantins relatives à la mort, Actes du IV-e congrès internationale des études byzantines, III, Sofia 1935, p. 239
69) G. Millet, Recherches fig. 532—535
70) Ibid, fig. 550—559
71) Ibid, fig. 522
72) Старобълг. живопис, стр. 148
73) G. Millet, Th Rice, Byzantine painting, pl. IV
74) G. Millet, Recherches, fig. 558, 560
75) Ibid, p. 124—125
76) Ibid, p. 125
77) Ibid, p. 135, fig. 64
78) Ibid, p. 134
79) Марко Краљевић и вила, Вук Караџић, Српске народне песме, књ. II Београд. 1913, бр. 37, стр. 207
80) Đ. Stefanescu, La peinture réligieuse en Valachie pl. 22, Paris 1929
81) Antoine Stransky, Les ruines de l'église de saint Nikolas à Melnic, Atti del V congresso internationale di studi byzantini, Roma 1940, T. II, p. 425
82) A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, p. 299
83) Philip Schweinfurth, Geschichte der russischen Malerei in Mittelalter, Haag, 1930, Abb. 70. Слично загрљени јашу, на једној руској икони XV века Борис и Гљеб, Кондаковъ Русская икона, Албум II, Праг 1929
84) A. Grabar, Les croisades de l'Europe ordentale dans l' art, p. 19—24
85) Ibidem
86) У целом материјалу код Ламброса нема ни једног примера у живопису од 1904 на даље, Σ. Μ. Λαμπρὸ Λευκώμα βυζαντινῶν αὐτοκράτορων ἐν Αθηναις 1930, passim
87) Ibid, f. 73—85
88) Б Филовъ, op. cit., I LI, LVII
89) J. Strzygowsky, Miniat, des serbischen Psalters t XLV, f. 105
90) А. П Кондаковъ, Иконографія Богоматери; Т, I С. Петер ур ъ 1914, сл. 2 6, 229, 230, 235
91) Р. Љубинковић, Стара црква села Курбинова, Старинар XV књ. 1940, стр. 107, A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, pl. XVI
92) Кондако ъ, op. cit. sl. 2 5
93) Paul Muratoff, La peinture byzantine, Paris 1928, pl. 79 i 136
94) М. Кашанин, Бела Црква каранска, Старинар књ. IV, 1928, стр. 179
95) Др. В. Р. Петковић, Манастир Дечани, живопис, 1941, табла CCXXXVI
96) G. Millet, Mistra, pl. 125/1
97) Ibid, pl. 73/4
98) J. Srtrzygowsky, op. cit. tab. XXXIX, sl. 91
99) Влад. Р. Петковић, Живопис цркве свете Богородице у Патријаршији Пећкој, Изв. на бълг ар х. институтъ, књ. IV София 1927 стр 159; La peinture serbe du moyen âge, t. II 1934, pl. CXXXIV
100) J. Đ Stefanescu, La peinture réligieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris 1929, tab. 18
100a) G. Millet, Mistra, pl. 128/5
101) A. Grabar, op. cit. t. XXVIII, XXIX
102) Ibid, fig. 39
103) Ibid, fig. 40
104) Н. Мавродиновъ, Старобълг. живописъ, сл. 59
105) A. Grabar, op. cit. fig. 43
106) Д. Айналовъ, Боянская росписъ, стр. 129, нап. 1
107) А. Грабар Погановъският манастиръ, Извѣст. на бъгар археол. институтъ, кн. IV, стр. 182.
108) Н. П. Кондаковъ Археологическое путешествіе по Сиріи и Палестинѣ, С Петербургъ 1904, стр. 278 279 табла LXV
108a) Н. И. Т лмачевская, Фрески древней Грузий, Тифлис 1931 ст. 1)
109) G. Millet, Recherches, p. 483
110) Ibid, fig. 517, 519
110a) Н. И. Толмачевская op. cit. стр. 19
111) A. Grabar, op. cit. p. 272, 273
112) Ibid, p. 287
113) Васиљевь, Една старина црква при с. Студена, Годишникъ на народ. археол. музей, VII, София 1943, сл. 116
114) G. Millet, Recherches, p. 486, A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie p. 272—273
115) Stefanescu, op. cit. I. p. 175, II p. 142, Album II, pl. 46, fig. 2
116) Црква Св. Ђорђа у Младом Нагоричану и њено доба, Прилози за књижевност, јез. и фолклор, X, св. 1, стр. 26
117) Др. В. Р. Петковић у Народној енциклопедији, књ. III стр. 3
118) Stefanescu, op. cit. pl. 46. fig. 2
119) Emil Kalužniacki, Zur alteren Paraskevaliteratur der Griechen, Slaven und Rumänen. Wien 1899, s. 135
120) Српском је назива Ханс Дершвам у свом путопису кроз наше крајеве 1553 до 1555 г. Он је видео њене мошти у Цариграду и тамо су му рекли да је то Српкиња — светитељка. Милан З. Влаинац, Из путописа Ханса Дершвама 1553—1555 г. Братство XXI, 1927, стр. 90
121) E. Kalužniacki, op. cit. има сву главну литературу по овом питању.
122) Ст. Новаковић, Апокрифно житије свете Петке, Спом. С. К. А. XXIX, 1895, стр. 25, 31—32
123) A. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxelles 1902, str. 138, 167, 843
124) У Дечанима (Др. В. Р. Петковић, Манастир Дечани) нема је ни под 14 ни под 28 октобром, табле CVI, CIX, 26 јули недостаје у живопису. У Старом Нагоричану (издање С. А. Н., Старо Нагоричане, Псача и Каленишт, нема је ни под 14 ни 28 октобра, 26 јули опет недостаје. Нема је много касније ни у трпезарији манастира Лавре, G. Millet, Les monuments de l'Athos, pl. 147—2
125) G. Millet, op. cit. passim
126) Податке и опис послала нам је Марта Фошон на чему јој и овом приликом срдачно захваљујемо.
127) Житія Святыхъ, кни а вторая, Москва 1902 дан 28 окт. стр. 584 - 589
128) Апокрифно житије св. Петке, Спом. С. А. Н. XXIX, 1895, стр. 23—32
129) Ст. Новаковић, op. cit. стр. 28, рукопис Народне библиотеке бр. 104
130) Ibid, op. cit. стр. 26, рукопис Народне библиотеке бр. 455, А. Белић издао једно у Известијама руског језика, изд. Петроград. академије, цитирано по Е. Калужниацком op. cit. стр. 48
131) G. Millet, Th Rice, Byzantine painting at Trebizond, str. 30, 38

DONJA KAMENICA
L'EGLISE DE LA VIERGE.

D'aprés les portraits des princes régnants qui se trouvent au narthex de l'église, les savants serbes et bulgares font remonté l'église de la Vierge de Donja Kamenica près de Knjaževac, soit au début du XIVe, soit vers la moitié du XVe siècle.

L'analyse détaillée du style et de l'iconographie permettent de fixer la date des peintures de l'église vers la fin du XIVe ou au début du XVe siècle. L'hypothèse selon laquelle le portrait du despote serait celui du tzar bulgare Michel (mort en 1330), ou de son fils-inconnu (toujours avant 1330), ne peut donc plus être soutenue. En ne se basant que sur les données historiques, il serait possible, de présumer que ces portraits représentent le déspote serbe Michel Andjelović (1459) et Héléne, veuve du déspote Lazare, qui a regné avec le déspote Michel en 1459.

La question de l'identité des portraits, faute de documentation historique suffisante, ne peut être résolue définitivement.

Les qualités iconographiques et le style des peintures de Donja Kamenica, attestent que celles-ci méritent une place toute spéciale dans l'histoire de la peinture balkanique. Ce sont des monuments d'une liberté et d'une richesse d'invention toutes spéciales. Plusieurs compositions diffèrent des prototypes courants soit dans les details, soit entièrement; quelques unes d'entre ellies sont méme des pièces uniques. L'influence de l'iconographie des églises de l'Orient byzantin y est prononcée (surtout celle de la peinture de Trebyzonde et de Cappadoce).

R. et. M. Ljubinković

Макарије, живописац Љубостиње*)

I

Код Јоакима Вујића, у његовом Путешествију по Сербији, о Љубостињи се налазе и ови редови: „Доле опет на прагу у женској препрати стоји написано и ово: Протоманастир Царски — овде и више речи било је следовало, обаче прочитати нисам могао, јербо Турци када су у време Лаудановог рата то јест Цесара Јозефа овај манастир попалили и порушити хотели, у исту цркву коње уводили, после сено и дрва у њу уносили и до основанија мислили је порушити, онда и предсказани у женској препрати на прагу потпис морали су порушити и с нацаци изобијати тако, да се сада читати не може..." (1). Вујић није у праву. Натпис се може лепо да чита и сасвим друкчије гласи: Протомајстор Боровић Раде (2). Тако натпис не казује да је Љубостиња била царски манастир, и то најглавнији (ваљда би то имала да значи реч протоманастир). У натпису се бележи име неимара који је зидао Љубостињу. Напоменимо узгред, да се Божидару С. Николајевићу чинило да на основу имена може да закључи, да је Боровић Раде био Далматинац (3).

Натпис је на каменом прагу оних врата која воде из припрате у храм; уклесан је са стране, према припрати. А изнад тих врата, око лика Богородице с малим Христом, на источном зиду припрате, стоји натпис с именом живописца. Натпис је српски и грчки. Грчки део натписа привукао је пажњу студеничког јеромонаха Леонтија Павловића, који се бави проучавањем црквених старина. Јеромонах Леонтије је прецртао грчки део натписа и пре више месеци донео га проф. Драг. Н. Анастасијевићу. Колико је мени познато, јеромонах Леонтије давао је натпис и другима на читање. Али његов цртеж није пружао могућности да се натпис прочита, чак се није могло да одреди на коме је језику писан. Као одличан познавалац грчке палеографије, проф. Анастасијевић се ипак досетио како ће натпис гласити. Био је љубазан да упозори мене на тај натпис. Требало је да одем до Љубостиње, да натпис тачно препишем и епиграфски проучим. То сам и учинио у времену између 3 и 5 септембра 1948 год., послан од стране Института за проучавање књижевности Српске академије наука. Доцније сам дошао и до фотографског снимка, захваљујући изванредној предусретљивости проф. Влад. Р. Петковића. Са снимка се може да чита натпис, али наравно само помоћу преписа који сам учинио с оригинала. Натпис гласи:

Домоу твоємоу подобаєть с(вѣ)тыни г(оспод и вь дльготоу дни — Ἠκτροῦ Μακαρίου χεῖρ τάχα ϛϑε[λ ?]τοῦ.

Словенски текст натписа потиче из 92 псалма, односно из 93 псалма по Даничићевом преводу. То је друга половина стиха 6, односно 5 (код Даничића). Даничић овако преводи: „Дому твојему припада светост, Господе, на дуго вријеме". Тај стих улази у псалм који се налази у богослужењу за празник Успења Богородице, коме је посвећен храм цркве манастира Љубостиње. Отуда је тај стих у натпису.

Из грчког дела натписа ἠκτροῦ долази од οἰκτρός — бедан, јадан. Као што је по на о, оу у византиско доба читало се као наше и. У натпису је та реч очевидно написана како се читала а не како треба да се пише. То је запазио проф. Анастасијевић и то му је помогло да одгонетне натпис. На први поглед дифтонг ει из речи χείρ личи на ι. Веом. је сличан и у натпису сликара Михаила у Св. Никити (4). Последња реч у натпису написана је овако: ϛϑε̃τ. Међу скраћеницама код Гардтхаузена (5) налази се и ова: στε̃ То је στυλίτου, 2 п. једн. од στυλίτης — столпник. Ако се узме да скраћеница из натписа одговара овој скраћеници из Гардтхаузена, онда у натпису, поред η место οι, постоје још две ортографске грешке: реч се почиње са s место с и место τ стоји ϑ. Видели смо да писац натписа не зна ортографију. Кад је могао да напише η место οι није искључено да је направио ове две нове ортографске грешке. То је тим пре могао да учини што за Србе τ и ϑ нису представљали два гласа као за Грке, већ два знака за исти глас, за т. (6) Упозоравам на ово објашњење речи στῦλος — ступ, столпь које дају А. Соловјев и Вл. Мошин: „Познати су аскети, који су дуго времена живели на ступу, напр. Симеон Стилит (столпникъ). У повељи 1362 (цара Симеона Уроша, Синише, брата цара Стефана Душана) ступом се називају Метеорски манастири, који су сграђени на засебним стенама које имају облик ступова, и неки потчињени им манастирићи, сазидани на исти начин" (7). Треба ипак нагласити да крај натписа остаје и даље загонетан.

Грчки део натписа у преводу би гласио: „Бедног Макарија рука тобож столпника (?)". Ако се у натпису Макарије заиста назива стилитом, столпником, онда би се с обзиром на горе наведено објашњење А. Соловјева и В. Мошина имало узети да је Макарије живео на каквој стени у близини Љубостиње или можда где другде у Србији Лазаревића.

И словенски и грчки део натписа, као и све друге натписе у Љубостињи, писала је једна рука. Карактеристична су слова: м (две средње косе цртице спајају се у једну вертикалну

*) Саопштено 27 септембра 1948 год. на састанку Института за проучавање књижевности С.А.Н. и 15 јануара 1949 год. на састанку Археолошког института С.А.Н.

црту, која се спушта до самих почетака обеју главних вертикалних црта; нову, средњу вертикалну цртицу пресеца једна цртица, што је веома карактеристично); **а** (трбух слова није обао већ шиљаст); **оу** (други део слова састоји се из леве вертикалне црте и десне косе која се с правом састаје при самом дну); **ь** (округли доњи део веома мали); **р** (округли горњи део веома мали) и **к** (десна рачваста црта не додирује леву вертикалну црту).

II

Ко је тај живописац Макарије? То је човек који зна грчки. Зна га по уху, а не књишки, по правилима ортографије. Могло би се помишљати на Макарија који је 1381/82 год. преводио с грчког Песму похвалну Богородици од Нићифора Калиста Ксангопула, византинског писца прве половине XIV века (8). Само за тога Макарија мора се претпоставити да је знао добро грчки, да му је била позната грчка ортографија. И још нешто: о њему не знамо да је био зограф.

На другог једног Макарија пре треба мислити. То је јеромонах Макарије Зограф, брат митрополита Јована Зографа, а унук монаха Германа, ктитора манастира Преображења — Зрзе код Прилепа (9). Монах Герман сазидао је тај манастир у доба цара Стефана. Интересантно је да се у натпису каже да је цар Стефан био „самодржавни всеје србскије земље и Поморију и Подунавију". Подунавије се иначе не јавља у титули цара Стефана, већ у титули кнеза Лазара и Лазаревог сина кнеза и деспота Стефана (10). Кад је минуло господство цара Стефана и његовог сина цара Уроша, — каже се даље у натпису, — прими господство краљ Вукашин и син његов краљ Марко. За време њихово манастир су држали светопочивши митрополит Јован Зограф и брат његов јеромонах Макарије Зограф, који су били „внуци светаго ктитора монаха Германа". Позивајући се на М. В. Веселиновића (11), Јован Хаџи-Васиљевић је мислио да „под внуцима овде ваља разумети или **братанце** или **сестриће**" Германове (12). То прихвата В. Радовановић. (13) Мени се чини да се треба држати оног значења које та реч има у нашем старом језику, а које се потпуно поклапа с њеним данашњим значењем. Шта је појмљивије него да унуци наследе манастир који је деда сазидао? Израз **светопочивши** који се употребљава за митрополита Јована показује да је он био мртав у доба постанка натписа (14).

После краља Вукашина и краља Марка, кад је прошло њихово господство, поче да господује велики амир Бајазит — тако се каже у натпису. То је било после битке на Ровинама (17 маја 1395 год.), после погибије краља Марка. Манастир поче да се разара и „опустева". Ктитори нису били јаки да „окрмљују" манастир, па га дадоше као своју баштину, „не по нужди или по невољи но својим хотенијем", кмету своме Константину и његовим синовима Јакову, Калојану и Дмитру. Нови баштиници обновише и „окрепише" манастир.

Натпис није датиран, али се може приближно датирати годином смрти краља Марка (1395) и годином до које траје владавина Бајазита I (1402) (15). Објављен је код Љуб. Стојановића у његовој познатој збирци Старих српских записа и натписа (16). О томе натпису Ј. Иванов говори као о предању записаном у почетку ропства (17).

Митрополит Јован 1388/9 год. је учествовао у живописању цркве Св. Андрије на реци Тресци (18). У уводу за своју публикацију La peinture serbe du Moyen âge I (1930) стр. 111 Влад. Р. Петковић је писао: „Ми немамо сведочанства, која би нам показивала, да су грчки сликари радили у Србији у Средњем веку. Било би погрешно изводити закључке о народности сликара према грчким натписима у неким српским црквама. Митрополит српски Јован, прозван Зограф, вођа једне српске сликарске школе, радио је са својим помоћницима у цркви св. Андреје, која се налази на обали реке Треске (у области Скопља). Он је био пореклом из околине Прилепа... Натпис на олтару у цркви, који наводи његово име, јесте српски. Сви други натписи који објашњавају слике у цркви, чак и изнад светаца српске народности: Симеона Немање и Саве... грчки су. Ово износи на видело једну врло важну чињеницу: да би дали доказа своје учености и свога познавања грчког језика, који је сматран за свети језик, српски сликари су претпостављали грчке натписе српским. И сами српски владари нису се устручавали да своје хрисовуље објаве на грчком језику и да их потпишу грчки" (19).

Нама су позната само монашка имена и митрополита Јована, и јеромонаха Макарија, и њиховог деде монаха Германа. Тако по именима не можемо закључивати о њиховој народности. Изгледа да Димче Коцо ипак мисли да су они поуздано били „наши људи, македонски Словени, Македонци". Истина, Коцо то каже за зографе из Св. Андреје на Тресци, док за зографе из Зрзе, митрополита Јована и јеромонаха Макарија, бележи само да су „били родом из околине Прилепа". Али како за митрополита Јована из Зрзе узима да је био исто лице с митрополитом Јованом из Св. Андрије, излази да и зографе из Зрзе сматра за Македонце (20). Судећи по грчким натписима, митрополит Јован је знао грчки. Прилепски крај, под грчком влашћу све до Душана, чињеница да је ту била баштина јеромонаха Германа, затим Јованово знање грчког језика, — све то наводи на мисао да је и Макарије знао грчки.

Митрополит Јован и јеромонах Макарије напустили су свој манастир, своју баштину у околини Прилепа. Куда су отишли? Онамо куда је отишла и удовица деспота Угљеше, српска књижевница и уметница деспотица Јелена, (малосхимница Јефимија, одн. доцније великосхимница Јевпраксија, куда су отишли Григорије Цамблак, Константин Филозоф и многи други: у државу кнеза Лазара и његових наследника, у Моравску Србију. Макарије је надживео Јована. Повукао се у неку од његовских пустиња, у Ђурђевим ступовима, у Хиландару, у Раваници, у Манасији, у Ресави, у Лазаревој Србији, у Ресавској школи, у Ћелији Пахомијевој, у Дечанима, у Пећи, у Грачаници, у Студеници, у Жичи, у Милешеви, у Сопоћанима, у Моравској

НАПОМЕНЕ

1) Прво издање, 1828, стр. 108 (у цитату измењен правопис), издање Српске књижевне задруге, књ. I (1901) 146—147 (с исправком Вујићевог погрешног читања натписа).
2) **Љуб. Стојановић**, Стари српски записи и натписи I (1902) 66 бр. 209.
3) Die kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter (1902) 51, 68 (= О српској црквеној архитектури у средњем веку, 1905, 18, 36).
4) **Ђ. Бошковић**, Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава (Споменик 87, 1938, 9 сл. 7).
5) **Gardthausen**, Griechische Paleographie (1913²) 351
6) Отуда: Θεωδορь, Θωδωρь, Тодорь, Тоудорь
7) Грчке повеље српских владара (1936) 494—495.
8) Рукопис бр. 25 Српске академије наука — **Љуб. Стојановић**, Каталог (1901) 179 бр. 107.
9) О манастиру Зрзе: **Јов. Хаџи-Васиљевић**, Прилеп и његова околина (1902) 110—132; **В. Радовановић**, Зрзе (Народна енциклопедија I, 849—850) и Ив. Снѣгаровъ, Исторія на Охридската архиепископія - патриаршія II (1932) 444 - 455.
10) **К. Јиречек**, Историја Срба IV (1923) 117—119; **Ст. Станојевић**, Студије о српској дипломатици (Глас 92, 1913, 149—151, 156—158; Глас 106, 1923, 40—42, 45—47) „Подуна е" у потпису Вука Бранковића из 1392. **(Ст. Новаковић**, Законски споменици, 1912, 460) доцнији је додатак **(К. Јиречек**, op. cit. IV, 117 нап. 9). Јавља се и у потпису Константина Дејановића из 1379 год. **(Ст. Новаковић**, op. cit. 457), али је тај потпис, по Љуб. Ковачевићу, из времена око 1804 год. **(К. Јиречек**, op. cit. IV, 116 нап. 7). Подунавље се такође налази у једном потпису деспота Угљеше из 1371 год. **(В. Марковић**, Јесу ли средњевековни Срби сматрали Македонију бугарском?, 1918, 25).
11) Речи што означују сродство, родбину и својту у Оридском крају (Годишњица XIII, 1893, 347 нап. 1 — мнук и мнука).
12) Прилеп и његова околина, 123 нап. 92
13) Народна енциклопедија I, 849.
14) О томе изразу опширно сам расправљао у Гласнику Скопског научног друштва XXI (1940) 42—47.
15) Упор. **Љуб. Ковачевић**, Годишњица VI (1884) 221, који допушта могућност да је натпис постао „и коју годину доцније".
16) I, 63 бр. 200.
17) Българске старини изъ Македония (1931²) 71 бр. 19.
18) **Влад. Р. Петковић**, Једна српска сликарска школа XIV века (Гласник Скопског научног друштва III, 1927, 51—66). Француски извод: Deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade 1927— Compte rendu (1929) 117.
19) Наводим по српском преводу **Зорице Симић—Миловановић** (Браство XXV, 1931, 58).
20) За македонската средновековна ликовна уметност (Нови ден IV, 1948, 11).
21) **Ђ. С. Радојичић**, Стари српски књижевници (1942) 71—73.

MACAIRE, ICONOGRAPHE DE LIOUBOSTINIA

Il s'agit de la publication d' une inscription jusqu'ici restée inaperçue, du monastère de Lioubostinia qui, dans sa première partie slave, contient une citation des Psaumes et, dans sa deuxième partie grecque, nous donne le nom de l'iconographe Macaire. L'inscription se trouve au-dessus de la porte de l'église du monastère, qui conduit du narthex au naos. C'est cette même porte dont le seuil de pierre porte gravée l'inscription, bien conue dans la science, dans laquelle figure le nom de l'architecte de Lioubostinia, le maître d'oeuvres (protomajstor): Borović Rade. A en juger d'après les fautes d'orthographe, l'iconographe Macaire n'aurait pas appris le grec dans les livres. Il le connaîtrait simplement par ouï dire, dans la vie de tous les jours. (au lieu de oι il écrit η); il commence le mot par un s; il confond ţ avec ϑ car, pour les Serbes, ce n'étaient point deux sons comme pour les Grecs, mais deux signes pour le même son: t Il faut souligner que c'est la même main qui a écrit la partie grecque de l'inscription avec le nom de Macaire, la partie slave ainsi que toutes les autres inscriptions dans l'église.

Dans cette même étude, l'iconographe Macaire de Lioubostinia est identifié au hiéromoine Macaire le zographe dont le métropolitain Jean, également zographe, était le frère. C'est ce même Jean qui, en 1388/89, a pris part à l'execution des peintures de l'église de Saint André sur la Treska. Les frères zographes avaient leur monastère près de Prilep, Zrze, bâti par leur grand-père le moine Germain au temps de l'empereur serbe Etienne. Quand le roi Marc périt (1395) les frères zographes donnèrent, le monastère à leur vassal (kmet) Constantin et à ses fils. Ce fut pendant le régne de Bajazet Ier, donc avant 1402. Dans l'inscription de Zrze il n'est pas dit quand les deux frères zographes ont quitté leur pays, mais l'on présume qu'ils aient cherché asile dans l'Etat du prince serbe Lazar et de ses successeurs, où d'autres artistes et litérateurs s'étaient déjà assemblés (comme par exemple la célébre brodeuse et première femme de lettres serbe, la religieuse Euphemie ainsi que les écrivains Grégoire Tzamblak et Constantin le Philosophe).

Selon l'indicte d'une inscription (qui n'existe plus) on pourrait conclure que l'édification de Lioubostinia ait été commencée déjà vers 1387/88. Le domaine Lioubostinia fut constitué au debut de la derniére dizaine du XIV siècle, car c'est entre 1392 et 1394 qu'on mentionne «les gens de Lioubostinia». La peinture de l'église de Lioubostinia fut exécutée avant la mort de sa protectrice, la princesse Militza (1405) et après que son fils Etienne Lazarević, devint despote (1402).

Djordje Sp. Radojičić

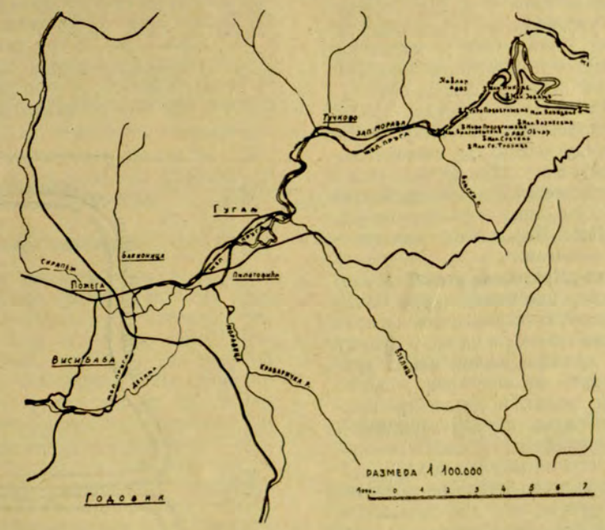
Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини

У циљу проучавања и архитектонског снимања манастира у Овчарско-Кабларској клисури, а нарочито манастира Јована, који ће приликом изградње хидроцентрале „Међувршје" бити сасвим потопљен, — 1935 године ове је манастире снимио Ђ. Бошковић, а 1947 Јован, Никола и Благовештење И. Здравковић. Заједнички извештај, са цртежима основа и пресека свих манастира и са картом на којој су уцртани њихови положаји на терену потпрепљен је подацима покупљеним из до сада објављене литературе која није ни мала ни безначајна. (1)

Паралелно са овим радом, исте 1947 године, обишли су овај терен, као и онај ка Ужичкој Пожеги и Ариљу, М. Гарашанин и Ј. Ковачевић, у циљу археолошког рекогносцирања и установљавања нових археолошких локалитета, преисторијских и античких. Њихов извештај чини са првим једну целину тако да оба заједно дају основну слику о археолошко-архитектонским споменицима културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини. (Сл. 1)

1. Преисторијска налазишта

Стапари. Међу материјалом Градског музеја у Титовом Ужицу налази се један фрагмент обода сиве зделе са коничним вратом и кратким раменом, као и једна секира у облику обућарског калупа од белог, меког камена. Оба се предмета могу са сигурношћу приписати млађој фази винчанске културе: обод зделе налази своје директне аналогије у Винчи на дубини 5—6 м. (2). Секире од истог камена нађене су и у млађим слојевима Винче а познате су и из Плочника (3). М. Грбић вели да су ове секире израђене од порозног гипса и сматра могућим да нису служиле практичној употреби, но у култне сврхе (4). Ови налази указују несумњиво на постојање једног локалитета винчанске културе у Стапарима. Ово би било најстарије досада познато насеље западне Србије, као и најзападнији познати локалитет своје културне групе.

Сл. 1. — Ситуација испитиваног терена
Situation du terrain examiné

Сушица. У истом музеју налазе се и две оушене камене секире које су нађене у овом месту. Оне припадају истом периоду као и наласци из Стапара, а можда и нешто каснијем времену.

Поред овог познати су из ових крајева и неколико каснијих преисторијских налаза. У музеју у Титовом Ужицу налази се једна шупља бронзана секира-келт, која је нађена на Злаиоору. Ближи подаци о условима и месту налаза нису познати.

Од већег значаја међу каснијим преисторијским налазима били би тумули, иако се, без ближег испитивања не може још ништа потпуно сигурно тврдити о њиховом пореклу и карактеру. Постојање тумала лично смо констатовали на два места у области Овчарско-Кабларске клисуре и Ужичке Пожеге; и то у атару села Висибабе и Гугља.

Висибаба, локалитет „Шеварице". На граници атара села Висибабе и Узиња, јужно од античког налазишта Municipium Mal.., у Висибаби, налази се коса „Шеварице". Према северу спушта се она благо у правцу Пожешког поља, док према југу пада оштрим обронком покривеним шумом. На самој коси налази се седам тумула, који се, приближно у једној линији, пижу дужином косе у правцу североисток-југозапад. Тумули су на неједнаким растојањима једни од других. Они су малих димензија, кружне основе и калотног облика. Висина им не премаша 3 метра. Два од ових тумула добро су очувани, док су остали прилично заравњени дејством атмосферилија, а последњи на југозападу нешто је засечен сеоским путем. На крају косе „Шеварице", са десне стране друма Пожега—Ужице, налази се још један тумулус, у облику и размерама једнак са горе описанима. Ниједан од ових тумула досада није раскопаван.

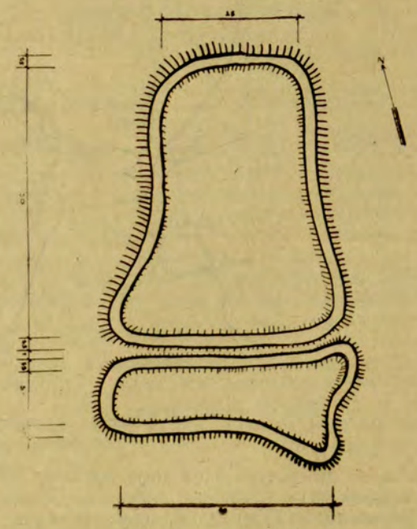
Гугаљ, локалитет „Кратовска стена". У атару села Гугља, непосредно изнад друма Овчар Бања—Пожега, налази се стрма и тешко приступачна „Кратовска стена", која се, у правцу севера, продужује високом косом, изнад друма. Око 100 м. од врха, на овој коси, јасно се види тумулус, чији облик и димензије приближно одговарају онима на „Шеварицама".

Тумулус је јако заравњен дејством атмосферилија и на једној страни засечен сеоским путем, тако да га је прилично тешко распознати.

Ни једно ни друго од ова два налазишта са тумулима досада нису била позната у научној литератури. Љ. Павловић забележио је само, да „по кратовским каменьарима и около, по пећинама, има гробова" (5). Ове гробове нисмо нигде могли констатовати. Међутим распитивањем код сељака, сазнали смо да се, у близини Кратовске стене налази старо сеоско гробље, на које је вероватно овде мислио писац. Исто тако, нисмо ништа могли сазнати ни о месту на „моравским лукавицама", где, по истом писцу „сељаци ископавају алатке" (6) а које смо желели уколико фиксирати, што нас је интересовало да ли би се овде имало рачунати са насељем у вези са којим би могао стајати горе описани тумулус. И овде, као и на другим местима, уверили смо се о непоузданости Павловићевих података о старинама, које је потребно примати са највећом резервом и брижљиво проконтролисати.

Поред овога, познато је постојање тумула и на локалитету „Слатина" у Горобиљу, као и у Годовику, на шта нас је упозорио друг Новак Живковић, претседник друштва за заштиту старина у Титовом Ужицу. По казивању Милије Маркићевића, земљорадника из Пилатовића у Пожешком пољу, налазе се у атару овог села, у правцу Прилепца такође седам до осам тумула. Ни ови нису досада испитивани нити раскопавани.

У садашњем стању нашег знања немогуће је ма шта поуздано тврдити о овим тумулима. Највероватније је да се овде има рачунати са преисторијским гробовима. Такви тумули чести су у западној Србији, ма да су, нажалост, још недовољно испитани. Професор М. М. Васић установио је у Косјерићима и у Засељу (срез Пожешки), постојање престоријских хумки (7). И оне хумке које је у овој области установио и делимице испитивао Сима Трајановић, дале су несумњиво преисториски материјал и показале се као гробови (8). Богатство босанске територије оваквим хумкама одавно је познато у преисторискоj науци. Било би од великог интереса када би се испитивањем хумки у западној Србији могао установити њихов временски и културни однос према одговарајућим појавама босанских некропола. Овим би се умногоме кренуло напред у испитивању културе илирског прастановништва наше земље.

Сл. 2. Градиште изнад „Црквина" у Висибаби
Gradiš e au dessus de „Crkvina" à Visibaba

У ред преисториских локалитета ове области има се вероватно уврстити налазиште код локалитета „Црквина" у атару села Висибабе (сл. 2). Овај локалитет налази се на имању Милорада Јањића. По традицији овде се некада налазила стара црква од које се међутим

нису могли запазити никакви остаци. Но северно од „Црквина", крај самих кућа Јањића, налази се дугуљасто, неприродно узвишење, које се протеже у правцу североисток-југозапад и чије димензије износе приближно 50 м. × 25 м. Са истока узвишење је ограничено потоком, са севера и запада ивице му се спуштају у облику стрмог бедема, док се на јужној страни, где се коса благо даље издиже, налази улегнуће — ров, испред кога је насут бедем. На североисточном углу узвишења могли смо у профилу јасно констатовати остатке зидина од ломљеног камена, без трагова цигле и малтера. Положај и карактер овог узвишења наводе нас на помисао да бисмо овде имали рачунати са илирским преисториским градиштем. Ово нам изгледа у толико вероватније што се у непосредној близини, свега око 100 м. северно од овог локалитета налази коса „Шеварице" са својим тумулима. Можда је овде у питању насеље односно утврђење које би стајало у вези са овима, као некрополом. Нажалост, на површини земље није се могло наћи никаквих остатака керамике, нити других трагова који би могли пружити сигурније податке за датацију. Свакако би установљавање преисториског градишта и некрополе на овом месту, у непосредној близини доцнијег Municipium Mal.. били од већег интереса. Можда би се овде могао и установити континуитет између старе илирске културе и римског доба, чије се постојање наслућује и на босанским Градинама (9). У сваком случају решење у овом погледу донеће тек пажљивије испитивање овог локалитета и тумала на „Шеварицама", којим ће се показати уколико су наше претпоставке биле оправдане.

2. Римска налазишта

Висибаба. Међу римским налазиштима ове области прво и највидније место заузима нема сумње велика римска варош и некропола у селу Висибаби. На овом месту налазио се римски Municipium Mal.., чије име Домашевски реконструише као Mal(avico) (10). Извесни споменици из области овог насеља већ су познати у научној литератури, као и извесни локалитети у границама територије римске вароши (11). Нешто података о типографији старог муниципија дали су Премерштајн и Вулић (12). Приликом обиласка терена у 1947 трудили смо се да установимо топографију римскога града и да ближе одредимо његове границе, на чему смо се задржали три дана.

Са северне стране римске вароши дао се јасно установити бедем, висок око 4 м., који се стрмо спушта у низину Пожешког поља. Бедем се протеже у правцу истокјугоисток-западсеверозапад. Бедем отпочиње са десне стране пута Пожега—Ужице, око 100 м. од пропуста на км. 155, где се налази његов североисточни угао, а протеже се до иза локалитета Савинац. На овој страни бедем пролази поред кућа Божића, Остојића, зграде нове болнице и преко Савинца, а завршава се на имању Владислава Пановића где му лежи северозападни угао. Целокупна дужина бедема на северној страни износи око 1 км. На североисточном углу бедема јасно се распознаје испад четвртастог облика вероватно кула. Испред зграде нове болнице, као и испред Савинца, бедем је прекинут улегнућима која се протежу у правцу североисток-југозапад. Поред ових улегнућа на бедему налазе се редовно појачања полукружног облика (куле?). Улегнуће код зграде нове болнице налази се приближно на половини дужине северне стране бедема. Код имања Владислава Пановића бедем даље скреће у правцу североисток-југозапад, уз поток, преко имања Стојка Миросављевића. На овој, западној страни вароши, бедем је најпре још потпуно јасан, но у правцу југозапада постаје постепено све нижи и најзад потпуно ишчезава. На имању Аничића, јужно од имања Стојка Миросављевића, по казивању власника већ се више не налазе старине. Дужина бедема у овом правцу износи приближно 500—600 м. Детаљно је било немогуће пратити бедем на овој страни, пошто је он на више места обрастао непроходном шумом и честаром. Са источне стране, према ужичком друму, бедем је много нејаснији. Међутим, дуж потока, у правцу североисток-југозапад, протеже се, на овој страни, једна онижа коса која се може пратити на дужини од око 500—600 м., до краја ливаде „Крчевине". Ово је, судећи по димензијама и правцу протезања, по свој прилици источна граница римскога града. Са јужне стране нисмо установили никакав бедем или косу: како изгледа овде је простор, на коме је некада лежала варош, директно прелазио у природну конфигурацију терена.

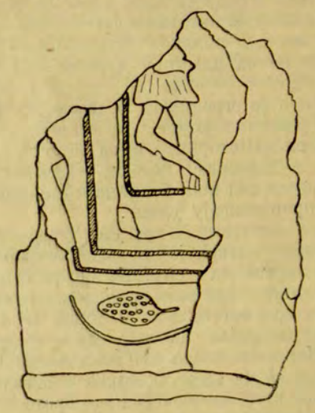
Из свега досада реченог може се, изгледа, без детаљнијег испитивања терена, закључити следеће: насеље римског Муниципиум Мал... протезало се на простору дужине око 1 км., ширине око 500—600 м. Са северне и западне стране било је ограничено бедемом, са јужне стране прелазило је благо у заловити терен према коси „Шеварице" а са источне допирало је до данашњег потока. Улегнућа, која смо поменули код нове болнице и Савинца, вероватно претстављају улице.

Овакву топографску границу терена старог Муниципија потврђује и распрострањеност римских налаза на њему. На целом овако ограниченом простору римске вароши налазили се на велики број остатака из античког доба; грађевински материјал, цигле, тегуле, тесанике, малтер. Највише налаза има на ливади „Крчевине" која се од кућа Остојића и зграде нове болнице, крај северног бедема, протеже дуж потока који са истока ограничава насеље, у правцу југозапада. На овој ливади, неколико десетина метара од куће Вељка Младеновића јасно се оцртава основа четвртасте грађевине оријентисане дугим странама у правцу истокисевероисток/запад-југозапад, дужине око 14 м., ширине око 10 м. У близини леже и два тесаника који су, по казивању Младеновића, извађени из те конструкције. Северно од ове основе, још увек на имању истог власника, нађени су и остаци дебелих зидова од камена, али су они, већ раније, извађени. У дворишту Младеновићеве куће ископаване су римске тегуле, од којих једна, која још увек лежи у томе дворишту, има урезани знак у облику половине

осмице. Јужно одавде, на истој ливади, на имању Весовића, нађена је камена скулптура лава, која је за време рата по његовом казивању оштећена а затим некуда однета. На платоу нове болнице види се такође много грађевинског материјала и два већа тесаника из римског доба. Изнад Савинца, у правцу југозапада, налази се локалитет „Варошиште" који се протеже на дужини око 500—600 м., до шумарка код куће Дрндаревића. По казивању Видоја Дрндаревића откривен је код ових кућа, пре неколико година, зид од ломљеног камена, цигле и малтера, као и под од туцаног камена и цигле помешане са малтером. Цигле у зиду имале су, по казивању налазача, неке знаке, вероватно ознаку радионице. По опису Дрндаревића ови зидови би одговарали трећем периоду градње који је проф. М. М. Васић установио приликом својих ископавања у Виминацијуму (13). На имањима Велисава Јанковића, Владислава Пановића и Стојка Миросављевића, са унутрашње стране северног и западног бедема, налазило се такође на сличне грагове. Грађевински материјал са ових места сељаци стално одвлаче за грађу. Само остаци зграде код куће Вељка Младеновића још нису разувучени.

Изван овако ограниченог простора, нађени су римски остаци на имању Драге Диковића, са леве стране друма Пожега—Ужице. По казивању власника откривени су овде зидови од камена, цигле и малтера. Материјал је сав разувучен за грађу.

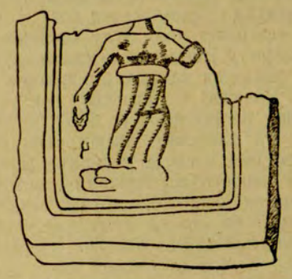
На истој страни друма, у правцу Пожеге,

Сл. 3 — Фрагмент римског надгробног споменика у Висибаби

Fragment d'un monument funéraire romain à Visibaba

око 100—200 м. од североисточног угла бедема, налази се ливада Блашковина, позната и под именом „римско гробље". То је дугуљаст брежуљак који се протеже у правцу североисток-југозапад, а припада имању Милоша Шојића. На овој узвишици јасно се распознаје основа квадратне грађевине чије димензије износе око 12 × 12 м. Грађевина је оријентисана у правцу северозапад-југоисток. На северној страни, поред самог зида, лежи оштећена камена база стуба, а у непосредној близини налазе се и два фрагмента профилисаног фриза. Сви ови остаци су од сивог кречњака. Око основе грађевине лежи разбацан велики број фрагмената камених споменика. На неким фрагментима још се распознаје форма профилисане аре (жртвеник). Један од ових комада носи делимице очувну претставу Атиса у

Сл. 4 — Фрагмент римског надгробног споменика из Висибабе

Fragment d'un monument funéraire romain à Visibaba

карактеристичном, уобичајеном ставу са прекрштеним ногама. Фигура је сачувана до појаса. Испод рељефног поља налази се претстава грозда, такође изведена у рељефу. Очувана висина рељефа износи 101 см., шир. 62 см. (сл. 3). На једном другом фрагменту очувана је, сем главе, цела женска фигура у покрету: лева је рука савијена у лакту и подигнута горе, у десној, спуштеној, држи неки нејасан предмет (врши либацију?). Фигура је претстављена у дугом, опасаном хитону. Очуване димензије рељефа су дуж. 72 см., вис. 65 см. (сл. 4). По свему што се досада зна о овом локалитету, највероватније је да се овде налазила римска некропола са мањим храмом. На некрополу указује и сам назив локалитета, раније нађени надгробни споменици (14) па и нађени фрагменат са претставом Атиса. Вулић и Премерштајн (15), истичу да је надгробни споменик у виду аре са рељефом овог божанства један од најлепших типова на подручју Висибабе и сматрају да су ови споменици израђивани у некој локалној радионици самог муниципија. На обиље оваквих споменика у овом крају указао је и Каниц (16).

Поред овог највећег објекта римског доба, установили смо у истој околини још два сигурна римска локалитета, на којима су, како изгледа, постојала античка утврђења.

Утврђење у Бакионици.

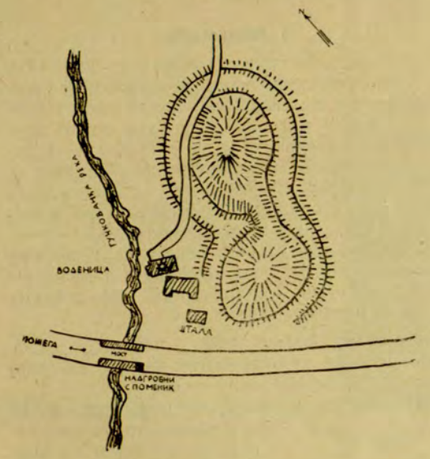
У атару села Бакионице, са десне стране друма Овчар—Бања—Пожега, код км. 152—153, пресеца пут поток који се спушта са брежуљка у пожешко поље. Око 300 м. од пута, у усеку потока, на имању Јовичевића, виде се у профилу остаци зида грађеног од цигле и малтера са врло мало камена. Дебљина овог зида, који се протеже у правцу север-југ износи 2,50 м. Зид је очигледно страдао у пожару, на шта указује нагорела цигла и обиље испечене земље у зиду и око њега. Карактеристичан је начин изградње зида који је сазидан

од насатице постављених уздужних и попречних опека. На целом имању Јовичевића налазе се разбацани фрагменти римских цигала и тегула. Вероватно је да се овде ради о римском кастелу. Његов зид протезао се, по свој прилици, дуж потока, на истоку, око 150 м. а скретао је поново у правцу север-југ нешто изнад кућа Јовичевића, како се то даје наслутити по коси која се ту налази и римском грађевинском материјалу који се изорава. Тачне димензије и контуре кастела нису могле бити установљене с тога што се терен налазио под кукурузима.

Привлачна је претпоставка, да је овде лежао један од кастела, који су штитили римски муниципиум у Висибаби. Постојање већег броја таквих утврђења у околини истиче Каниц, но не наводи ближе податке ни о једном од њих (17). Од интереса је и чињеница да је кастел страдао у пожару. Можда би се то имало довести у везу и са традицијом која постоји у народу да је римска варош у Висибаби уништена пожаром.

Налазиште у Тучкову. (сл. 5)

У атару села Тучкова код самог моста, преко кога друм прелази Тучковску реку, са деснe

Сл. 5 — Римско утврђење у Тучкову

Fortification romaine à Tučkovo

не стране пута Овчар-Бања—Пожега, установили смо постојање једног налазишта римског доба. На томе месту, непосредно изнад воденице Ђировића истичу се два дугуљаста узвишења. Брежуљци се протежу у правцу северисток-југозапад и север-југ. Око ових брежуљака био је ископан ров који је нарочито јасан са јужне стране првог узвишења. На северној страни првог узвишења нема рова, но се ту налази језичак земље који спаја оба узвишења. Исто се тако ров губи и према југозападу у правцу воденице и куће Драгослава Ђировића на чијем се имању налазе оба брежуљка. Површина њихова, као и ров, испуњени су ломљеним камењем, мрамора и малтера. На брежуљцима, као и на имању Милоша Сретеновића, у непосредној близини, ископавали су сељаци „старе алатке и комаће лонаца", од чега ништа није сачувано. Сам локалитет испод брежуљка, поред друма, познат је под именом „гробље". На овом месту нађен је камени надгробни споменик у облику аре са две рељефне претставе Атиса, који је публиковао проф. Н. Вулић, и који је узидан у мост на Тучковачкој реци (18). На истом месту био је пре више од десет година откривен четвртаст комад камена са великим четвртастим удубљењем на једној страни, који је доцније нестао и вероватно да је узидан у неку кућу. По опису би био у питању примитиван саркофаг, какви се налазе често на римским некрополама. Најзад, при грађењу штале код воденице Ђировића такође су откривена два гроба са скелетима. У околини постоји предање да се овде некада налазило гробље и црква.

Сакупљани подаци и познати налази са овог локалитета указују несумњиво на некрополу. Међутим, конфигурација самих брежуљака, ров око њих, као и чињеница да се на њима нису нашли гробови но само поједини објекти и фрагменти грађевинског материјала, указивали би са много вероватноће на једно примитивно грађено омање утврђење на самом улазу у теснац Овчарско-Кабларске клисуре. Овај локалитет досада није био познат у нашој археолошкој топографији. Проф. Вулић (19), забележио је, додуше, да је камен узидан у мост нађен у непосредној близини али не прецизира ништа о локалитету налаза нити о карактеру терена на том месту.

Поред ових локалитета о чијем смо се постојању и карактеру лично уверили обиласком терена постоје у Ужичкој Пожеги и појединачни објекти римског доба, као и у Градском музеју у Титовом Ужицу, где се чувају предмети са неколико римских налазишта ове области, која овом приликом нисмо лично посетили.

Ужичка Пожега. У самој вароши, пред кућом у Милоша Великог улици бр. 5, лежи камени лав кога су већ поменули и описали проф. Н. Вулић и Премерштајн (20). Лав је део римског надгробног споменика, какви су чести у нашим крајевима. Обрађујући ове споменике у Подунављу поделио их је Фери (21), у три групе, панонско-норичку, дачку и трачку. Тип лава у Пожеги ближи је двама последњим типовима но првом (21а). Слични лавови познати су и из источне Србије (22). Што се тиче лава са пијаце у Пожеги кога помиње Каниц (23), он се данас налази, као и рељеф Атиса који је некада био узидан у пожешку цркву и који описују Премерштајн и Вулић (24), у Градском музеју у Титовом Ужицу. Међутим, нисмо моглиући у траг једном надгробном споменику који се некада налазио у Пожеги, према подацима које је забележио Каниц (25).

Врањани. По казивању друга Новака Живковића налазило би се на овом месту античко утврђење. Из њега би водио порекло антички лав истог типа као онај у Пожеги.

Сеча Река. И овде је нађен антички лав, као и један надгробни споменик у виду коцке. Оба предмета налазе се у музеју у Титовом Ужицу.

Јежевица. Из овог места води порекло римски надгробни споменик у облику профилисане аре са натписом Grudius-a који се данас налази у ужичком музеју. Каниц (26). спомиње Јежевицу као римску некрополу и кастел.

Титово Ужице. У самом граду, приликом зидања зграде индустриско-техничке школе, откривена је у јесен 1947 године једна камена урна са пепелом покојника у којој је нађена једна колењаста римска фибула, једна фибула са калотастом плочом место лука и нешто златног новца који је међутим нестао. Фибуле су од сребра а по коленастој може се налаз датирати у II—III век (27). Овај нови налаз из Ужица свакако је од интереса. Данашње Титово Ужице сматра се као римски Municipium Cap... (28) Налаз камене урне какве се често налазе у нашем Приморју (29), указује на културну везу ове области са приморским крајевима наше земље у римско доба.

3. Раносредњевековни налази

У току археолошког рекогносцирања терена у Овчарско-Кабларској клисури нисмо нашли ни на један раносредњевековни налаз. Међу материјалом у Градском музеју у Титовом Ужицу налази се међутим неколико објеката који се могу приписати овом периоду и указују на постојање нових локалитета тога времена у овом крају.

Крнда. У овом месту нађена је једна типична словенска секира из раног средњег века (30). Ближи подаци о налазу нису познати.

Титово Ужице. У ужичком граду нађен је један гвоздени мач близак онима из Бискупије и Кољана које др. Караман датира пре XIII века (31).

Засавине. По казивању друга Н. Живковића налази се на овом месту једна стара градина из Средњег века.

4. Несигурни налази

У току нашег рекогносцирања установили смо и неколико локалитета који по конфигурацији и карактеру терена са мање или више вероватноће одају археолошка налазишта, али се без детаљнијег проучавања и евентуалног сондирања не може о њима ништа ближе рећи нити установити.

Заграђе Никољско. Овај локалитет лежи у великој окуци Мораве, на десној обали реке преко пута манастира Јовања, између километара 132—133 друма Чачак—Овчар Бања. То је дугуљасто утврђење које се стрмо спушта у правцу Мораве а у правцу пута одвојено је од осталог терена благим улегнућем. На површини терена не могу се међутим видети никакви археолошки остаци, сем фрагмената модерне керамике и рушевина двеју модерних кућа испод самог Заграђа. Тако једино конфигурација терена указује да се овде евентуално налазило неко старо утврђење неодређеног времена.

Тучково, локалитет „Осредњак". Овај локалитет лежи око 200 метара од „грчког гробља" у правцу Овчар-Бање, на имању Драгослава Ђировића. Своје име добио је по томе што се стрмо, неприродно уздиже, усред осталог равног терена. Његова укупна дужина износи око 100 м. а правац протезања му је север-југ. На источној, западној и јужној страни падине брежуљка су нарочито стрме, док се на северу налази блаже уленгуће. Ни овде се на терену не виде никакви остаци, нити се при орању наилази на макакве трагове. С тога смо принуђени да и овај локалитет уврстимо у ред несигурних налазишта ове области.

Гугаљ, локалитет „Кратовска стена". Недалеко од раније описаног тумула на овом локалитету, источно од нижег врха стене а непосредно испод њега, јасно се виде трагови кружне конструкције са отвореном на истоку. Унутрашњи пречник конструкције износи 6 м. а ширина зидова, који су потпуно покривени земљом око 1,5 м. На површини виде се комади ломљеног камена, вероватно из ове грађевине. Доба којој она припада не може се одредити. Могуће је да је у питању кула-осматрачница неодређеног датума. Облик конструкције показује међутим аналогије са градњама установљеним у Босни, на градини Кичину, које В. Радимски обележава као људске станове, праисторијског доба (32).

5. Манастири

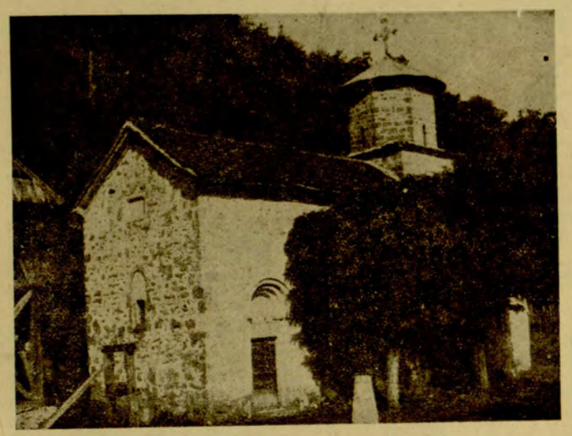
Овчарско-Кабларски манастири подигнути су изгледа после пропасти деспотовине у „времена трудна и нужна" — како се каже у благовештенском натпису — у тада тешко приступачној клисури, која их је штитила од Турака. У њима се живело од стоке, оскудних обрадивих поља и воћа. Отуда су и релативно прилично сиромашни. Скромни ктитори и мајстори, који су их подизали, желели су међутим несумњиво да се угледају на велелепне грађевине ранијег доба, те отуда и извесне далеке сличности са значајним споменицима рашке и моравске школе.

Манастир Јовање лежи у подножју једног шумовитог брежуљка, благих нагиба, на левој обали Западне Мораве. (Сл. 6 и 7)

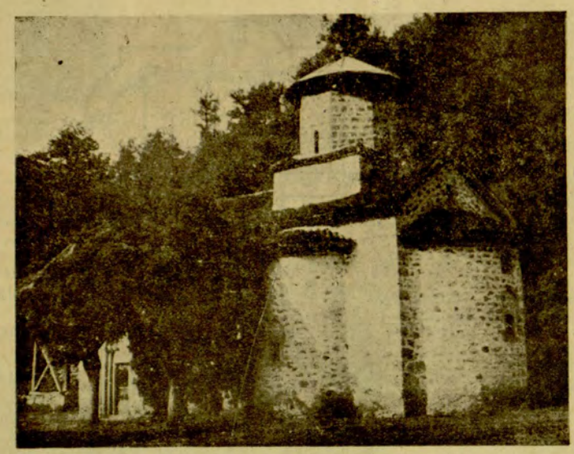
И данас, а и раније, могло је јасно да се види (33), да је Јовање подигнуто на темељима старе цркве, која је порушена и за коју Валтровић погрешно мисли да потиче још из XIII века (34). Датум обнове се не слаже са оним који наводи Милутиновић, 1840 године, као и то да га је обновио тадањи његов старешина игуман Филимон. На једној каменој плочи, која је узидана изнад прозора на главној фасади зграде, истакнуто је у тексту да је обнова извршена 1849 године (35).

По свему судећи првобитна грађевина тешко међутим да може бити старија од XVI века, док јој је нартекс изгледа био дозидан у XVII веку.

Црква има облик триконхоса упрошћеног моравског типа. Купола је подигнута изнад правоугаоног поткуполног простора, тако да се из овога прелази ка кружном прстену тамбура бочним уским двојним луцима, који су повијени ка главној осовини. (Сл. 8 и 9)

Сл. 6 — Манастир Јовање, изглед са југо-запада
Monastère de Jovanje, vu du sud-ouest

Сл. 7 — Манастир Јовање, изглед са југо-истока
Monastère de Jovanje, vu du sud-est

Нартекс, који је касније дозидан (36), засведен је ниском слепом калотом, која је са свију страна такође подухваћена двојним луцима.

Цела грађевина зидана је од ломљеног и притесаног кречњака, а ивичњаци од притесане сиге. Венци, и на апсидама и на завршетку крова, као и на кубету такође су од правилно обрађене сиге.

Јужни портал на припрати рађен је по упрошћеном рашком типу од жућкастог кречњака отесаног озупчаном секиром; једино што је надвратник од зеленкастог пешчара. (Сл. 10)

Апсиде, брод и кубично постоље на коме леже кубе покривени су данас ћерамидом док је само кубе, које је споља осмострано, покривено купастим кровом од лима. (37)

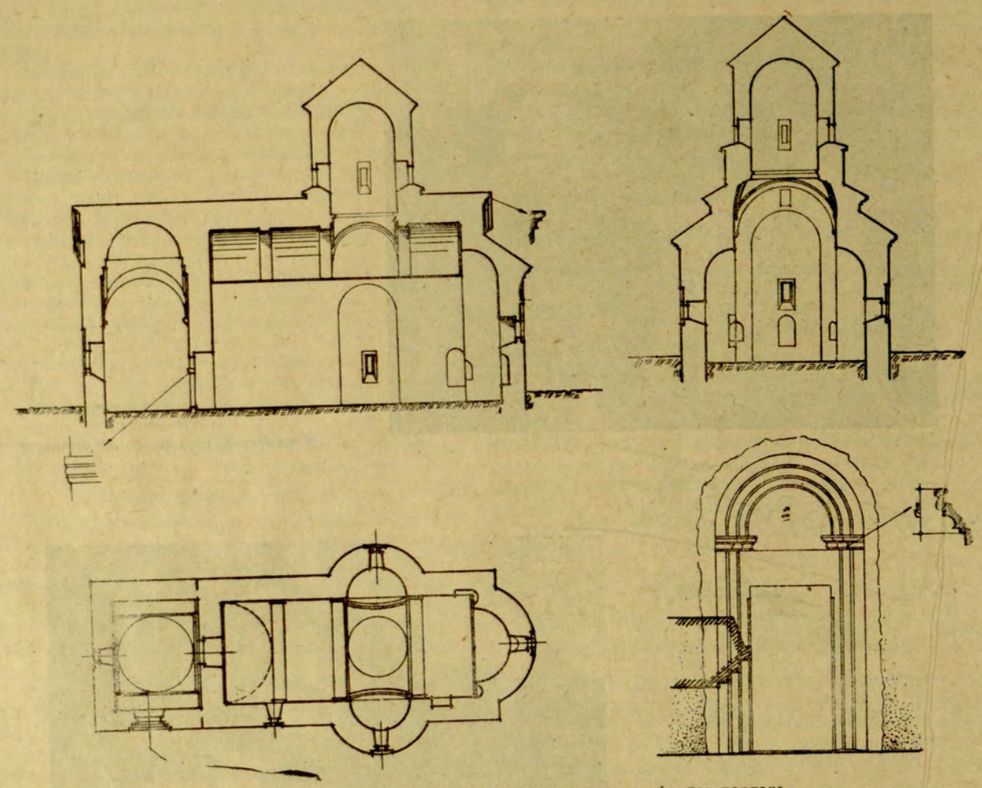
Прозори на апсидама уоквирени су каменим оквирима, без профила и без орнамента и у њима су уметнуте гвоздене решетке најпростије израде.

Унутрашњост је без фресака, грубо плавкасто-бело окречена.

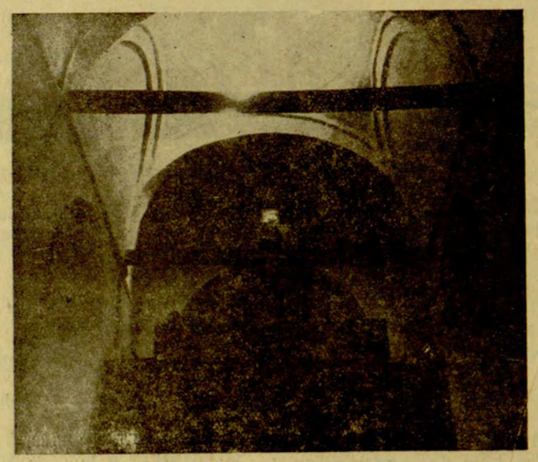
Иконостас је новијег датума, са сасвим новим и безначајним иконама.

У манастирском дворишту постоје темељи старих конака, изгледа из истог доба из кога је и првобитна црква, а на таквим темељима је подигнут и нови конак.

На брдашцу, изнад самог манастира, налазе се остаци једне куле, за коју Милутиновић, свакако погрешно, мисли да је служила као писарница књига (38).

Сл. 8 – Манастир Јовање, основа, пресеци и детаљ јужног портала
Monastère de Jovanje, fondements, coupes et détail du portail sud

Сл. 9 — Манастир Јовање, унутарњи изглед куполе
Monastère de Jovanje, aspect intérieur de la coupole

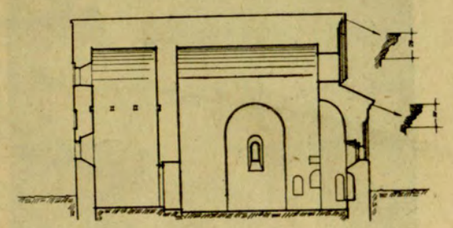
Сл. 10 — Манастир Јовање, јужни портал
Monastère de Jovanje, portail sud

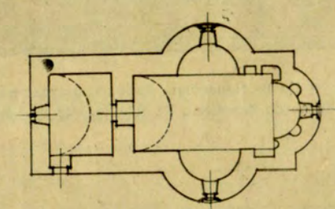
Црква манастира Никоља је грађевина без кубета, тробродне основе, са улазом са стране, с југа, у припрату. Први пут се помиње изгледа 1489 године (39). Грађевина је обновљена 1849 године. (Сл. 11)

Зидана је од ломљеног кречњака док су јој богато профилисани венци од истог материјала, али далеко боље обрађеног. (Сл. 12 и 13)

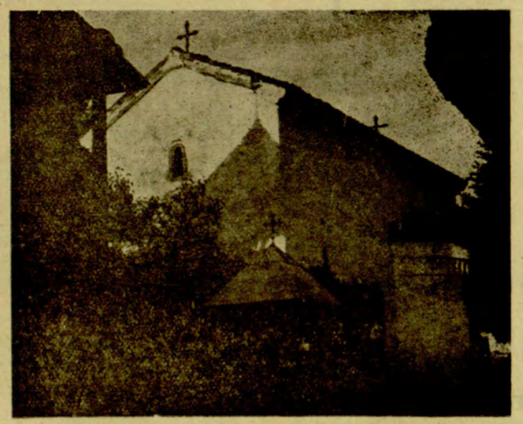
Веома су интересантни прозори на бочним апсидама који издалека потсећају на упрошћени тип рашких (Сл. 14). Интересантан је и остатак фриза слепих аркадица рађених у малтеру на апсидама. (Сл. 13)

Фасаде су иначе скроз омалтерисане. На јужном зиду има фресака из XVII века, у припрати из 1637, а у самом храму из 1697 (40). (Сл. 15)

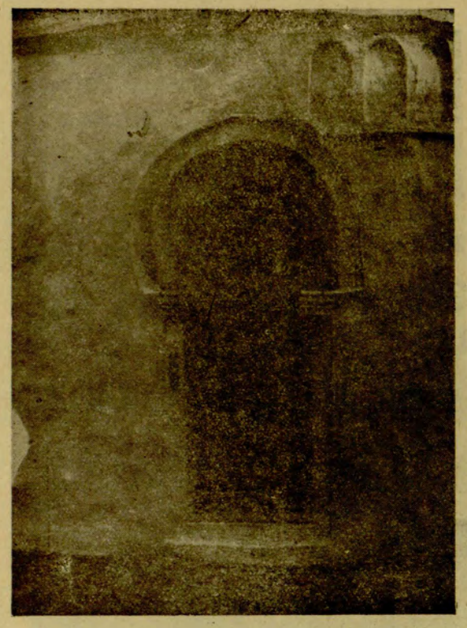
Сл 11 Црква манастира Никоља, основа и пресек
Eglise du mónastère de Nikolje

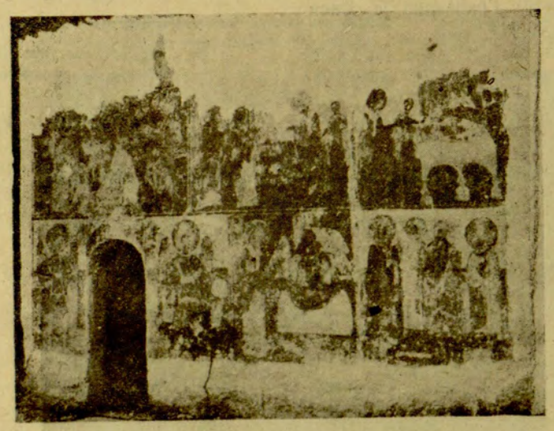
Сл 12 — Црква манастира Никоља, изглед са југо-запада
Eglise du monastère de Nikolje, vue du sud-ouest

Сл. 13. — Црква манастира Никоље, изглед са истока
Eglise du monastère de Nikolje, vue de l'est

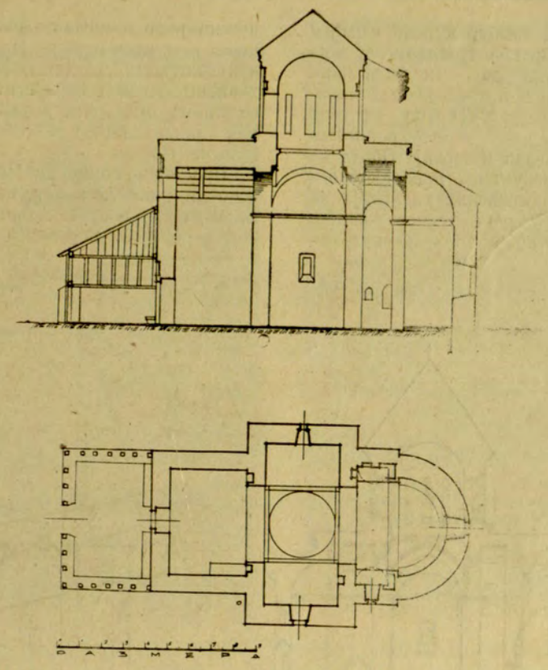

Сл. 14. — Црква манастира Никоља, изглед прозора на бочној апсиди
Eglise du monastère de Nikolje, vue de la fenêtre de l'abside latérale

Сл. 15. — Црква манастира Никоља, фреске на јужном зиду фасаде
Eglise du monastère du Nikolje, fresques sur le mur sud de la façade

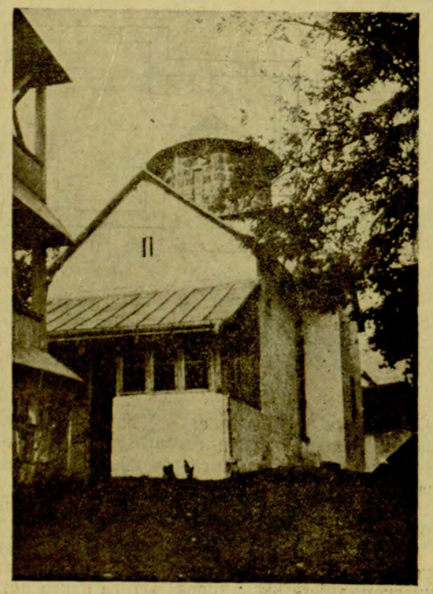
Црква манастира Благовештења је подигнута у облику слободнога крста (Сл. 16), са архитектонским елементима који неоспорно потсећају на рашку школу. Саму куполу носе уски прислоњени луци који подухватају пандантифе, док је полуобличасти свод трансепта исте висине као и попречни луци који деле поткуполни простор од источног и западног травеја. (41) Овај последњи данас је покривен место сводом дрвеном конструкцијом, што је плод касније обнове. (Сл. 17 и 18)

Сл. 16 — Црква манастира Благовештења, основа и пресек
Eglise du monastère de l'Annonciation, fondements et coupe

Сл. 17 — Црква манастира Благовештења, општи изглед
Eglise du monastère de l'Annociation, vue générale

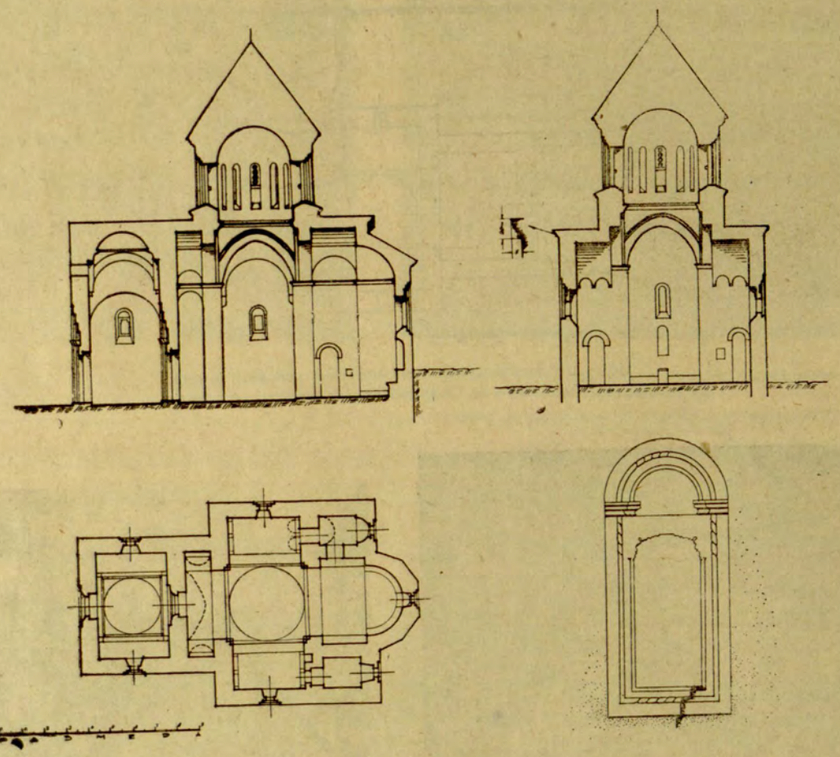
Сл. 18 — Црква манастира Благовештења, општи изглед
Eglise du mnnastère de l'Annonciation, vue générale

Док је осмострани тамбур куполе израђен од тесане сиге други делови грађевине су потпуно омалтерисани, тако да се не види како су били озидани. Спољни трем је сада новији, али је постојао још у XVII веку, јер се у једном запису у њему каже да га... „пописаше и откупише златар Белан и терзија Обрад из места Ужица"... Ово несумњиво показује заинтересованост наших обогаћених занатлија за одржавање манастира у време турског ропства.

Сам трем живописан је 1602, а унутрашњост храма 1635 године. У јужном делу западног травеја налази се мраморна надгробна плоча епископа смедеревског Софронија, са натписом из 1619 године (Вркић).

потенцирано степенасто избаченим уским луцима, који носе куполу. Интересантно је да су полуобличасти сводови изнад трансепта подухваћени са сваке стране по двема слепим аркадицама. Припрата је такође засведена ниском слепом калотом на степенасто издигнутим луцима. (Сл. 19)

Просторна композиција је веома жива и у основним линијама потсећа такође на рашку. Овом утиску доприносе исто тако и релативно богато обрађени портали и прозори, међусобно

Сл. 19 — Манастир свете Тројице, основа, пресеци и детаљ једног прозора
Monastère de la Sainte Trinité, fondement, coupes et détail d'une fenêtre

Манастир св. Тројице налази се прилично високо, у брду, изнад леве обале Мораве.

По типу основе која се развија у облику слободног крста са придодатим просторима проскомидије и ђаконикона, његова црква потсећа на Ариље или на Морачу. Ово је још више јако слични, рађени од врло добро отесаног жућкастог кречњака. Венци и само кубе изведени су иначе од тесане сиге, а остали делови грађевине од притесаног кречњака и сиге. (Сл. 20, 21, 22 и 23)

Живописа има једино у тимпанима спољ-

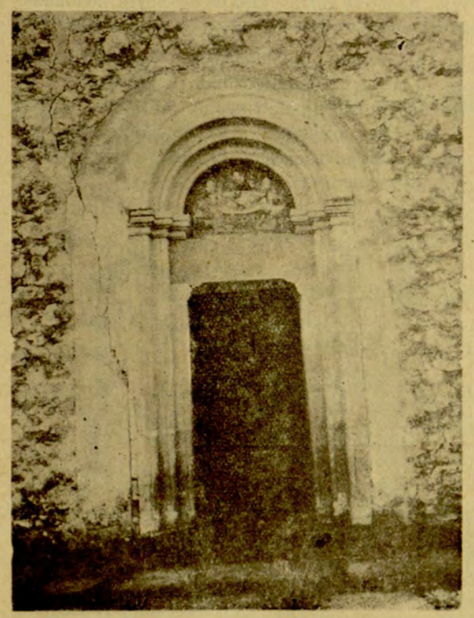
Сама грађевина, која се први пут помиње њег и унутрашњег портала, и то из XVII века. 1594—1595 године, не може бити старија од друге половине XVI века.

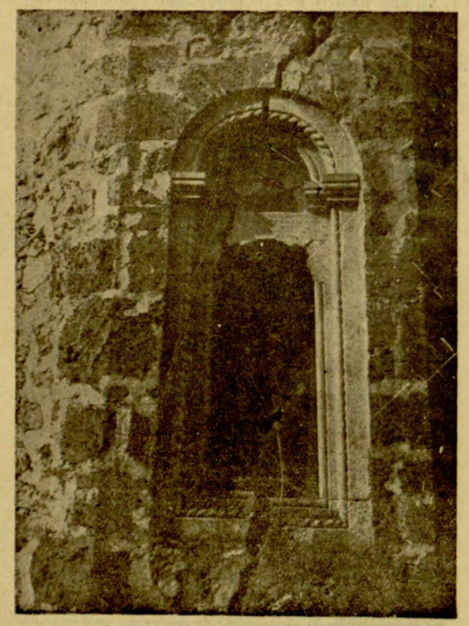
Сл. 20 — Манастир свете Тројице, изглед с југа
Monastère de la Sainte Trinité, vue du sud

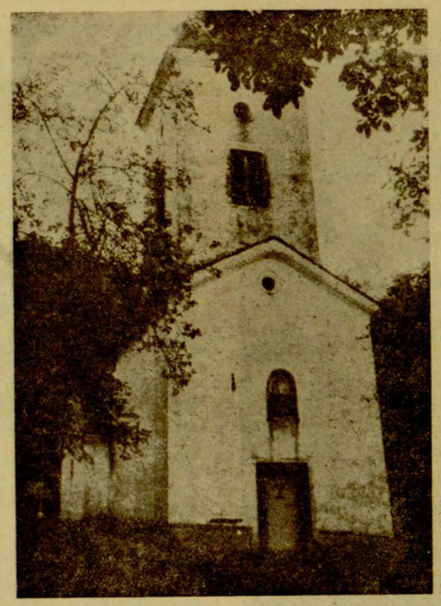
Сл. 21 — Ман. св. Тројице, улазни портал из припрате у цркву
Monastère de la Ste Trinité, portail d'entrée du porche de l'église

Сл. 22 — Манастир свете Тројице, главни улазни портал
Monastère de la Sainte Trinité, portail principal

Сл. 23 — Манастир свете Тројице, бочни прозор
Monastère de la Sainte Trinité, fenêtre latérale

Сл. 25 — Манастир Сретење, главни изглед
Monastère de la Visitation, vue générale

Манастир Сретење налази се већ сасвим високо на Овчару, изнад Мораве.

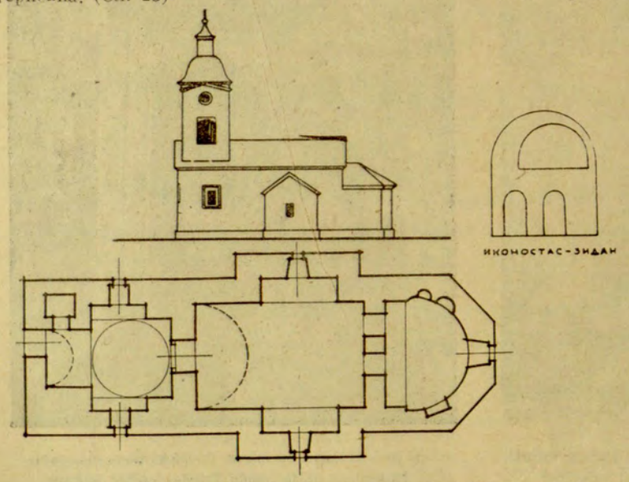
Црква има облик једнобродне грађевине сведене полуобличастим сводом, са ниским трансептом. Изнад припрате уздиже се звоник који је подигнут 1818 године, када је и цела грађевина јако обновљена. У наосу је нарочито интересантан зидани иконостас који дели олтарски простор од храма. (Сл. 24)

Цела грађевина рађена је од ломљеног и једва притесаног камена, а споља је сва омалтерисана. (Сл. 25)

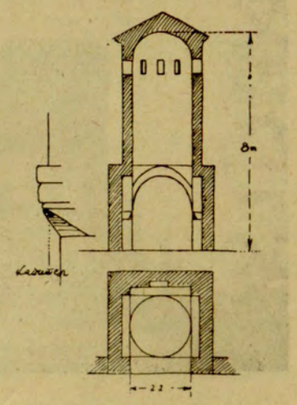
Манастир се први пут помиње 1623 а јако је настрадао од Турака 1650 године (42) Тешко да може бити старији од друге половине XVI века.

Цркву, која је обновљена 1818, живописали су 1844 Живко Павловић из Пожаревца и Никола Павловић из Охрида. (43)

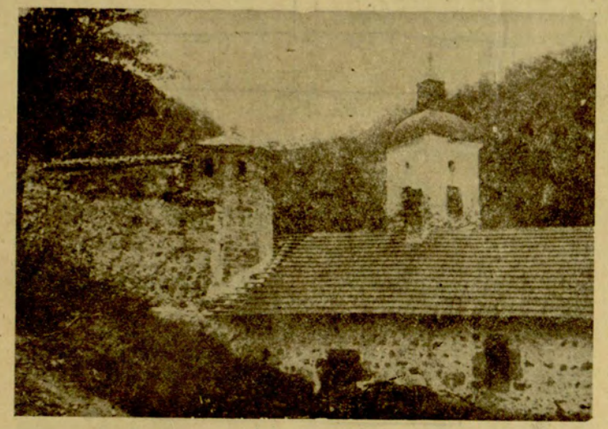
Недалеко од цркве, у самом манастиру, налази се стари засведени мутвак, висока сушница, грађана од сиге. (Сл. 26 и 27)

Сл. 24 — Манастир Сретење, основа и изглед са стране
Monastère de la Visitation, fondement et vue de profil

Сл. 26 — Основа и пресек мутвака (сушнице)
Fondement et coupe du séchoir

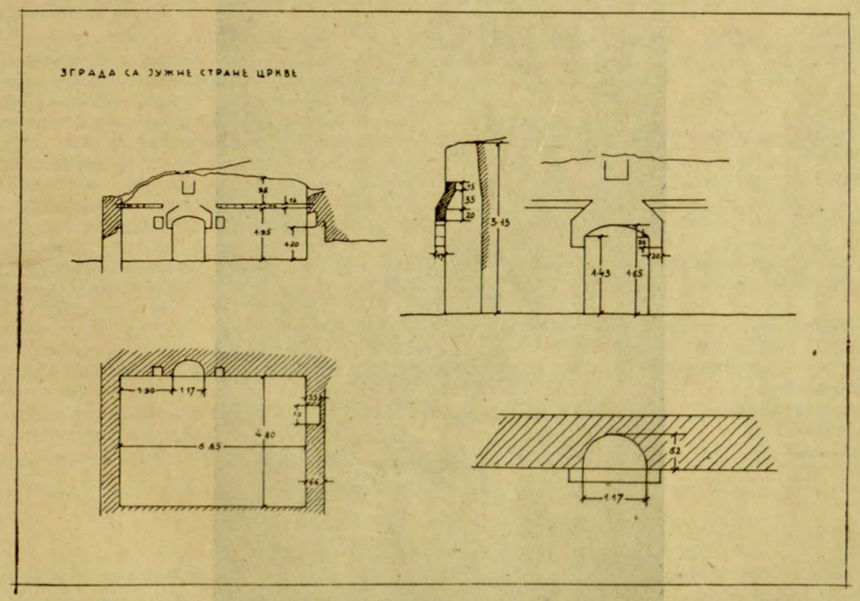

Сл. 27 — Манастир Сретење, изглед манастира са мутваком (сушницом)
Monastère de la Visitation, vue du monastère et du séchoir

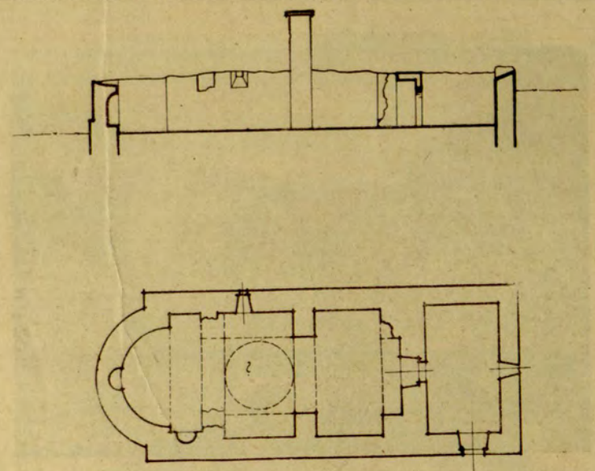
Црква манастира Вазнесења налази се у потпуним рушевинама. Једнобродна је, а може се претпоставити да је имала можда и куполу изнад средњег травеја. У припрату се улазило са северне стране. Зидови су јој рађени од ломљеног и притесаног кречњака, ивичњаци само од притесаног, а луци и пиластри у унутрашњости од тесане сиге.

Зидови су сачувани до висине од око 2,25 м. а јужни пиластр до висине од 4.40 м. (Сл. 29).

Са јужне стране цркве налазе се рушевине зграде, рађене од притесаног и ломљеног камена, у којој постоје још увек остаци једног огњишта-камина. (Сл. 28)

Сл. 28 — Црква манастира Вазнесења, основа и пресек цркве и огњишта – камина
Eglise du monastère de l'Ascention, fondement et coupe de l'église et du foyer de la cheminée

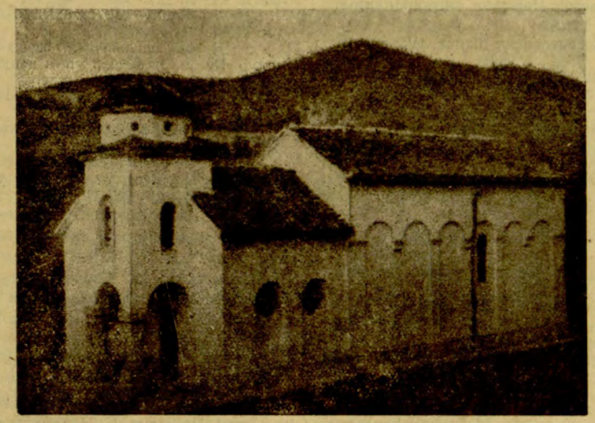
Сл. 29 — Манастир Вазнесење, основа и пресек
Monastère de l'Ascention, fondement et coupe

Манастир Преображење данас не постоји. (Сл. 30) Године 1911 црква је „благословом жичког епископа Саве динамитом сравњена са земљом" (44), приликом изградње железничке пруге чија је траса спроведена баш преко преосталих трагова основе саме цркве. Прилажемо овде једну скицу етнографа Н. Зеге, рађену 1890 године, на којој се види како је манастир тада изгледао, те је очигледно да није тачно да је припадао истоме типу коме и Јованье, како нам каже Валтровић. (45) Црква је била обновљена 1811, а живописана 1816 године (46). (Сл. 30)

Сл. 30 — Манастир Преображење, изглед манастира по скици Н. Зеге из 1890 год.
Monastère de la Transfiguration, vue du monastère d'après l'esquisse de N. Zega, de 1890.

Данас се на супротној страни, на десној обали Мораве, налази нов манастир Преображење, који је подигнут 1938 године, без икакве везе са првобитним.

Сл. 31 — Манастир Ваведење, општи изглед
Monastère de la Présentation, vue générale

Манастир Ваведење је 1874 године потпуно обновљен. (Сл. 31) Из приложеног фотографског снимка види се јасно како данас изгледа. Реституција, коју је објавио Валтровић потпуно је произвољна (47).

*

Немогуће је на основу овако кратког прегледа материјала и налазишта извести, данас, неке дефинитивне закључке. Ипак, археолошко рекогносцирање у области Овчарско-Кабларске клисуре, дало је интересантних података. Карактеристично је да у самој клисури, у њеном најужем делу нисмо наишли ни на један археолошки локалитет, сем несигурног Никољског заграђа. Ово би потврђивало да у Старом веку ова клисура није била насељена, и да кроз њу, свакако, није водио пут. Тек касније отпочиње живот на овоме месту да интензивније буја, а нарочито у турско доба, свакако услед неприступачности и непроходности клисуре. Раније, ти исти разлози чинили су да се у њој није развио интензиван живот. Насупрот томе у пожешком пољу, поред Скрапежа, живот у старом веку био је интензиван. Ту је постојао велики римски муниципиум, заштићен кастелима и утврђењима од којих смо неке, са мање или више сигурности констатовали. А на планинским косама и стенама наишли смо на још старије трагове живота: остатке утврђења старог илирског становништва и њихове тумуле, који су тако чести у западној Србији. Најзад, према појединачним налазима који се чувају у ужичком музеју, констатовали смо још неколико налазишта преисторијског, римског и раносредњевековног периода, установили смо и најстарије налазиште ове области које припада винчанско-плочничкој групи. Тако изгледа да је у најранијој фази свога живота ова област била уже везана за Србију, док се доцније, у време илирске градишне културе и тумула уже везује за Босну. На везе са Далмацијом у римском периоду указивали би камена урна из Титовог Ужица, док типови камених лавова везују ову област са Мезијом и Дакијом.

У Средњем веку ова се област везује за стару српску средњевековну културу што се јасно манифестује и на архитектури у којој се појављују типови рашке односно моравске школе.

Детаљнијим проучавањем ове области доћиће се свакако до још потпунијих података о њезином животу у прошлости.

Ђ. Бошковић
И. Здравковић
М. Гарашанин
Ј. Ковачевић

НАПОМЕНЕ

1) Михаило Валтровић у Гласнику српског ученог друштва (Књига XLVI, Година 1878) износи сасвим тематичне основе Овчарско-Кабларских манастира поделивши их у четири групе. Тако у прву групу ставља Ваведење и Вазнесење под Овчаром, у другу Благовештење под Кабларом и Јежевицу под Јелицом, у трећу Јовање, Никоље и Преображење под Кабларом, а у четврту Сретење и св. Тројицу под Овчаром.

Владимир Р. Петковић у „Старинару" за 1911 годину објављује студије о Благовештењу и Никољу, као и о Јежевици за које доноси и скице основа.
Вук Ст. Караџић, „Даница" за 1826 годину;
П. Покришкин, Православна црквена архитектура XII—XVIII столећа, Петроград 1906;
Gabriel Millet, L' Art Byzantin chez les Slaves — Владимир Петковић, Народна енциклопедија.
Les Balkans, Paris 1930;

[2]) M. M. Васић: Преисториска Винча IV, сл. 127 129a.

[3]) M. Grbić: Pločnik, Aeneolithische Ansiedlung. Beograd 1929, сл. 103 107.

[4]) Ibidem, стр. 15—16.

[5]) Насеља и порекло становништва, књ. 19, 1925 стр. 108.

[6]) Ibidem, стр. 108.

[7]) Годишњак српске краљевске академије, XX 1907, стр. 62 и даље.

[8]) Старинар VII—4, 1891, стр. 101 и даље; Старинар IX—1. 1892 стр. 1 и даље.

[9]) Ур. I. Korošec: Staroslovenska grobišča v sev. Sloveniji, Celje, 1947 стр. 104—105.

[10]) Ур. Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der klassischen Altertumswissens-hatt, XXVII, кол. 818 (S. V. Mal...).

[11]) Ур. Kanitz: Römische Studien in Serbien, Wien 1892, стр. 130 и д.; Königreich Serbien I Leipzig 1904; стр. 515 и д.; H. Вулић: Споменик СКА XXXIX стр 85; Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts III. 1900, стуб. 167 и д. (са Prome steinom); V, стб. 155 и д, zazadekom u Premerstein-om XLII, стр, 576.

[12]) Jahreshefte III стуб 167—168. Писци истичу, да плато на коме се уздиже римско насеље има карактер бедема и да се нарочито лепо може констатовати источни угао. Свакако се овде мисли на североисточни угао, поред ужичког друма, и на његово појачање у виду куле.

[13]) Годишњак СКА XVI, 1902, стр. 207.

[14]) Jahreshefte III стуб. 170. Споменик СКА XXXIX стр. 83.

[15]) Jahreshefte III, стуб. 168—169.

[16]) Königreich Serbien I, стр. 516 и д.

[17]) Römische Studien, стр. 130.

[18]) Jahreshefte XII стуб. 195—6. Споменик СКА XLVII, стр. 177 и д. Овај споменик недавно је ново окречен, тако да се од надгробног натписа који је, у време када га је видео проф. Вулић био делом очуван више не распознаје.

[19]) Ibid. стуб 196

[20]) Loc. cit III, стуб. 169.

[21]) S Ferri: Arte romana sul Danubio, Milano 1953 стр. 272 и д.

[21a]) Ibid. стр. 280 и д. стр. 271 и д. сл. 344—350 све из Alba Iulia).

[22]) Vulić, loc. cit. XII, стуб. 164 и д., сл. 115, 116.

[23]) Königreich Serbien I, стр. 513 (из Карана)

[24]) Loc cit стуб. 169, Ур. и Jahreshefte XII, стуб. 195

[25]) Op cit. стр 513.

[26]) Römische Studien

[27]) D. Popescu, Dacia V—VI, стр. 243 и д., сл 3,1—8; Dacia IX—X, стр. 493 N° 46—53.

[28]) Ур. Pauly—Wissowa, RE III-2, кол. 1503 s. v. Cap... (по Domaszewsky-ом).

[29]) На ову чињеницу љубазно нам обраћа пажњу проф Dr. M. M. Васић. Ур и непубликоване примерке из Будве у Уметничком музеју.

[30]) Ур. L Niederle: Rukověť slovanske archeologie, Praha 1931, стр 159, сл 66. 10

[31]) Lj Karaman: I kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, стр. 124 сл, 128.

[32]) W. Radimsky: Das Bišćenolje bei Mostar, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina II стр 21—22, сл. 24.

33) Д. С. Милутиновић, Манастир Јовање под Кабларом („Српске илустроване новине", Бр. 22, Нови Сад, 31 Маја 1882, Год. II);

34) М. Валтровић, Старе српске црквенске грађевине („Српске илустроване новине", Бр. 2, Нови Сад, 2 Августа 1881, Год. I);

35) Исто као под 33)

36) На овоме месту првобитни зид је сачуван до висине од 3,5 м;

37) Из скице главног изгледа, који илуструје чланак Драгише С. Милутиновића о манастиру Јовању, објављеном у Српским илустрованим новинама из 1882 године, види се да је и кубе било покривено такође ћерамидом;

38) Исто као под 33)

39) Љ. Стојановић, Записи и натписи, Бр. 358;

40) Д-р Влад. Петковић, Старинар VI, 1911 стр. 184;

41) О живопису и натписима види Д-р Влад. Р. Петковић, Старинар VI, 1911, стр. 165;

42) Љ. Стојановић, Записи и натписи, 1138, 1446;

43) М. Валтровић, Гласник 46, стр. 252;

44) Влад. Петковић, Народна енциклопедија III, 556;

45) Гласник 46, стр. 246;

46) Ibid., стр. 252;

47) Waltrowits, Ὁ προδρομος, Wien 1878.

RECONNAISSANCE ARCHEOLOGIQUE DANS LA RÉGION D'OVČAR-KABLAR ET DE CELLE DE POŽEGA (SERBIE DE L'OUEST)

En 1947, les auteurs de cette étude ont entrepris un voyage de reconnaissance dans la région d'Ovčar-Kablar et de celle de Požega. Au cours de ce voyage les données suivantes furent rassemblées sur les lieux.

1 — Stations préhistoriques: Stapari (civilisation de Vinča—Pločnik), Šušica(?), Visibaba (tumulus de l'époque de Hallstatt), Gugalj, Slatina, Godovik, Pilatović, (tumulus). La localité de Crkvine, près de Visibaba, semble présenter une fortification illyrienne semblable à celles de Bosnie.

2 — Stations d'époque romaine: outre la fixation des limites topographiques de l'antique Municipium Mal... près de Visibaba, les stations suivantes furent constatées sur les lieux: Bakionica (restes de constructions romaines), Tučkovo (petite fortification). Les restes d'une tour d'époque incertaine, ont été constatés à Gugalj. Des découvertes d'objets d'époque romaine rapportés de plusieurs autres communes de la même région, prouvent l'existence d'autres stations de la même époque. A Užice — même on a découvert récemment une urne de pierre, contenant deux fibules pouvant dater du IIe ou du IIIe siècle.

3 — Un certain nombre de monastère — «Jovanje», «Nikolje», «Blagoveštenje»1), «Sveta Trojica» (La Ste Trinité), «Sretenje»2), «Vaznesenje»3), «Preobraženje»4), »Vavedenje»5), furent élevés probablement au cours du XVIe siècle. Leur architecture suit la tradition du moyen-âge, et peut être rattachée à l'architecture monumentale de l'école de Raška et á celle de Morava.

1) L' Annonciation
2) La Visitation
3) L' Ascension
4) La Tran-figuration
5) La Présentation

Dj. Bošković
I. Zdravković
M. Garašanin
J. Kovačević

Нова археолошка налазишта околине Београда у долини Саве

У току 1947 године, поред других теренских радова, обишли смо и археолошке локалитете околине Београда, између Београда и Железника. Том приликом констатовано је на овоме терену неколико нових налазишта, о чему ће овде бити говора.

Овом приликом установљена су у селу Железнику два нова налазишта, од којих једно античко и једно преисторијско, и по једно преисторијско налазиште у Жаркову и на Чукарици. На Топчидерском Брду у Сање Живановића улици бр. 17 није се са сигурношћу могло констатовати да ли је стварно у питању налазиште, пошто су овде нађени само неколико атипичних фрагмената керамике, а у профилу усека нема карактеристичних трагова. Сличан је случај и са налазиштем античког доба на ушћу Топчидерске Реке, где је нађено 8—9 комада римских плочица за под, за које не искључујемо могућност да их је вода овамо донела са неког другог локалитета, вероватно са Цареве Ћуприје, где се, како нам саопштава проф. Васић, налази једно налазиште римског доба.

Преисторијско насеље на локалитету Рт у Железнику

Локалитет Сремачки Рт је дугуљаст брежуљак, чија највиша тачка лежи на 192 метра надморске висине (1). Он се налази јужно од села Железника, а претставља један од огранака Авале, који се спушта између потока Рњаковца и Реке и завршава се стрмим обронком на месту, где се ова два потока састају.

Од краја Рта на ушћу потока, на дужини од око 200 метара у правцу југа, расути су свуда по терену комади кућнога лепа и фрагменти керамике. Највише објеката има на делу терена изнад самога ушћа. Изнад усека стазе која на овом месту води на Рт, постоји на два места у профилу компактан кућни леп који је сачувао добро отиске греда. На више места у профилу нашли смо на веће гомиле ломљеног камена.

Међу фрагментима керамике нађеним на површини терена претежу примерци сивкастоцрне боје, већином дебелих зидова (2). На основу неколико нађених фрагмената могуће је извршити датирање према стратиграфији великог преисторијског налазишта у Винчи. Тако се један фрагменат обода зделе са високим цилиндричним вратом и незнатно развраћеним ободом, може довести у везу са винчанским зделама нађеним на дубини 1' 33 ▽ 2,3 (одн. 4,1 м.) (3). (Сл. 1). Профили здела украшених техником урезивања, која се приписује баденској култури, такође су у вези са овим обликом. Такви су примерци нађени у Костолцу (4), на Шпуљој Стени под Авалом (5), у Београду на Горњем Граду (6) и приликом ископавања Археолошког института на Орашју у Дубравици. У Београду су овакви облици нађени заједно са облицима најкасније фазе винчанске културе, који одговарају слојевима 4—3 м. дубине у Винчи. За датирање овога налазишта важан је и фрагменат биконичне зделе код које је прелаз између горњег и доњег конуса већ заобљен (сл. 2). И овај се облик може паралелисати са појавама у најмлађој фази винчанске културе, а појављује се у Винчи и на дубини мањој од 3 м. (7). Ови керамички облици претстављају прелаз ка каснијим формама градинске културе у Босни (8), а стоје у вези и са фрагментима судова истога облика са широким, косим канелурама који су познати из Елемира (9), Велике Хумске Чуке (10) и са Орашја. Према томе се преисторијско налазиште на Рту има датирати у најмлађу фазу винчанске културе, у оно време коме припада и насеље у Јабланици код Мељужја (11). Положај насеља допушта претпоставку, да би се овде радило о утврђењу.

Насеље на Рту досада није било познато у научној литератури (12).

Римско утврђење на локалитету Калеми у Железнику

У лето 1947 године обавештени смо од омладинаца-градитеља фабрике машина алатљика у Железнику, да су приликом радова на локалитету Калеми наишли на зидине старијег датума, на једну мермерну главу, фрагменте керамике и металне предмете. По Каницу (13) и Милићевићу (14), познато је, да се у Железнику налазе остаци римскога насеља, чије зидине ови писци помињу. Они су забеле-

Сл. 1 — Фрагмент суда са локалитета у Железнику
Fragment céramique découvert à Železnik-localité

Сл. 2 — Фрагмент зделе са убученим ободом из Железника-Рт
Fragment d'écuelle à bord incurvé, découvert à Železnik-Rt

жили традицију по којој је насеље било врло велико, тако да се преко Остружнице простирало до Макиша.

Локалитет Калеми лежи западно од села Железника, на десној обали потока, јужно од фабрике. То је дугуљаст брежуљак који се протеже у правцу исток-запад. Према северу и западу-потоку, брежуљак се стрмо спушта, док према југу и истоку благо прелази у заловити терен. Овај брежуљак доминира на северу целом равницом — Макишким пољем, која се протеже до Саве.

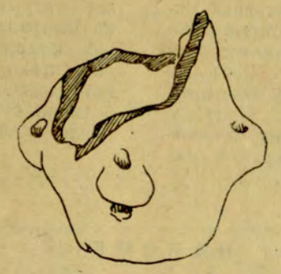
Прегледом терена дошли смо до закључка да је у питању римски кастел. На његовој северној страни, тамо где су омладинци вршили радове, јасно су се видели остаци зидина грађених од опека и ломљеног камена, са малтером и блатом. Утврђење је вероватно страдало у пожару, на шта указују комади печеног лепа, од којих су два већа, на којима су јасно сачувани отисци греда, пренета у Градски музеј у Београду. Скоро дуж целе северне стране Калема протеже се дебео слој печене земље и камена у ширини од 3 м. Западном страном брежуљка протеже се гребен неједнаке висине, испред кога се опружава заравњен простор-(платформе Р — в скицу терена. — Сл. 3). Свакако је овде у питању западна страна кастела. Четвртасти испади на овој страни, од којих се један који је веће висине налази приближно на половини ове стране, тамо где је данас сеоски пут, а други на јужном углу, вероватно означавају куле. У усеку сеоског пута констатовали смо слој печене земље са траговима карбонизираног дрвета и гарежи, изнад кога леже цигле и ломљен камен. Овај слој, који се протеже у усеку на дужини 3 м., одговара појавама запаженим на северној страни кастела. Сличан слој протеже се и неколико корачаји одатле у дужини од 5 м. до горе поменуте куле. Источна и јужна страна кастела слабије су очуване. Њихову границу обележава блага увала која вероватно претставља валум. Ово потврђује и чињеница, да су на источној страни, на месту где канал, који су прокопали омладинци, сече источну страну кастела, констатовани у усеку слични остаци као дуж северне стране и на западној страни код сеоског пута.

Дужина северне стране кастела износи око 165 м., дужина западне 145 м. Врло је вероватно да је данашњи сеоски пут, који кастел пресеца у правцу исток-запад, приближно по средини, на месту decumanus-a.

Датирање овога кастела доста је тешко. Нађени новци Гете, Диоклицијана и Константина, указују само на постојање живота на томе кастелу у времену тих владара. Сличан је случај и са саркофагом нађеним на овом локалитету, који ће бити предмет засебне студије. Натписна плоча овога саркофага уоквирена је панонско-норичким орнаментом, који се у провинцијама доњег Дунава јавља у II веку н. е. (15). Конструкција кастела може се паралелисати са оном констатованом у Sapata de Jos, коју Christescu поуздано датира у прву половину III века н. е. (16), а има сличности и са архитектуром трећег периода у Виминацијуму, који проф. Васић датира у IV век н. е. (17). Према томе би се кастел у Железнику могао датирати у доба познијег римског царства.

Сл. 3 — Профил римског зида у Железнику-Калеми
Coupe du mur romain de Železnik-Kalemi

Сл. 4 — Биконичан суд из неолитског налазишта у Жаркову
Vase biconique de la station néolithique de Žarkovo

Преисторијско насеље у Жаркову

О овом налазишту досада нису били познати подаци у научној литератури. У Градском музеју у Београду налази се од 1939 године неколико фрагмената керамике винчанске културе, за коју се зна, да је нађена у Жаркову, али су ближи подаци о налазишту били непознати. 1947 године успели смо да тачно установимо ово преисторијско насеље. Оно лежи изнад Белих Вода, на локалитету Лединe, на терену бившег соколског вежбалишта, данашњем игралишту Ф. Д. Жарково. У профилу усека пута поред игралишта, као и у усеку на јужној страни игралишта, јасно се распознају културни слојеви са обиљем кућнога лепа, пећима и фрагментима керамике. Из свих профила јасно се види, да се има рачунати најмање са два преисториска слоја. У јужном делу терена, који приликом градње игралишта 1939 године није био диран, може се очекивати да су потпуно очувани сви културни слојеви овога насеља.

Примерци керамике нађени на терену пружају нам могућност да већ данас извршимо приближно датирање овога налазишта. Тако груб суд биконичног облика са четири вертикално пробушене дршке на прелому (сл. 4), и фрагменат обода црвеног суда са цилиндричним вратом и заобљеним раменом украшеним канелурама имају паралеле у старијој фази винчанске културе у Винчи (сл. 5) (18). На млађу фазу винчанске културе указује пак статуета са пљоснатим трупом и савијеном руком положеном на трбух и украшеном урезаним орнаментима (19) (сл. 6). Истом периоду припада свакако и фрагменат керамике са урезаним орнаментима испуњеним жигосаним убодима (20).

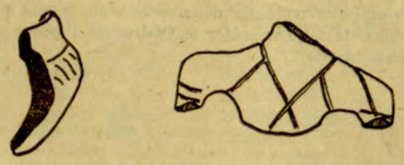
Преисторијско насеље на Чукарици

Насеље лежи на једном брежуљку, изнад Бродоградилишта. Оно је мањих размера са културним слојем дебелим 1—1,50 м. У самом слоју виде се местимице комади лепа, фрагменти керамике и животињске кости. Брежуљак, на коме се налази насеље, удаљен је у ваздушној линији свега неколико десетина метара од обале Саве.

Фрагменти керамике нађени на овом месту груби су, црвено печени и прилично атипични. Међу њима пада у очи један фрагменат обода, на чијем се доњем делу јавља дугмаста дршка. Пре неколико година сакупио је на овом месту Ољег Кожин, студент филозофије, неколико фрагмената керамике која је у потпуности одговарала оној са Рта у Железнику. Стога и ово насеље смемо датирати у најмлађу фазу винчанске културе.

*

Резултати рада на овом уском подручју илуструју богатство околине Београда у археолошким налазиштима. Међутим, можда би од још већег значаја била чињеница што ова описана налазишта леже у долини реке Саве. Позната је чињеница, колики значај у животу преисторискот човека играју реке и њихове долине. На ову чињеницу указивано је већ више пута у научној литератури (21). Нажалост подаци о старом животу у долини Саве још увек су недовољни. Ф. Каниц наводи да су на ушћу Колубаре својевремено нађена три бакарна длета (22), а истиче и постојање римског кастела код села Ушћа (23). У овом последњем селу нађена је и једна преисториска статуета винчанске културе (24), а и на ушћу Дрине нађено је више фрагмената керамике који припадају млађој фази винчанске културе (25). У

Сл. 5 и 6 — Фрагменат обода зделе из Жаркова
Fragment du bord d'une écuelle de Žarkovo

селу Скели нашао је пре неколико година Мирослав Марковић, асистент Универзитета неколико фрагмената керамике старчевачког типа и једну пљоснату камену секиру. Последњу тачку у низу налазишта у долини Саве претставља насеље на Горњем Граду у Београду, где је ископавањима 1942/43 године установљено мање насеље које пада под крај енеолитске културе. Нашим истраживањима у околини Београда фиксирали смо још неколико нових локалитета у долини Саве. Даљи рад у овом правцу пружиће још много значајних и интересантних података. Нека ове теренске белешке буду примљене као први скроман прилог у овом правцу.

Драга М. Гарашанин

НАПОМЕНЕ

1) Секциска карта Београда
2) Бојом и фактуром ова керамика је сродна са градинским типом у Босни.
3) М. М. Васић, Преисториска Винча IV, Београд 1936, стр. 103 в—е, сл. 105а—д где је раме украшено канелурама. Уп. и примерак са чаршије код Рипња, М. М. Васић, Глас С. К. А. IXX, 1906, сл. 40 а
4) М. М. Васић, Старинар Н. Р. I, 1906, стр. 60, сл. 24
5) В. Милојчић, Wiener prähistorische Zeitschrift, XXX, 1943, str. 48
6) Градски музеј у Београду, непубликовано
7) Преисториска Винча, IV, сл. 191 В (дуб. 3, 1 одн. 3, 6); 191д (дуб. 1, 5 одн. 2)
8) Ј. Корошец, Гласник Државног музеја у Сарајеву, Нова сер. 1946 стр. 1
9) Градски музеј у Зрењанину, непубликовано
10) Уметнички музеј у Београду, непубликовано
11) M. M. Vassits, Archiv für Anthropologie, Braunschweig 1902
12) Р. Николић у Насељима Српских земаља II, 1903, стр. 991 помиње да се на локалитету „Кућерине" налазе „остаци старог живота". Овај локалитет лежи на десној обали Рњаковца пре-ко пута Рта. На њему нисмо установили никакве остатке.
13) F. Kanitz, Königreich Serbien I Leipzig 1904, str. 342
14) М. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, стр. 69
15) Б. Сарија, Старинар III С. 1933—34, стр. 73—84
16) V. Christescu Dacia, V—VI str. 447
17) М. М. Васић, Годишњак С. К. А. XVI, 1902, стр. 207
18) М. М. Васић, Преисториска Винча IV, сл. 74а, као примере здела сличних жарковачкој уп. Ibid сл. 14 (земунице М), 32а (дуб. 8, 4), 450 (дуб. 7,05), сл. 56а (дуб. 6, 5)
19) М. М. Васић, Преисториска Винча III, стр. 113, сл. 539
20) Градски музеј у Београду, непубликовано
21) М. М. Васић, Старинар Н. Р. V. 1910, стр. 1 и д.; Старинар Н. Р. VI. 1911 стр. 1 и д., Старинар III С. XIII. 1938, стр. 3 и д.; V. C—Childe, Danube in prehistory, Oxford 1929
22) Kanitz, op. cit. str. 343 i d.
23) Ibidem, str. 359
24) Уметнички музеј у Београду, непубликовано
25) Уметнички музеј у Београду, непубликовано

NOUVELLES STATIONS ARCHEOLOGIQUES DANS LA VALLEE DE LA SAVE AUX ENVIRONS DE BELGRADE

En 1947 l'auteur a constaté plusieurs localités archéologiques dans la valiée de la Save aux environs de Belgrade. Ce sont:

Belgrade—Čukarica. Petite agglomération de pêcheurs près du fleuve. Phase récente de civilisation de Vinča.

Žarkovo. Grande station néolithique à plusieurs couches appartenant aux deux phases de la civilisation de Vinča.

Železnik-Rt. Petite station de l'époque tardive de la phase récente de Vinča.

Železnik-Kalemi. Reste d'une fortification romaine. Les objets et monnaies découverts à cet endroit permettent de faire remonter le Castrum á l'époque impériale tardive.

D. Garašanin

Градиште код Кикинде

Словенско утврђење из раног средњег века. Овај претходни извештај састављен је из бележака властитих и сарадника на Градишту, чија су имена у тексту поменута.

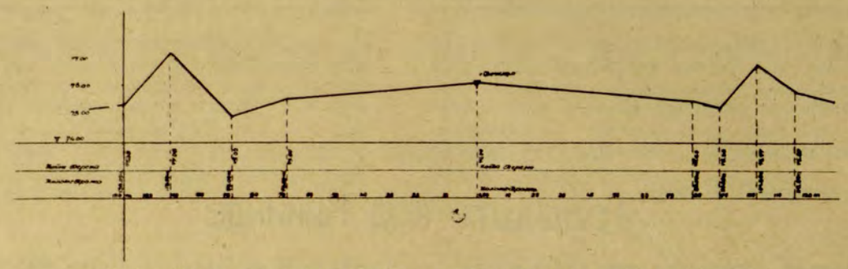
УВОД

Некако на прелазу 1946 у 1947 годину Одељење за просвету ГИОНСАПВ-е у Новом Саду извештено је од Луке Надлачког — тада аматера — археолога и управника Воћног расадника у Кикинди, а сада руководиоца тамошњег Градског музеја, — да је на 7 км, северозападно од тог града, у атару к. о. Иђош открио веће налазиште из доба првобитне историје звано Градиште. Из извештаја се видело само, да се ради о једном неолитском насељу, без ближих одређења којој култури и фази оно припада. Онда није било још речи о аварском хрингу, за шта је, нешто касније, један део Градишта са доста оправдања почео сматрати Надлачки. Како је он већ дуго пре наласка Градишта практички радио на археолошким теренима северног Баната, затим био упознат и са другим већим налазиштима и откопавањима београдског музеја, а само име Градиште било типично за називе наших археолошких налазишта у Војводини и изван ње, примљен је његов извештај као тачан. Чекало се само, када ће време дозволити, да се посети и прегледа то налазиште и утврдити његова старост.

Од музеалаца из Београда и Зрењанина дознао сам, да Надлачки скупља податке о изгледу аварског хринга зато, што један део Градишта личи на таково аварско утврђење. У једном каснијем сусрету са њим рекао ми је, да стварно један део Градишта личи на аварски хринг, утврђење од насуте земље са два концентрична кружна бедема. По његовом опису судећи и сам сам био склон веровати, да је Градиште у том свом делу аварског порекла. Нејасан ми је био однос овог аварског дела Градишта према насељу из неолита. Обећао сам зато, да ћу првом приликом и ускоро посетити Кикинду и погледати ово налазиште.

Тако сам ја у пролеће 1947 године посетио Градиште са Надлачким. Оно је у ствари нешто узвишен језичак изнад ушћа две давнашње речице, чији је тереп пре него што је био недавно исушен претстављао баре. Језичак се на другој страни везује за широк и скоро подједнако висок плато. На томе месту пре преласа у плато на ширем делу језичка налази се т. зв. аварски хринг, сложен из два концентрична кружна бедема од насуте земље, који обухватају промер у спољашњој мери од преко 250 метара. Идући од хринга ка врху језичка изнад ушћа бивших речица прво се наилази на нешто нижи седласт терен, који се постепено уздиже према ушћу у онај други део археолошког Градишта, у неолитско насеље. На том неолитском насељу нашао сам црепиће из старчевачке, арадачке и српско-крстурске фазе. Интензивност црепиња на површини престаје идући од узвишице изнад ушћа ка седлу испод хринга. У самом т. зв. хрингу црепићи су ретки. Али, и овде сам нашао неолитских трагова као и оних из бронзаног доба. Од аварских црепиња није се показао ни један. Зато се нашло неколико словенских црепиња, изразитих, али несразмерно мање од оних из првобитне историје. Потпуно отсутсво аварске грнчарије на целом подручју хринга, које сам пажљиво прешао, појава словенских црепиња поред ранијих, затим подводан — баровит терен у давнини око Градишта и изглед утврђења, које је личило на типична градишта по равницама на целом словенском подручју раног средњег века, довели су ме одмах на мисао, да би Надлачког аварски хринг могао бити словенски град из раног средњег века. Величина и размере тог утврђења, као и његово повлачење са врха језичка изнад ушћа речица, где је средиште неолитског насеља, даље на шири простор, искључивали су претпоставку, да је оно само у неолитско или бронзано доба служило и поред бројних фрагмената старије грнчарије у њему. Саопштио сам своју импресију Надлачком. Он није давао одређен одговор. Није познавао још словенске старине, а на трагања за аварским споменицима по северном Банату наговорио га је раније, — како ми је касније саопштио, — поч. Коста Новаковић, наш млади археолог који је радио на себи народа, док га страхоте прошлог рата нису покосиле. Хтео сам ипак за своју претпоставку о словенској употреби Градишта да имам поткрепљење. Замолио сам зато Ђорђа Мано-Зисија, да као истраживач раног средњег века код нас види ово налазиште. Он га је и погледао са још другим археолозима. Њихов утисак био је као и мој, да је на Градишту и словенски град из раног средњег века.

Под тим околностима ја сам се обратио Археолошком институту у Београду са молбом да ми омогући научно сондирање на Градишту и добио сам за тај рад 40.000 динара у 1947 години.

Сл. 1 — Изглед спаљеног лепа у сонди најунутрашњем бедему поред врата
Torchis dans la tranchée du rempart près de l'entrée

ТЕРЕН

На специјалним картама означено је ово налазиште код Кикинде са именом Градишта. Оно је постављено око 7 км. северозападно од Кикинде, правцем према Иђошу, у подручју баре Берчуле. Она је исушена а остатак је била некадашњих речица које су се под Градиштем спајале. Картографски је кружно уцртан, и обележен онај део Градишта који се сматра данас за словенски град. Од њега правцем ка северозападу продужује се језичак на чијем је завршетку над ушћем неолитско насеље.

У ситуационом плану и геометарском пресеку (сл. 1.) словенског града на Градишту, види се, да је оно скоро правилан круг отворен на североистоку. Спољашњи распон унутрашњег бедема је око 250 метара. У пресеку се види висина тог бедема, која износи од 2—3 метара разлике између највише тачке на самом унутрашњем бедему и тачке у унутрашности утврђена одмах испод бедема, или тачке у рову између унутрашњег вишег и спољашњег нижег бедема. Овај спољашњи нижи бедем није за сада још обрађен од геометра и његове размере ни по пространству ни по висини није могуће дати. Иначе, у пресеку је јасно, како се унутра испод бедема ка средишту града постепено уздиже терен, и како је разлика између тачке у средишту града и тачке испод унутрашње — градске стране вишег бедема скоро 1 метар. Баш ту испод бедема свугде около у граду чини се, као да је ров начињен. Ово је настало зато, што је одатле земља копана за насипање унутрашњег бедема.

Оно што не даје ни специјална карта ни ситуациони план пружа авионски снимак (сл. 2.) и потврђује и допуњује то, што се простим оком на Градишту види. Од словенскога града на Градишту у снимку оцртава се и унутрашњи виши и спољашњи нижи бедем. Они су скоро концентрични, наслоњени један на други и затварају кружну велику и празну унутрашњу површину града. Према североистоку отворена су на једном месту оба бедема. То су градска врата испод којих се у снимку види уздигнута брана. Иначе на целом унутрашњем бедему већином према унутрашности града примећују се у снимку скоро правилно уцртане и равномерно удаљене светле контуре. Оне посматране оком на терену показују, да су остаци од жуте здравице или паљене земље, што се обоје разликује од околне хумусове врсте. Осим тога у снимку се види, да спољашност нижи бедем не досеже са јужне стране до самих врата, — зато што је ту већ у истој висини плато околног терена из кога и излази језичак ка ушћу некадашњих речица, — као и да на северној страни града нема уопште у једном делу спољашњег нижег бедема — зато што је ту корито некадашње речице досезало до самог унутрашњег бедема, штитило га и није допуштало нити требало изградњу још и спољашњег бедема.

Све то што снимак даје види археолог својим оком, али тешко и тек после извесних посматрања. Надлачки је на Градишту прво открио неолитско насеље над ушћем а тек потом словенски град, и то више посматрајући га изнутра него споља. Разлог лежи у наслањању самог словенског града скоро у истој висини на плато из кога се пружа језичак. Затим у његовој обимности захвата ¼ километара, што се тешко повеже оком. Па, такође у данас скоро истоветној висини са осталим делом језичка, једва се примете оне 2—3 метра разлике постепеног уздизања самог унутрашњег бедема словенског града. И тако лежи овај словенски град на Градишту скоро неприметно, када му се прилази, зато што се на једној страни везује за плато а на другој страни из њега наставља се језичак и завршава се неолитским насељем. Тако словенски град обухвата целом ширином језичак испод платоа. И стране језичка у том делу-стране су и града. Али, речице се јасно оцртавају. Данас су то са обе стране само канали који су исушили потпуно околни мочварни терен звани Берчула. Овај је некада окружавао Градиште, а настао је на месту некадашњих речица.

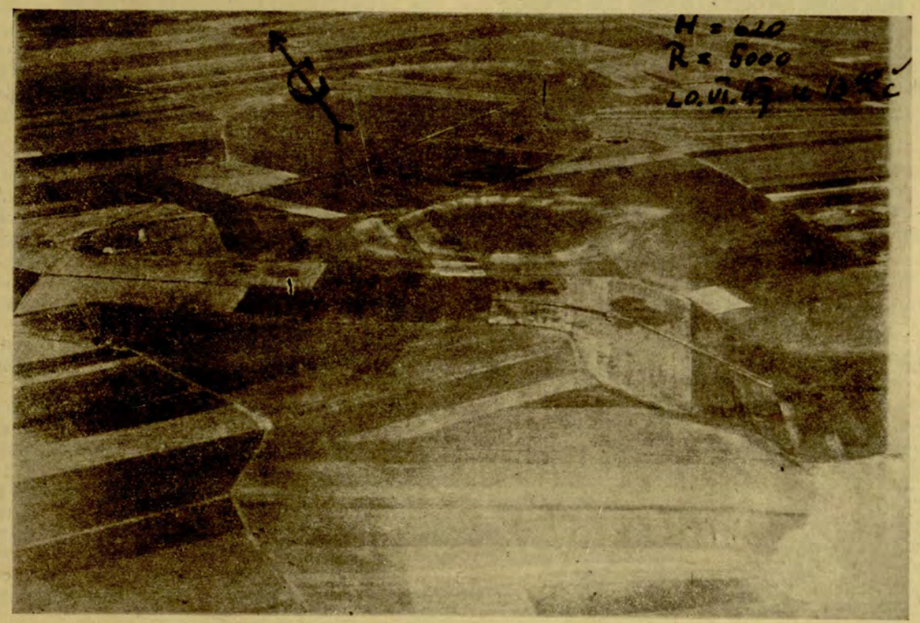
СОНДИРАЊЕ

Рад на сондирању словенског града на Градишту код Кикинде почео је у понедељак 6 октобра и трајао је до суботе 11 октобра 1947. За цело време радова запослено је било 20 физичких радника. Али, поред мене и Луке Надлачког, на откопавању је узело учешћа иницијативом повереништва за просвету ГИОНСАПВ-е још пет младих музеаца Војводине, који се такође баве археологијом, и којима су ова сондирања послужила као теренска школа. Намера, да ова откопавања буду

заједничко дело свих српских археолога није се остварила, пошто су у исто време они вршили своја откопавања на другим местима.

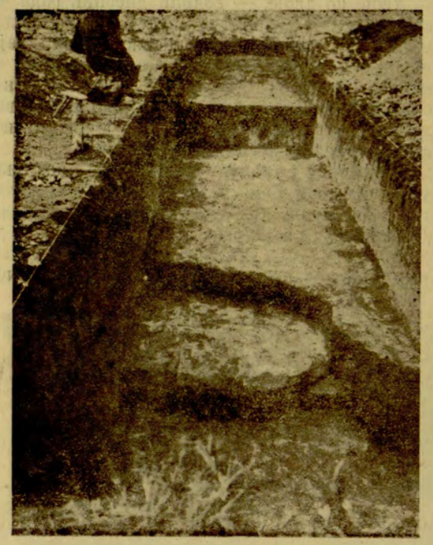
За време тих кратких радова ваљало је установити основни изглед и начин изградње овог словенског града, — затим, време, када је оно подигнуто, — и напокон, културу са народом или племеном коме је оно припадало. Да би се остварили постављени задаци начињено је више сонди на разним местима града. Ово се лакше извело зато, што је било више присутних музеаца, који су контролисали баш та одвојена и удаљена места откопавања. Тако су откопаване две сонде у самом граду, под — двоје по двоје, — водили дневник рада на својој сонди и вршили уцртавања на милиметарској хартији. Свакодневно су на крају прочитане белешке из свих дневника, да би се видело шта је урађено, затим постигла једнообразност у раду и опису рада, као и извршила коректура или допуна, ако је нешто погрешно убележено или пропуштено.

Две сонде у граду. — Од ових је прва била у непосредној близини саме средишње тачке града, повучена правцем североисток-југозапад. Дугачка је 10 а широка 2 метра. Копана је до дубине 130 см., и свугде је на тој дубини била већ здравица, осим на једном месту средином

Сл. 2 Изглед бусења на унутрашњој страни вишег бедема
Mottes de terre à l'intérieur des remparts supérieurs

надзором Марије Славнић, професора и сарадника Војвођанског музеја у Новом Саду, и Бранке Михајловић, наставника и сарадника Градског музеја у Суботици. Те су сонде имале, да покажу, да ли се становало, како и ко је становао у граду. Затим су откопане две сонде близко и споља од врата, које је контролисао Лука Надлачки и Павле Веленрајтер, професор и сарадник Градског музеја у Сомбору. Оне су требале да открију стари пут и разјасне светле контуре у авионском снимку, које су се виделе на унутрашњем бедему. Такође начињена је дугачка сонда на једном месту преко оба бедема, над чиме је водио надзор Шандор Нађ, наставник и руководилац Градског музеја у Зрењанину и Лазар Крагујевић, наставник и сарадник Градског музеја у Сенти. Ја сам контролисао целокупна сондирања и водио заједнички дневник. Они су, сонде, где је северозападни зид сонде пресекао једну културну јаму. Изменичних врста у културном слоју ове сонде нема, сав сакупљени материјал припада бронзаном добу. Био је то разасути материјал у хумској врсти, барској црници испод ње и субхумусовој жућкастој земљи, која је прелазила већ у здравицу. Сама је јама имала изразите црепиће млађег бронзаног доба — вршачке фазе. Већих фрагмената грнчарије није било у овој сонди много. Словенској епохи припадају одавде црепићи нађени на самој површини. Друга сонда је скоро испод самог унутрашњег бедема, правцем северозапад-југоисток, а јужно од врата. И она је била дуга 10 а широка 2 метра, и досезала је дубину на неким местима и до 150 см. Ни на тој дубини у већем делу сонде није откривена здравица. Напротив претежан део ове сонде секао је велику културну јаму из мла-

Сл. 3 — Изглед неолитске јаме у сонди на вратима, у позадини барско бусење
Fosse néolithique dans la tranchée à l'entrée; au second plan mottes de terre provenant des marécages

њег бронзаног доба — вршачке фазе. И овде испод хумуса налазила се као културна врста барска црница. Незнатан део црепиња из ове сонде припада словенској епохи, иначе су сви други из млађег бронзаног доба — вршачке фазе. Према томе ове две сонде у граду, ни у средишту, ни испод бедема, нису нашле на трагове словенског насеља, што не значи, да му се трагови неће наћи на другом месту простране унутрашњости града. Сонде су и сувише мале према унутрашњој површини утврђења. Али, обе су сонде нашле на јаме из доба првобитне историје и сразмерно мало словенске грнчарије према ранијој. Из тог би се могло судити, да град није био настањен од Словена, већ им је служио само за време опасности и рата, — као збег, склониште околном становништву. Иначе је терен града и пре изградње, због свог згодног положаја и природне заштићености, био већ од ранијих времена настањен, а Словени су на том месту подигли град и не знајући за пређашње становнике Градишта, или су њихово утврђење преправили и користили.

Две сонде изван града јужно од врата. — Прва од њих ископана је баш између унутрашњег бедема и бране, — ту не досеже спољашњи бедем због висине платоа на који се наслања град и који зато није требао и спољашњи бедем. Положена је правцем североисток-југозапад. Дугачка је 16.50 а широка 2 метра. Највећа дубина до које је копано у целом северо-источном делу износи 1·10 см. На тој се налази већ здравица. Иначе у том делу пресечена је неолитска јама у којој је поред фрагмента грнчарије и кремених ножића нађен и јелењи рог. (сл. 3.) У југозападном делу сонде одмах под плитким хумусом наишло се на грудвасти уравњен слој барске црнице, која изгледа као набијено бусење и траг је можда старог пута у град. Словенски црепиши ни у овој сонди нису нађени, већ су разасути. — Друга сонда превучена је у непосредној близини преко унутрашњег бедема блиско врата и то на спољашњој падини бедема, на којој се простим оком и у авионском снимку видела она црвена печена земља. Дужина све сонде била је 14.30 а ширина 2 метра а правац јој је исток-запад. Испод вршка бедема према споља откривене су скоро на самој површини велике грудве спаљеног и порушеног лепа (сл. 4), који се ка дну бедема претвара у врло прашњав слој паљене земље скоро без културних остатака. Ипак се у тој врсти нашла једна бронзана словенска пинцета. Иза спаљених грудви, преко вршка бедема а према унутра продужена је ова

Сл. 4 — Сонда преко два бедема
Tranchée traversant deux remparts

сонда преко набијених грудви бусења барске црнице, сличних онима на предње сонде на вратима. Ове су сонде открile можда делић пута у град од набијене земље барског бусења и доказале, да црвена паљена земља местимично разасута по унутрашњем бедему претставља остатке изгорелог и порушеног лепа од градских кула на бедему, или од кућа које су се на бедем наслањале. Мали број словенске грнчарије и на тим местима поткрепио је претпоставку, да се у граду није становало, већ изван града, а град је служио само за војску као уточиште и збег у случају рата за околно становништво.

Сл. 5 — Пресек са унутрашњим бедемом а без спољашњег
Coupe du rempart intérieur, la tranchée extérieure n'est pas visible

Сонда преко оба бедема. — Ова сонда у дужини 60 а ширини 2 метра повучена је у југоисточном делу града правцем северозапад-југоисток. Она прелази цео ун трашњи и ви ши бедем, почиње у граду на његовој унутрашњој страни, прелази преко рова између бедема и досеже до вршка спољашњег нижег бедема (сл. 5). У целом пресеку се види, да је виши бедем насут са жутом здравицом, свакако ископаном у дну бедема а у унутрашњости града. Приликом насипања на том месту затрпана је и испретурана културна врста са остацима из млађег бронзаног доба вршачке фазе. Иначе се у дну унутрашњег бедема, али према ровну између бедема, налазе опет оне чудне грудве барског бусења можда од набијене земље. И према дну истог бедема у граду има ових остатака (сл. 6). На малом бедему према ровну културни је слој из неолита. Такође словенске грнчарије разасуте било је свуда у малом броју. — Ова је сонда показала да је унутрашњи бедем насут само од земље и да по свему судећи није био никаквим чврстим материјалом, — дрветом, каменом или циглом, — још више учвршћиван. Оне чврсте грудве су можда остатак од осигурања бедема у подножју од распадања и траг су некадашњих путева у подножју бедема, или су природно површинско згрудвавање барске црнице.

Налазак словенских насеља у непосредној околини града. — За време сондирања обилажен је околни најближи терен око града. На

Сл. 6 — Пресек са унутрашњим бедемом а без спољашњег
Coupe du rempart intérieur, la tranchée extérieure n'est pas visible

пет места судећи по површинском материјалу откривена су словенска насеља. Од ових је једно, врло ретко и оскудно у фрагментима грнчарије, било на самом седлу Градишта између словенског града и неолитског насеља. Три ванредно богата са грепиђима налазила су се одмах преко канала на исток од града, а последње је са мање фрагмената на северу изнад града. Најудаљеније од ових насеља далеко је свега 600 метара од Градишта. Свугде се на овим насељима нашла развијенија словенска грнчарија и нигде аварска.

ЗАКЉУЧЦИ И НОВИ ЗАДАЦИ

Радови у 1947 г. на Градишту код Кикинде утврдили су изглед словенског града. Затим су установили структуру бедема од насуте земље, а да није примењиван још неки тврди материјал, дрво, цигла или камен. Барско бусење набијене земље око бедема, ако није природна творевина, можда је нека врста његовог учвршћивања, или је остатак од старих путева. Такође је откривено 5 словенских насеља изван града у непосредној близини. Сва грнчарија у граду и изван града, осим оне из првобитне историје, словенског је а не аварског порекла. Иначе је Градиште и пре Словена још од времена неолита и бронзаног доба, — због свог згодног положаја, било насељено. Нису утврђени трагови словенског становања у самом граду, што пружа претпоставку, да је само служило за збег у рату.

Нови задаци били би постављени за идуће радове. Они треба и даље да трагају за насељем у граду. Затим, да на унутрашњем бедему и даље откривају жуте и црвене мрље као остатке кула или зграда. Такође треба пресећи бедем на још неком месту. Изван града ваља барем на једном словенском насељу извршити откопавање и упознати се ближе са начином тадашњег живота. Тако би се дошло до закључка, да ли је од Словена био изграђен овај град или су га они наследили из раније и преправили само за своје потребе, па даље употребљавали.

Миодраг Грбић

GRADIŠTE PRES DE KIKINDA

A sept kilomètres nord-ouest de Kikinda dans la direction de Idjoš (Banat) sur la Tisza une fortification de terre battue a été decouverte, avec deux murailles concentriques arrondies de plus de 250 métres de diamètre. On l'appelle Gradište, nom donné chez nous à toutes les découvertes archéologiques semblables. Mais, en dehors des fortifications, le terrain de Gradište comprend encore une parcelle de terre, élevée au-dessus de l'ancien marais, appelée Berčula. Cette contrée marécageuse représente sans doute ce qui reste des anciennes petites rivières des environs de Gradište. A l'une des extremités de cette parcelle de terre, au-dessus des embouchures des anciennes rivières, Gradište a été habitée pendant toute la période néolithique. A l'autre extrémité, où tout a été recouvert par la terre des fortifications qui se dressent au-dessus des plateaux environnants on trouve, à la surface, des poteries slaves, de l'âge du bronze et de la période néolithique. A cause de l'aspect concentrique que présentent ces remparts de terre battue on a cru d'abord qu'il s'agissait d'une fortification avare.

Cependant il n'a été trouvé aucune poterie avare. Des poteries slaves exclusivement, à côté de celles de l'âge du bronze et de la période neolithique. Pour cette raison et aussi à cause d'autres analogies avec les fortifications slaves du début du Moyen-Age, on a admis d'abord qu'il s'agissait de forticationss slaves.

En 1947 on a fait des sondages dans la fortification même, puis sur les remparts et au-dessus du portail, mais on n'a trouvé nulle part des traces de culture slave: seulement des traces de l'âge du bronze et de la période néolithique. La poterie slave ne se trouvait éparpillée qu'à la surface du terrain. La partie du terrain qui a été fouillée est trop petite pour permettre une conclusion définitive. Peut-être pourra-t-on y trouver à la surface, des fosses slaves. Pour cette raison, et aussi parce qu'autour de Gradište l'on a trouvé encore en cinq endroits des traces d'habitations slaves, on considère pour le moment que cette fortification est une construction slave du début du Moyen-Age. Elle n'était pas habitée toujours, mais seulement en cas de guerre pour abriter et proteger les habitants des environs. Les rcherches futures montreront s'il s'agit réelement d'une fortification slave construite à Gradište près de Kikinda au début du Moyen-Age, ou bien de fondations encore plus anciennes qui ont simplement, après réparations et adaptations, servi aux Slaves comme fortification.

M. Grbić

ИСПРАВКА. — Техничком грешком испремештани су у овом чланку текстови испод слика који треба да гласе: сл. 1: Пресек са унутрашњим бедемом а без спољашњег; сл. 2: Авионски снимак Градишта са словенским градом; сл. 4: Изглед спаљеног лепа у сонди на унутрашњем бедему поред брата; сл 5: Сонда преко два бедема; сл. 6: Изглед бусења на унутрашњој страни вишег бедема.

ERRATA. — Omission technique Les textes se trouvant sous les illustrations de cet article doivent être rédigés comme suit: Illustration No. 1: Coupe du rempart intérieur, la tranchée extérieure n'est pas visible; No. 2: Gradište avec la fortification slave — pris à vol d'oiseau; No. 4: Torchis dans la tranchée du rempart près de l'entrée; No 5: Tranchée traversant deux remparts; No. 6: Mottes de terre à l'intérieur des remparts supérieurs.

Откопавање Царичина града 1947 године

Откопавање Царичина града настављено је после прекида од 7 година. Налазиште је у међувремену запустело и обрасло у коров. У току народно-ослободилачке борбе често су положаји били на самом Царичином граду, иначе већих рушења и оштећења није било. Последице рата осетиле су се много више у оскудици помоћних техничких средстава која су неопходна при откопавању тако великог објекта. Од вагонета за посао затечена су и могла бити оспособљена свега два, остали су одвучени или изломљени; од шина за пругу једва је скупљено око 300 метара, а од ручних колица остала су четвора и то у рђавом стању. Ископавања су почела 5 августа ујутру, а завршена 30 августа увече. Првих дана рађено је просечно са 50 радника, касније је постепено број радника повећаван, тако да је на крају радило 135 људи на откопавању и 10 воловских запрега на одношењу земље. Са таквим техничким средствима организован је посао.

Академик д-р В. Петковић поверио нам је рад који је он започео 1936 год. Ми смо у једној кампањи обавили посао који ће се опет под његовим руководством наставити идућих година. Због тога се нисмо детаљније упуштали у проблеме. У овом извештају износе се — углавном — само подаци које су пружила ископавања, са најнужнијим објашњењима и најближим паралелама.[1])

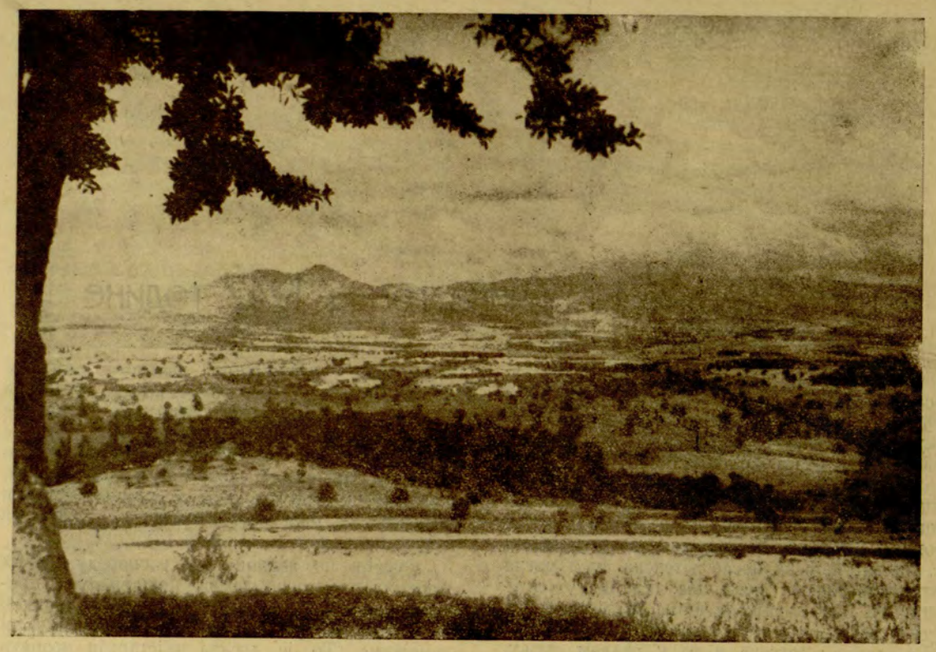
Две чињенице одлучно су утицале на избор нових места за истраживање и откопавање ове године: 1) ранија откопавања и 2) недовољна средства за одвожење откопане земље. Нека већа, нова откривања у центру града нису започета али су зато настављена обимна откопавања у четвртима око кружног трга. Подаци овогодишње кампање омогућили су реконструкцију основа скоро свих зграда око те раскрснице. Источна улица отворена је у њеној целој дужини. Централни део источне капије, са широком полукружном основом, потпуно је рашчишћен (сл. 6, 7, 8 и 10).

[1]) **Преглед рада на Царичином граду до 1947 год. дао је академик др. В. Петковић: Les Fouilles de Tsaritchin grad, Cahiers archéologiques, III, Paris, 1948, p. 40—48, pl. 8, 5 fig. 1948, стр. 40—48, са VIII табли и 5 слика у тексту.**

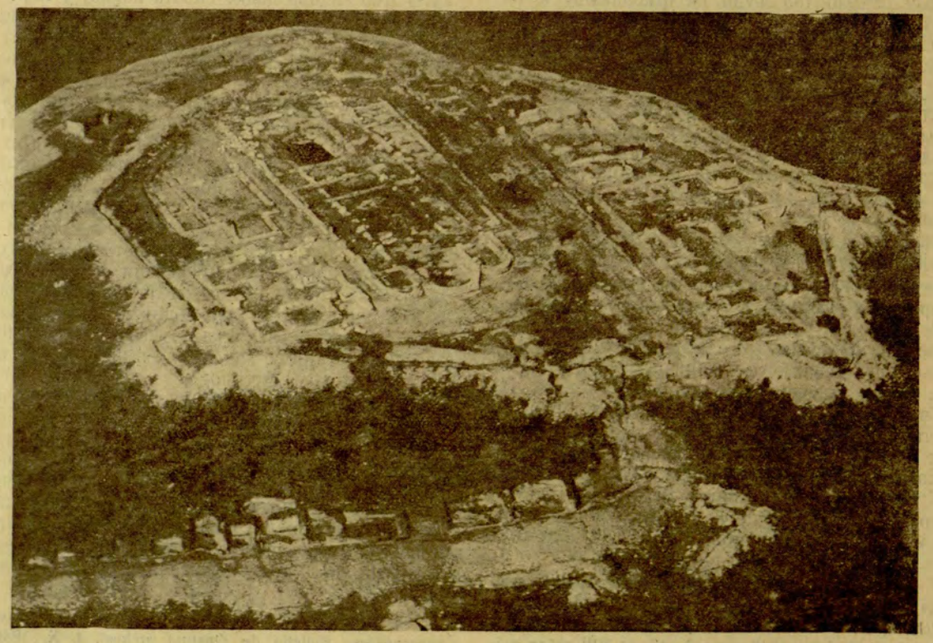
Откривање северне улице знатно је напредовало у дужини. Откопавање велике зграде са источне стране северне улице приведено је скоро крају. Показало се, да је то црква с атријумом и великим подземним просторијама; доње просторије леже под целом површином самог храма, у њих су се срушили стубови и капители, одломци мозаика и фресака из горње цркве (сл. 9, 11, 12 и 13).

Судећи по величини и распореду доњих просторија изгледа да оне понављају у приземљу облике горњег спрата. Зидови доњих и горњих просторија почивају на заједничким темељима. То је досада најстарији познати такав пример у балканској византиској архитектури. Доњи спрат ове цркве у Царичином граду нарочито је занимљив и због тога што је он после VI века веома редак на Истоку.[2]) Ако зидови доњег спрата покажу тачне облике горњих просторија тада би основа ове цркве могла да послужи као важан аргуменат у дискусији која се развила у последње време о месту протезиса и ђаконикона у најстаријим балканским базиликама. Иначе, доње просторије ове цркве важне су и због тога што се из њих могу извести почетни облици каснијих цркава на спрат, на пр. Будрун џамија (доња црква из VII века, горња из XI), Бачково (1089 год.), ћелија Св. Саве у Карејама (1199 год.), Бојана (1259 год.), Станимака, Богдан-Серај итд. (сл. 14 и 15). У источном делу атрија ове цркве нису пронађени остаци база за стубове. По томе би се смело закључити да је атријум имао типични облик који се појављује у грчким базиликама, наиме да је био опасан портицима само са северне, јужне и западне стране. Укупно је у рушевинама нађено 6 капитела од стубова. Зидови цркве и атријума вероватно су имали мозаичну и фреско декорацију, јер је у рушевинама нађено коцкица (релативно малих димензија) разнобојног стакла као и комадића обојеног малтера. Од патоса цркве нађено је доста мозаика од камених коцкица (бело-жућкасте, црвене и црне боје), веће целине нису откривене. Патос атријума ове цркве разнолико је изведен:

[2]) **Georges Bals, Contribution à la question des églises superposées. Bulletin de l'institut archéol. t. X, 1936, 156—167.**

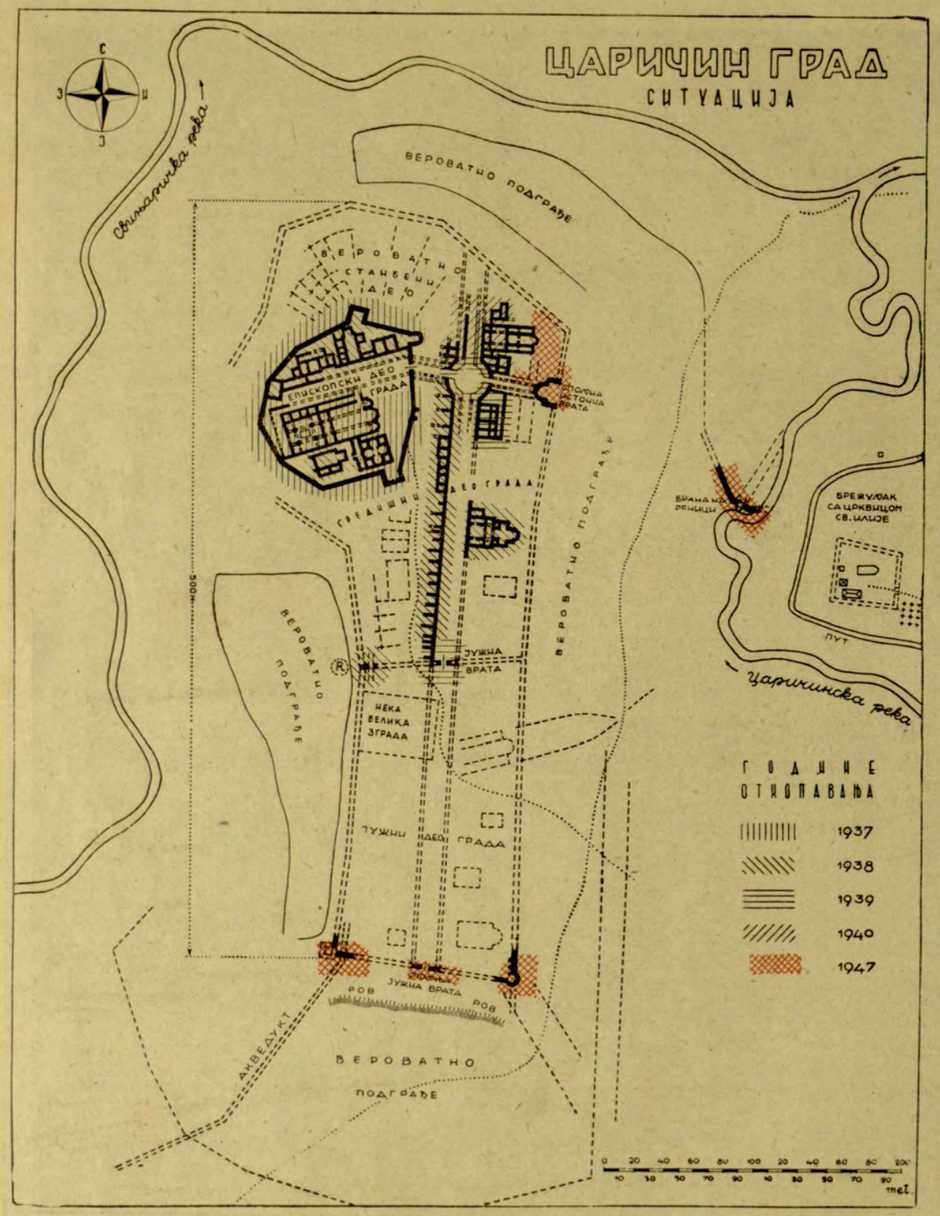
Сл. 1 — Општи изглед околине Царичина града
Напред шумарак са црквицом Св. Илије. У средини плато „Градиште". Позади Петрова гора.
Vue d'ensemble de Caričin Grad.

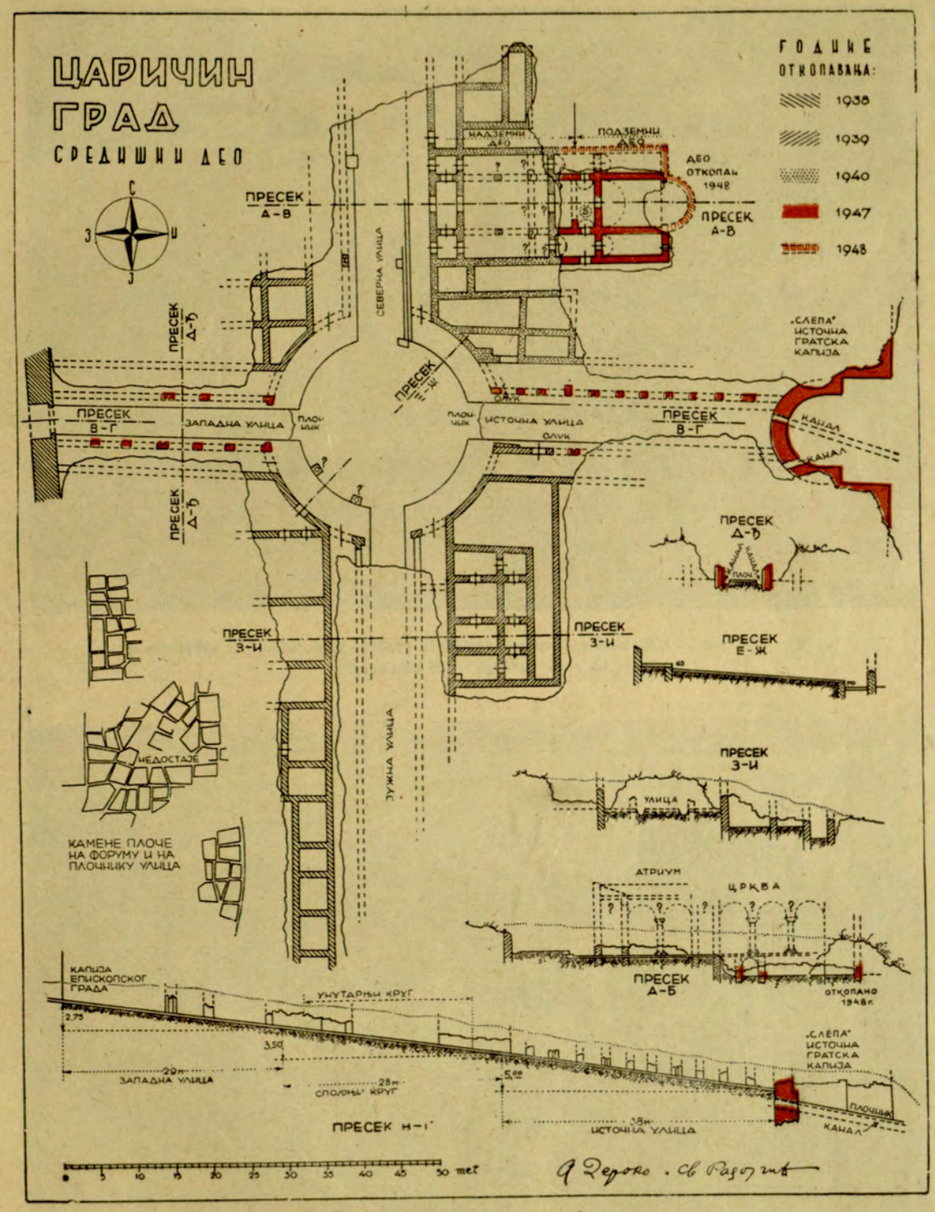
Сл. 2 — Авионски снимак епископског дела града, из 1938 г.
Photographie aérienne de 1938.

Сл 3 — Авионски снимак целог Царичина града, 1947 год.
(снимак Југословенског ратног ваздухопловства).
Photographie aérienne de 1947.

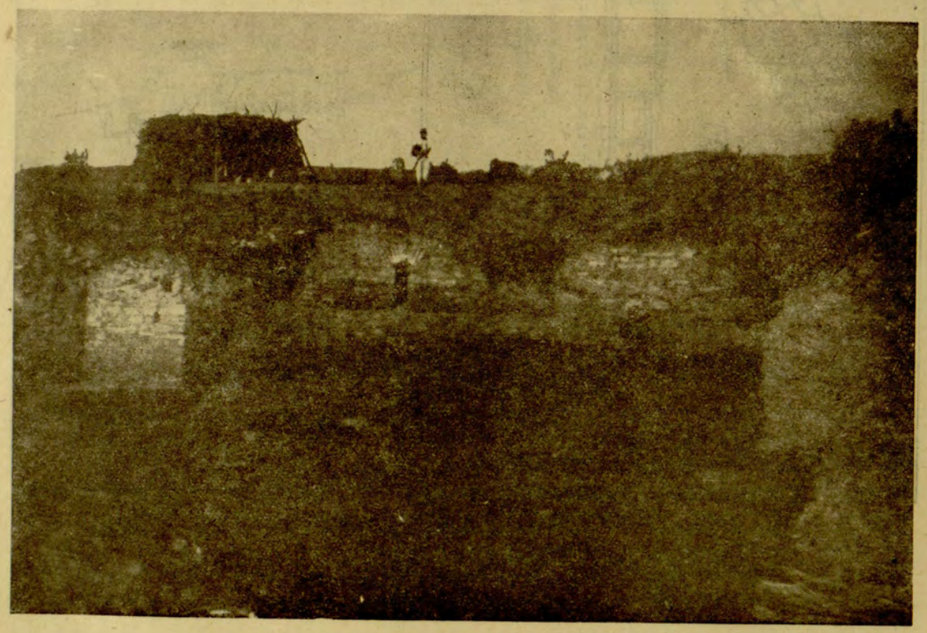
Сл. 4 — Ситуација.
Situation.

Сл. 5 — Кружна раскрсница са околином
Rond point avec ses environs

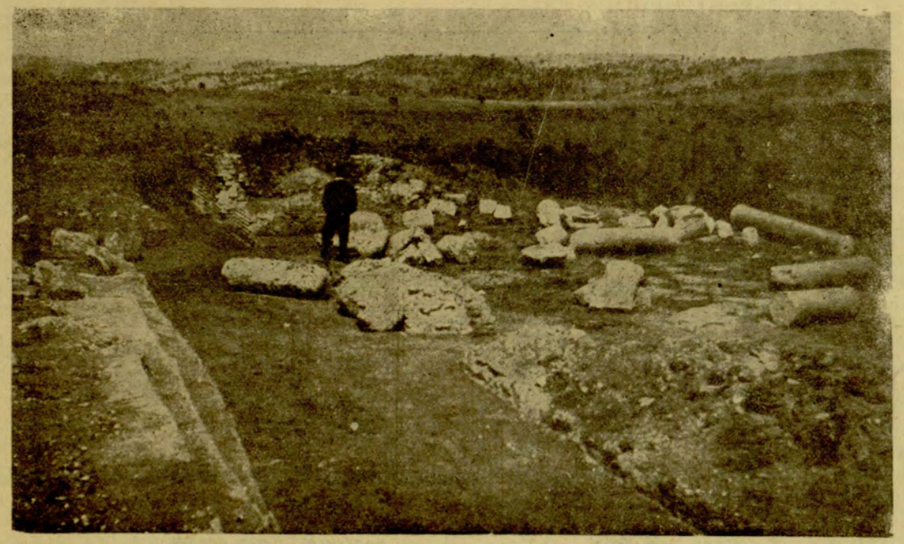
Сл. 6 — Источна „слепа" капија, гледана са западне стране (десно отвор за канализацију).
La porte „aveugle" vue de l'ouest.

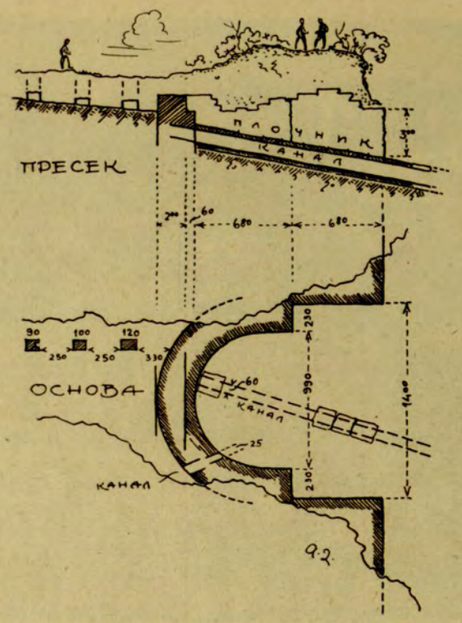
Сл. 7 — Источна „слепа" капија, гледана са истока.
La porte „aveugle" vue de l'est.

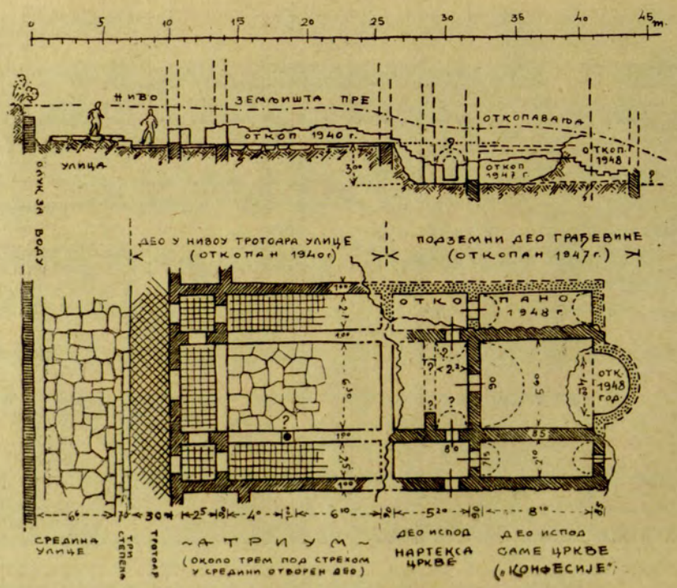
Сл. 8 — Источна „слепа" капија. На земљи отклопљен канал за одвод воде.
Les restes de la canalisation à l'est de la porte.

Сл. 9 — Северна улица, гледана од раскрснице. Десно остаци атриума цркве.
La rue septentrionale vue du rond point.

Сл. 10 — План источне градске капије.
Plan de la porte orientale — „aveugle".

Сл. 11 — Црква с/и од кружне раскрснице.
L'église au n/e du rond point

улични тротоар испред атријума патосан је опекама дијагонално ређаним, под тремом, уза зидове, опека је ређана просто, под правим углом, и најзад, средњи део атријума, онај под ведрим небом, патосан је великим каменим плочама (сл. 11).

Радови на истраживању највећег обима утврђеног градског подручја дали су драгоцене нове резултате. Копања су показала да је испод вишег, са свих страна зидовима опасаног, северног дела града, постојао исто тако утврђени јужни део града. Засада се не може рећи да ли је он млађи од северног. Епископиум, црквени центар града, имао је своје зидине са кулама и вратима. Северни део града имао је своја утврђења и капије, а јужни део града опет своје обимне зидове. Епископиум се налазио на западној страни северног дела града, на његовом највишем платоу. Јужни део града наслањао се својом северном ивицом на јужни зид северног дела града. Изван зидова како северног тако и јужног дела града, са свих страна (изузев са западне стране епископског дела града, јер је с те стране велика стрмина према речици) изгледа да су била предграђа. Ту су сад њиве и ливаде. Јужно од јужног дела града, на око 200 м. даљине, био је још један лакши одбранбени појас (сл. 3 и 4).

Јужни град (urbs meridionalis) имао је изглед издуженог правоугаоника у правцу С—Ј. На средини његовог северног зида налази се капија, коју је откопао већ професор д-р В. Петковић. Ове године откопаван је јужни зид (сл. 3 и 4). На југоисточном углу откривена је кула кружне основе (сл. 18). На средини пронађена су главна јужна врата. Иако су тешко разорена, по очуваним остацима могу да се реконструишу неки детаљи. У источном зиду, у великом каменом блоку усечено је удубљење за мандал-засовницу (заворницу, преворницу — лат. serra), греду, којом су врата затварана. У самом отвору капије пронађена је једна база за камени стуб и делови венца са једноставним профилима (сл. 16 и 26). На западном углу, на месту где је акведукт улазио у град, делимично су откривени (на дубини од око 5 м) зидови и куле изгледа четвртастог облика (сл. 19). Испред целог јужног зида јужног дела града био је прокопан широк ров (ἡ τάφρος); код источне, округле, куле ров је био заграђен зидом. Може бити да је вода, која се пуштала од западног угла са водовода, могла пунити ров до преграде (сл. 4).

Две главне улице града, кардо и декуманус максимус и кружни трг, на коме се оне укрштају, поплочани су великим неправилним плочама камена, површине највише до 1 м² а неједнаке дебљине (види начин ређања на сл. 5). Главне улице имале су портике са ступцима који су делили средњи део улице од тротоара уз зидове кућа. Ти ступци су озидани опеком и нису сви једнаки. Има их са усецима мањим четвртастим и већим полукружним (ови последњи као да су лежишта неких стубова који су били прислоњени уз њих, (сл. 20). На кружном тргу није више нађен in situ ни један стуб, већ само нешто остатака камених стабала. Између средњег дела улице и стубаца портика ишао је, са обе стране, по један јарак за воду сада непоплочан (сл. 5). Канал за воду испод нивоа плочника очувао се низ брдо почев од источне „капије" градске (сл. 10). Источна страна северне улице није имала ступце портика већ се ту силазило за три степена са улице на тротоар испред фасаде атријума новооткопане цркве (сл. 5).

Засебну пажњу заслужује техничка страна зидања у Царичином граду. Материјал је камен и опека, а зидано је на ове разне начине: а) само плочасто ломљеним каменом (за тање зидове), б) плочасто ломљеним каменом у малтеру за лица зидова а средина масе испуњена је каменом „трпанцем" с малтером (за дебеле зидове, на пр. за обимни градски), в) слојевима оваквог зидања кроз висину од по 1—1,5 м, раздвојеним са по неколико (обично пет) редова опеке, г) чисто опеком са спојницама малтера дебелим колико и сама опека (опеке су око 32—32 см са дебљином око 5 см) — (сл. 25 и 26), д) луци и сводови увек су само тако зидани, ђ) у многим зидовима виде се рупе „сантрача" (роштиља) од четвртастих греда, водоравно постављених у оба правца (оне су помагале правилном слегању при зидању са много малтера — (сл. 26). Најзад, има и зидања великим правилно отесаним четвртастим квадерима; тако су озидани делови око капија (сл. 16 и 26).

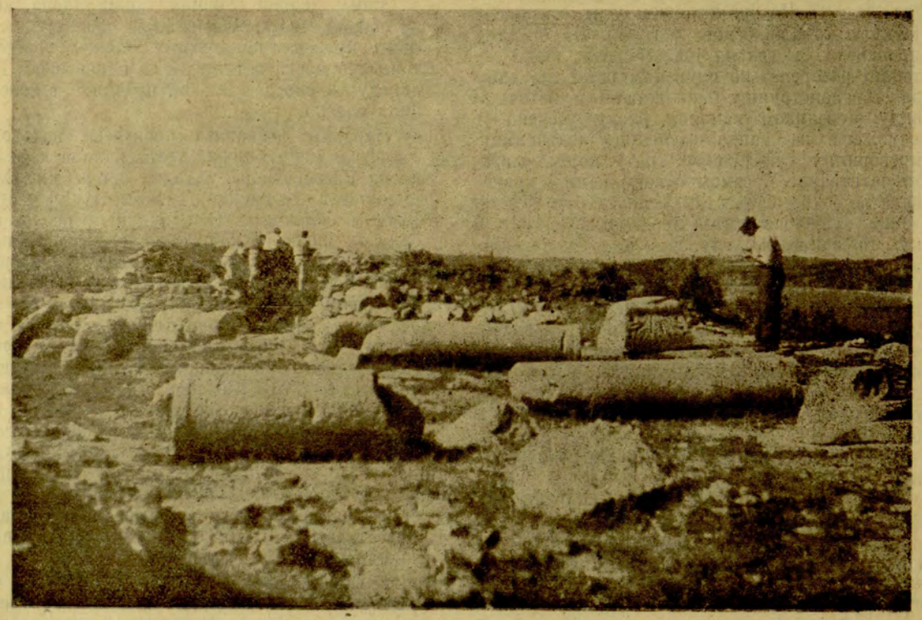
Мањи делови оловних тањих плоча, који су нађени међу рушевинама, показују да је било кровова покривених оловом. Трагови топљеног олова нађени су на више места. Цев акведукта око десетак см. пречника такође је била оловна.

Нарочита је пажња посвећена водоводу. Утврђена је приближна траса канала који води од Петрове Горе, удаљене око 10 км. Вода је спуштана са висине од 800 м, идући у луку јужним обронцима Свињаричке реке на висину од 350 м, на којој се налази град. Канал је био узидан у земљу, а вода спровођена оловним цевима. Већ према паду терена канал је усецан у земљу плиће или дубље. На местима, где је канал био дубљи, горњи је део пресвођаван, а на местима, где је канал плитак, он је једноставно поклапан великим каменим плочама (сл. 24). Но како се сам град налази на једном брежуљку, вода се за последњих неколико десетина метара морала поново пети до највише тачке. По закону „спојених судова" то је сасвим могуће, али су ипак ретки антички акведукти, код којих је тај смели систем примењен, због слабљења притиска и због таложења песка у нижем делу спроводника.

Изван градских зидина копано је и на положају источног обронка налазишта, у потоку, „код моста" (код У, сл. 3 и 4). Откопавање је показало, да је т. зв. мост у ствари брана, веома слична оној у Злати, у крају Пусте Реке, где такође постоји један велики византи-

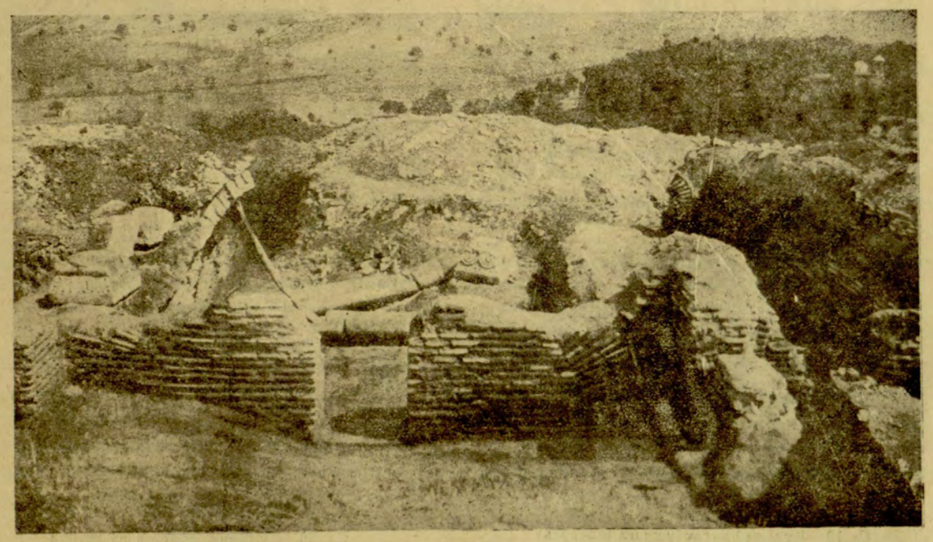
Сл. 12 — Остаци цркве с/и од раскрснице, гледана са запада.
L'église vue de l'ouest.

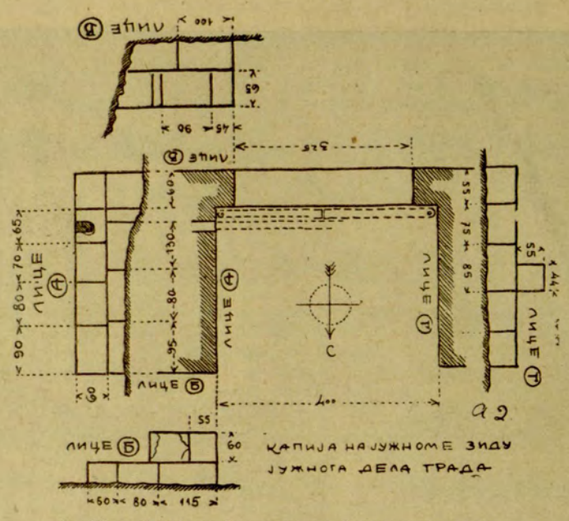
Сл. 3 — Остаци атриума цркве с/и од раскрснице.
L'atrium de l'église

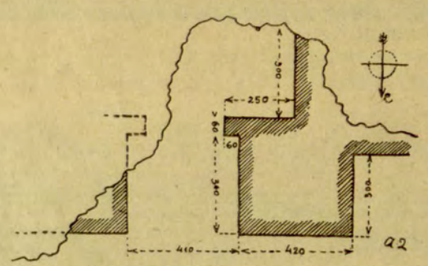
Сл. 4 — Откопавање „конфесија" цркве с/и од раскрснице.
„Confessio" — sout rrain de l'église.

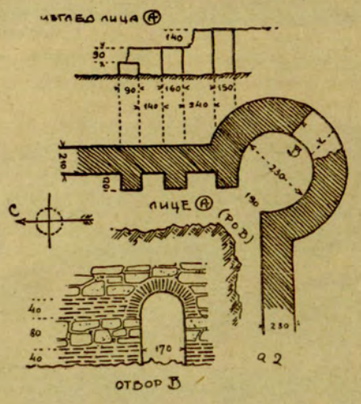
Сл. 15 — „Конфесије", гледаве са атриума. У средини улаз из ходника, S сл. 5.
Позади неоткопан део испод олтара цркве.
„Confessio" vu de l'atrium.

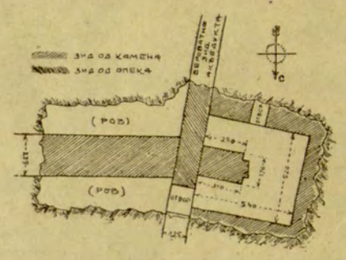
Сл 16 — Капија на јужноме зиду јужнога дела града.
La porte méridionale — extérieure.

Сл. 17 — Јужна капија средњега дела града.
La porte méridionale — intérieure.

Сл. 18 — Кула на ј/и углу јужнога дела града.
La tour a l'angle s/e.

Сл. 19 — Кула на ј/з углу јужнога дела града.
La tour a l'angle s/o.

Сл. 20 — Ступци портика на четири главне улице.
Les restes du portique.

ски локалитет. Брана је вероватно служила за добијање воденог пада за градске воденице или неке друге радионице. Зидови бране ове у Царичином граду и оне у Злати веома су солидно озидани, солидније него обимни зидови града. Они су скроз од опеке у врло добром малтеру. Дебљина зида је око 4 м, а висина се у Царичином граду очувала делимично око 3 м, док је висина бране у Злати преко 6 м.

Досада су откопане претежно јавне грађевине, јер је копано само на епископском делу града, на кружном тргу и главним улицама око њега, међутим у четвртима између ових улица и обимних зидова града, затим у предграђима, а нарочито у делу града северно од епископског (где се назиру испод земље читаве улице које као да су биле лепезасто распоређене (сл. 4) налазе се под земљом остаци зидова и темеља кућа за становање грађана. Откопавање ових делова било би од највећег интереса не само за урбанистичке студије распореда једне вароши и самог изгледа кућа, већ уопште за упознавање целог живота у таквом једном граду, јер је већина византиских вароши изменила свој изглед зиданем у доцнија времена, док је овде, иако у рушевинама, ипак сачуван неизмењени првобитни облик и распоред.

Ровови, који су на терену јужно од града отварани да би се пронашла некропола, или делови предграђа (suburbium-a), нису дали много података. Трагање за главном некрополом Царичиног града остало је засада без успеха. На испитаном терену пронађено је једно мање гробље са сасвим плитким гробовима, вероватно муслиманскога порекла. Много је важнији био налаз једног гроба у рушевинама неке усамљене грађевине, нешто севернije од „турскога гробља". Гроб широк пола метра, дуг 1,5 м, оријентисан у правцу и/з сав је био озидан каменим плочама и циглама. Развалељени зидови испод гроба леже на дубини од 1,4 м од садашњег нивоа. док су доње плоче, на којима је лежао костур, свега 0,6 м од садашњег нивоа. Покојникова глава је на западном крају гроба, тако да је он лицем био окренут истоку, руке су му биле на прсима прекрштене. Положај гроба у рушевинама јасно показује, да је покојник сахрањен на сасвим запустелим темељима неке рановизантиске грађевине. Оријентација и положај покојника, а нарочито облик гроба, много потсећају на словенске гробове у Далмацији из времена око године 800 (на сл. 3 код Z, и сл. 31).

Од предмета уметничког карактера нађени су, већ споменути, капители у рушевинама конфесија, они су припадали горњем делу цркве северо-источно од трга и сасвим су слични капителима из епископске базилике (сл. 32 и 33). Исти такви капители откопани су у рушевинама Немањине Богородичине цркве код Куршумлије.[3]) Сасвим слична два капитела пронашли су проф. Др. М. Васић и пок. архит. Коста Јовановић у Светој Петци Рударској, јужно од Лесковца.[4]) Исти облици, иста техничка обрада, чак и сасвим сличне димензије показују да су ове капителе радили мајстори из неког већег центра, можда из Ниша.

Од накита нађени су примерци од бронзе, доста скромни али добро очувани (сл. 35). У цркви северо-источно од трга пронађено је много одломака од коштаних чешљева (сл. 35). Сви су чешљеви били истог облика и скоро исте величине. Место на коме су нађени указује на могућност да су то литургични чешљеви. Примерци из Царичиног града не могу се упоредити са познатим солинским (сада у сплитском музеју) који је нађен на земљишту тамошњег епископијума; ови чешљеви највише личе на примерке т. зв. варварских чешљева.[5])

Новац пронађен ове године на Царичином граду већином је из VI века. Од старијих новаца најважнији је бронзани примерак Јулије Домне, ковани у Стобима (сл. 35). Новац Јулије Домне доста је излизан и на рубу изнад главе оштећен. На аверсу је попрсје царице у профилу на десно, натпис је сасвим читак: IVLIA AVGVSTA. На реверсу је приказана крилата Немеза-Ника, окренута на лево, са венцем у десници, натпис је: MVN STOB (municipium stobensium).Овај новац је знатан прилог стобској нумизматици. У науци постоји покушај тумачења да је кип Немезе на стобиском новцу репродукција неког типа исте богиње у стобском позоришту.[6]) Сасвим је слабо очуван један бронзани новац Требонијануса Гала (251—254). На аверсу се једва распознаје глава, окренута на десно и натпис: IMP CC VIE TREBON..., на реверсу назире се стојећа женска фигура између две животиње, као на костолачком новцу, натпис је нечитак. И ове кампање нађено је у Царичином граду највише Јустинијанових новаца. Три јако оштећена примерка су слична, сва три са попрсјем царевим у профилу и са истим натписом: DN IVSTINIANVS PP AVG, реверси се разликују, на најбоље очуваном примерку је убичајено велико М са четири крста, испод линије CON на трећем примерку само су три слова: А, К, Р, изнад средњег највећег слова мали крст. Сви су наведени примерци Јустинијановог новца из времена после априла 538 год. Добро је очувана једна бронза цара Маурикија. На аверсу попрсје владара en face, са круном, препендулијама, крстом у десници и мапом у левој руци. Од натписа је читка прва половина: DN MAVR C, на реверсу: М, изнад њега крст између доњих кракова Д, лево ANNO десно IV, под линијом CON, новац је из године 588—9. Најмлађа су два новца цара Фоке.

[3]) Д. Анастасијевић, Откопавање Немањине Св. Богородице код Куршумлије, Старинар, III сер., књ. 1, 1923, стр. 47, сл. 1.

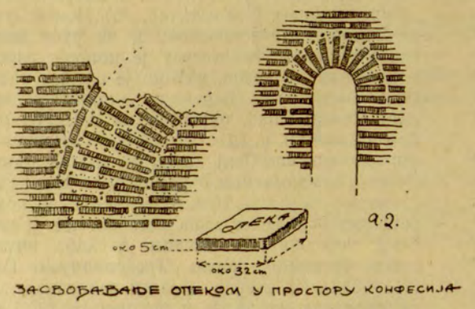
[4]) Др. М. Васић и Коста Јовановић, Извештај с археолошке екскурзије по Србији, доатак Старинару Н. реда год. IV, 1909, 31—33, сл. 18.

[5]) Cabrol—Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne, s. v. peigne, fig. 10 040, 5.

[6]) Годишњак Музеја Јужне Србије, I, стр. 25, сл. 28.

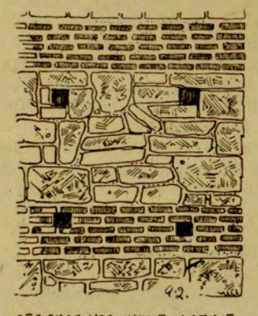

Сл. 21 — Део зида између средишњег и јужног дела града (код R на слици 4), са каналом водовода.
Les restes du mur en briques.

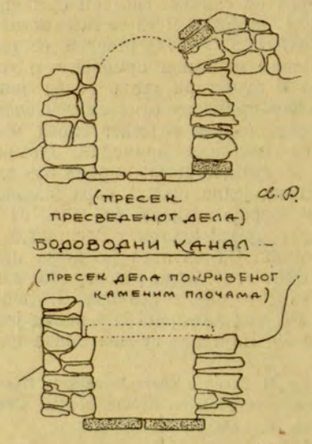
ЗАСВОЂАВАЊЕ ОПЕКОМ У ПРОСТОРУ КОНФЕСИЈА

Сл. 22 — Луци и сводови озидани опеком.
Les arcs et les voûtes en briques.

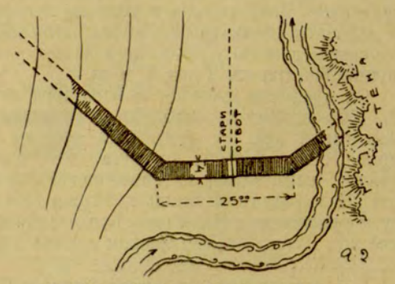

ДЕО ЗИДА КОД ЈУЖНЕ КАПИЈЕ ПО 5 РЕД ОПЕКА И 1-1.5 ПРИТЕСАНОТ КАМЕНА — ПОЈАЧАЊА „САНТРАЧИМА" ХРАСТОВИХ ГРЕДА

Сл. 23 — Зидање каменом и опеком у наизменични слојевима (Рупе су од дрвених греда).
Le mur en pierre et en briques.

Сл. 24 — Водоводни канал.
Le canal de l'aqueduc

Сл. 25 — Брана на Царичинској реци.
Le barrage sur la rivière.

На боље очуваном примерку на аверсу је попрсје en face. Фока је приказан са круном, укрштеним лоросом на прсима, у десној руци држи мапу, у левој крст, од натписа може се читати: DN FOCA и крај PERAUG (perpetuus augustus). На реверсу грубим словима исписано је: ANNO XXXXII, под линијом NICO. Новац је из 605—6. Још један Фокин новац истог облика из исте, никомидиске, ковнице је ова се може распознати по делимично очуваном реверсу (све сл. 34).

Од осталих металних предмета пронађено је доста алата, нешто оружја (сл. 39 и 41) и једна релативно добро очувана брава и два кључа (сл. 43). Та брава је израђена од гвожђа, са деловима „нитованим" један за други. На принципу је опруге, али јој је основна концепција као код доцнијих наших народских т. зв. „слепих кључанка". Т. ј. при откључавању се кључем не прилази споља директно кључаници, већ се кључ увлачи кроз један отвор прво унутра иза врата (код доцнијих наших народних увлачи се цела рука с кључем) и ту тек њима „слепо" напипа отвор саме кључанице на брави. Затим се шип ослобађа, не обртањем кључа, већ простим притиском зубаца кључних, а сигурност је у положају и распореду зубаца. Нађен је кључ са два и са три зупца који су различито распоређени. Кључеви су од кованог гвожђа.

Нађен је један камени суд, левкаст изнутра, вероватно за дробљење или млевење или за што слично (сл. 45). Најзад, нађено је много поломљених судова од печене глине као и делова стаклених чашица и мањих комада равног стакла, вероватно прозорског (сл. 47).

Ни ове године, као ни ранијих година, приликом откопавања није пронађен ни један натпис, који би помогао да се идентификује овај лаколитет, да се утврди његово име или бар да се шта било ближе сазна о његовим становницима. Што не би требало да чуди кад се зна да је у овим провинцијским крајевима империје већ после времена од око 250 год. наше ере стање било такво да је било све мање писмених људи те да је било и све мање натписа уопште (од ретких писаних споменика из наших крајева истиче се само један миљоказ из времена цара Константина и један натпис из времена Јустинијана, нађен у околини Прибојпоља — подаци по др. Р. Марићу).

Царичин град претставља ризницу драгоцених података за историју Јустинијанске византиске цивилне и црквене архитектуре, као и за историју великих архитектонских целина у касној антици и раном средњем веку уопште. Сплет свих урбанистичких решења у једном утврђеном граду са централним трговима, правилно регулисаним улицама, са водоводом и канализацијом, јединствено је очуван у Царичином граду. Градски план Царичина града претставља пример развијеног типа регулисане основе, која се формирала постепено од II и III века наше ере. Улице са портицима код нас се јављају већ крајем II или почетком III века у Виминацијуму.[7]) Знатно су касније сличне улице у Стобима из прелазних година између IV и V века. У Царичином граду кардо и декуманус, који се укрштају на тргу, имали су скроз портике. Конструкција уличних портика са ступцима од опека, у Царичином граду, спада у низ византиских портика какви су очувани у Ефесу, Аркадиани, Цариграду, Солуну и Стобима.[8]) Портици у Царичином граду најмлађи су, али показују најразвијеније облике.

Регулациони план Царичиног града по своме типу не разликује се много од већ познатих планова утврђених провинцијских градова касног римског царства. Градски бедеми по конструкцији и димензијама најсличнији су Хисарској тврђави код Пловдива из Јустинијановог доба.[9]) И трг кружног облика има типичну основу познату у римским провинцијским градовима. Тај тип у градовима у унутрашњости јавља се већ од I века н. е., на пр. у Гераси у источној Јорданији[10]). О полукружним или потковичастим завршетцима главних улица, са малим отвором на градском бедему, какав се јавља и у Царичином граду, дао је низ важних података Е. Дигве.[11])

За један важан проблем, а то је проучавање старе словенске и српске прошлости, није засада нађено обилнијег материјала, мада је нарочито за њим трагано. Наиме, зна се да је свај византиски град опустео по доласку Словена у ове крајеве. Он затим није обнављан нити је продужио живот као што је то био случај са Београдом, Нишем, Скопљем и толиким другим мањим градовима, већ је утонуо у рушевине и зарастао у вегетацију. На неким местима, међу откопаним старим византиским зидовима озиданим каменом у малтеру, нађене су преграде и адаптације, озидане истим старим каменом, али не малтером, већ блатом — то су скромне кућице нових досељеника — Словена. У близини тих једноставних станова, нађена је и примитивна словенска керамика, која се јасно разликује од танке и фине византиске својом грубошћу и дебљином, као и типичном урезаном, таласастом линијом.

Нађено је посуђе са ниским вратом, са широким отвором, без задебљаног профила на ивици и без ушију, са малим дршкама кроз које је провлачен повраз. Таласасти орнаменат угребен је грубим чешљем, споља на горњем делу облине и изнутра на врату испод самог руба. По облицима, а највише по датирању целог налазишта и по осталим предметима у

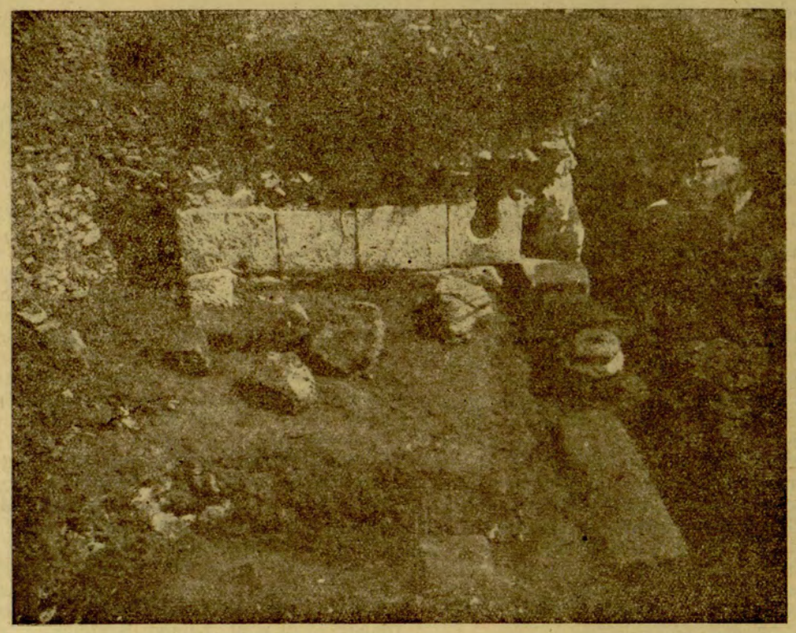
[7]) M. Vasić, Funde in Serbien, Archäolog. Anzeiger, 1905. 2, 102–109.

[8]) E. Kitzinger, A survey of the early chrisian town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers, 3, Cambridge, Mass., 1946, 83–154.

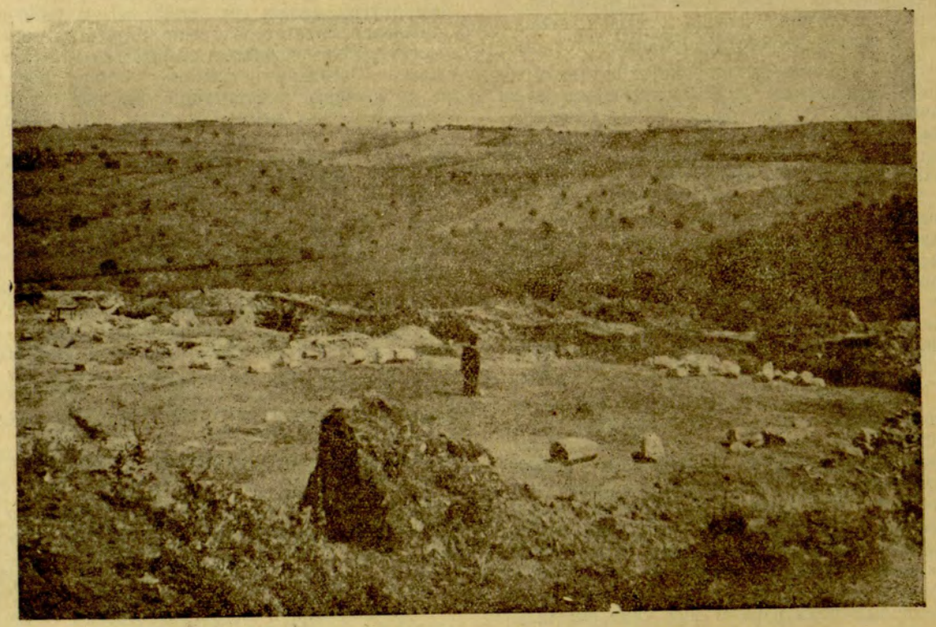
[9]) Известија на Бълг. археол. инст. II, 1. 1911, 19–146.

[10]) M. Rostovtzeff, Geselschaft und Wirtschaft im römischen Keiserreich, 1, 220–221, 234, n. 6.

[11]) E. Dyggve, Das Laphrion der Tempelbezirk von Kalydon, Kobenhavn, 1948, 274–275. sl. 262.

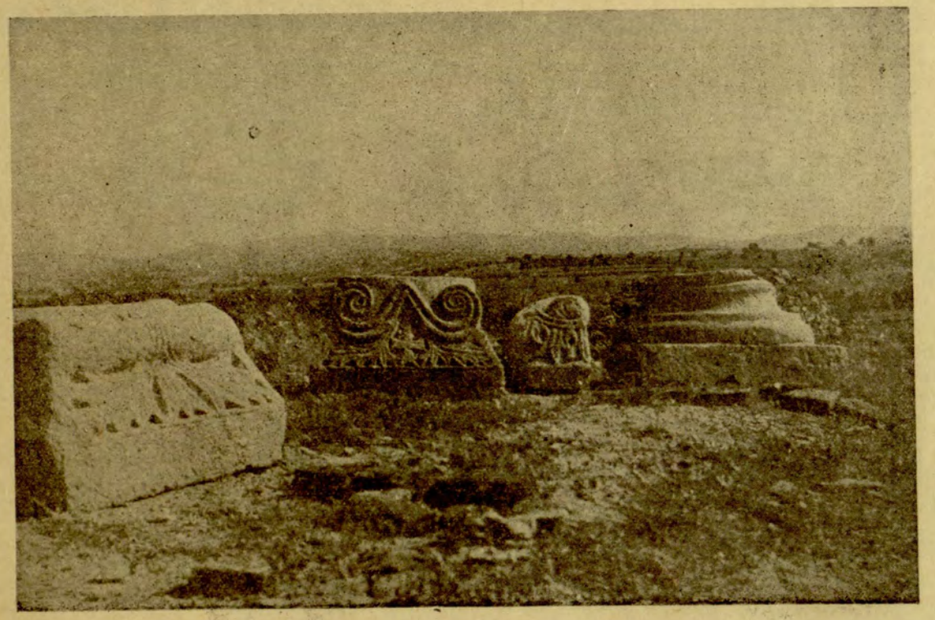
Сл. 26 — Капија на јужноме зиду јужвога дела града.
La porte méridionale — extérieure.

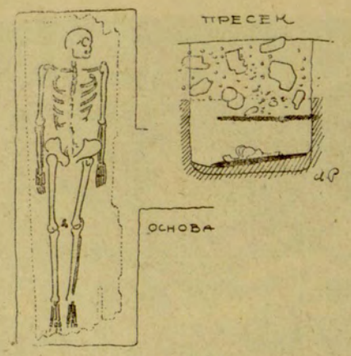
Сл. 27 — Кружна раскрсница.
Rond point.

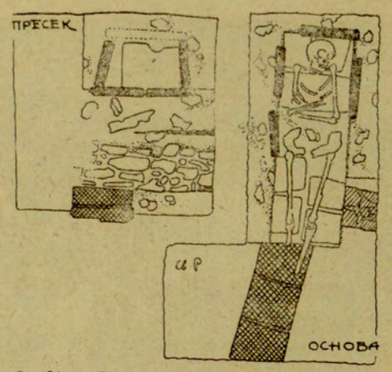
Сл. 28 — Северна улица, гледана са с/и.
La rue septentrionale.

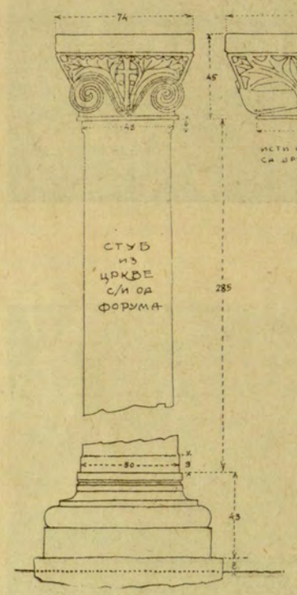
Сл. 29 — Капители у атриуму цркве с/и од раскрснице.
Les chapiteaux trouvés dans l'atrium de l'église.

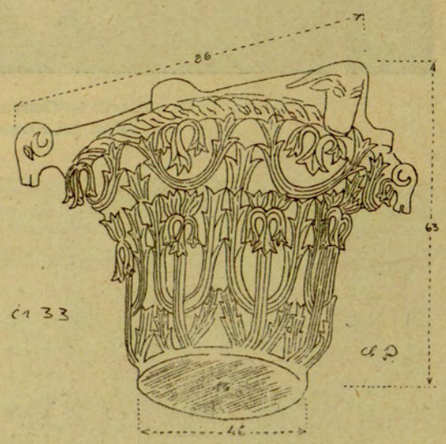
Сл. 30 — Гроб на „Турском гробљу".
Une tombe.

Сл. 31 — Гроб у рушевинама неке византиске. зграде
Une tombe

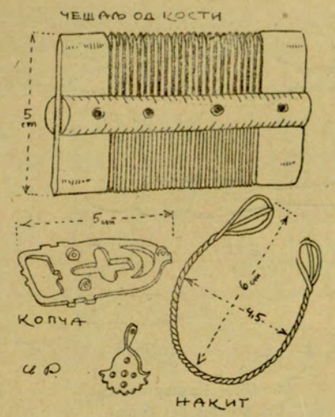
Сл 32 — Стубови из цркве с/и од раскрснице.
Les colonnes de l'église.

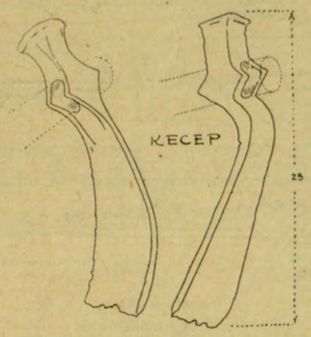
Сл. 33 — Капители из базилике у епископском делу града.
Chapiteaux de la basilique épiscopale.

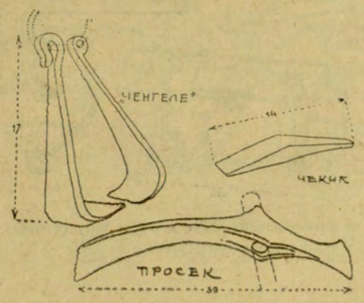
Сл. 34 — Новац нађен у Царичином граду — 1947 год.
La monnaie trouvée à Caričin Grad.

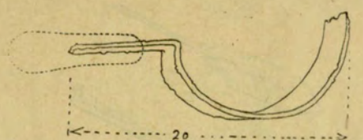
Сл. 35 — Накит и чешаљ.
Bijoux et peigne.

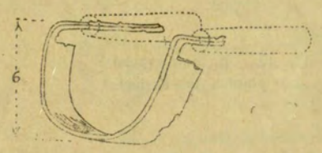

Сл. 36 — Зидарски алат.
Les outils des maçons

Сл. 37 — Зидарски алат.
Les outils des maçons.

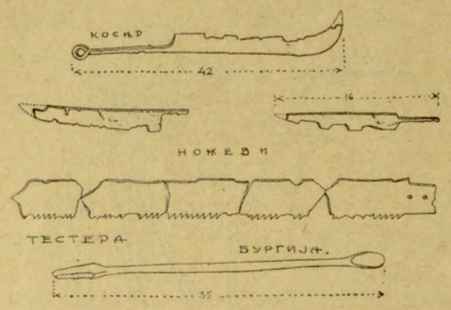

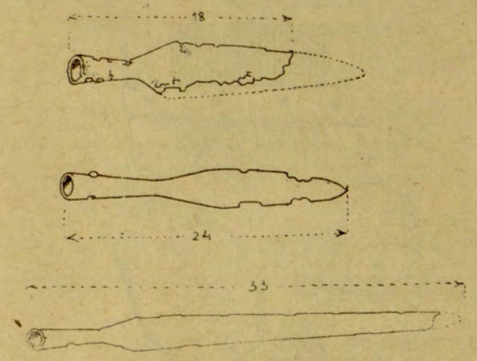
Сл. 38 — Дрв дељски алат.
Les outils des charpentiers.

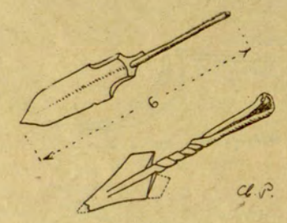
Сл. 39 — Мачеви.
Les épées.

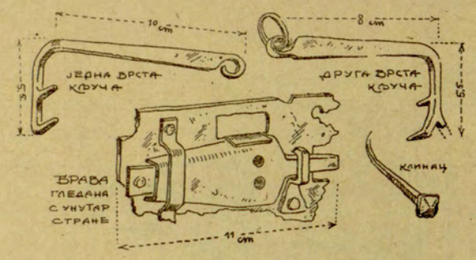
Сл. 40 — Алат.
Les outils.

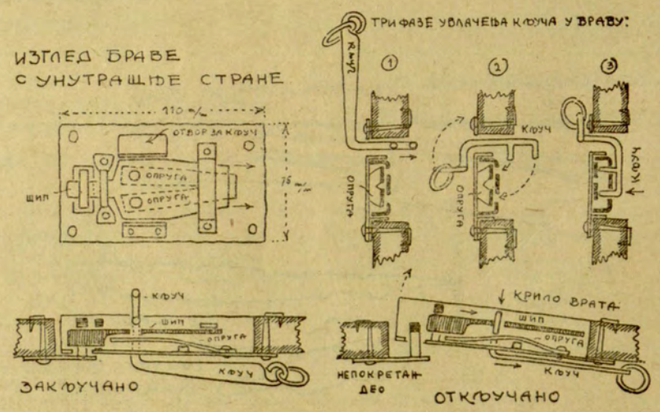
Сл 41 — Врхови копаља.
Les pointes des lances.

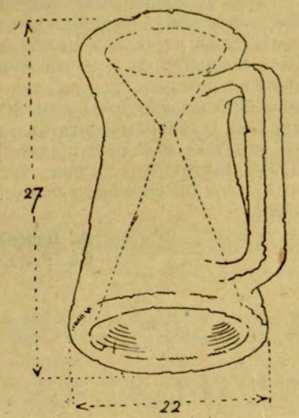
Сл. 42 — Врхови стрела.
Les pointes des flèches.

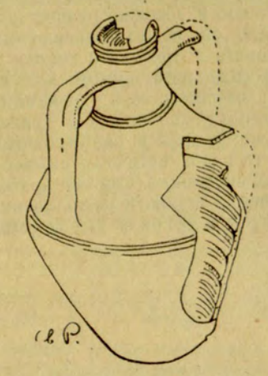
Сл. 43 — Брава нађена уз северну улицу (изглед).
La serrure et les clées.

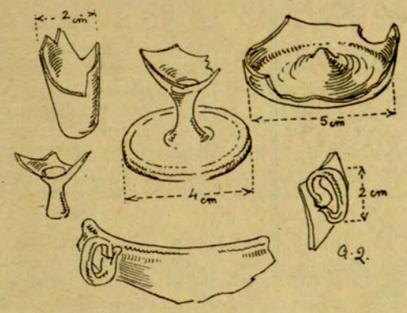
Сл. 44 — Брава нађена уз северну улицу (функционисање).
Le fonctionnement de la serrure.

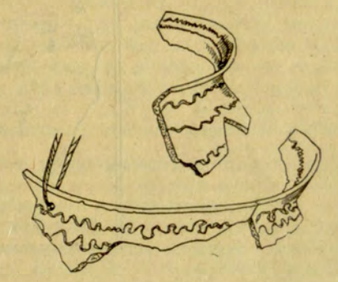
Сл. 45 — Камени суд.
Le recipient en pierre.

Сл. 46 — Суд од финије керамике.
La poterie fine.

Сл. 47 — Делови стаклених чаша.
Les verres cassés.

Сл. 48 — Словенска керамика.
Les fragments de la poterie slave.

њему ова словенска керамика спадала би у почетак VII века у групу т. зв. предградишне грнчарије (сл. 48).

*

Царичин град није стајао усамљен усред поља и околних брежуљака. Свуда око њега виде се остаци других византиских локалитета. Највећи је т. зв. „Горње Градиште", јужно од села Свињарице, данас све обрасло у вегетацију. Сакицол и Св. Илија, северно и источно од града, имале су цркве опасане зидом утврђења. Нешто даље од Св. Илије има старих темеља, а крај последњих кућа села Свињарице сељаци су сами рашчистили зидове једне велике тробродне базилике. О овим објектима, као и још неким другим сличним остацима у целоме крају Јабланице и Пусте Реке, некадање Немањине „Глубочице", биће речи засебно.

Овогодишња откопавања нису дала само наведене резултате, она су истовремено припремила предуслове за даљи рад. Идуће кампање требало би у првом реду: 1) откопати олтарски део цркве северо-источно од кружног раскршћа; 2) открити цели простор северно и јужно од источних врата и 3) откопати главну зграду јужнога дела града која се налази у његовом северо-западном углу. Откривањем ове зграде можда би се објаснило зашто је град подељен на два дела. Ови радови дали би нове важне податке који би помогли да се реши загонетка Царичина града. Но пре сваког почетка нове кампање било би неопходно потребно да се осигурају одговарајућа техничка средства. Откопавања би се могла наставити

само под једним условом, да се набави довољно вагонета и шина индустриске жељезничке пруге као и довољно ручних колица. Сем тога требало би решити правно питање својине земљишта и прибавити дозволу за откопавање и на садашњим њивама које су усред града као и на ливадама и утринама око самога града. Најзад, као најпреча дужност целе наше генерације, која је ово откопавање отпочела и која га врши, истиче се питање заштите откопаних споменика. Сви ови археолошки објекти не могу се оставити разголићени и незаштићени, јер док су били под земљом до њих није допирала смена разорних сила: воде, мраза и сунца. Овако откривене постепено ће се издробити у прах. Камен стубова и капитела слабог је квалитета и трошан, да и не говоримо о потреби заштите мозаика, подова итд. Горње стране откопаних зидова требало би осигурати лако армираним бетонским заштитама, а изнад мозаика и капитела израдити кровове. Требало би такође поставити сталног чувара на самом терену који би спречавао одношење камена и опеке.

А. Дероко
Св. Радојчић

Сл. 49 – Траса водовода
L'aqueduc.

Les fouilles archéologiques de Caričin Grad en 1947

Ayant décidé de reprendre les fouilles de Caričin Grad en 1947, l'Institut archéologique de l'Académie serbe des Sciences en a confié l'exécution aux professeurs A. Deroko et Sv. Radojčić. Les travaux ont duré 26 jours, du 5 au 30 août.

Dès 1937 le professeur Petković avait entrepris les fouilles de cette ancienne cité byzantine, située près de Leskovac, dans la Serbie du Sud, pour les poursuivre en 1938, 1939 et 1940. Les fouilles de 1947 ne devaient être qu'une continuation des travaux précédents.

Cependant, sept années s'étant écoulées depuis les dernières fouilles, en plus de la guerre, on ne pouvait plus compter sur les instruments, outils et moyens de transport dont on disposait auparavant. Les nouveaux travaux ont donc été entrepris avec des moyens très réduits, c'est-à-dire deux wagonnets et quatre brouettes, moyens tellement insuffisants qu'il a bientôt fallu recourir à l'aide de dix charriots trainés par des boeufs. Des 15 hommes employés au début, le chiffre est bientôt monté à 135 ouvriers travaillant à la pioche et à la bêche.

Les contours de la ville ont à nouveau été explorés en premier lieu afin de bien en délimiter l'extension entière. On en a déduit que la ville se composait des parties principales suivantes: le quartier épiscopal placé dans une enceinte de forme polygonale, sur le point le plus élevé du plateau; à l'est du quartier épiscopal se trouvait la partie centrale de la ville, étendue en direction du nord-sud et entourée de ses propres murs. (Cette dernière partie de la ville comprenant deux rues principales, bordées de portiques, se croisant à angle droit sur un rond point). A cette partie de la ville succédait au sud un autre quartier, entouré, lui-aussi, de murs de protection. Au-delà de tous ces murs d'enceinte, tout autour de la ville, se trouvaient les suburbs. L'examen de la photographie prise par avion, ainsi que le croquis des lieux, permettront de mieux se rendre compte de la disposition.

La ville entière s'élevait sur une colline bordée de deux petites rivières. Sur celle qui est à l'est de la ville, les restes d'un grand barrage de maçonnerie en briques ont été découverts, qui devait servir à actionner les moulins à eau ou autres dispositifs similaires. Un aqueduc long de 10 Kms amenait à la ville l'eau potable des montagnes voisines, situées à l'ouest de la cité. Ses quelques dernières centaines de mètres constituaient une légère montée vers la hauteur du plateau épiscopal. Il est fort probable que l'eau de cet aqueduc alimentait aussi le fossé de défense au pied du mur méridional d'enceinte. Plus loin, du côté sud, la ville avait encore une autre ligne de défense.

Les travaux entrepris précédemment par le professeur Petković ont été poursuivis dans la ville même:

1) Ont été déblayés, en partant du rond point, la rue du nord pour une longueur d'environ 20 mètres;

2) Dans la partie est de la même rue, a continué à être mis à jour la partie souterraine (confessio) d'une basilique à trois nefs, dont l'étage supérieur s'est écroulé à travers les voûtes en berceau, effondrées. On y a découvert les fûts des colonnes et des 6 chapiteaux ornés de feuilles d'acanthe. Ces décombres contenaient les restes de la mosaique en pierre du pavement, ainsi que de petits cubes en verre de la mosaique et des fragments des fresques dont les murs étaient ornés. La façade ouest de l'atrium de la basilique donnait sur la rue septentrionale de la ville.

3) Tout le côté septentrional de la rue orientale, bordé de portiques avec des piliers maçonnés en briques, ainsi que la »porte« qui se trouvait au bout de cette rue, ont également été dégagés. Cependant, au lieu d'y rencontrer un passage conduisant à travers le mur d'enceinte, on n'y a rencontré qu'un grand mur aveugle, en forme d'hémicycle, sans ancune ouverture.

4) Ont également été mis à jour les deux angles extrêmes de la ville méridionale, ainsi qu'une porte dans le mur entre eux. L'angle S—E se termine par une tour ronde, tandis que celui du S—OU se termine par une tour rectangulaire d'un schema quelque peu compliqué. C'est à cet endroit que l'aqueduc traversait les murs de la ville.

Les restes d'une porte semblable à celle découverte par le professeur Petković au bout de la rue sud, ont été mis à jour au milieu du mur oriental. Pour atteindre les restes encore solides des murs, on a été obligé de creuser à cet endroit jusqu'à une profondeur allant à près de cinq mètres. Mêmes difficultés du côté de la porte orientale et du souterrain de la basilique au N—E du rond point, des travaux en profondeur étant nécessaires là-aussi.

Cependant, nulle part on n'a trouvé d'inscriptions quoi que l'on ait, dans ce but, également ouvert plusieurs tombes du côté sud, au-delà des murs.

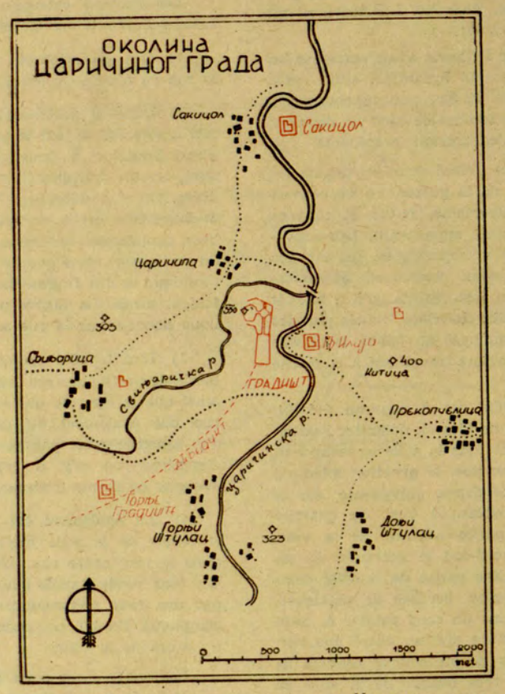
Parmi les objets excavés on peut citer quelques pièces de monnaie datant du VI siècle (des empereurs Mauricius, Justinien et Focas), ainsi qu'une pièce de

monnaie de la ville de Stobi; quelques armes (deux épées, des pointes de lance et des flèches); des outils (pioches, scies, marteaux. etc.)... Une petite serrure en fer et deux clefs constituent une trouvaille particulièrement intéressante. La serrure étant actionnée par un ressort, le secret de la clef consiste en la hauteur et la disposition des crans.

Parmi la grande quantité de débris de poterie de tous genres, ont également éte découverts quelques spécimens de provenance slave, tandis que parmi les murs byzantins on voit aussi la trace de la maçonnerie slave (l'ancien matériel lié à l'argile au lieu de mortier).

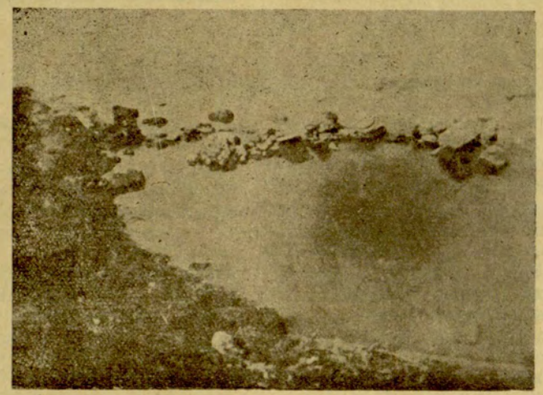
Les objets découverts ont été transportés à Belgrade en 1947, mais rien n'a malheureusement pu être fait pour la conservation des murailles mises à nu, le matériel nécessaire à cet effet n'ayant pas été prévu en temps voulu. Ce n'est que l'année suivante que l'Institut pour la conservation des Monuments Historiques a entrepris cette tâche.

A. Deroko
Sv. Radojčić

Сл. 50 — Остали локалитети у окол-ни Царичиног града.
Les environs de Caričin Grad.

Ископавање на Орашју
Претходни извештај о радовима у 1947 години

Сл. 1 — Остаци римске грађевине
Restes de construction romaine

У оквиру систематског проучавања Србије Археолошки институт Српске академије наука у плану свог рада за 1947 годину био је предвидео ископавања на локалитету „Орашје" код железничке станице Дубравица зато што се претпостављало да се на овом месту могу наћи, једни изнад других, културни остаци од преисторијског доба па до најновијег времена пошто су већ раније на терену на коме се локализује римски муниципијум Аурелијум Августум Маргум била констатована два преисторијска налазишта истог типа и из истог времена из којега је и насеље на Жутом Брду (1). Руковођење овим радовима било је поверено потписанима који су, по заједничком договору, посао поделили тако да је Борђе Мано-Зиси гребало да испитује средњевековне, Растислав Марић античке а Милутин Гарашанин преисторијске остатке. Ископавања су вршена од 19 септембра до 4 октобра са просечно 40 радника и о њима потписани овде дају претходан извештај. На овим радовима су учествовали Г. Орлов и Н. Бошковић, професори из Пожаревца.

За рад је био изабран терен на десној обали Мораве на коме су се, судећи по профилу и случајним наласцима на обали и у самој реци, налазили остатци велике римске грађевине дебелих камених зидова изнад које је било насеље из средњег века док се испод ње налазио преисторијски слој, дакле баш оно што се претпостављало да ће бити на овом месту. (сл. 1, 2) На томе месту начињена су три рова (I, II и III) али како се претпостављало да, због остатака грађевине, овде неће бити лако доћи до преисторијског слоја и испитати га како ваља, то је, нешто западније, на терену без видних остатака зидова, изабран ужи појас, такође на обали Мораве, за испитивање преисторијског насеља (ров IV; сл. 3—5). Пошто због великог пространства испитиваног терена није било могуће да једно исто лице прати ток радова у одређеном слоју у сва четири рова, то су се потписани распоредили тако да је Гарашанин руководио радовима на испитивању терена са преисторијским остацима (ров IV), Мано-Зиси на већем делу терена са остацима римске грађевине (ров I и II) док је Марић испитивао мањи део терена са остацима римске грађевине између ровова II и IV (ров III). (3) Разуме се само по себи да је сарадња била врло присна и да су се потписани стално саветовали о свим појавама на које би наишли грудећи се увек да их заједнички и објасне, али како су се извесне појаве могле објашњавати полазећи од различитих претпоставки,

Сл. 2 — Профил културног слоја у рову II
Profil de la couche archéologique dans la tranchée III

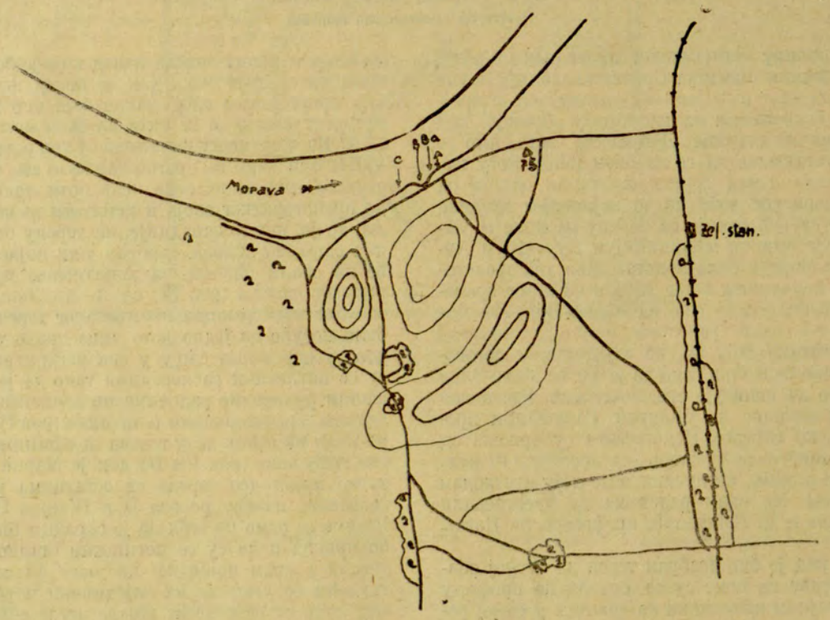

Сл. 3 — Профил културног слоја са укопаним рововима: лево ровови I, II, и III, десно ров IV
Profil de la couche archéologique avec à gauche, les tranchées I, II, et III, à droite la tranchée IV

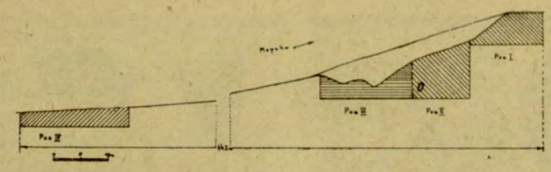
потписани су, као што ће се на неколико места овог извештаја видети, у случају да се негде не би сложили, регистровали мишљење сваког понаособ заједно с разлозима којима је оно поткрепљено.

Радећи овако у сва четири рова прошло се кроз временски исте слојеве али са различитим културним садржајем. Здравица је достигнута у рову IV (на целој површини) и у сонди рова III док су у друга два рова радови обустављени на мањој дубини због остатака грађевина. Приликом ових радова прикупљен је обилан материјал и учињена многа запажања на основу чега се може рећи следеће о животу на овом месту.

На месту ископавања налазно се, првобитно, брежуљак од леса који се благом падином спуштао у правцу југозапада што се види по висинским разликама здравице у разним рововима. Најнижа тачка, ▽ 5,60 (4), наиме, налази се на западном крају рова IV док је највиша на ▽ 4,69 у сонди рова III, око 80 метара далеко од најниже тачке. У ствари најнижа тачка у рову IV је речни шљунак који се, у том рову, налази испод леса који чини слој различите дебљине (око 50 см), а на месту на коме

Сл. 4 — Скица терена на коме се налазе остаци старих насеља — Croquis du terrain archéologique

Сл. 5 — Распоред ровова — Situation des tranchées

почиње тај лес. На здравици се налазе, један изнад другог, три културна слоја јасно одвојена својом бојом и садржином (сл. 2 и 3). Најнижи слој састоји се од влажне, лепљиве тврде земље црне боје од остатака органских материја у којој су, при дну, преисториски а при врху римски предмети. Изнад њега се, у рову IV и западном делу рова III, налази слој шљунка, негде чист, жуте боје а негде сивонепељасте боје измешан са рбинама римског земљаног посуђа, и. у рововима I и II као и у источном делу рова III остатци једне велике римске грађевине. Непосредно над овим слојем земља је сива, измешана са рушевинама грађевина сграђених од набоја, ћерпича, земље, и у њој се налазе, једно изнад другог, зидови и подови, огњишта, гробови, јаме.

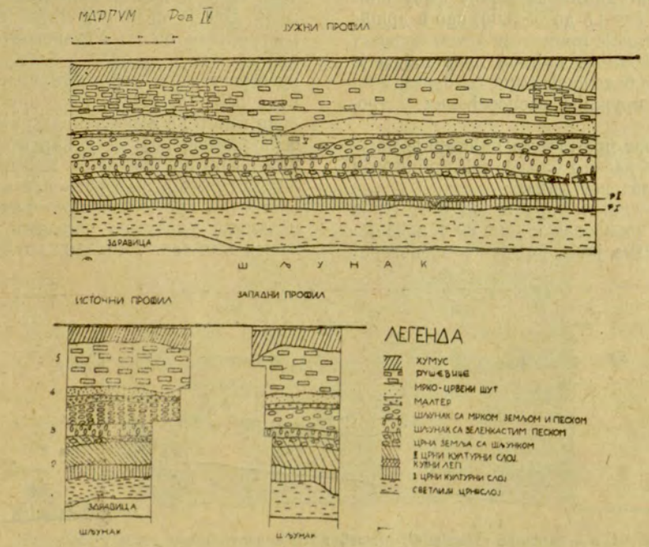
Најнижи културни слој садржи преисториске и, делом, римске остатке. Он је испитан у рову IV и у једној сонди рова III.

Слој црне, тврде и влажне земље у рову IV дебео је 2 метра и у њему се, према боји и садржају, јасно разликују три културна слоја.

Најнижи је слој сиве, јако тврде и набијене земље, иначе доста влажне. Овај слој спуштао се у правцу од истока ка западу до ▽ 5,60. У њему је нађено керамичког материјала карактеристичног за млађу фазу винчанске културе (▽ 6,50 до ▽ 3,00): карактеристичне су зделе са цилиндричним вратом и косим, оштро издвојеним раменом као и фрагменти биконичних здела какве се у Винчи јављају на крају ове фазе. Поред тога откопани су и фрагменти статуета које одговарају истом периоду. На ▽ 4,48 откривен је један комадић метала. Значајна је и чињеница да су на разним тачкама овог рова као и на разним дубинама овог слоја нађени фрагменти старчевачке керамике: примерци грубе керамике Кереш-типа и један комад лоптастог суда са малом цилиндричном ногом, црвене боје (сл. 7 бр. 1-3, 5, 8, 9, 11).

Пошто у овом слоју нема остатака грађевина а у њему се налазе и објекти разних епоха, изгледало би да је у питању један нивелациони слој нанет пре стварања првог преисториског насеља.

Непосредно над овим слојем установљен је хоризонат који допире до ▽ 4,90. У овом слоју, у западном делу рова, нашло се на гомилу лепа чија је доња површина лежала на ▽ 4,37. При рашчишћавању ове гомиле јасно се показало да је овде у питању угао куће. Глачање око гомиле лепо је показало границу куће која се издвајала границом земље са траговима лепа од црне земље без оваквих трагова. Показало се да је целу кућу однела већ раније Морава и да је од ње сачуван само овај угао (сл. 8, 9).

Сл. 6 — Профил културног слоја у рову IV — Profil de la tranchée IV

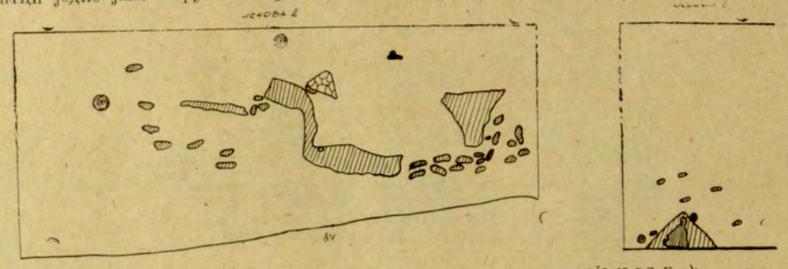

Сл. 7 — Керамика преисторијског доба. Ров IV: 1—3, 8, 9, 11 из најнижег дела слоја; 6 слој винчанске куће; 10, 13 слој жутобрдске куће; 4 горњи део преисторијског слоја. Ров III: 7, 14, 15.
Céramique de l'époque préhistorique. Tranchée IV: No. 1—3, 8, 9, 11 de la partie inférieure de la couche; No 6 couche de la maison de Vinča; No. 10, 13, couche de la maison de Žuto Brdo; No 4 partie supérieure de la couche préhistorique. Tranchée III: No 7, 14, 15.

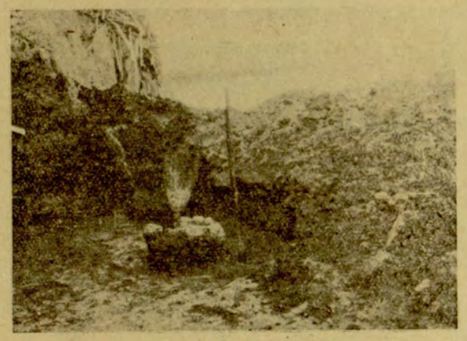
Међу фрагментима керамике из овог слоја падају у очи примерци здела са типичним ободом карактеристичним за млађу фазу винчанске културе (▽ 6,5 до ▽ 3,00) као и дршке рожастог облика које припадају истом периоду (сл. 7 бр. 6). У самом кућном лепу нађен је један фрагменат баденског типа са орнаментима удубљених кружића распоређених у троугао.

Овај хоризонат претставља најстарије насеље. У време тога насеља била је већ у употреби и керамика баденског типа.

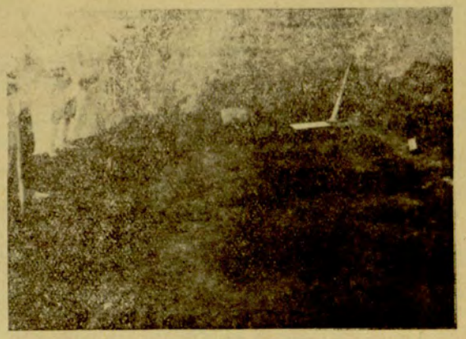
Око педесет сантиметара изнад овог слоја налази се нови хоризонат у коме су такође нађени остатци једне јако порушене преисторијске куће чији су зидови били од плетера облепљеног лепом. Овај леп спуштао се до ▽ 4,16. Овде је нађено неколико компактних комада док је цела површина била покривена растреситим лепом. Установљени су и трагови два коца који су били дебели 20 см. У простору ограниченом лепом откривена је јако оштећена пећ (сл. 10). У простору куће нађено је врло много керамичког материјала. Поред грубе керамике која се у карактеру слаже са оном из претходног слоја, нађени су у већој количини украшени фрагменти посуђа жутобрдског типа као и неколико фрагмената грубље керамике украшене урезаним ромбичним орнаментима (сл. 7 бр. 10, 13). Ова керамичка

Сл. 8 — Основе старијег (I) и млађег (II) преисторијског слоја у рову IV.
Plan des niveaux d'habitation (I, II) de l'époque préhistorique dans la tranchée IV.

Сл. 9 — Угао преисторијске куће на V 4,90
Angle d'une maison préhistorique (V 4,90)

Сл. 10 — Преисторијска кућа на V 4,16
Maison préhistorique (V 4,16)

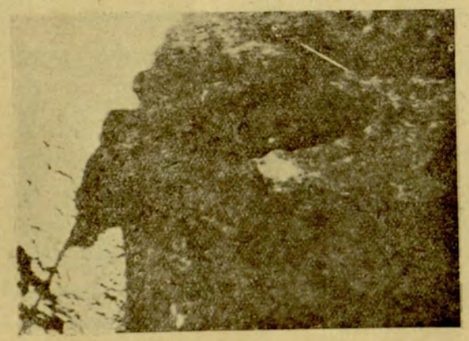
група честа је у баденској култури која се обично датира у ранобронзано доба (5). У толико је интересантнија њена појава у заједници са жутобрдском керамиком. Изван саме куће, поред веће гомиле лепа, нађен је један већи фрагментован суд, укопан у земљу у извртнутом положају (сл. 11). У њему је било фрагмената керамике међу којима их је такође било баденског типа као и комада бронзаног лима који се толико распао да се облик предмета није могао установити. На површини целог рова, ван куће, у истом хоризонту нађен је потпуно одговарајући материјал. Од значајнијих налаза ваља споменути један фрагментовани камени калуп за келт сличан келту из Корбова (6) као и једну бронзану иглу.

На мали временски размак између овог и претходног хоризонта указује ванредно мала стратиграфска разлика између дна жутобрдског хоризонта и нивоа млађе фазе винчанске културе као и чињеница да се извесне керамичке врсте (груба сиво-жута керамика и извесни баденски типови) појављују и у жутобрдском хоризонту, па и у самој жутобрдској кући.

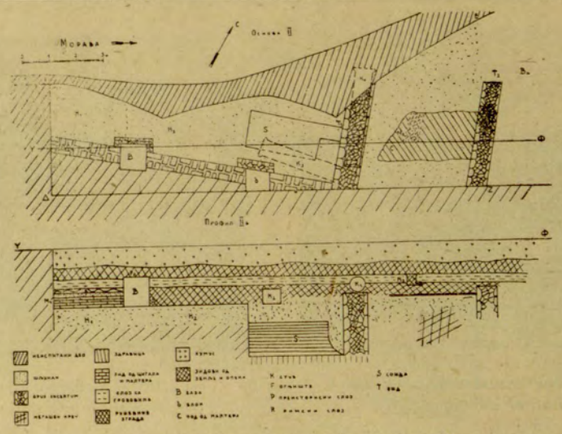
Највиши део слоја црне земље који лежи непосредно на здравици помешан је са шљунком и дебљина тог мешовитог слоја износи 30 см. У овом слоју нађено је фрагмената римске керамике која одговара оној из следећег слоја. Исто тако нађено је и фрагмената сиве римско-сарматске керамике. Откопан је и један комад обода суда рађеног слободном руком са косим канелурама какви се сматрају типичним за халштатско доба који је могао случајно доспети у овај ниво. Значајна је чињеница да овај слој садржи веома мало материјала у односу на ниже и више слојеве и да у њему нема остатака грађевина. Све би то показивало да он претставља једну епоху када живота на овом делу терена није било. Вероватно одговара најнижем римском слоју у роововима I, II и III.

Овај слој већ припада римском периоду, али изгледа да у ово време на томе делу терена није било насеља.

Преисториски слој у рову III (S на профилу сл. 12) откривен је на малој површини, у сонди која је имала нешто више од 4 м² (сл. 13). Он је дебео 1,23 до 1,24 м., и, колико се по сонди могло видети, равне површине. Слој није поремећен иако су, у римско доба, кроз њега постављени темељи неке велике грађевине јер су на дну само преисториски, старији, објекти а на површини млађи, римски. Слој се састоји из масне, тврде, лепљиве и влажне земље црне боје сличне земљи у преисториском слоју рова IV и у њему није било никаквих

Сл. 11 — Преисторијски суд „in situ"
Vase préhistorique „in situ"

Сл. 12 — Профил римског слоја у рову III
Profil de la tranchée III (couche romaine)

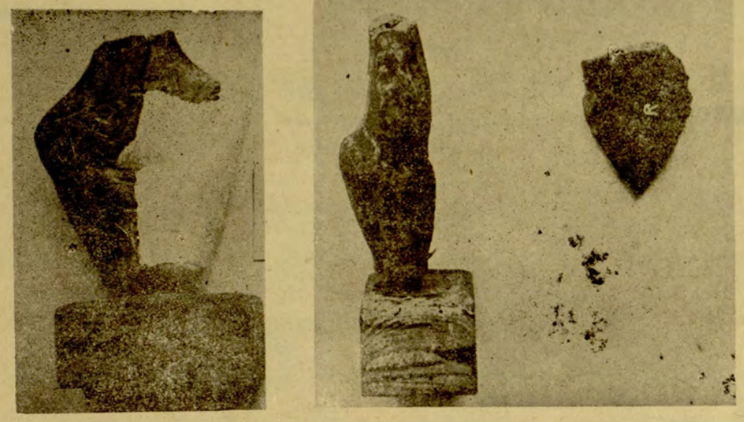
остатака грађевина. При дну су нађене рбине посуђа од земље које није било рађено на витлу (црно-сиви букеро и обична груба керамика), животињске кости, љуштуре слатководних шкољки, угљевље, ситни комадићи бакарног оксида, комад згуре од неког метала, комадић гвожђа лучно савијен (део лука фибуле?) као и комад камена који би, можда, био део чела каменог чекића чији се облик не може одредити. Букеро керамика (комади плитких здела и комад неке биконичне вазе (сл. 7 бр. 7, 15) је без икаквих украса док на једном комаду грубе керамике имамо траку састављену од три паралелне урезане линије а на другом једном комаду ове врсте пластичан орнаменат у облику врпце (сл. 7 бр. 12). Унутрашњост суда од којега овај комад потиче била је, пре печења, глађена чешљастим алатом судећи по траговима који су остали (сл. 14). Осим комађа судова у сонди су, на средини слоја црне земље, нађени комадићи статуете од печене земље која је могла бити реконструисана. Статуета је пљосната и спреда украшена урезаним орнаментом који потсећа на меандар и ти су урези испуњени масом црвене боје (сл. 14).

Слој у коме се налазе само преисториски објекти дебео је око 0,70 м. (допире до ▽ 4,00 м.) па се онда остатци преисториског насеља почињу мешати са римским предметима (комад опеке, комад малтера са неког зида, рбине земљаног посуђа, комад камене лопте) који, у колико се иде навише, бивају све чешћи тако да близу површине слоја црне земље уопште нема преисториског материјала. Међу фрагментима посуђа има комадића тера сигилате и судова грубе израде за свакодневну употребу међу којима се налази и неколико комада посуђа од беле кречне земље. На два комада судова ове друге групе са сјајном сивом превлаком која није чврсто везана за површину суда те се скида сачувани су делови натписа угребених пре печења (превлака испуњава угребене линије) пошто су на оба комада сачуване линије које својим распоредом необично потсећају на латинска слова (сл. 15 бр. 5).

Иако малобројан, материјал из сонде ипак пружа извесне податке за датирање насеља из којега потиче јер за неке појаве у њему имамо аналогије у Винчи на основу којих се може рећи да ови наласци одговарају сродном материјалу у најмлађим насељима у Винчи. То нарочито важи за статуету пошто се фигуре са пљоснатим телом у Винчи јављају на ▽ 4,7 али су редовна појава тек од ▽ 3,9 и све су чешће

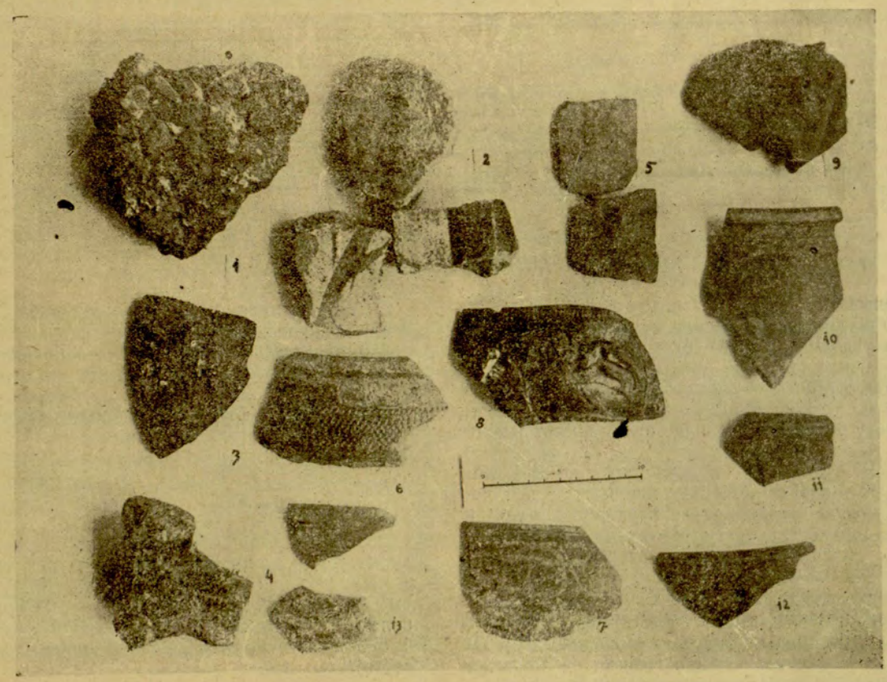

Сл. 13 — Сонда у рову III
Sonde dans la tranchée III

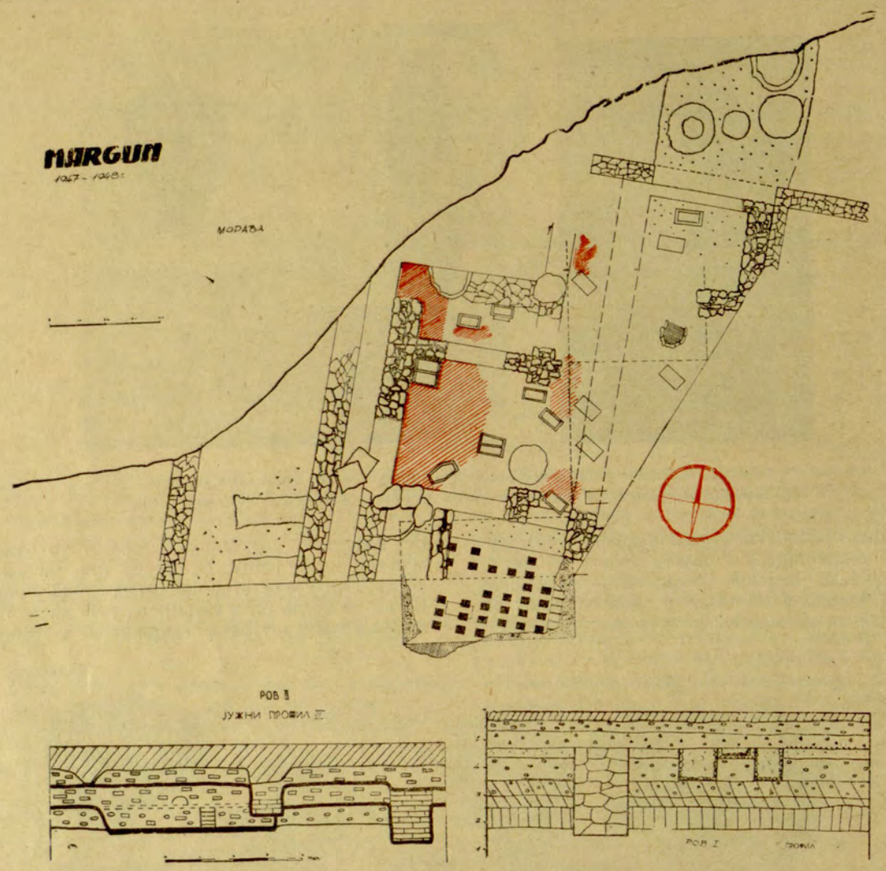

Сл. 14 — Статуета из сонде рова III и комад суда са траговима глађења
Statuette et fragment de vase avec traces de polissage (sonde de la tranchée III)

у колико се приближујемо површини (6а). Црвена инкрустација је такође појава из познијег времена. Код нас се налази на наласцима из Кличевца и Сарваша а даље на исток од Мораве на наласцима из бугарског налазишта Св. Кирилово код Старе Загоре, и то одмах испод римског слоја (7). Према томе ни насеље кроз чије је остатке начињена сонда у рову III не би могло бити старије од насеља са одговарајућом културном садржином у Винчи

Сл. 15 — Комад мозаика (бр. 1); комади фрески (бр. 2 ров I) и римске керамике (бр. 3—5, 13 ров III; остали из рова I и II)
Fragment de mosaïque (No 1); fragments de fresques (No 2, tranchée I) et de céramiques romaines (No 3—5, 13, tranchée III; fragments de la tranchée I et de la tranchée II)

Сл. 16 — Основа римске грађевине у рову I, II и III
Plan du bâtiment romain dans les tranchées I, II et III

односно од средине IV в. пре н. е. те га можемо приписати Трибалима који су тада становали у долини Мораве (8).

Докле је трајао живот на овом насељу не види се из досадашњих налазака, али судећи по стратиграфији сонде изгледа да на овом месту није било прекида између преисторијског и римског насеља.

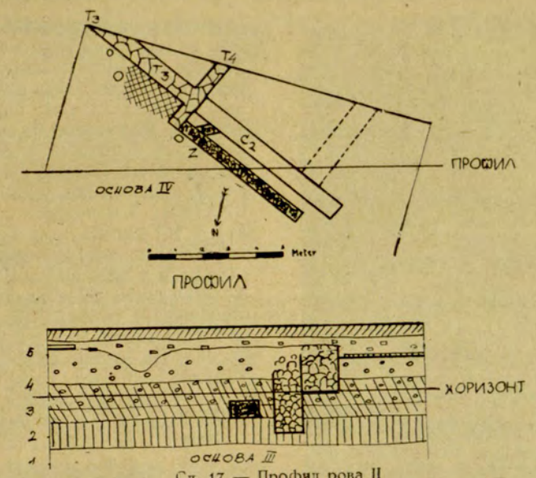
Непосредно изнад преисторијског слоја налази се слој са остатцима из античког доба који, делом, продиру кроз преисторијски слој и допиру до здравице. Ти остатци нису исти у сва четири рова. Док се у роововима I, II и III у овом слоју налазе делови једне велике грађевине, дотле су у рову IV антички остатци у слоју шљунка дебелом око 2 м.

Грађевина, откривена у роововима I, II и III била је велика, солидно грађена од ломљеног рамског камена и малтера (opus incertum, сл. 16, 17, 12), веома порушена (од неких зидова извађени су чак и темељи) па није могуће реконструисати њен облик.

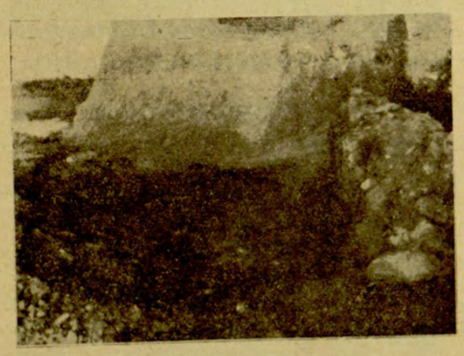
У рову I, поред зидова ове грађевине, нађен је угао неке зграде чији су зидови били сграђени од комаћа печене земље неправилног облика и малтера. Један од зидова ове зграде паралелан је једном од зидова од рамског камена док је над другим зидом подигнут један од попречних зидова велике римске грађевине (сл. 17 — Z и сл. 18). Основа овог зида налази се на ▽ 3,16 док је његова површина на ▽ 2,76. Сачуван његов део дуг је 3 м. а дебео 0,50 м. Ова грађевина сграђена од комаћа земље очевидно је старија од римске зграде сазидане од рамског камена и можда потиче из времена доласка Римљана. Поред зида Z нађена је једна јама округлог облика чије је дно било на ▽ 3,50 а обод на ▽ 3,00. У њој је било мноштво љуштура пужева и животињских костију (сл. 18).

Од остатака римске грађевине, сем зидова чији се распоред види на сл. 16, 17 и 12, нађен је, у рову I, део пода од биконкавних циглица спојених црвенкастим малтером чија се површина налазила на ▽ 2,50 (сл. 17). Он је у органској вези са зидом поред којега се налази што би показивало да је израђен у исто време када и зид. Од одељења ове зграде чија се намена може утврдити споменућемо хипокауст од којег је откривен један део (димензије и облик на сл. 16). Над подом од малтера у хипокаусту се налазе редови ступчића високих 0,80 м. сграђених од квадратних опека димензија 25 × 25 × 5 см., удаљених по 0,35 м. један од другог. Стране хипокауста биле су озидане каменим плочама неправилног облика и величине и малтером и споља су биле омалтерисане. На врху сваког ступчића налазила се по једна правоугаона опека већих димензија. Дно хипокауста налази се на ▽ 2,50 и чињеница да је његова горња површина (▽ 1,50) више од пода C1 указивала би да је он сграђен после зидања зграде (сл. 20 и 21).

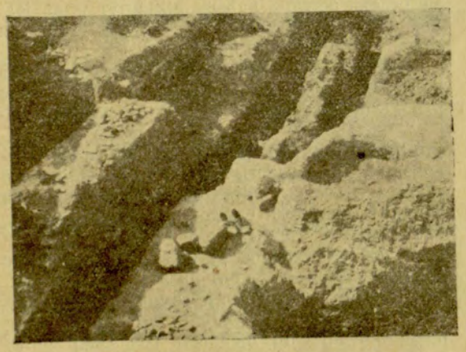
На зидовима римске зграде у рову I и II било је остатака малтера. Поред тога, у просторијама V1 и V2 (сл. 17), на поду поред зида TЗ, нађени су комадићи фрески што би значило да су зидови тих просторија били украшени сликама. Комадићи су мали да би се саме слике могле реконструисати, али се ипак из њих види да су декорације биле линеарног карактера: оквири црвене боје, трака са јајастим штанићима окер боје и биљни орнаменти зелене боје — све у стилу III в. Комадићи фрески нађени су и у рову III, али ван зграде, на површини шљунка, и то на гомили, што би показивало да их је неко покупио са места на које су били отпали и бацио. И ти су комадићи врло мали тако да се једино може утврдити да су биле употребљене исте боје које и на фрескама из рова I и II (сл. 15 бр. 2). Треба, најзад, споменути и комадиће мозаика од ситних каменчића и црвеног малтера, нађене на обали Мораве поред остатака ове грађевине који свакако потичу из њe (сл. 15 бр. 1).

Сл. 17 — Профил рова II
Profil de la tranchée II

Сл. 18 — Зид Z у рову I (десно); остатак сличног зида (лево)
Le mur Z dans la tranchée I (à droite); restes d'un mur semblable (à gauche)

Сл. 19 — Зид Z (десно) и камени зид паралелан са њим; десно јама J3
Mur Z (à droite) et mur de pierre parallèle; à droite la fosse J3

Сл. 20 — Хипокауст — Hypocauste

Осим фрески, у рову I, на истом поду, нађено је доста римске керамике сиве и црвене боје и одломака тера сигилате од којих се нарочито истиче онај са рељефном представом борбе лава и тигра (сл. 15 бр. 2). Ту су нађени и један одломак тера нигре са рељефним украсима у облику лезбиске киме затим жижак од тера сигилате и један мрко глеђосан жижак као и много комадића стаклених судова, бронзана фибула са луковим главама (9). Тера сигилата са овог места својом фактуром и декорацијом (има и барботинираних) показује везу са Галијом и Панонијом II и III в. Под на коме су ови остатци нађени прекинут је на једном месту и ту, на ▽ 2,80, нађена је римска урна у којој је било пепела.

Најбоље испитани зидови велике римске грађевине налазе се у рову III јер су ту делом откривени до самог темеља. То су два паралелна зида. T1 и T2 (сл. 12), од којих је први дебео 0,94 а други 0,70 м., страна брижљиво израђених и сасвим глатких. На T1 није било трагова на основу којих би се могло одредити да ли је био омалтерисан. Зид T2, међутим, према зиду T1 покривен је танким слојем беличастог малтера док су фуге с друге стране испуњене малтером који излази из равни зида. На чему лежи T2 није се могло утврдити а T1 је сграђен на здравици до које је, кроз преисториски слој, прокопан ров. Овај ров за темељ нема вертикалан зид какав имају данас ровови за темеље него, као што се види из профила сонде (профил на сл. 12) и фотографије (сл. 22) чини криву линију тако да је, на површини преисторског слоја, страна рова 0,70 м. далеко од зида док је на здравици она уза сам зид. При копању овог рова земља је некуда одношена јер преисториски слој, као што смо видели, није поремећен. Између ова два зида местимично је сачуван под од црвенкастог на површини углачаног малтера дебелог око 2 см. (сл. 23) сличног малтеру од којега је начињен под у хипокаусту рова II, под C1 у рову I и подлога за мозаик што значи да су тај хипокауст и ти подови припадали истој згради којој и зидови у рову III и да су сграђени у исто време. Из овога се, даље, може закључити да је та зграда била намењена становању и да је зид T1, због своје дебљине и положаја према осталим зидовима, био спољни зид. Из начина малтерисања зидова T1 и T2 може се, најзад, закључити да је просторија између тих зидова била главна а она источно од T2, у којој је хипокауст, споредна.

Испод пода од малтера између зидова T1 и T2 насут је ситан шљунак, а такав исти шљунак насут је и поред зида T1, спољa, тако да је све до здравице испунио празнину у рову ископаном за темељ кроз најнижи културни слој што показује да је тај шљунак насут у исто доба када је и зграда подигнута, а то је од важности за датирање налазака из овог слоја. Колико је дебео слој шљунка између зидова T1 и T2 није се могло утврдити зато што за то није било времена. На спољној страни зида T1 слој шљунка почиње на ▽ 2,14 а допире, у рову поред темеља, до здравице на ▽

Сл. 21 — Хипокауст — Hypocauste

Сл. 22 — Ров за темељ зида T1
Tranchée pour le fondement du mur T1

4,69 односно до површине преисторског слоја на ▽ 3,45. У њему је, између зидова T1 и T2 било мало налазака — рбине посуђа, комадићи стакла, чаша од калаја, дршка од танке бакарне жице, коштана игла. Од ових налазака најважнији су комадићи неког суда од земље глеђосаног рђавом глеђу зелене боје и комад фосилне шкољке врсте Pecten одлично очишћене што значи да је у насеље на ушћу Мораве донесен као шкољка. Осим тога, у шљунку између зидова T1 и T2 налазила се је велика гомила негашеног креча који се, током времена, под утицајем влаге што је продирала кроз земљу, веома овлажио али се није могао угасити. Гомила је била неправилног облика. На једном месту, сада на ивици рова према Морави, тај је креч био измешан са шљунком у коме се налазио и ту се био створио чврст малтер. Чему је служио овај креч није се могло одредити. У сваком случају то није била кречана.

Сл. 23 — Под од малтера између зидова T1 и T2. Лево зид M2 и под поред њега; десно надзидани део на T2
Sol cimenté entre les murs T1 et T2. A gauche le mur M2 et le sol contigu; à droite partie rajoutée audessus de T2

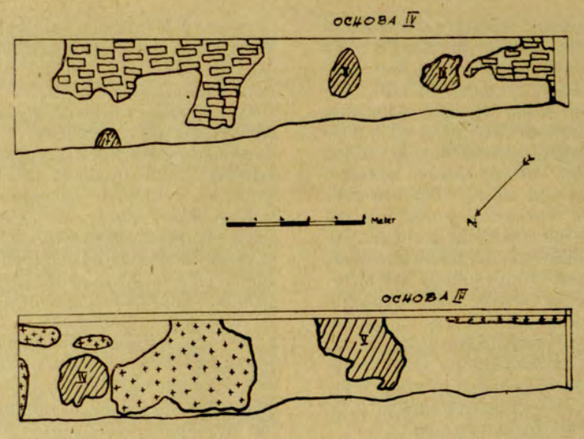
Слој шљунка налази се и ван зграде, између зида T1 и југозападне ивице рова III. Он је доста дебео, али се није могло утврдити колико износи његова дебљина у целом рову. Поред југо-западне ивице рова испитан је у дубини до 0,60 м. испод његове површине и ту није било никаквих знакова по којима би се могло закључити да је дно слоја близу. У сонди пак био је дебео 1,32 м. Слој шљунка простире се на великој површини јер га налазимо и у рову IV и у простору између рова III и IV, а можда и у рову II. Осим тога он се, судећи по профилу на обали Мораве, простире кроз цело насеље и то скоро у истој дебљини и у истом саставу. Овај моћни слој представља један од проблема античког насеља на ушћу Мораве који су потписани покушали решити. По ономе што је установљено у рову II и IV изгледало би да је он насипан у два маха зато што у њему имамо, један изнад другог, шљунак две различите боје са материјалом из различитих времена. У горњем делу, наиме, имамо шљунак и земљу мрко-црвене боје а у доњем шљунак и зелен речни песак. У овом слоју нађен је претежно римски материјал. У доњем делу је црвена римска керамика и фрагменти тера сигилате, затим сива варварска керамика II и III в. са углачаним орнаментима а у горњем претеже жута керамика римског доба. На граници вишег и нижег слоја шљунка нађен је фрагменат жуто глеђосане керамике какав је нађен и у поду од малтера истог рова и, изгледа, припада већ рано византиском периоду. Важно је да овде није било видних поремећаја у слоју те изгледа да комад није овамо накнадно доспео.

Сличан је случај и у рову II. И овде се налази један слој шљунка дебео између 0,45 и 2,00 м. насут ради нивелисања. У њему се налази комаће римског земљаног посуђа (питоси са хоризонталним ребрима од земље беличасто-жућкасте боје, увезени по свој прилици из области Црног Мора; сива и црвена римска керамика и тера сигилата, сива и црна керамика са превлаком и глачаним и удубљеним орнаментима). Шљунак се састоји из два слоја који се разликују по боји и по садржини. Доњи слој је тамније боје и у њему је претежно римски материјал II и III в., а горњи слој је светлији и садржи материјал из IV и V в. као што су бронзана фибула крстата и луковита са кружићима на нози (аналогије у Интерциси и Констанци (10) и фибула понтског типа „цикаде" V века (11) (сл. 28 бр. 12) као и бронзана аплика са крстастом главом из V в. Керамика из овог слоја је црвене боје са урезаним пругама и глачана сивкаста.

Сл. 24 — Траг извађеног зида у рову I (у продужењу зида). Лево гроб I, десно јаме J1, J2, J3
Traces du mur enlevé dans la tranchée I, (dans le prolongement du mur). A gauche la sépulture I, à droite les fosses J1, J2 J3

У рову III, међутим, површина овог слоја је на истој висини на којој се налази доња површина једног од подова грађевине. На почетку, поред зида T1, он је чист и горе, на површини, чврст те чини компактну масу док је у унутрашњости слоја растресит. Поред самог зида шљунак је чист, без икаквих примеса (H2), али почевши на даљини од око 6 м. од зида T1 измешан је са рбинама земљаног посуђа, животињским костима, комаћем стакла и гвоздених клинаца, пепелом и угљевљем (H1) тако да, понекад, изгледа као да овог

Сл. 25 — Основе римског (III) и средњовековног (IV) слоја у рову IV
Niveau d'habitation de l'époque romano byzantine (III) et du Moyen-Age (IV) dans la tranchée IV

другог материјала има више од самог шљунка, и такав се слој, као што смо рекли, простире даље на запад. По свему судећи може се рећи да је овај слој насут одједном, и то свакако да би се изравнали остаци ранијих грађевина на површини најнижег дела културног слоја. Шљунком из којега се овај слој састоји, наиме, засут је ров поред темеља зида T1 што значи да је он насут када је и зид сазидан и како је сам слој скроз исте жуте боје, морао је бити насут за кратко време. Ово потврђују и запажања на профилу слоја шљунка између зидова T1 и T2 приликом ископавања вршених 1948 године, насутог такође ради нивелисања неравнина на површини преисторијског слоја, на коме се, иако је насут одједном, ипак јасно разликују границе одвојених слојева. Према томе је и горња површина слоја шљунка насутог западно од зида T1 стварно његова првобитна површина. Између шљунка без рбина и оног у коме се налази комаће посуђа нема никаквог прекида као што се види на профилу и основи сл. 12 и његова је површина на истом нивоу на коме и површина шљунка насутог приликом грађења зида T1 што показује да су и H1 и H2 насути у исто време. Шљунак у H1 је, истина, две различите боје, али се та разлика може објаснити и без претпоставке о накнадном повишавању слоја H1. Посматрањем састава слоја за време ископавања-као и прљавштине при чишћењу појединих објеката извађених из њега утврђено је да је тај слој насут материјалом вађеним из реке на месту на коме је некада бацано ђубре. У нижем делу тог ђубришта вода је већ била испрала пепео а органске материје иструлиле и нестале па се место тога међу комаће посуђа од земље и стакла наталожио песак и ситан шљунак који се на појединим фрагментима тако залепио да се не може лако скинути (сл. 15, бр. 3, 13) док је у вишем делу било још пепела, угљевља и органских материја када је материјал са тог места узет за насипање слоја H1. На овај се начин може објаснити чињеница да, понекад, рбина од посуђа има више од самог шљунка, да се од њих не може саставити ни један суд као и чињеница да је на многим комадима био залепљен пепео и угљевље (сл. 15 бр. 4). Исто тако тиме се може објаснити и то што наласци из овог слоја не припадају истом времену.

Материјал из слоја H1 је обилан и разноврстан. Поред комаћа обичне грубе керамике која, понекад, наставља технику преисторијског доба, ту има комада амфора (заступљено неколико облика), питоса, тера сигилате, посуђа црне боје са сјајном црном превлаком („териклово посуђе", Sphigilata како га је дефинисао Потие (12) које имитира металне судове као и посуђе са сребрнастом сјајном глазуром, такође имитација металног посуђа (13). На неколико фрагмената грубог посуђа налазе се делови натписа (слова латинска) угребених пре печења суда или писаних црвеном бојом односно мастилом, а на једном комаду тера сигилате и једном комаду усне амфоре делови жигова. Студије о овим натписима и керамици римског доба из рова III предвиђене су планом рада Археолошког института и биће готове ове године.

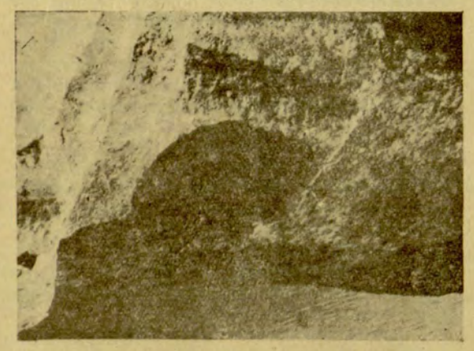
Делови грађевине и слој шљунка поред ње претстављају античке остатке у рововима I, II и III и то су, у свари, најважнији антички остатци на целокупном испитиваном терену. Поставља се питање могу ли се они датирати и из којега би времена били. За одговор на ово питање нема много података, али се на основу извесних индиција оно са доста сигурности може извести.

Рекли смо већ да су зидови римске грађевине зидани у техници **opus incertum**. Такав начин зидања у Италији примењиван је врло рано и дуго био у употреби (14) тако да не може послужити као ослонац при датирању. Зграда је била зидана солидно, била је велика и уз њу је на великој површини насут доста дебео слој шљунка — само на терену од зида T1 у рову III па до југозападне ивице рова IV насуто је преко 400 м³. материјала. Сви ови радови изискују велика материјална средства која се могу наћи само у доба економског просперитета. Средином III в., међутим, поништава се економска криза која је већ постојала тако да је достигла врхунац крајем треће четврти истог века. То поништавање кризе може се лепо пратити опадањем процента сребра у новцу (14а), колебањем тежине златног новца и постепеним престајањем ковања локалног новца по појединим градовима и провинцијама (15). Криза се осетила и у нашим крајевима где се, донекле, може пратити на опадању тежине локалног новца Виминацијума која је за шеснаест година (од 239 до 254) од око 20 гр. опала на 9 до 11 гр. (16). У такво време тешко да се могло приступити зидању једне овакве грађевине и извођењу замашних радова у вези са њом те нас та околност наводи на мисао да је ова велика палата могла бити сграђена најдоцније у време поништавања економске кризе, другим речима најдаље у првим годинама Галијенове владе. Време пре којега није могла бити подигнута може се одредити помоћу облика слова на натписима на рбинама посуђа из слоја H1 у који су они могли доспети само преко ђубришта из којега је састављен тај слој. Судећи по облику слова, ти би натписи могли бити с краја II или из почетка III в. н. е., дакле из времена када се римско насеље на ушћу Мораве развијало и напредовало тако да је крајем II или првих година III в. добило ранг муниципија (17). Пошто је морало проћи извесно време између урезивања тих натписа у судове и бацања судова на ђубре са којега је насут терен око грађевине као и самог насипања слоја H1 и H2, то се, као датум пре којега грађевина није могла постати може узети прелаз из II у III в., тачније прва половина III в., а баш тада су наши крајеви, у римско доба, били на врхунцу свог економског благостања.

Докле је ова зграда употребљавана за становање не види се из досадашњих налазака, али комаће посуђа друкчије израде од оног из слоја H1 (грубља израда, боја као код труле вишње, сликање белом бојом али не као код судова из H1), нађено на површини слоја шљунка, показује да је живот на овом месту трајао дуго после подизања зграде што се, осталом, слаже са подацима из писаних извора (18). У откопаном простору нису нађени никакви остаци рушевина зидова и кровне конструкције иако су зидови порушени делом до пода а делом пак и испод њега, па су на неким местима и сами темељи повађени (сл. 24). Из овога се може закључити како зграда није порушена за време неког непријатељског напада него да би се из ње вадио материјал за зидање неке друге грађевине. Пошто у околини овог локалитета нема видних остатака познијих грађевина од камена нити су зграде на које се наишло у средњовековном слоју испитиваног терена грађене од остатака ових зидова, то изгледа да је ова римска грађевина овако порушена приликом грађења Кулича или Смедеревског града. Да је рушење зидова римске грађевине било у даљој прошлости види се и по томе што се над њеним остацима налазе недирнути остаци познијих грађевина иако је, иначе, изнад ње слој испрегуран. Осим тога у познијим грађевинама сграђеним над подом ове римске зграде, остаци античких зидова надзиђивани су земљом и комаћем опека и посуђа да би се могли употребити као зидови тих зграда, а то не би био случај да су ти антички зидови тада били очувани на већој висини него што је то данас. Историја грађења Кулича није позната, а већ одавно је утврђено да су остаци античког насеља на ушћу Мораве служили као каменолом при зидању Смедерева (18) те не би било ништа необично да је римска зграда, откривена при ископавањима на Орашју, тада порушена и доведена у стање у коме се сада налази.

И слој изнад римске грађевине разликује се у појединим рововима.

У рову IV непосредно на слоју шљунка нађен је јако оштећен под од малтера просечне

Сл. 26 — Јама у рову IV
Fosse dans la tranchée IV

Сл. 27 — Зид М1 и база В (ров III)
Mur M1 et base B (tranchée III)

дебљине 10 до 30 см. Овај под био је на неколико места испрекидан јамама од којих су ископане две (сл. 25 основа III и сл. 26). У малтеру је нађено фрагмената римске керамике, једна римска теракота и један фрагменат жуте глеђосане керамике који обликом и фактуром одговара примерцима нађеним у Костолцу на византиском утврђењу (19). У самим јамама пак које се спуштају из нивоа овог пода претеже средњевековна словенска керамика. Можда би с тога под припадао касноантичком периоду док би јама означавала каснији период словенског насељавања када је грађевина којој је под припадао дефинитивно уништена и кад је њен под искварен јамама које су у њега укопане. Словенска керамика из јама која припада градишном типу II и III допуштала би приближно датирање ових јама око X в. н. е.

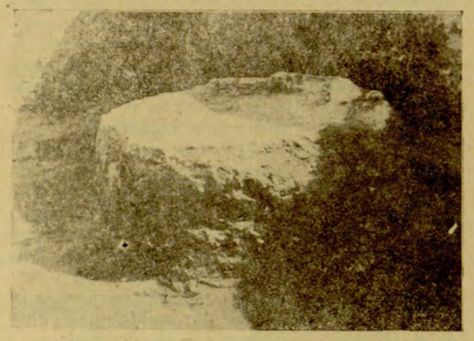
У рову III на шљунку се налази доњи део неког зида од опека и малтера подигнутог између зида T1 и југозападне ивице рова (сл. 12 М1 и сл. 27), сада дебео 0,58 а дуг 7,4 м. У тај зид су уграђени једна база од пешчара (сл. 12 В), висока 1,10 м. (њена горња површина налази се на ▽ 1,06) и један блок од пешчара (основа II в. висок 0,54 м.) који потичу из неке римске грађевине, по свој прилици оне од које су и зидови T1 и T2. Да ли су они били у некој колонади не може се рећи. Ипак извледа вероватно да нису били саставни део колонаде пошто су неједнаких димензија, а тешко је замислити колонаду у некој великој грађевини у којој би један стуб био на обичном блоку а онај одмах до њега на бази двапут вишој од тог блока и уз то са лепо обрађеним странама. Зид је споља био облепљен земљом а да се она не би влажила, доле, при основи базе и блока, било је правилно поређано камење и комаће опека међу којима је био и један са остатком жига неке циглане. У зиду није било никаквих налазака на основу којих би га могли датирати.

У рову I непосредно изнад шљунка налази се под од малтера, дебео око 0,30 м. чија је горња површина била на ▽ 1,60. Овај под је у органској вези са зидом од ломљеног камена и малтера, дебелим 0,50 м., који се наслања на старији римски зид (сл. 17 T4). Овакав под нађен је и изван линије римског зида који је потпуно извађен тако да је његов правац и дебљина установљен једино у рову у коме се налазио његов темељ (сл. 17 C2). Овај други под прекинут је на три места јамама у којима је нађено глеђосане касноантичке и варварске керамике сиве боје. Сем тога највећи део керамичких остатака сачињавају словенски облици (сл. 17 J1 — 3). У средњој јами (J2) било је и пепела а на самој обали Мораве нађено је једно ватриште са пепелом. Судећи по овоме, подови ове коте припадали би једној каснијој античкој грађевини у коју су се доцније населили стари Словени.

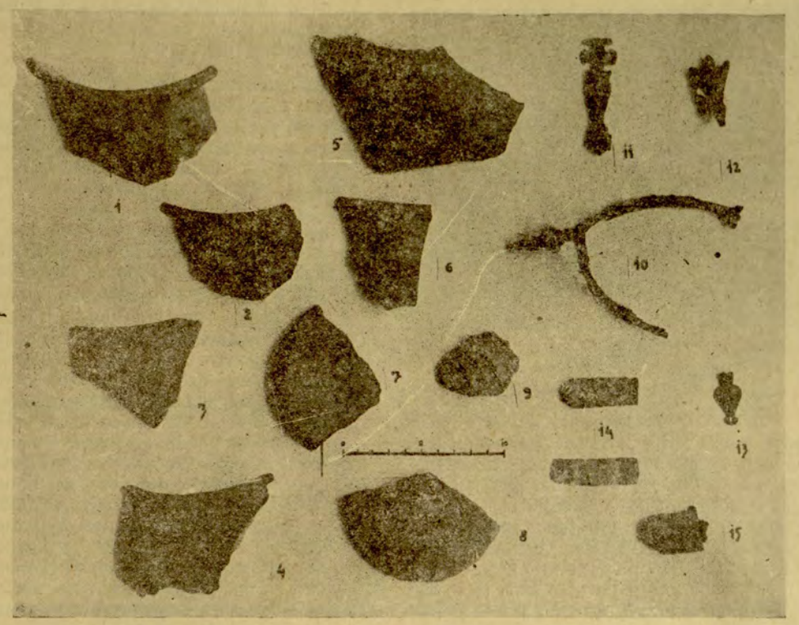
У рову I, најзад, у римској грађевини нађене су такође две јаме са материјалом сличним материјалу из јама J1 — 3 (сл. 16 J4 — 5). У овом рову нису испитивани подови који би дубином и материјалом одговарали поду C2, али је у јамама J4, J5 констатовано да је таквих подова било.

Изнад овог слоја, у сва четири рова, налазе се остатци из средњег века који, као и у слојевима које смо већ прегледали, нису исти у свим роровима.

У рову IV, изнад слоја јама укопаних у под од малтера налази се дебео слој са материјалом из средњег века. Целокупни слој одликује се мрком земљом мешаном са фрагментима опека у којој се налази средњевековна керамика. Поред типичних примерака тзв. словенске керамике, постоји и материјал каснијег средњег века како се то види из фактуре и профила посуђа. У овом слоју установљен је још један слој јама на дубини од око 1,60 м. Овом хоризонту одговара и једна пећ (сл. 28) која је рђаво сачувана. Она је била покривена рушевинама. Изгледа да се овде срушио један зид грађен од целих и оштећених римских опека; међутим није нађено трагова малтера. Добија се утисак да је средњевековно становништво употребило антички материјал за израду својих кућа исто онако као што се и данас у Дубравици и Костолцу ради. Овај слој допире до данашње површине земље.

Сл. 28 Средњевековна пећ у рову IV
Four médiéval dans la tranchée IV

Сл. 29 — Средњовековни предмети и керамика: бр. 5, 8, 9 из рова III, остало из рова I и II
Objets et céramique du Moyen-Age No 5, 8, 9 tranchée III; le reste trouvé dans les tranchée I et II

У рову III изнад зида М1 као и изнад слоја шљунка H1 и H2, затим изнад пода од малтера између зидова T1 и T2 налазе се остатци из средњег века (грађевине, ватришта, гробља) испретурани и измешани са римским остацима који допиру све до данашње површине. У целом том слоју, поред рбина посуђа и другог материјала, налазе се и комадићи римског малтера са остацима слика као и грудвице ливеног стакла које су, можда, постале топљењем стаклених предмета у неком великом пожару. Услед овог поремећаја у средњевековном слоју ситни налаци могу се употребити само за типолошке студије а за хронолошка одређивања једино када су нађени in situ (у огњиштима у које су доспели случајно и у гробовима као део накита покојнице). Керамички остатци у овом рову су исти као и у осталим роровима којима су вршена ископавања. Од тих остатака вреди споменути дно неког суда на коме је, док је био влажан, уцртана нека четвороножна животиња (сл. 29 бр. 8). Треба напоменути да је све ово посуђе рађено слободном руком или на витлу и да је украшено утиснутим и урезаним орнаментима, нарочито таласастом линијом изведеном чешљем.

Најнижи средњевековни слој налази се изнад пода римске грађевине. То је остатак зида од земље и комаћа опека као и остатак пода од комада опека и блата, нађен поред тог зида (M2) с којим је у органској вези (сл. 12 с; сл. 30). Овај зид био је паралелан римском зиду T2 местимично веома порушеном, на коме је онда подигнут зид од комада опека и земље сличан и паралелан зиду M2 из чега се сме закључити да је тај тако повишен зид са зидом M2 затварао неку просторију у којој је под био од комада опека и малтера чији је остатак сачуван поред зида M2. Из овога се, даље, може закључити да је зид M2 подигнут после рушења римске зграде.

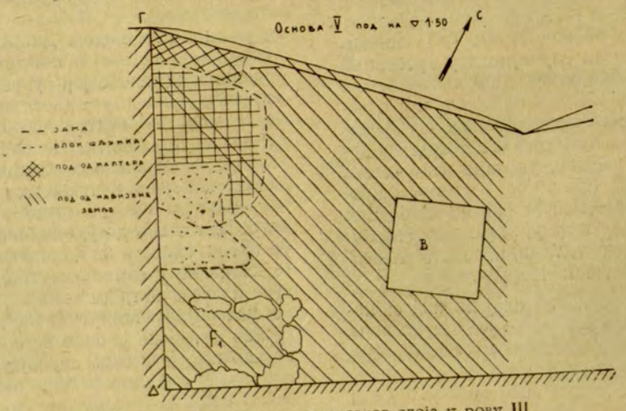
Временски, после овог зида, долази под од црвене, чврсто набијене земље (сл. 31), нађен на ▽ 1,5 испод површине, који је констатован на југозападном крају рова III у површини нешто већој од 10 м². По своме изгледу и изради он је личио на подове наших сеоских кућа а припадао је, по свој прилици, каквој згради са зидовима од земље јер су се источно од њега налазиле рушевине једног таквог зида у којима се, међутим, његова дебљина и правац нису могли установити. На овом поду, у самом углу рова, налазило се огњиште ограђено ломљеним камењем неправилног облика и комаћем опека на коме се познају трагови утицаја ватре што значи да је оно било дуже у употреби (F1 на сл. 31 и 32 и сл. 33). Како се огњиште налазило у самом углу рова, није било могуће да се очисти са свих страна, али судећи по материјалу који се налазио иза њега, са стране рова, оно је било на средини куће, онако као што је и сада случај у нашим сеоским кућама. У огњишту је било пепела у доста дебелом слоју а у њему су се налазиле рбине земљаног посуђа, коштане игле са главицама („чиоде"), прешљенци за вретено, кости, угљевље

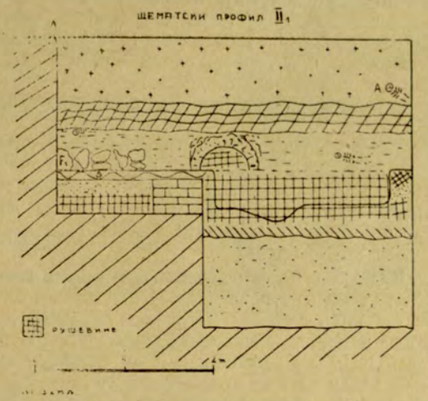
Сл. 30 — Зид М2 и под поред њега (ров III)
Mur M2 et sol contigu (tranchée III)

Пошто је ова кућа разорена, на њеном месту, на самој ивици рова, била је ископана јама овалног облика и неравног дна која је пробила под и на чијој се ивици, горе, налазио велики комад сивог углачаног малтера од неког пода у који је јама била урезана (сл. 31 и 32 J и сл. 34). Малтер није био у вези с подлогом на којој је нађен нити је овде било макаквог трага од зидова зграде којој би он припадао што показује да је он при копању јаме донесен са неког другог места, и то по свој прилици да би јама имала чврст обод како се у њу не би осипала земља. У јами сем неколико комада од римског и српског посуђа од земље (на једном комаду ове последње врсте утиснут је жиг, сл. 29 бр. 9) није било ничега. Извађене јаме дубље је био сграђен зид од комада опека и камена, али је он и сувише разорен да би се могло нешто о њему закључити. Из доцнијег времена је четвртаста гомила чврсто збијеног шљунка у којој је била шупљина горе засведена, нађена на овом истом месту. Та гомила већ раније је била оштећена јер је поред ње ископан гроб, и зато се није могло утврдити чему је она служила. У шупљини није било ни пепела ни гара, али је нађено мало угљевља што би, можда, показивало да је то била пећ (сл. 35).

По престанку живота у насељу коме је припадала ова гомила шљунка изгледа да је, за извесно време, овај терен био ненасељен. То би се могло закључити по томе што следећи слој садржи огњишта на отвореном простору у којима су сачувани разни остатци. Таква огњишта констатована су на више места, али је од њих нарочито важно оно означено са F2 на сл. 12. Ту су, у углу који чине зидови T1 и M1 лежала два римска стуба од пешчара (K1 дуг 3,65 м, и K2 дуг 3,70 м.) тако да својим доњим деловима чине угао (сл. 36). Када су они доваљани овамо зид T1 већ је био покривен земљом која ту допире до ▽ 1,80 док је терен западно одатле био нешто нижи. Стуб K1 био је изнад самог зида, у хоризонталном положају док је K2 лежао косо тако да му је горњи део био нешто нижи од доњег (разлика износи око 0,40 м.). Угао између ових стубова био је насут ситном растреситом земљом измешаном са комаћем посуђа, комаћем стакла (међу њима један доста велики комад римског равног стакла, по свој прилици од каквог прозора) и други отпаци. Између осталих ситних објеката ту је нађена и затворена лева шака са комадом свитка од неке римске мраморне статуе нешто веће од природне величине. На тако насутом терену начињено је велико огњиште на коме је нађено врло много пепела и љуштура пужева. Судећи по положају стубова и огњишта између њих као и по њиховој оријентацији изгледа да су они овамо доваљани онда када је огњиште начињено, и то да би га заштитили од ветра док се из обиља љуштура пужева сме закључити да је оно начињено у пролеће или лето. Овај би закључак можда потврђивала и чињеница да је на доњој површини стуба K1 било остатака органских материја, по свој прилици од вегетације коју је стуб својом тежином пригњечио. Нешто касније, стуб K2 је доле, при дну, засечен тако да се добила равна површина, над огњиштем F2 насут је

Сл. 31 — Основа средњовековног слоја у рову III
Niveau d'habitation du Moyen - Age dans la tranchée III

Сл. 32 — Западни профил рова III
Profil ouest de la tranchée III

Сл. 33 — Огњиште F1 (ров I)
Foyer F1 (tranchée III)

шљунак којим је попуњен простор између стуба и зида M1 и онда је на тој заравњеној површини начињено огњиште које се простире и на блок узидан у зид M1. На том огњишту било је мало пепела и мало рбина од земљаног посуђа као и комаћа животињских костију. Слично огњиште начињено је и на површини базе B на којој је такође било комаћа судова и костију.

Када су и ова огњишта била напуштена и затрпана земљом и рушевинама, овај терен је служио за гробље. У рову III, из тог гробља, нађено је шест гробова у којима су били сахрањени цели покојници као и један гроб у коме је била сахрањена само глава (сл. 37). Од ових гробова (они се налазе у слоју између ▽ 1,30 и ▽ 1,00) испитана су потпуно само три пошто су остала три била тако положена да је само глава била у рову. Покојници су били сахрањени опружени лежећи на леђима са рукама прекрштеним на грудима, а били су оријентисани у правцу северо-запад — југо-исток са главом на западу (20). У оријентацији појединих гробова има малих отступања што би, можда, показивало да су покојници сахрањивани у различито доба године. Поред костура у сваком гробу нађени су велики ковачки клинци, два поред главе а два поред ногу, из чега би се могло закључити да су они били сахрањени у дрвеним ковчезима од којих, међутим, није ништа остало нити се по боји земље могло познати да их је било. У самим гробовима (сл. 35, 38, 39), поред покојника, није било никаквих ствари. У њима су се, до душе, налазиле рбине различитог земљаног посуђа и римске шестоугаоне опеке за под, али је тај материјал у гробове доспео са земљом којом су покојници били покривени те се они не могу употребити за датирање гробова нити се сами тп наласци могу датирати по гробовима. Од личних ствари покојника нађен је само накит (огрлица од разнобојних стаклених бибиња и каури-шкољки као и минуше, гроб V) и пуцета за одело или кошуљу (гробови IV и VII). Поред тога, у гробу IV било је неколико зрна угљенисане пшенице и, у гробу V, један мали римски бакаран новчић из друге половине IV или почетка V в. Међу овим гробовима наро-

Сл. 34 — Јама у рову III; на ивици горе комад пода од малтера
Fosse dans la tranchée III; sur le bord supérieur fragment de sol cimenté

Сл. 35 — Огњиште F1, гроб IV и гомила шљунка у рову III
Foyer F1, sépulture IV et tas de gravier dans la tranchée III

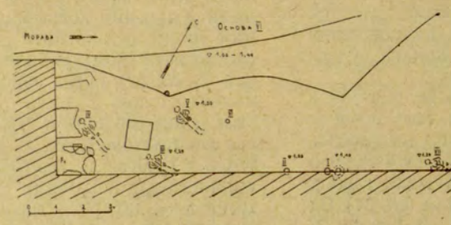

Сл. 36 — Стубови K1 и K2; десно зид M1, база B и b (ров III)
Piliers K1 et K2; à droite mur M1; base B et b (tranchée III)

читу пажњу заслужује гроб VI зато што је у њему сахрањена само глава поред које су биле испрескрштане овчије кости. И ова лобања била је оријентисана у правцу југо-истока као и остали гробови. У земљи у њему и изнад њега нађен је по комад гвоздене згуре који су у гроб доспели, свакако, са рушевинама којима је он био покривен. Гроб је, како изгледа, садржавао остатке неког лица погинулог далеко од куће па му је само глава донесена и сахрањена да би му се вршио култ исто онако као што се и данас, из истог разлога, покојници преносе са места погибије.

По своме положају и чињеници да у њима нема никаквих ствари, ови гробови потсећају на гробље из Басата које Г. професор Васић ставља у XV или почетак XVI века (21). Они се, иначе, могу са доста вероватности датирати по новцу на једној минђуши из гроба V. Новац је бакаран, доста излизан и веома избушен тако да се врло тешко може идентификовати, поготову код нас јер не располажемо каталозима модерног новца. Ипак се са доста вероватноће тај комад може приписати Мађарској XV/XVI века што би значило да је гробље нешто млађе.

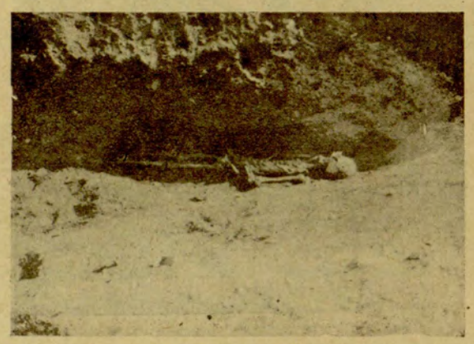
Када је престало сахрањивање у овом гробљу, над њим су подигнуте зграде од којих су остали испретурани и испрекидани зидови од земље и комаћа опека и посуђа (сл. 40). Како терен није био сасвим раван, то подови нису били равни него мало нагнути у северо-западном правцу, према Дунаву, што би можда показивало да је тада то била највиша тачка на испитиваном терену. Под једне од ових зграда био је покривен премазом од жуте земље брижљиво израђеним те је био сасвим гладак. Тај је под био у органској вези са околним зидовима а на њему се налазио други један зид, такође од земље и комаћа опека, који није продирао кроз премаз, знак да је подигнут после премазивања пода. Сачувани делови ових зидова допиру до ▽ 0,75 изнад које се налазе рушевине ових зграда а затим настаје хумус. У рушевинама, на ▽ 0,54, на самој ивици рова према Морави, откривен је један оштећен дечији гроб (сл. 32 A) у коме је скелет био косо

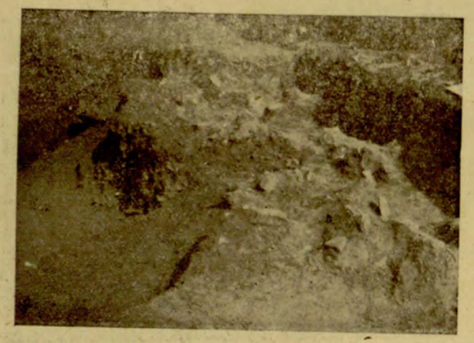
Сл. 37 — Средњевековно гробље у рову III
Cimetière du Moyen-Age dans la tranchée III

Сл. 38 — Гробови V и VI (ров III)
Sépultures V et VI (tranchée III)

Сл. 39 — Гроб VII (ров III)
Sépulture VII (tranchée III)

Сл. 40 — Остаци средњовековних зидова (ров III)
Restes de murailles médiévales (tranchée III)

сахрањен (глава му је била знатно виша од трупа) у правцу југо-исток — северо-запад с главом на југу. Поред скелета није било ничега. Судећи по малој дубини на којој је нађен он је из најновијег времена.

У рову I и II у средњевековном слоју који се налази изнад нивоа пода на ▽ 1,60 нађен је на ▽ 1,30 — 1,40 под од циглица. Овај под био је у вези с каснијим средњевековним зидовима саграђеним од ломљеног камена, опека и малтера. Ови су зидови оштећени али се ипак могла ухватити њихова међусобна веза, тако да они скупа дају слику грађевине са више одељења (сл. 17) од којих споменимо једну дужу правоугаону дворану у рову II која се сучељавала својом краћом страном и једну правоугаону ширу дворану поред ње, опет у рову II. Ова друга дворана својом дужом страном ивичи се са зидом простора у коме се налази хипокауст.

У рову II јужно од хипокауста сачуван је један ивични зид од набоја са малтером на њему. Паралелно са њим саграђен је зид од ломљеног камена и малтера. Ту се формира једна мала просторија са подом од жуте набијене земље изнад које се на западном углу уз

Сл. 41 — Гроб I у рову I
Sépultures I dans la tranchée I

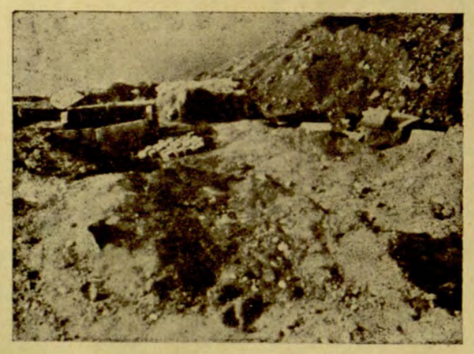

Сл. 42 — Гробови у рову II
Sépultures dans la tranchée II

камене блокове срушеног римског зида налазило огњиште кружног облика. Под огњишта добро је печен, са пуно гареži а остатци лепа нађени поред њега показују да се ту становало у каснијој фази ове порушене грађевине. Слично огњиште нађено је и крај римских зидова који су сачувани само до ▽ 1,60· Према томе може се рачунати са чињеницом да је касније словенско или српско становништво прегрђивало поједине одаје касноантичке грађевине и ту подизало своје кућице. Ови налази можда потврђују белешке Кедрена о граду Морави које је уочио Гелцер (22) и постојање старог српског насеља које спомиње Новаковић под именом Моравиште (23). За сада се не може са сигурношћу датирати ово насеље пошто керамички налази раније и касније врсте нису могли бити одвојени по слојевима.

Изнад ▽ 1,60 простор је заравњен слојем набијеног песка изнад кога се налази под од полигоналних циглица (▽ 1,30—1,40) на подлози малтера. У простору рова I између линија зидова старе римске грађевиче нађен је само слој набијеног песка. На ▽ 1,43 нађена су два гроба. Један је сграђен од великих касноантичких опека у виду кућице са кровом на два слива а на местима где се ивице опека додирују углављени су олучасти црепови **(imbrices)** на поду од истих таквих опека док је други био у земљи (дуг 1,55 а широк 0,40 м.). Костур, вероватно мушки судећи по карлици, лубањи и раменима, био је положен главом на запад а лицем на исток (сл. 41). Костур је био добро очуван а у устима му је нађена једна коштана коцкица за коцкање.

У простору рова II нађени су такође гробови сграђени од опека. Неки од њих су на супструкцији од опека (гроб I и VI). Сви они, девет на број, правоугаоног су облика и разне величине, оријентисани у правцу запад-исток са малим отступањима од тог правца· Гроб VII се нешто разликује од осталих јер су опеке постављене тако да је у средини шири те има облик делтоида, слично гробовима у Далмацији (24). Опеке од којих су начињени ови гробови биле су у главном две врсте: римске дебље (једна од њих у гробу VIII са натписом IIIVIMINACE), и тање шире рановизантиске на којима су док су биле влажне, прстом или штапићем утиснуте шаре у облику осмице или крста (гроб III). Карактеристично је да је у гробовима нађено жито, комадићи стаклених

Сл. 43 — Гробови у рову II
Sépultures dans la tranchée II

Сл. 44 — Гробови у рову II
Sépultures dans la tranchée II

Сл. 45 — Гробови у рову II
Sépultures dans la tranchée II

Сл. 46 — Гробови у рову II
Sépullures dans la tranchée II

судова, одломци словенске керамике градишног типа, сиве и слабо печене, глеђосане византиске, затим накит (гроб I, III, VI, V, VII). У гробу III нађен је стаклен суд који је имао пластичан јајасти штап. Од накита је карактеристична бронзана минђуша (гроб I) ношена на левом увету, са кариком овалног пресека и призмом у сред доњег полулука. Слична минђуша нађена је и у гробу код Лашког и њу Корошец ставља у X/XI век (25). У гробу VI нађена је минђуша сребрна са пирамидицом а у гробу III минђуша у виду розете. У гробу V било је ситно сребрно пуце крушкастог облика, слично онима које Схранил у Чешкој ставља у кнежевско доба (26) а и Корошец их налази у Птују (27). Нађени су и ђердани, огрлице од стаклених ђинђува плаве и зелене боје (гроб V и IX), црна бобица и ваљак са пругастим милефиори шарама (гроб VI) и стаклене гривне (гроб V), коштана игла (гроб III) и коштана цев (гроб VI), љуштуре од шкољке (гроб VIII) а такође и гвоздени клинци (гроб II, IV, IX). У гробу VII дете је држало у руци веверицу. Треба најзад поменути и налазе новаца: у гробу IV чанкаст бакаран византиски Јована Цимискија и у гробу IX сребрн новчић угарског краља Св. Стевана.

Овај тип гробова од цигала има своје аналогије у словенским гробовима у Мравинцима, Белом Брду, Птују и Фенеку код Кестеља. Занимљиво је да се овај тип гробова сусреће у једном комплексу и разликује од гробоа у ро ву III. Карактеристично је за све гробове и то да се крај њих налази доста гарежи, животињских костију и фрагмената керамике што сведочи о тризни дањи. Имајући у виду аналогије у Мравинцима и Птују где се Словени сахрањују у римским грађевинама у којима су делом живели и њихови најближи претци, изгледа да су ови гробови старији од оних у рову III. Датирање ових гробова у ранији средњевековни период XI/XII века потврђивао би и византиски и мађарски новац нађен у овим гробовима који је свакако био у употреби у тренутку када су покојници били сахрањени.

У овом слоју који допире до ▽ 1,00—0,75 м. земља је мрке боје и у њој има много комаља опека. Од већег броја ситних налаза у тим рушевинама истичу се, пре свега, један мађарски бронзани новац са натписом PETRVS и више византиских чанкастих новаца X века, затим керамика градишног и касније средњевековног типа, коштани предмети, ножеви, браве и једна мамуза са шиљком али без звездица какве Караман ставља у доба Василија I (28) (сл. 29 бр. 10).

Намеће се, најзад, питање односа гробља и каснијих средњевековних налаза на овом месту. Има изгледа да није велики временски размак између њих и да спадају у српски период.

Изнад овог средњевековног слоја је хумус са наласцима који одговарају сличним објектима из осталих ровова. Керамика из њега слаже се са примерцима које је Г. професор Васић нашао у Басату (29).

*

Као што се из свега до сада реченог види, ископавања на Орашју дала су обилан материјал и поставила доста проблема чије се решење може очекивати од идућих ископавања.

Ђорђе Мано-Зиси
Д-р Растислав Марић
Милутин Гарашанин

НАПОМЕНЕ

1) Податке о античком насељу на ушћу Мораве в. у Н. Вулић, **Антички споменици у Србији, Споменик Српске академије наука** XXXIX 1903, 71, Fluss, **Margus** у Pauly—Wissowa, **Real — encyclopädie d. classischen Altertumswissenschaft** (RE) XIV 1709. — За преисториска насеља упор. М. М. Васић, **Жуто Брдо. Прилози познавању културе гвозденог доба у Дунавској Долини, Старинар** V 1910, 3. —

2) Снимци са терена су Р. Марића. —

3) Облик ровова види се из сл. 5 а њихове димензије су следеће: ров I — основа 13,5 а висина 9,5 м., ров II и III чине јединствен ров дуг 27,5 м. са ужим странама од 10 и 4,16 м., ров IV — дуг 20,65 м. са ужим странама од 3,50 и 2,65 м. —

4) Висинску разлику појединих делова културног слоја мерио је М. Гарашанин тахиметром са једне тачке између ровова III и IV. Кота увек означава дубину од површине на којој је почео рад. —

5) О датирању ове керамике упор. нарочито R. Schmid, **Burg Vučedol,** Zagreb, 1945. —

6) Упор. **Старинар** V 1910, сл. 12.

6a) Упор. М. М. Васић, **Преисториска Винча III,** Београд 1936, XV. —

7) О њој упор. Ebert. **Reallexikon d. Vorgeschichte III** 59 и литературу коју он наводи. —

8) Упор. Нег. IV 49 и различита тумачења овог места у RE VIA 2392 и XI 2366. За датирање Винче в. М. М. Васић, **Преисториска Винча I,** Београд 1931, 91, **Преисториска Винча II,** Београд 1936, 186. —

9) Аналогије в. у **Dacia,** IX—X 1941—44, 498 сл. 71—73. —

10) B. Dorin—Popescu, **Fibules en bronzes, Dacia** V—VI 245 сл. 4—5. —

11) B. Hampel, **Die frühmitelalterlichen Altertümer Ungarns** I 307, Nils Aberg, **Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit,** Uppsala—Leipzig 1919. —

12) О томе в. Daremberg — Saglio V 214 и 615. —

13) Упор. Daremberg—Saglio, **Dictionnaire des antiquités grecques et romaines** V 615. —

14) Упор. H. Blümner, **Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römern** III 146. —

14a) Најосетније смањење процента сребра десило се између 257 и 260 год., в. O. Voetter, **Die Münzen des Kaiser Gallienus und seiner Familie, Numismatische Zeitschrift** XXXII 1901, 126. —

15) О овоме в. K. Regling, **Münzkunde** у Gercke—Norden, **Einleitung in die Altertumswissenschaft** II 2, Berlin 1930, 28 ид., M. Bernhart, **Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit,** Halle, 1926, 19, 21. —

16) Упор. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Mösien, Berlin 1898, 29. —

17) О томе в. Вулић, **Споменик** XXXIX 1903, 71 и RE XIV 1709. —

18) Упор. RE XIV 1710. —

19) Упор. М. М. Васић, **Старосрпска налазишта у Србији, Старинар** I 1906, 63. —

21) В. Васић, **Старосрпска налазишта** 45 ид. —

22) **Ungedruckte und wenig bekante Bischofsverzeichnisse, Byzantinische Zeitschrift** I 1892, 257, II 1893, 52. —

23) **Глас Српске академије наука** XXVI 1908, 87. —

24) Упор. Karaman, **Izkopine Bihaća u Mravincima i starohrvatsko groblje. Rad Jugoslav. Akad. Znanosti i umjetnosti,** Zagreb 1940, 8—10. Карактеристична је и појава двојних гробова као у Мајдану, Мравињцима и у Средишчу у Словенији, Корошец, **Staroslovenska grobišča v Severnoj Sloveniji** 52, Rad. J. A. 1940, 8—10 и Karaman, **Staroslovensko groblje na Majdanu kod Solina** 1936, 7. —

25) Упор. Корошец, **op. cit.** 47 sl. 45a. —

26) Упор. Schranil, **Urgeschichte Böhmens und Mährens** 298. —

27) Упор. Корошец **op. cit.** 20 sl. 17. —

28) Упор. Karaman, **Iz kolijevke hrvatske prošlosti,** Zagreb 1939, 128. —

29) В. М. Васић, **Старосрпска налазишта** 45 ид. —

LES FOUILLES D'ORAŠJE
RAPPORT PRELIMINAIRE SUR LES TRAVAUX DE 1947

Conformément au projet d'exploration méthodique des sites archéologiques de Serbie, l'Institut Archéologique de l'Academie serbe des sciences a entrepris en 1947 des fouilles en la localité d'Orašje à l'embouchure de la Morava près de la station de chemin de fer et du port danubien de Dubravica. C'est en cet endroit que l'on place l'antique Municipium Aurelium Augustum Margum. Les objets trouvés sur la rive droite de la Morava, prouvent l'existence d'établissements préhistoriques, romains et médiévaux qui se suivent en couches stratifieés. Les fouilles ont duré du 19 septembre au 4 octobre et la conduite des travaux a été confiée aux soussignés.

Le terrain exploré se trouve sur la rive droite de la Morava, 400 m. environ à l'ouest de la station de chemin de fer. On y a fait trois tranchées contigues l'une à l'autre, sur l'emplacement d'un grand bâtiment romain (fig. 1). Une quatrième tranchée fut ouverte également 80 m. plus à l' ouest sur la rive de la Morava. On supposait que les restes du bâtiment romain pourraient entraver l'exploration des parties inférieures de la couche archéologique dans les trois premières tranchées. G. Mano-Zisi a conduit l'exploration de la première et de la deuxième tranchée; R. Marić a exploré la troisième et M. Garašanin la quatrième. Ce rapport préliminaire est un extrait des rapports détaillés sur les résultats de l'exploration de toutes ces tranchées.

La couche archéologique sur le terrain exploré, forte de 4,69 à 5,6, se compose de trois parties distinctes (fig. 2., 3). Sur un sol vierge de loess s'étend une couche de terre noire dans laquelle se trouvent les vestiges d'un établissement préhistorique et immédiatement au dessus d'elle nous voyons les restes d'un palais romain avec une couche épaisse adjacente, de sable mélé de tessons de poterie, de débris de vases en verre et d'autres objets divers. A la surface de cette couche romain ont été bâtis successivement au Moyen-Age des maisons d'établissements de différentes époques et les tombeaux d'un cimetière serbe y ont été creusés.

La partie préhistorique de la couche archéologique est explorée dans la quatrième tranchée et dans une petite sonde de la troisième (fig. 6 et 12).

Dans la quatrième tranchée cette partie se compose de trois ecuches superposées qui se distinguent nettement par leur couleur et leur contenu. La première, faite peut-être à l'aide d'un matériel apporté d'ailleurs pour aplanir le terrain, contient seulement des tessons de poteries, des fragments de statuettes en terre cuite et un seul petit morceau de métal. La céramique est semblable à celle qu'on a trouvé dans les établisements récents de Vinča (fig. 7 n. 1—3, 5, 8, 9, 11) et les statuettes sont contemporaines à la céramique. Au-dessus de cette première couche on a trouvé un angle de maison (fig. 9) ainsi que des tessons de poteries semblables à celles qu'on a recueillies dans les établissements récents de Vinča (fig. 7 n. 6). C'est de cette partie de couche archéologique que proviennent aussi les fragments de vases du type dit de Baden. Sur le terrain exploré, c'est l'établissement le plus ancien. Celui ci existait déjà il est évident à l'époque où la céramique du type de Baden était en usage.

Cinquante centimètres environ au-dessus de cette couche on a deterré les restes d'une maison faite de clayonnage (fig. 10) dans laquelle on a ramassé des tessons de poterie qui ressemblent à la poterie qu'on a trouvée à la station de Žuto Brdo et dans les couches inférieures de la quatrième tranchée (fig. 7 n. 10, 13). Le fragment le plus important de cette céramique est celui de la fig. 7 n. 13 qui est orné d'ornements incisés rhomboïdaux. Cette décoration est fréquente dans la culture de Baden que l' on date ordinairement de la première période de l'âge de bronze. Tous près de cette maison fut deterré un grand vase renversé qui contenait des tessons de la poterie de Baden et un fragment d'une plaque très mince en bronze. Dans les ruines mêmes de cette maison on a également trouvé un four très endommagé. Parmi les autres objets de cette couche on doit mentionner un moule cassé en pierre pour fabriqur des hâches de bronze.

La différence de niveau entre ces deux dernières couches est petite. Certains types de céramique sont identiques dans les deux, d'où l'on pourrait conclure que ces couches appartiennent à des époques très rapprochées. La fin de la phase récente de Vinča pourrait être placée selon M. Garašanin, vers 1900 avant notre ère.

A la surface de la couche préhistorique ont été trouvés des fragments de poterie romaine qui ressemblent à la céramique de la couche romaine de la Ière IIème et IIIème tranchée, des tessons de poterie sarmato-romaine et un fragment d'un vase qui n'a pas été travaillé au tour. Le vase est orné de cannelures obliques, typiques pour la période hallstattienne. Cette couche correspond peut-être aux parties inférieures de la couche romaine et remonte à une époque où le terrain exploré n'a pas été habité.

Dans la troisième tranchée la couche préhistorique a été explorée sur une très petite surface. La partie inférieure contenait des objets préhistoriques qui, en

montant, devenaient de plus en plus rares tandis que les objets romains apparaissaient vers le milieu de la couche et, en montant, devenaient de plus en plus abondants. A la surface même de cette couche, pas un seul objet préhistorique n'a été trouvé. Dans sa partie inférieure la couche contenait des tessons de poterie qui n'était pas travaillés au tour (boucchero gris-noir et céramique ordinaire), des ossements de divers animaux des coquilles, des petits morceaux de cuivre entièrement oxidés, un petit morceau de fer et des fragments d'une statuette plate, en terre cuite, orné d'ornements incisés en forme de méandre, incrustés d'une masse rouge, (fig. 14). Les tessons de poterie sont trop petits pour permettre la reconstruction de la forme des vases et deux seulement sont ornés: l'un d'une bande formée de trois lignes incisées parallèles tandis que l'autre à l'extérieure a un ornement plastique en forme de cordon. L'intérieur de ce vase est poli par une sorte d'instrument en forme de peigne (fig. 14). L'établissement dont les restes ont été trouvés dans la sonde de la troisième tranchée est contemporain aux établissements les plus récents de Vinča et ne peut dépasser selon R. Marić, le milieu du IV siècle avant notre ère ce qui prouve qu'il appartenait aux Triballes, peuple thrace qui habitait alors la vallée de la Morava. Les statuettes plates, semblables à celles de la couche préhistorique de la troisème tranchée apparaissent, en effet, à Vinča à 4,7 m. au- dessous de la sunface et ne sont plus nombreuses qu' en montant au-dessus de 3,9 m. La stratigraphie de la sonde montre que le terrain exploré a été habité sans interruption, des temps préhistoriques jusqu'à l'époque romaine.

La couche romaine est constatée dans toutes les tranchées. Elle se compose des restes d'un grand bâtiment et d'une couche de sable adjacente, épaisse.

Les murs du bâtiment romain, construit en **opus incertum**, se trouvent dans la première et la deuxième tranchée, ainsi que dans la partie orientale de la troisième. Ils sont très abîmés (queiques uns sont démolis jusqu' au fondement). Dans la première tranchée, près des murs de ce batiment, on a rétrouvé un pan de mur plus ancien fait de grands morceaux de terre cuite, liés avec du mortier (fig. 18, 19, 17 Z). Des constructions dont la destination a été determiné, on a en partie déblayé un hypocauste (fig. 20, 21) lui aussi très endommagé. Dans les décombres on a recueilli de nombreuses coupures de peinture murals et des morceaux de plaques du revêtement de marbre des murs. Sur la rive de la Morava, près de la première tranchée, on a retrouvé des fragments de mosaïque (fig. 15 n. 1, 2). Tous ces débris démontrent clairement que le bâtiment en question servait d'habitation et qu'il était richement décoré. Parmi les décombres qui couvraient les restes du bâtiment on a trouvé des tessons de «terra sigillata» et de «terra nigra», une petite lampe en terre cuite, des fragments de vases en verre et une fibule de bronze. La facture et la décoration des vases en «terra sigillata» sont la preuve de relations économiques avec la Gaule et la Pannonie du IIème et III ème siècle.

Sous le pavé, conservé en plusieurs endroits de ce bâtiment, se trouve une épaisse couche de sable et, à la même hauteur, dans la couche archéologique du terrain exploré, on trouve une couche de sable semblable qui s'étend également de la troisième à la quatrième tranchée ainsi qu'au delà de cette dernière. Le sable n'y est pur qu' auprès du mur T1 (fig. 12)et partout ailleurs il est mêlé à des tessons de poterie, des vases de verre, des clous de fer, des petits morceaux de charbon, à de la cendre. Il semble, d'après la poterie trouvée dans la couche de la I ère, II-ème et IV-ème tranchée, que la couche de sable a été remblayée à deux reprises separées par un certain intervalle de temps. D'après les constations faites au cours des fouilles dans la troisième tranchée il semble au contraire que la couche de sable y a été remblayée d'un coup pendant la construction même du bâtiment afin d' aplanir les restes d' édifices plus anciens qui se trouvaient a la surface des couches inférieures. Le rembiai se trouvait à l'endroit où on avait jeté les dechets ce qui expliquerait la présence des tessons de poterie de diverses époques, des charbons, de la cendre. La couche de sable, notamment dans la troisème tranchée, a donné beaucoup de fragments de céramique (terra sigillata, imitations des vases métalliques, poterie ordinaire) dont quelques uns portent des restes d'incriptions peintes où estampillées. L'étude de cette céramique est en cours et les résultats seront publiés prochainement.

La date de la construction du bâtiment romain peut être fixée approximativement d'après la forme des lettres des inscriptions trouvées sur les tessons de poterie dans la couche de sable, ainsi que d'après la situation économique de l'empire romain au III-ème siècle. D'après ces données, il serat permis de conclure que le bâtiment en question a été construit dans la première moitié du III-ème s. On ne sait combien de temps il a été habité, mais il parait qu'il a été détruit au XV-ème siècle, pendant la construction de la forteresse de Smederevo, les murs de celle-ci ayant été faits de matériel provenant des établissements antiques. Parmi les autres débris antiques dans les murs de cette forteresse on a trouvé quelques inscriptions provenant certainement de Margum.

La partie de la couche archéologique au-dessus de la couche romaine n'est pas identique dans toutes les tranchées.

Dans la quatrième tranchés on a trouvé des morceaux d'un pavé fait en mortier et dans ce pavé ont été creusées deux fosses qui contenaient: de la poterie romaine, un fragment de vase couvert d'un vernis jaune, semblable aux fragments de poterie byzantine trouvés à Kostolac (Viminacium) dans la forteresse byzantine et des tessonts de poterie slave. Au-dessus de cette couche il y en a une autre qui contenait les restes d'une maison dont les murs étaient construits avec des briques romaines et dans laquelle se trouvait un four très endommagé.

Au-dessus de la couche de sable dans la troisième tranchée l'on a trouvé un mur fait de morceaux de briques romainos et de mortier (fig. 12, M1, 32). A un niveau supérieur entre les murs du bâtiment romain et au dessus du pavé, a été déblayée une partie d'un mur construit avec des morceaux de briques, des tessons de poterie et de la terre. Auprès de ce mur se trouvàit une partie du pavé également construit avec des morceaux de briques et de la terre (fig. 30). Un pavé fait de terre battue comme on en a fait dans les maisons des villages serbes modernes, appartient à une période postérieure. Sur ce pavé se trouvait un foyer entouré de pierres et de morceaux de briques, plein de cendres melées à des ossements

d'animaux divers et à des fragments de poterie (fig. 31, 33). Quand cette maison fut démolie, le terrain exploré n'était pas habité. De cette période datent les foyers à ciel ouvert trouvés en plusieurs endroits de la troisième tranchée. Une fois que la terre a recoovert ces foyers, le terrain a servi de cimétière: sept tombreaux en ont été découverts. Six de ces tombeaux contenaient les corps entiers des défunts tandis que le septième n'en contenait que la tête. Les défunts étaient ensevelis allongés sur le dos, tournés du nord-ouest au sud-est, la tête à l'ouest (fig. 37—39). Auprès des ossements on n'a trouvé qu' un collier de perles en verre bleu et des pendants d'oreille. Ce cimetière est contemporain du cimetière serbe du XVème ou du commencement du XVI-ème siècle, exploré par M. Vasić à Basat. Un peu plus tard, au-dessus des tombeaux, on a construit des maisons en pisé dont les ruines montent jusqu'à la surface du terrain.

Dans la première et la deuxième tranchée enfin, au-dessus de la couche romaine, se trouvent des restes de murs et de pavés. Dans les restes du pavé ont été creusées plusieurs fosses qui contenaient des tessons de poterie de la fin de la période romaine et de la poterie grise et rouge barbare de l'époque de la migration et de l'époque protoslave, des fibules du IVe s. et une fibule en forme de cigale du type pontique. Il y avait aussi des fosses et des restes de foyers qui prouvent l'existence d'une habitation slave. Au-dessus de cette couche se trouvait un pavé fait de petits briques polygonales romaines. Ce pavé était en connexion avec le reste des murs très abîmés qui formaient un bâtiment quadrangulaire. Dans la deuxième tranchée, tous près de l'hypocaute, se trouvait un mur en pisé revêtu de mortier. Au-dessus de ce niveau était construit un pavé de briquettes polygonales romaines, sur lequel se trouvaient des tombeaux faits de briques romaines. Les défunts étaient ensevelis allongés sur le dos comme dans les tombeaux de la troisième tranchée. Dans ces tombeaux, qui sont semblables aux tombeaux découverts dans les nécropoles slaves de Mravinci, Ptuj et Fenek près de Kesthely, on a trouvé des objets de parure (des pendants d'oreilles en argent, des colliers de perles en verre de couleur bleue et verte, des monnaies byzantines de cuivre et une petite mormaie d'argent du roi hongrois St. Stefan (fig. 41—46). Parmi les décombres qui couvrent les tombeaux on a trouvé des monnaies de cuivre byzantines du Xème s., une monnaie hongroise avec l'inscription: PETRVS, des tessons de poterie slave et d'autres objets divers. Des restes slaves qui on été trouvés dans la première et la deuxième tranchée confirment l'existence de l'établisement slave mentionné par Cedren sous le nom de Morava.

Djordje Mano-Zisi
Dr Rastislav Marić
M. Garašanin

Кулич и Рам каструми на римском Дунавском лимесу

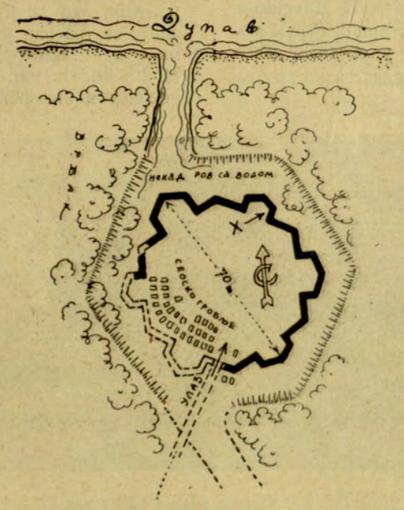
Путујући у лето 1948 год. у циљу проучавања средњевековних градова на обали Дунава, обишао сам узгред и два касноантичка утврђења: прво код села Кулича, западно од ушћа Мораве а друго код Рама. Оба су вероватно припадала линији утврђене северне границе римских земаља — Лимесу а служила су и као доцније Јустинианове тврђаве према „Варварима". Циљ је овог извештаја да досада познате податке допуни тачнијим архитектонским скицама као и авионским снимцима.

I

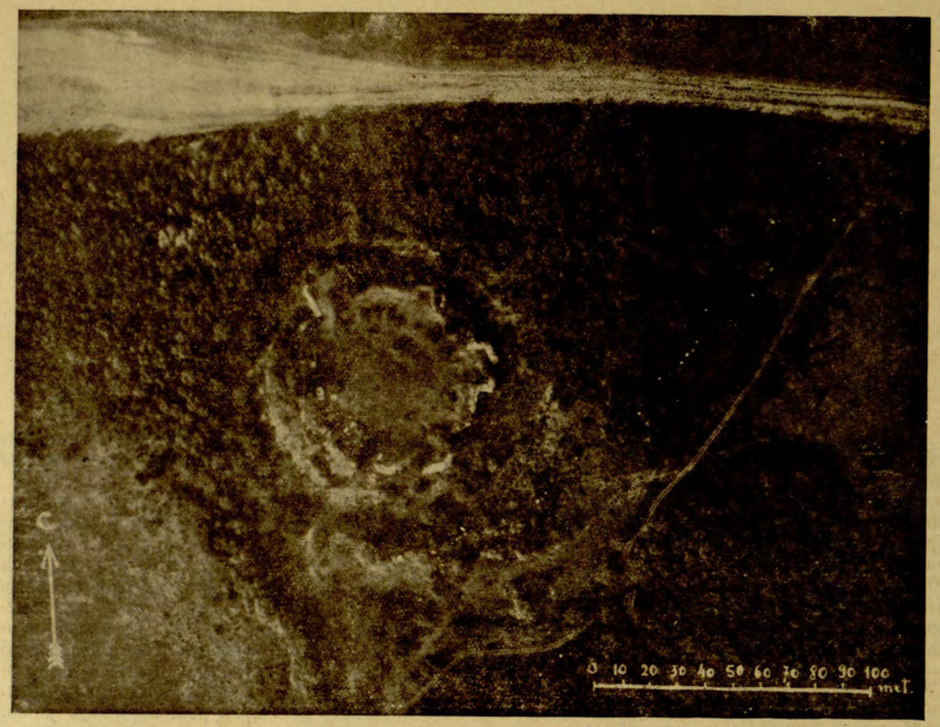
Кулич је приказао први још Ф. Каниц. Он мисли да је то војна станица **Castrum Margum-a** (чији се варошки остаци налазе с источне стране Мораве). д-р Марић потсећа пак да не треба заборавити ни да се **Castra Augustoflaviensia** налазила такође негде у овој околини. Мислим да могу допунити Каницову (односно Каракашевићеву) скицу основе једном тачнијом (сл. 1).

Град има шестоугаону основу, са појачањем у облику бастиона на средини сваке стране (план је донекле сличан касноантичкоме утврђењу у Ротини 6 км. с/з од Вражогрнаца на Тимоку, које је такође забележио Каниц). Зидови су начињени од полупритесаног камена, мешаног с ниво-а на ниво са редовима опека, све у доброме малтеру. Они се делимично још држе око 3—4 м. високо (сл. 3). На једноме месту има чак и остатака свода (код X сл. 1). Око града је широк ров, кроз који је некада свакако била спроведена вода из оближњег рукавца Мораве и из Дунава.

Град је вероватно касноантички и нема видних средњевековних трагова. По облику и начину зидања он би такође могао бити и рановизантско утврђење, што је у суштини са-

Сл. 1 — Скица основе каструма Кулича
Le plan du castel de Kulič

Сл. 2 — Авионски изглед Кулича (снимак Команде југословенског ратног ваздухопловства)
Photographie aérienne de Kulič

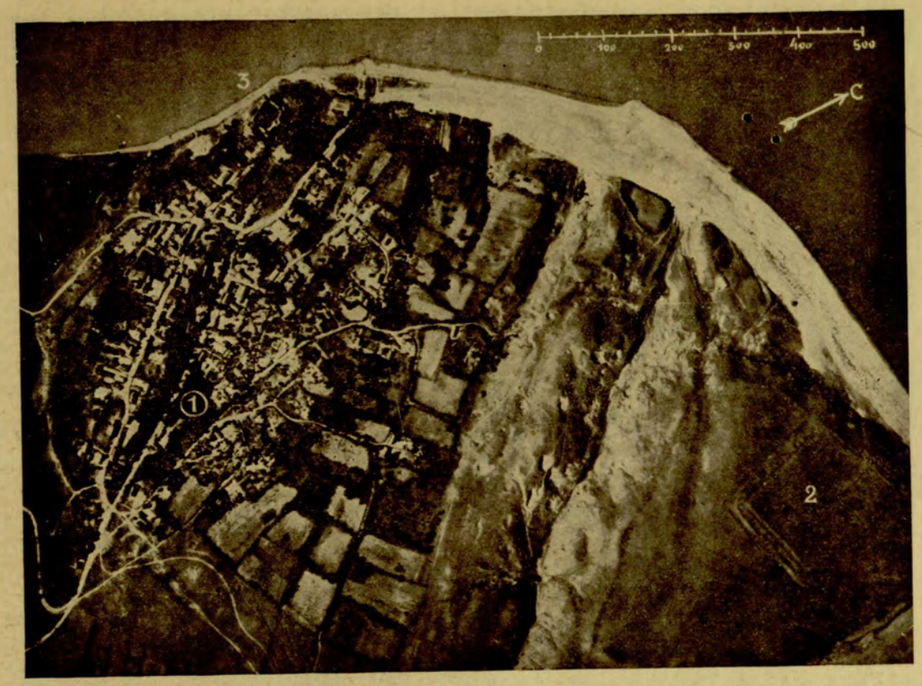
свим сродно. Ваља потсетити ипак да Ст. Новаковић помиње (Глас **XXVI**/1908) средњевековни српски градић „Моравиште" на ушћу Мораве у Дунав на месту античког **Margum**-а, што би значило да су овај стари каструм могли искоришћавати и Срби у средњем веку. Данас је у унутрашњости града сеоско гробље оближњег села Кулича.

II

Рам је познат са свог средњевековног градића. Међутим источно од овога на голоме плато-у, око 50 м. висине изнад Дунава, познају се трагови једног касноантичког каструма (сл. 4). Каструм је већ раније обишао д-р М. Васић. Он пак није могао имати на расположењу и авионске снимке које, благодарећи

Сл. 3 — Остаци зидина на Кулачу
Restes des murs à Kulič

Сл. 4 — 1) Село Рам, 2) римски каструм, 3) — средњевековна тврђава
(снимак Команде југословенског ратног ваздухопловства)
Photographies à vol d'oiseau. „1" village de Ram, „2" castel romain „3" forteresse du Moyen-âge

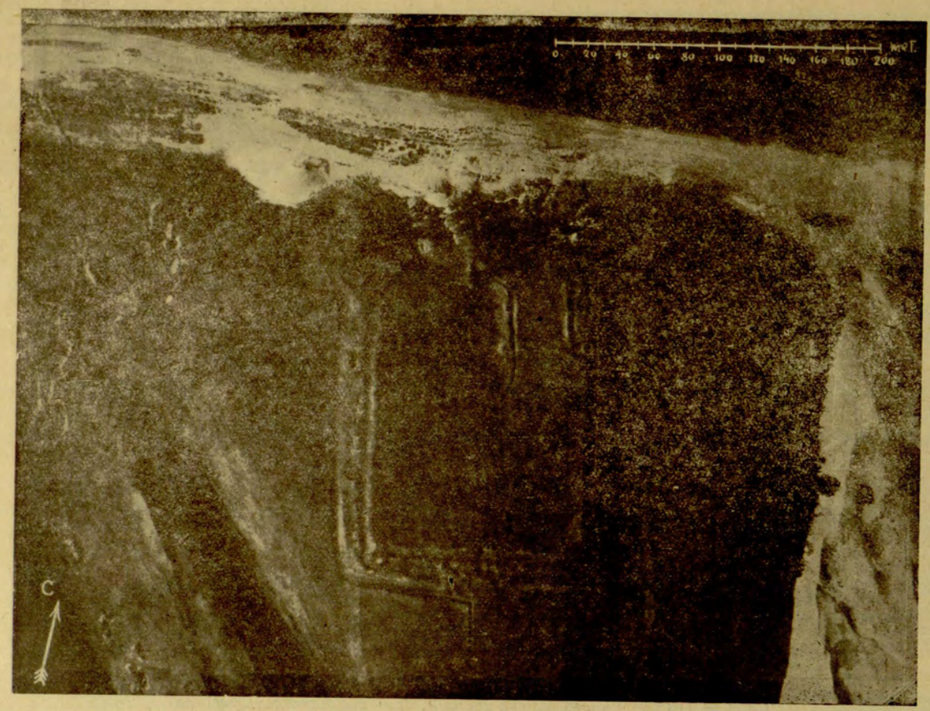
предусретљивости Команде југословенског ратног ваздухопловства (нарочито капетана Шали-а, поручника Ранисављевића, заставника Шеруге и Кларића) ми овде доносимо уз нашу скицу узету на терену (сл. 4 и 5).

Каструм има облик правоугаоног утврђења, са краћом страном на обронку више обале. У с/и углу био је један уже издвојени правоугаони део (величина спољњег правоугаоника је 140 × 200 м. а унутарњег 50 × 60 м.) За овај унутарњи правоугаоник (обележен са А на сл. 6) би се могло помишљати да је могао бити тзв. „преторијум".

Зидови су били озидани ломљеним каменом, од кога има још једва трагова јер су сељаци сав камен већ разнели. На авионском снимку (сл. 5), линије тих зидова у ствари виде се као ровови, који су остали тамо где је чак и темељ зида раскопан и однесен. Ипак се, благодарећи томе снимку, види (што је на самоме терену већ скоро немогуће приметити) да је велики правоугаоник имао округле куле на угловима, затим на јужној страни две спојене куле између којих је вероватно био главни улаз, а такође да је било још кула и на подужним странама, донекле слично касноантичким утврђењима код Голупца и на Чесави, између Брњице и Добре, затим још у Кладову (велич. 54 × 100 м.) и на „Караташу" код Сипа — све на Дунаву, које је публиковао Ф. Каниц, као и тимочким градовима Гамзиграду и Шаркамену, које је снимио проф. Ђ. Бошковић. Спољ.а око зидова био је ров који се и данас очувао и чија је спољна страна можда имала и један лакши зид. Унутарњи правоугоник имао је такође округле куле на угловима (све сл. 5 и 6).

Рам се налази на месту старе **Lederate**, а према проф. д-р М. Васићу, овде се може помишљати и на мостобран који би ову станицу спајао понтонским мостом са утврђењем на острвцу с оне стране Дунава, тачно према нашем каструму (сл. 7), на коме се после развио мађарски средњевековни град Хором (Харам, Стари Харам или Ујпаланка — данас Банатска паланка), чији се остаци порушених камених зидова и данас још виде. Ту је можда Домицијан превео војску идући на Дакију.

У вези са оба ова каструма не би требало заборавити ни Прокопијево тврђење да је Јустинијан саградио или обновио 80 утврђења **на Дунаву** (поред 370 утврђења дубље у земљи) међу којима Сингидун и Виминациум, а зна се да су и византиска утврђења (**Ch. Dichl — »L'Afrique byzantine« Paris, 1896**) имала често четвороугаоне основе, са по четири округле куле на угловима, какву основу има и наш каструм код Рама Тој основи су веома сличне оне

Сл. 5 — Авионски изглед римског каструма код Рама (снимак Команде југословенског ратног ваздухопловства
Vue à vol d'oiseau du castel romain près de Ram

у Тунису и Алжиру из Јустинијановог времена, а нарочито Thelepte, Timgad, Tubunae и Sitifis. Полигоналне основе кула или бастиона на Куличу истоветне су са онима на византиској тврђавици у Сакицолу код Царичина града.

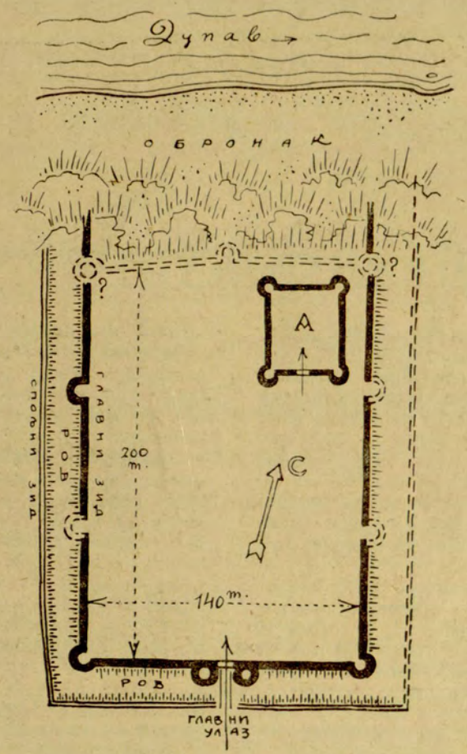
Донели смо ова два приказа, како бисмо стручњацима олакшали проучавање старог Лимеса, који је почео да се формира у нашој земљи, на десној обали Дунава, још од времена са краја првога века наше ере, а који је нарочито јако био изграђен, пошто је Аурелијан (270-5 год.) напустио Дакију, и то у циљу да се спречи надирање „Варвара" са севера у Римску империју. Јустинијан је, најзад у VI веку, још једном појачао ову линију.

А. Дероко

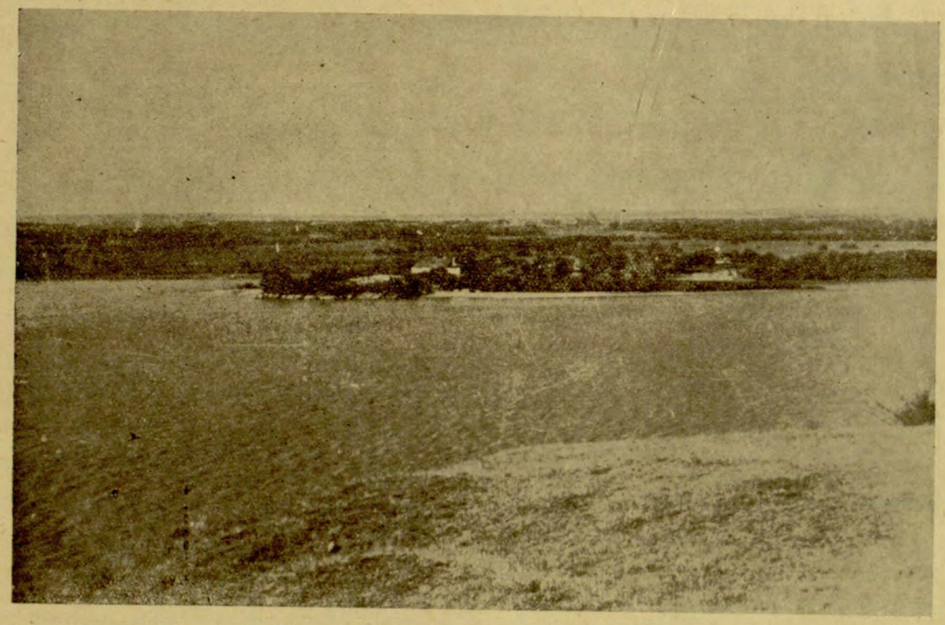
LES CASTELS DU «LIMES» ROMAIN PRES DE KULIČ ET DE RAM.

L'aperçu donne des détails concernant deux castels sur le «Limes», série de fortifications construites par les Romains aux IIe et IIIe siècles pour arrêter la pénétration barbare par le Danube. Le premier castel est celui de Kulić, près de Smederevo, tandis que le second se trouve près du village de Ram. Le premier castel, de forme polygonale, conserve encore quelques pans de murs, tandis que le second, de forme rectangulaire, est complètement détruit.

A. Deroko

Сл. 6 — Скица основе римског каструма код Рама — Plan du castel près de Ram

Сл. 7 — Град Харам, на Дунаву, преко пута римског каструма код Рама
Restes de Haram de l'autre côté du Danube, en face de Ram.

Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци

Одбрана византиског царства на Балканском полуострву ослањала се на низ стратешких линија, које су са севера спречавале надирање нових народа. Најприроднија линија одбране на северној граници Балкана, Сава—Дунав, прва је попустила. Под притиском све моћнијег таласа инвазије Византинци су били принуђени да учврсте свој други систем одбране на балканским планинама. Кроз средину полуострва повучен је низ утврђења, баража, кастела и одбранбених зидова — систем стратешке преграде, који је по обимности и разноликости својих конструкција спадао у највеће радове ове врсте у светској историји. Трећа, најкраћа, линија повучена је пред самим Цариградом: Анастасијев зид, дело Анастасија I (491—518).[1])

Од ова три система одбране најмање је познат средњи. У Бугарској је источни део ове линије испитивао К. Шкорпил, но како су текле линије утврђења у нашим крајевима, о томе се једва нешто може наслутити по сасвим неповезаним истраживањима појединаца.

Византиска утврђења овог доба нису имала кордонски карактер лимеса. Није постојала непрекинута линија зидова, кула и ровова на граници. Чуване су само стратешки важне комуникације, то су били т. зв. утврђени дефилеи, војни друмови осигурани мрежом утврђених станица. Мрежа овог система имала је веће и мање центре. Приликом ископавања Царичина града ми смо користили прилику да обиђемо низ таквих утврђења. Она се засада још не могу са сигурношћу повезати и класификовати. Нека од њих очевидно спадају у постројења уже одбране Царичина града, док су нека од њих вероватно знатније тврђаве груписане око главног центра, Ниша.

Око старе византиске вароши, данашњег Царичиног града, расуто је неколико група остатака грађевина из истога доба (сл. 50 уз чланак „Откопавање Царичина града у 1947 год."). Св. Илија, Горње Градиште и Сакицол су вероватно служили као претстраже и даља одбрана града.[2])

Св. Илија је брежуљак који је уствари чинио саставни део комплекса Царичина града. Брежуљак лежи непосредно источно а између њега и падине града била је водена брана, о којој се говори у приказу града и засебном поглављу о воденим бранама Царичине и Злате.

На брежуљку је био некада вероватно утврђени кастел са правоугаоним одбранбеним зидом, од кога једва да има трага, са појачањем (кулом?) на најлакше приступачном углу (сл. 2). У средини је црквица; њени су камени зидови били порушени до око 1 метра над земљом, а доцније су надзидани новом грађевином (сл. 3). Поред врата споља узидан је камени фрагмент са орнаментом, пренет са рушевина Царичина града.

Источно од Св. Илије, на узвишици, налазе се темељи вероватно неког спољњег даљег утврђења испред града.

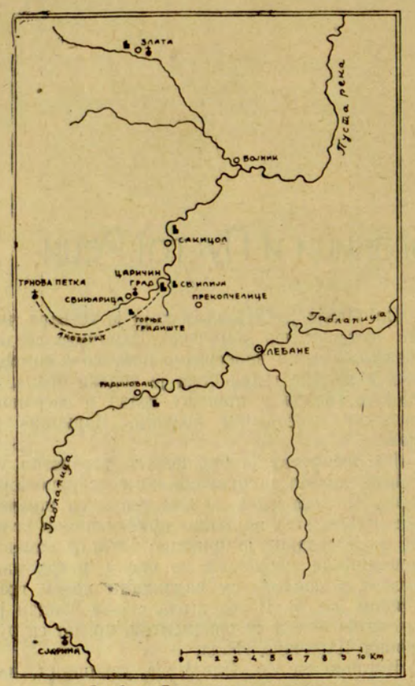
Горње Градиште је остатак једног засебно утврђеног насеља око 1,5 км југозападно од Царичина града. Налази се нешто више овог, на падини изнад села Свињарица, на траси старог акведукта који је доводио воду од Петрове горе у град (сл. 1). Остаци су потпуно зарасли у честар али се разазнаје обрис обимног одбранбеног зида и рова, правоугаоне основе, приближне дужине 150 м. Потребно би било рашчистити вегетацију да би се омогућило даље испитивање. Од кастела спуштао се зид у Свињарачку Реку, затварајући долину од Градишта до села Свињарице. Овај начин одбране, често у касној антици, познат је и највише испитан у Алпима, то су т. зв Clauze слов. клужа); код нас су ову врсту препрека правили још први Немањићи.

Сакицол је село које лежи северно од Царичина града. Североисточно од села на стеновитом брежуљку било је утврђење (сл. 4). Врх ћувика био је опасан каменим одбранбеним зидом, данас срушеним до темеља. Источну, најлакше приступачну страну, због превоја који везује брежуљак са планином, бране два рова, спољни мањи и унутрашњи већи, а на самом углу зидина стоји јака трапезаста кула, очувана у висини око 2 м. Улаз је изгледа био са југоисточне стране утврђења.

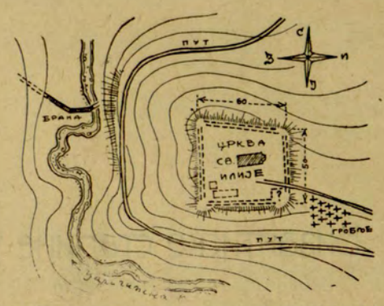
---

[1]) *Karel Škorpil,* тратегически постройки въ черноморската областъ .. „Byzantinoslavica." II, 2, 1930, 197—230; III, 1, 11—3 ; V, 1933, 206—208

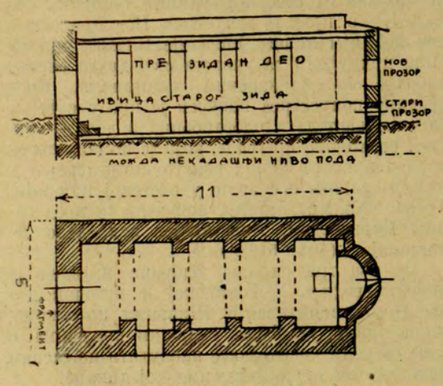
[2]) О неким од старина, које се овде публикују, већ је раније писано. Овде наводимо само најновије чланке: *А. Красовски,* тарине лесковачке околине, таринар, III сер. V, 1928-30, Београд, 1930, 202—206; *Фр Месеснел,* Ископавања Царичина града код Лебана, Старинар, III сер. XIII, 1938, 179—196.

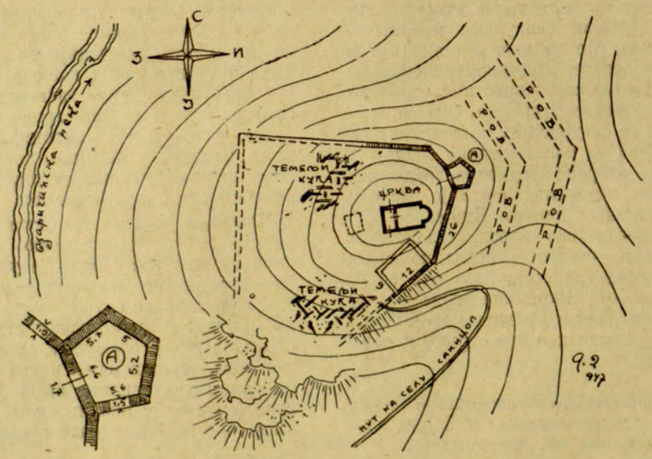
Сл. 1 — Византиски локалитети у области Јабланице и Пусте Реке.
Les restes archéologiques byzantins dans la contrée de Jablanica et de Pusta Reka.

Сл. 2 — Ситуација брежуљка са црквицом Св. Илије.
Petite forteresse avec l'église de St. Ilija.

Сл. 3 — Црквица Св. Илије код Царичина града.
Petite église de St. Ilija.

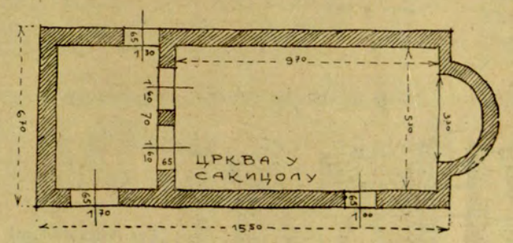

Сл. 4 — Ситуација византиске тврђавице код Сакицол.
La forteresse avec l'église près de Sakicol.

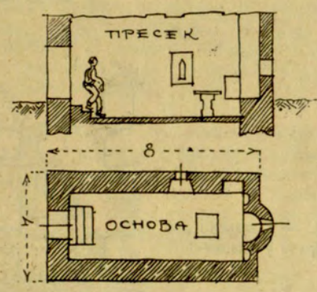
У унутрашњости градића познају се многи трагови темеља зграда, а сељаци су раничистили само камене зидове једне цркве високе око 1,5 м (сл. 5).

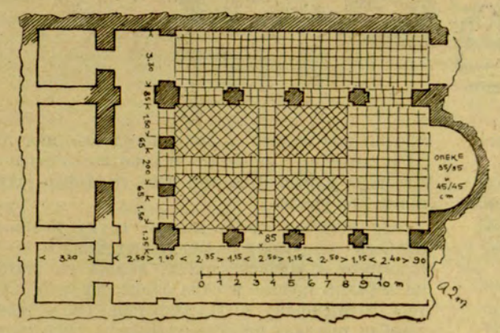
Свињарица. Источно од села откопали су сељаци темеље и зидове од око 1,5 м висине једне веће тробродне базилике, озидане опеком и каменом наизменце (у зидовима претежно камен, док су стубци само од опеке). др. В. Петковић и др. Фр. Месеснел дали су опис овога споменика у Старинару за 1937 и за 1938 год. Ради допуне доноси се скица његове основе (сл. 7). Поред цркве има темеља (неоткопаних) још неких других, вероватно манастирских, зграда.

Трнова Петка. Мала црква под Петровом Гором, огранком планине Радан, на месту одакле је била каптирана вода за акведукт Царичина града. Црквица је озидана каменом, свод је пао. Детаљи се могу видети из скице бр. 10. Зграда је из турског доба, вероватно из XVII века (сл. 6).

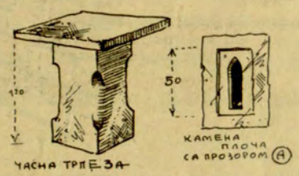

Сл. 5 — Основа цркве у Сакицолу.
L'église à Sakicol.

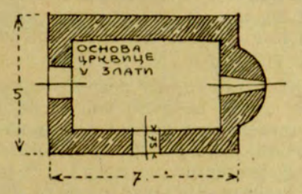

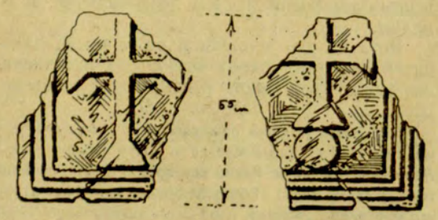
Сл. 7 — Основа цркве код села Свињарице.
Le plan de l'église à Svinjarica.

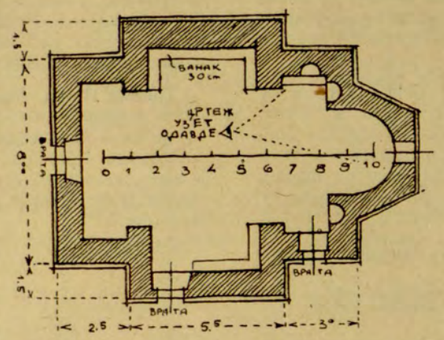
Сл. 6 — Црквица Трнова Петка под Петровом Гором.
Petite église de Trnova Petka.

Сл. 8 — Црквица у Злати.
Petite église à Zlata.

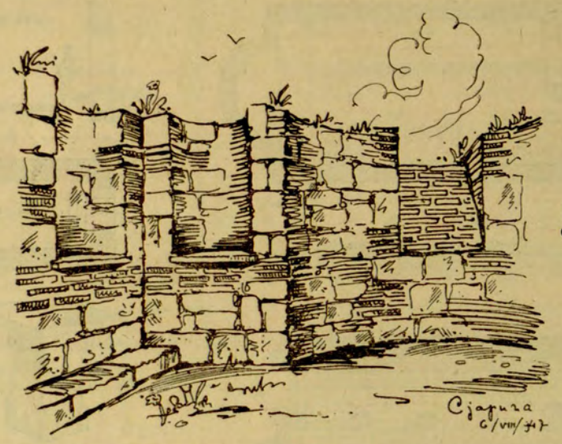

Сл. 9 — Злата, фрагмент мермерне парапетне плоче код црквице источно од села Злате.
Les restes d'un parapet à Zlata.

Сл. 10 — Основа византиске цркве у Јарини.

Le plan de l'église à Syarina.

Сл. 11 — Олтарски део цркве у Сјарини.

Les restes de l'autel de l'église à Syarina.

Даље од ове групе остатака око Царичина града налазе се још ови локалитети:

Злата. Село у Пустој Реци. под планином Пасјачом. Западно од села, између две данас мале речице: Златне Реке и Суве Реке, уздиже се блага преседласта грбина. На томе узвишењу налазе се трагови античког насеља.[3])

То је морала бити велика утврђена варош, величине приближно Царичином граду код Лебана (око 500 м. дужине), само данас са несравњено мање остатака зидова. Као и Царичина ова варош изгледа да се састојала из два дела, јер се подужно брдашце дели једним вештачким ровом на два дела, источни и западни.

Источни део је виши и он је према данашњем селу, које одмах источно од њега почиње, био одељен такође ровом. Трећи такав попречни ров налази се западно од западног дела и њиме се с те стране вероватно завршавала стара варош. Сва три рова су данас једва приметне увале.

Од остатака треба истаћи групу великих блокова порушених зидова од квадратне а пљоснате византиске опеке, везане спојницама дебелим колико и сама опека, на врху плато-а, затим брану на Златној Реци (види даље засебан приказ), остатке зидина на коси више бране и најзад остатке једног великог кружног зида (куле?) крај Златне Реке.

На источном крају данашњег села налази се једна позната црквица, вероватно из времена Турака. Пред црквицом лежи један фрагмент мермерне парапетне плоче, овамо пренет са остатака какве цркве из старога византиског града (сл. 8 и 9).

Откопавања целог овог пространог локалитета сигурно ће дати више остатака темеља, али се већ сада може рећи да их неће бити нарочито много јер су околни сељаци велики део грађевинског материјала старих зидина већ разнели. И данас стоје сложене камаре очишћених старих цигаља спремљене да се утовари на кола и носе, тако да је остала готово свуда само гола ледина.

[3]) О Злати је доста опширно писао Хан, који је у њој био 1858 г. Хан мисли да је Злата римско насеље *Nattetit*. Затим је Каниц дао приказ Злате са 4 цртежа, у своме делу: „Römische Studien in Serbien" (1892) као и у делу: „Serbien Land und Bevölkerung" (1909). Миличевић је на Злати такође још затекао веће комплексе рушевина. Последњи је Злату споменуо Фр. Месеснел у своме извештају са ископавања Царичина града (у „Старинару" 1938).

Марино Кале западно од Житног Потока, кажу, да је такође неки сличан локалитет, који међутим нисмо обишли.

Брговина недалеко од Житног Потока, нисмо обишли, међутим, изгледа да је то већи локалитет, јер су нађени камени капители који подражавају „коринтски" стил, као и један натпис (досада једини у целоме крају) на каменој плочи. Једна половина те плоче је пренесена у музеј у Лесковцу, а друга је још остала узидана као ослонац испод дрвенога стуница у једној штали.

Радиновац, на Јабланици, западно од Лебана, још од села, преко реке, на брду Градиште, има остатака старих зидина, које такође нисмо обишли, но које је поменуо већ Месеснел у „Старинару" 1938 г. То су остаци једне цркве и као неких терма-купатила.

Сјарина. Бања у изворноме делу Јабланице има каптажу лековите воде још из византиског времена, са зидом на једном од извора озиданим великом опеком у типичном античком начину. У сред данашње бање, западно од речице, уздиже се једна потпуно вертикална стена заравњена озго, са траговима заштитног зида около, а са приступом само са једне стране. На тој заравни стоје и данас рушевине једне византиске цркве, са обликом основе у виду слободнога крста. По основи судећи, кубе тешко да је могло постојати (сл. 10). Висина очуваних зидова је око 3 м. Зидање је изведено мешано каменом и опеком (сл. 11). На јужноме зиду олтара и трансепта била су врата, поред главних западних. Споља је црква била малтерисана; трагова живописа унутра нема.[4])

Издвојићемо, најзад, један проблем и изнећемо га засебно, то је могућност постојања:

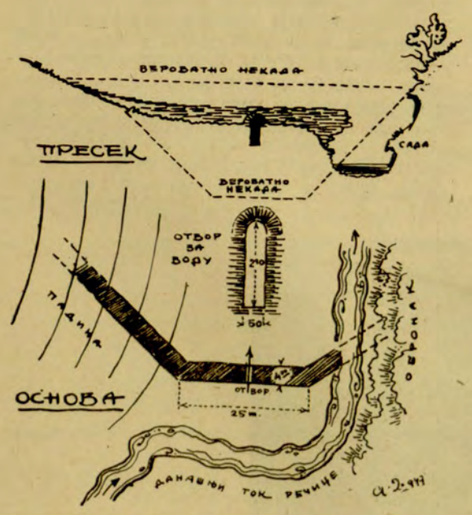
Две касноантичке водене бране у Лесковачком крају. У чланку о „Откопавању Царичина града у 1947 год." и у ставу о касноантичком локалитету код Злате поменули смо постојања брана којима су на оба места била заграђена корита речица (које су некада, када је цео крај био шумовит, биле богате водом преко целе године, што данас више није случај).

Зидови су на оба места били необично солидно изграђени од широке, пљоснате византиске опеке, везане исто тако дебелим спојницама најсолиднијег малтера (који је временом добио такву чврстоћу да се при покушају рушења ломи цигља али малтер не одваја). Њихова солидност је довољно потврђена чињеницом да су они готово најочуванији делови на својим локалитетима.

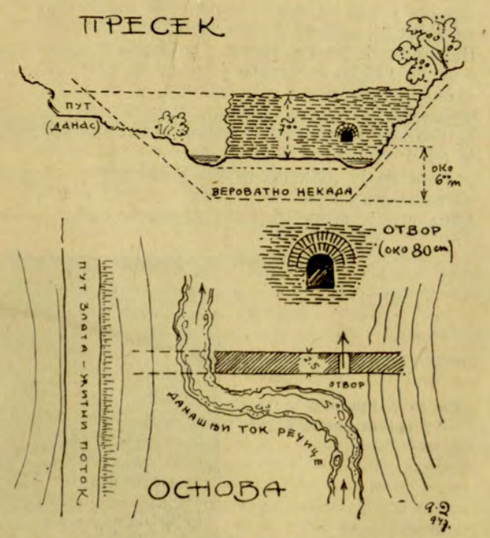
[4]) Сјаринска црква са основом слободног крста веома је слична цркви „Ст. Николе у Ђунису. Упореди К. Ј. Јовановић, „Старе цркве у Мојсињу". Старинар, Н. С. II, 1907, 154—165 са важним додатком Љ. Ковачевића у примедби где се Ђунис идентификује са црквом Св. Дионисија. У овим крајевима често географска имена по називима светаца (најпознатији пример Прокупље од Св. Прокопија) наводе на претпоставку да је можда и н зив Сјарина Св. Ирин.

О крстообразном типу цркава, коме припада и Сјарина, најопширију грађу, за наше крајеве, прикупио је N. L. Okunjev, Narodna Starina 11, Zagreb 1925 (штампано 1940), 279—306,

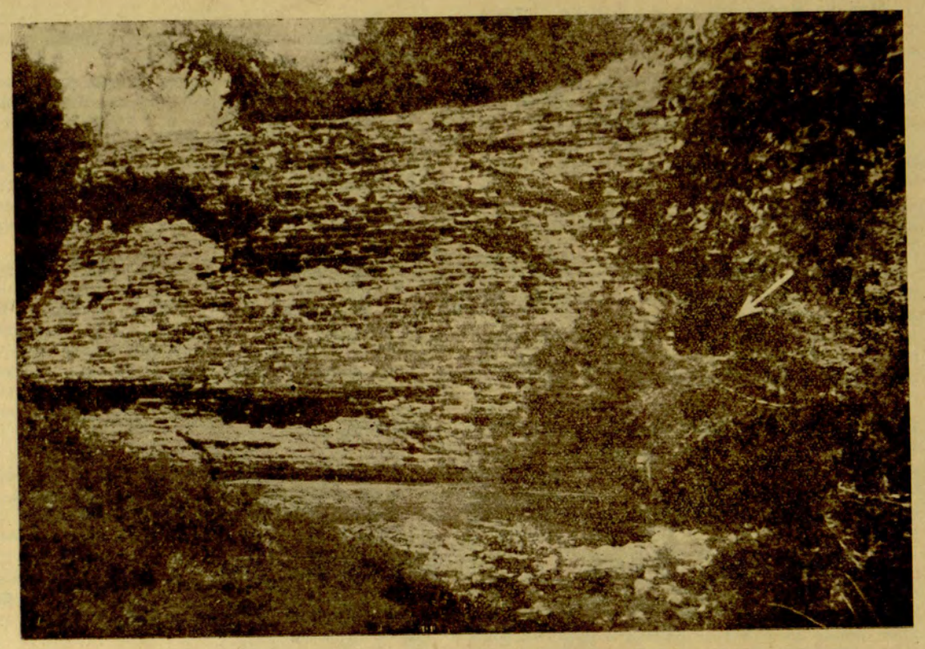
Каницова скица (у „Serbien Land und Bevölkerung") је погрешна.

Сл. 12 Византиска водена брана код Царичина града.
Le barrage sur la rivière à Caričin Grad.

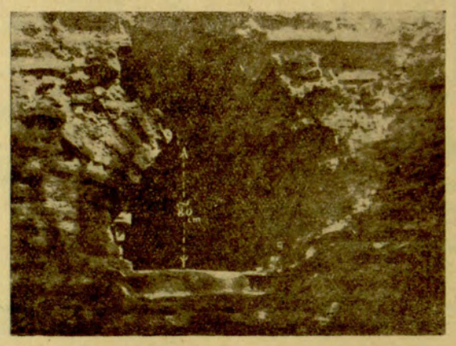
Сл. 13 — Архитектонска скица бране код Злате.
Le plan du barrage à Zlata.

Сл. 14 — Византиска водена брана код Злате.
Le barrage sur la rivière à Zlata.

Испред ових брана, које су се некада ослањале својим странама о косине бочних падина, вероватно су некада била формирана вештачка језера од вода речица. Оба зида имају на извесној висини лучно засведене отворе (у Царичини је ужи а виши, а у Злати је нижи а шири). Кроз те отворе је вода (у млазу од преко једног метра у пречнику, а са падом од можда око 4—5 м) могла давати енергију за кретање каквих механизама: воденица (крај је богат житом, и данас је назив једног места у томе крају „Житни Поток"), ваљалица, ковачница-„самокова" и других сличних радионица где је потребно било окретање осовина.

Професор универзитета др. М. Луковић скреће нарочито пажњу на рударски карактер краја (чувени средњевековни рудник Ново Брдо је у суседноме крају а рудник Лече, који се и данас експлоатише, је у непосредној околини Царичине, те је можда водена енергија била потребна и за дробљење и испирање руда. у Царичини је др. В. Петковић, недалеко од бране, нашао једну топионичку пећ, а трагови топљеног олова су свуда по граду чести. Каниц пак (говорећи о Злати у својој књизи „Römische Studien in Serbien" и у „Serbien Land und Bevölkerung") каже да је по предању мештана брана у Злати служила за испирање

Сл. 15 — рана код Злате — деталь отвора за воду.

Le barrage à Zlata, orifice à eau.

злата из Златне Реке, док он сам мисли да је служила за добијање воде за градски акведукт. Милићевић такође доводи „брану" у везу са испирањем злата.

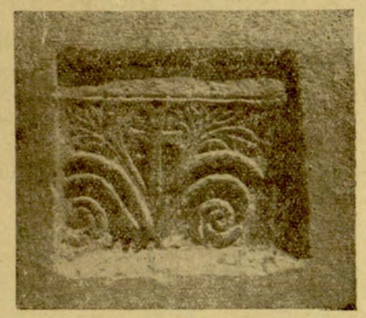
Не може се тачно утврдити, колико су бране биле високе и дубоке. Горњи су слојеви порушени, а доњи је ниво затрпан наносом речице. Ипак се на пресецима (сл. 12 и 13) те линије могу приближно замислити. На оба места речице су пробиле бране на једноме од ослонаца уз падине брега, те су, нешто одневши земљиште а нешто обурвавши зид, прокрчиле себи пут.

У свакоме случају ово су (поред водовода, који је воду каптирану под Петровом Гором удаљеном 10 км од Царичина града, доводио оловним цевима, водећи је делимично можда чак и узбрдо, по принципу „спојених судова") важни докази некадашњег релативно високог ступња технике ових крајева под Византинцима око V и VI века (датирање према новцу, нађеном у Царичином граду), нарочито веома интересантни данас у доба изградње модерних брана за електрификацију наше земље.

*

Ових неколико бележака немају претензију изношења дефинитивних података ни закључака већ само објављивање материјала у циљу употпуњавања инвентара старина у нашој земљи и скретања на њих пажње стручњацима за даља истраживања.

А. Дероко
Св. Радојчић

Фрагмент са Царичина града, узидан поред врата обновљене црквице Св. Илије.
Un fragment provenant de Caričin Grad, actuellement à l'église de St. Ilija.

Les restes archéologiques byzantins dans la région de Jablanica et Pusta Reka

L'aperçu donne une liste et une courte description des lieux dans la région de Jablanica où il existe encore des restes archéologiques byzantins, tels la fortification avec église sur la colline dite St. Elie, les restes de la fortification de »Gornje Gradište«, la fortification avec église de »Sakicol«, les restes de la ville de Zlata, et une petite église des environs, des restes qui contiennent également une inscription près du village Bregovina, les restes d'une église à Syarina et enfin la description de deux barrages d'eau pour la production d'énergie, construits sur les rivières près de Caričin Grad et de Zlata.

Al. Deroko
Sv. Radojčić

Још о камену са натписом из Дренове код Пријепоља

Сл. 1 — Натпис на камену у „Црквини", код Дренове
L'inscription à Drenova (avec la forme de la lettre „O" caractéristque pour le siècle)

Заузимањем и средствима **Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије** потписани су пренели септембра 1947 године камен са већ познатим натписом из рушевина цркве у Падежу код села Дренове више Пријепоља, и склонили га под стрэху оближње основне школе. Тешкоће преноса су биле врло велике. Камен је веома тежак, терен је планински и стрм а пута уопште нема. Камен је превучен на саоницама (јер кола не би издржала) помоћу више пари волова. Камен је дотле лежао незаштићен у рушевинама зараслим у честар а време и непогоде су му полако уништавале слова.

Натпис је објавио Пач још 1896 год. (у **Wissenschaftliche Mitteilungen**) а М. Кашанин му је затим (у „Гласнику скопског научног друштва") донео опис и фотографију. Како се на фотографији, због перспективног положаја и скраћења не гледи јасно облик слова то дајемо овде скицу натписа (сл. 1). Исто тако дајемо и скицу целога терена, који је данас обрастао у шумицу а који је некада вероватно обухватао какав манастир са његовим зградама (сл. 2). Дајемо најзад и скицу једног каменог надпрозорника који је припадао цркви, од које се још виде темељи под шумарком (сл. 3). Цео комплекс је у највећој мери зарастао у честар, који би требало тек раскрчити да би се могао открити облик основе грађевине а можда и још какав други камен са наставком натписа.

Пач је датирао натпис у IX или X век, Булић каже да се „не може стављати пре 600 год. већ више још после 800 год. али никако доцније од X века". По усменом саопштењу професора д-р Виктора Новака оно карактеристично слово О у облику ромба апсолутно поуздано датира цео натпис у кратак временски размак који обухвата крај VIII и почетак IX века.

Око камена и темеља цркве у шумарку се налази више великих римских надгробних споменика, а у селу Цурову, с друге стране Лима према Падежу, има такође више римских надгробних споменика и „ара" (од којих прилажемо овоме чланку фотографију једног камена са натписом: **HERC AVG. SAC. TITVS AEL. LAVIANVS. II VIR. ET. CASSIVS FIRMUS. V. L. M. S.** — цео овај камен је укупно висок 102 см. а само четвртасто поље на коме је натпис широко је 43 а високо 45 см).

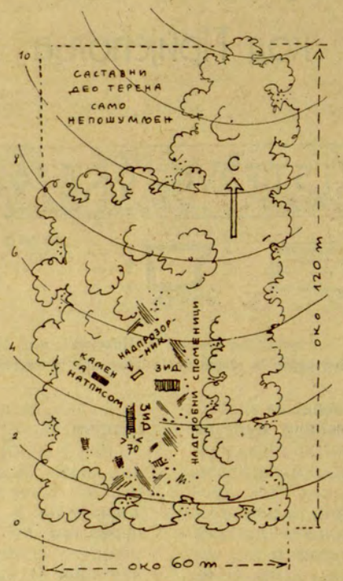
Из свега би се могао извести закључак, да је хришћанска црквица, чијим рушевинама припада и онај први натпис, била у време око краја VIII или почетка IX века, сграђена на остацима ранијег каснсантичког локалитета.

А. Дероко
И. Здравковић

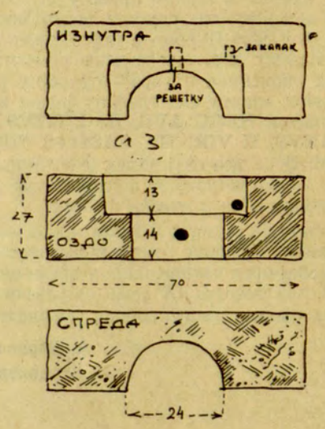
A PROPOS D' UNE PIERRE AVEC INSCRIPTION DANS LES RUINES D'UNE EGLISE A DRENOVA

Encore quelques mots concernant la pierre avec inscription provenant des ruines près du village de Drenova, qui a été transportée en 1947 dans le bâtiment scolaire voisin pour y être mise à l'abri. Cette inscription doit remonter à la fin du VIII-ème ou au commencement du IX-ème siècle. Dans le voisinage se trouvent les restes de monuments romains, ce qui permetrait de conclure que la pierre appartient à une église qui a été construite sur les ruines d'une localité antique.

A. Deroko — I. Zdravković

Сл. 2 — Ситуација „Црквине" у Дреновн, код Пријепоља
Situation du terrain à Drenova

Сл. 3 — Камени надпрозорник из Дренове
Linteau d'une fenêtre à Drenova

Сл. 4 — Камен са римским натписом из села Ђурова, код Пријепоља
Pierre du village de Djurovo avec inscription latine

Средњевековни споменици североисточне Србије

Сл. 1 — Витовница — Vitovnica

Крајем августа и почетком септембра 1947 године извршио сам научно рекогносцирање средњевековних споменика на територији североисточне Србије. На путу су сарађивала самном и 2 моја ученика, Милан Станисављевић и Мухарем Махић, оба студента архитектуре. Како је пут трајао прилично кратко, свега 16 дана, то је могао да буде обухваћен само ограничен број споменика.

26-VIII радили смо у манастиру **Витовници** (десетак километара источно од Петровца) — слика 1—4. Извршено је грубо архитектонско снимање и узет прецизан отисак српског и јерменског натписа из 1218 године (сл. 5). Констатовано је са сигурношћу да у овом натпису име које је до сада читано као Бладо[1]) треба читати Ладо, онако како сам већ раније био претпостављао.[2])

Јерменски део натписа (сл. 5) до сада није био читан. На VI међународном византиском

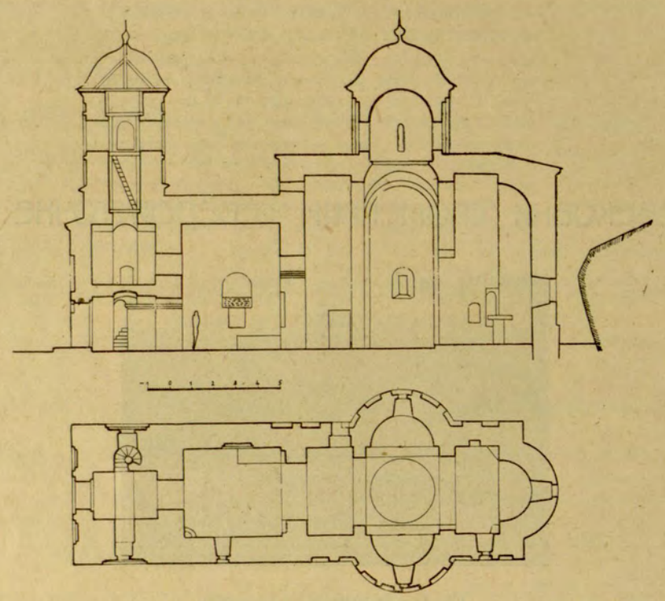
[1]) Љ. Стојановић: „Записи и натписи" . . . бр. 8
[2]) Види: „Основи средњевековне архитектуре" (стр. 212)

Сл. 2 — Витовница — Vitovnica

Сл. 3 — Витовница — Vitovnica

Сл. 4 — Витовница — Vitovnica
Архитектонски снимак Ђ. Бошковића, — техничка обрада Мухарема Махића; — овако су обрађени сви цртежи у овом тексту

конгресу одржаном у Паризу јула 1948 године познати научни радник на средњевековној уметности, Јерменка С. Дер Нерсесијан прочитала га је по мојој копији и превела. У њеном преводу натпис гласи:

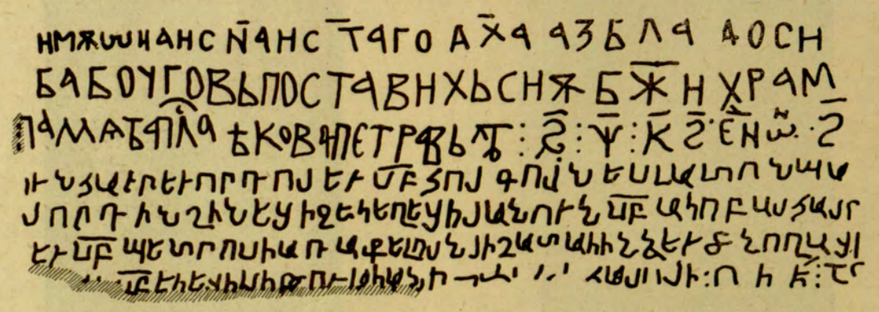
„У име[3]) оца и сина и светог духа ја Ладон син Ба... подигох цркву у име оца св. Јакова и св. Петра апостола, за спомен мој и (мојих) родитеља... ова света црква године јерменске 667"[4]).

Противно мишљењима, по којима би овај натпис требало да буде донет из Орешковице или Старе Митрополије код Горњака, може се претпоставити да је првобитно био постављен на самој Витовници, у ком би случају ово била до сада најстарија позната грађевина тријконхалног типа у северном делу Србије.

Сама црква први пут се спомиње 1557 године, али је свакако старија[5]); спољна припрата и кула изнад ње потичу из 1849 године. Тријконхална основа и просторна разуђеност су сасвим једноставни (сл. 4). На фасадама се виде остаци крупног аркадног фриза (сл. 2 и 3). Остатака пластичне декорације нема. Зграда се сада налази у релативно добро очуваном стању: кров не прокишњава, сем нешто

[3]) Прва слова недостају
[4]) Када се овој години дода 551 година јерменске ере добија се тачно 1218 година наше ере.

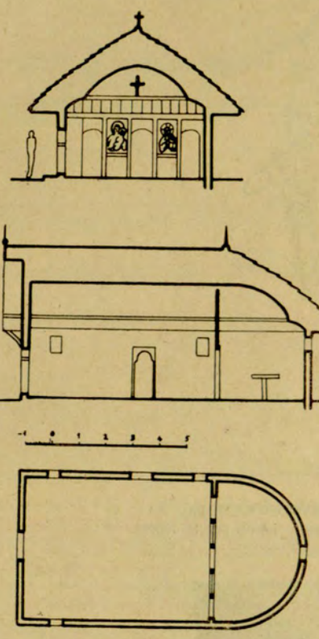
[5]) По несигурној традицији она би била из Милутинова доба.

Сл. 5 — Плоча са српским и јерменским натписом из Витовнице, из 1218 г.
Dalle avec inscription en serbe et en arménien; 1812; Vitovnica

мало у звонику. Недостаје неколико прозорских окана а и познији малтер са фасаде делимично је опао, тако да се види првобитна конструкција од ломљеног и притесаног кречњака.

27-VIII обишли смо **Орешковицу,** из које је наводно некада камен са српским и јерменским натписом пренет у Витовницу. Констатовали смо тамо да ни у селу ни у околини, ближој или даљој, нема никаквих рушевина, ни црквишта[6]) тако да је претпоставка о преношењу овог камена из Орешковице дефинитивно ликвидирана. Узгред смо снимили једну цркву, у самом селу, подигнуту у комбинованом бондручном и плетерном систему, почетком XIX века (сл. 6 и 7); на њезином иконостасу налазе се и 2 иконе сликане у доба београдског митрополита Теофилија и горњачког монаха Киријака, 1805 односно 1803 или 1807 године (сл. 8). Грађевина се налази у релативно добро очуваном стању. Сем нешто мало малтерисања споља, друга јој нега није потребна.

Сл. 6 — Орешковица
Oreškovica

28-VIII обишли смо остатке споменика у **Горњачкој клисури.** Прво смо констатовали да на „чуки званој **Славица,** више села Ждрела, према клисури, постоје трагови темеља и зидања (шут и малтер) вероватно неке куле, која

[6]) Вас. Марковић: „Православно монаштво и ман." стр. 95, 130

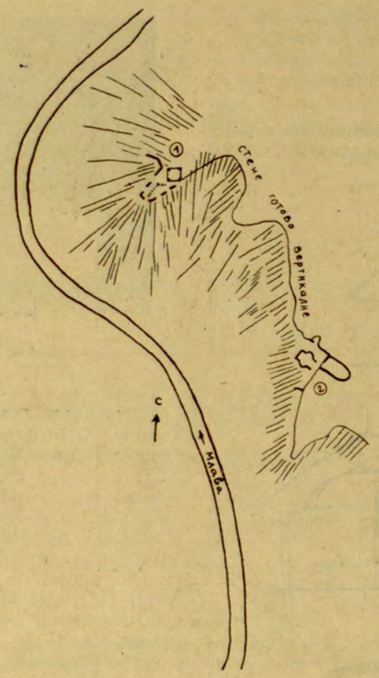
Сл. 7 — Орешковица
Oreškovica

је припадала комплексу града Ждрела, те по својим димензијама не би могла одговарати граду Дрмана и Куделина, који је наводно, баш на овом месту постојао. Скицирали смо затим један замашно очуван део самог града Ждрела (сл. 9, 10) у клисури, изнад десне обале Млаве, док смо поједине изоловане куле, на готово неприступачним стенама само фиксирали на карти. Доста добро очувани део града, који се по казивању, налази испод планине Вукан, нисмо обишли услед невремена и даљине.

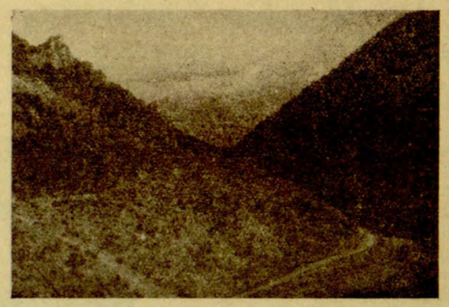
У рушевинама званим „Митрополија" снимили смо остатке једне једноставне тријконхосне цркве од ломљеног камена, и делимично очуване обимне градске зидове (сл. 11 до 14). Источни део јужног зида цркве-исток је толико прокопао да му прети опасност скорог рушења. Радови који би се могли предузети на његовом осигурању били би прилично обимни и тешки. На северном делу обимног градског зида, који је са спољне стране цео затрпан

Сл. 8 — Икона са почетка XIX века из Орешковице
Icone d' Oreškovica, début du XIX-ème S.

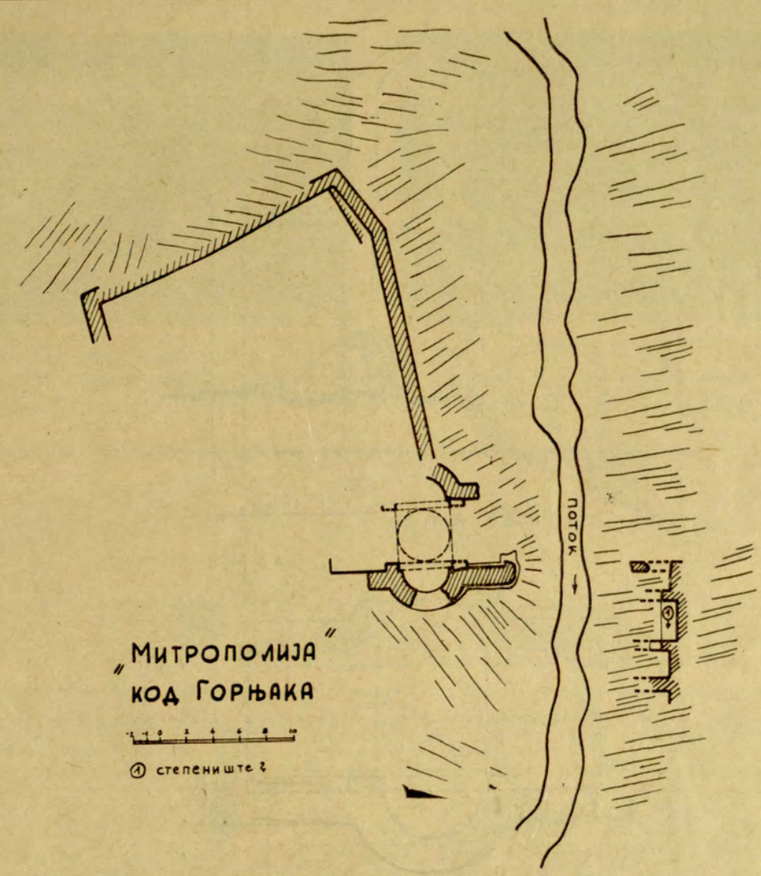
Сл. 9 Град Ждрело и манастир Благовештење на Млави
La citadelle de Ždrelo et le monastère de l'Annonciation sur la Mlava

Сл. 10 — Град Ждрело на Млави
La citadelle de Ždrelo sur la Mlava

наносом, изнутра се виде лежишта за греде међуспратне конструкције неке прислоњене зграде, подигнуте од лакшег материјала. На супротној страни потока, непосредно према апсиди, снимили смо темеље једне зграде која је изгледа служила за становање. Све даје утисак да потиче из последњих деценија XIV века.

Нешто дубље у Горњачкој клисури, опет на десној обали Млаве, налазе се остаци и манастира **Благовештења,** негде из истога доба, или можда коју деценију каснијег (сл. 15 и 17). Од

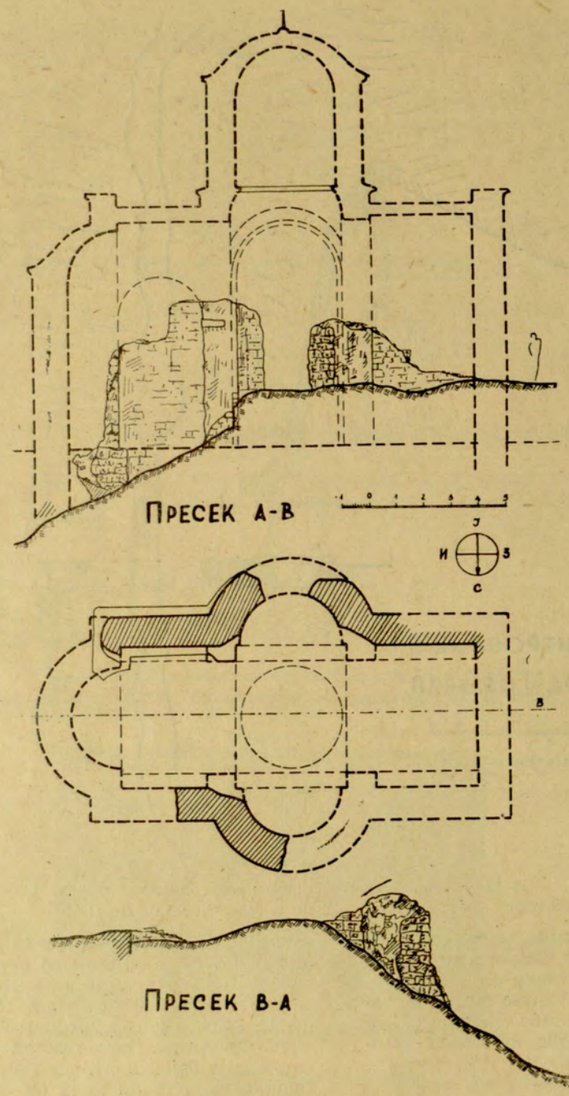
Сл. 11 — „Митрополија" на Млави код Горњака
La „Métropole" (siége archiépiscopal) sur la Mlava ,près de Gornjak

цркве, која је била подигнута у виду готово чистог моравског триконхоса, сачувани су делимично само доњи делови зидова. Јужни зид је вода толико подлокала, нарочито од како је испод рушевина просечен пут, да је потребно предузети озбиљне мере да би се конзервирао. Према остацима који се, како на овим, тако и на другим зидовима налазе, може се закључити да су фасаде биле декорисане слепим аркадама, раздвојеним пиластрама са уметнутим, увученим танким колонетама. Сами зидови били су рађени од притесаног, па и нешто боље отесаног пешчара, затим споља омалтерисани, па је преко свежег малтера дубоким угребавањем имитовано фуговање широким спојницама. Са унутарње стране местимично има и трагова фресака. Непосредно са источне стране цркве једна пространа дубока пећина споља је зазидана а изнутра гредним конструкцијама подељена на неколико спратова, тако да се у њој могло и становати (сл. 16), могуће је да се становало такође и у једној мањој, споља зазиданој пећини, неколико корачаја северно од цркве. Цео комплекс био је ограђен одбранбеним зидовима који су такође једним делом сачувани.

Како у „Митрополији" тако и овде вредело би вршити озбиљнија археолошка ископавања.

29-VIII снимили смо цркву Ваведења манастира **Горњака** из 1380-тих година (сл. 18 — 21). Грађевина је рађена у облику триконхоса са споља полукружним апсидама, те тако припада истоме типу коме и црква у рушевинама „Митрополије". Фреске које се у унутрашњости налазе познијег су датума и делимично потичу, а делимично су само ретуширане у XIX веку; на северозападном пиластру, под кубетом, налази се и лик „Цара Лазара" (сл. 22). Црква је обновљена 1933 године, прилично неспретно. Омалтерисана је, обојена јако руменом бојом и фугована широким жутим спојницама, што ни мало не одговара првобитном начину израде фасаде, која је била омалтерисана руменкасто обојеним малтером, са дубоко урезаним имитацијама фуга (сл. 21). Западна кула дозидана је касније, а њезин горњи део је такође недавно потпуно президан; на источном зиду доњег дела, изнутра, виде се остаци фресака, изгледа из XVII века. Јужни трем, са малом бочном капелицом још је новијег порекла.

Непосредно изнад цркве са њене североисточне стране, у једној великој пећини, снимили смо црквицу **св. Николе** (сл. 23; и сл. 24 на стр. 196), у којој има остатака фресака из XIV—XV века, док је већи део живописа рађен у XIX веку.

Сл 12 — „Митрополија“ на Млави — La „Métropole“ — siège archiépiscopal — sur la Mlava

И ова је црквица, такође врло неспретно обновљена 1933 год. Лако је могуће да се у једној другој великој и дубокој нећини, северозападно изнад цркве становало, јер се на њезином улазу још познају остаци зида којим је била затворена.

Напоменимо овде и случај који се десио са познатом Лазаревом повељом Горњаку, из 1379 год. Ова се повеља налазила пре рата у манастиру. По подацима које је прикупио проф. Георгије Орлов, тада повереник Завода за заштиту споменика културе у Пожаревцу, почетком окупације калуђери су повељу склонили у једно празно буре у манастирском подруму, али су Немци сву бурад из манастира ускоро однели, тако да је том приликом пропала и повеља. Ово јасно показује да драгоцености ове врсте не би требало остављати и надаље у нестручним рукама, које чак и онда, када су најдобронамерније, могу лако да их и нехотице упропасте.

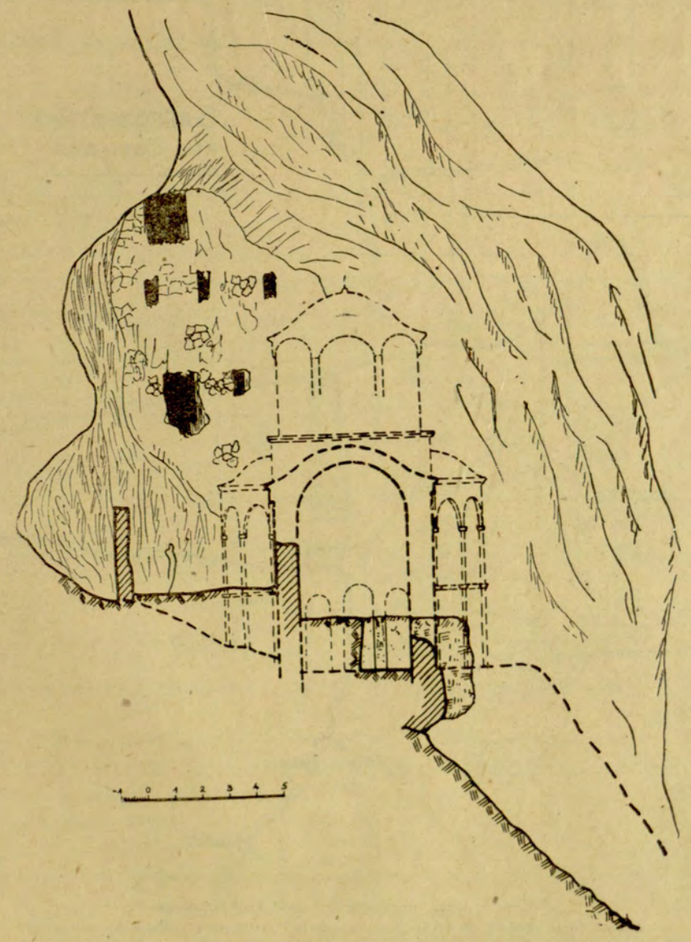
29—30 VIII снимили смо **Тршку цркву** подигнуту 1274 год. па, после рушења, обновљену 1796 (сл. 25—31).

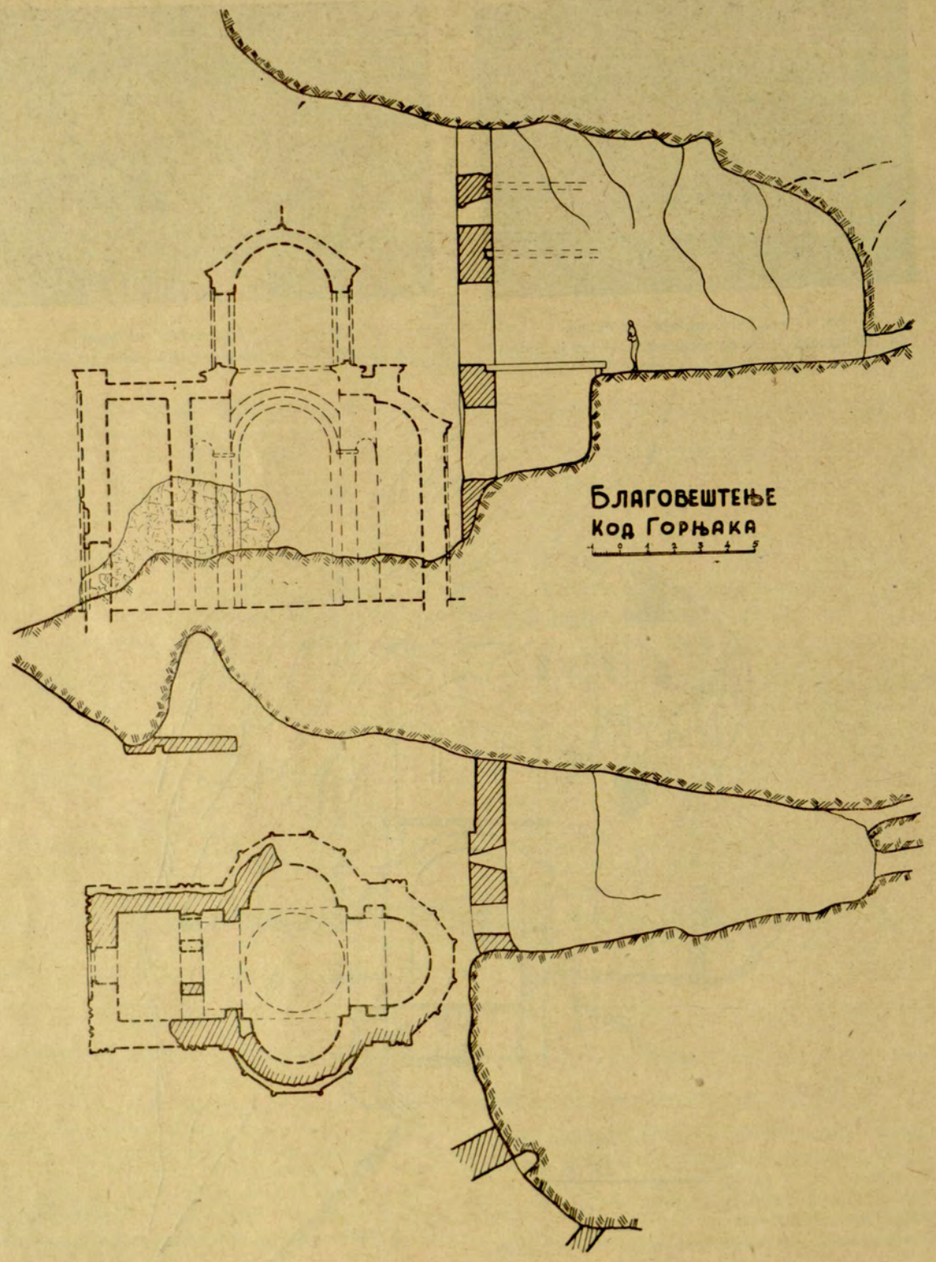
Сл. 13 — „Митрополија“ на Млави
La „Métropole“ — siège archiépiscopal sur la Mlava

Сл. 14 — „Митрополија“ на Млави
La „Métropole“ — siège archiépiscopal sur la Mlava

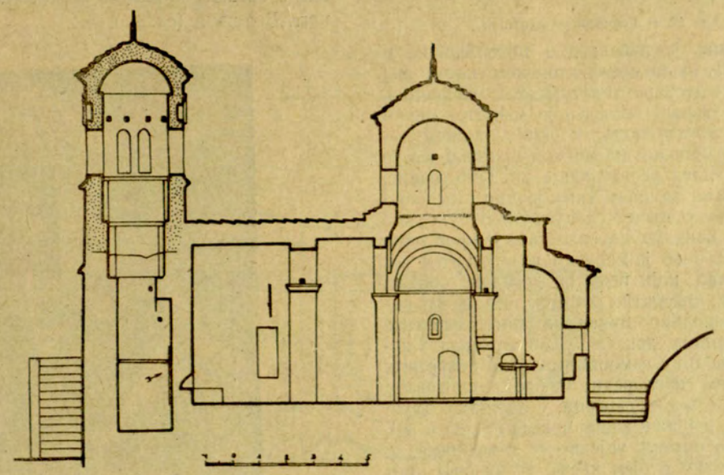
Сл 15 — Благовештење на Млави код Горњака
Ruines du monastère de l'Annonciation sur la Mlava, avec cellules rupestres

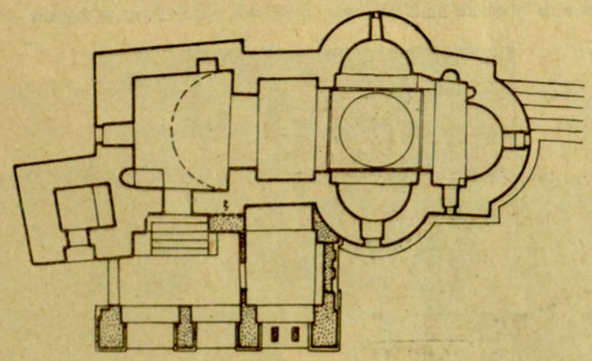

Сл. 16 — Благовештење на Млави код Горњака
Ruines du monastère de l'Annonciation sur la Mlava, avec cellules rupestres

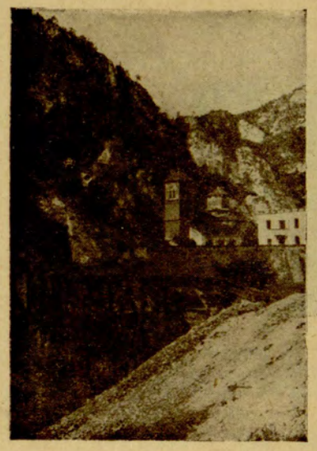

Сл. 17 — Благовештење на Млави код Горњака
Ruines du monastère de l'Annonciation sur la Mlava, avec cellules rupestres

Сл. 18 — Горњак — Eglise du monastère de Gornjak, sur la Mlava, bâtie vers 1380

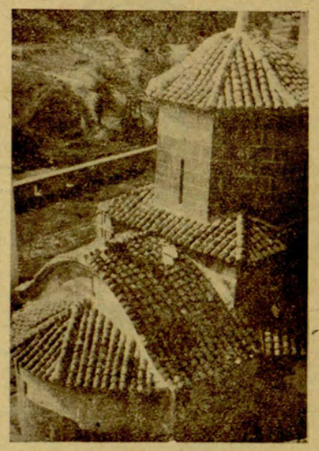
Сл. 19 — Горњак — Gornjak

Грађевина је изванредно интересантна и значајна. По своме архитектонском склопу она у многоме одговара типу рашких споменика. Централни травеј засведен је међутим неком врстом кугластог свода, са споља лажном шестостраном куполом на ниском постољу, но то је свакако плод реставрације из 1796 године. Међу црквама рашкога типа једино што Бањска има овако ниску слепу куполу, уколико и она није касније порекла, што је врло лако могуће. Необично је међутим интересантан западни портал, који води из дозидане спољне припрате у првобитни нартекс. На њему видимо у неколико измењене многе елементе рашких портала, док са стране архиволте налазимо, у облику самосталних јако истурених консола, два изванредно добро скулптована грифона, од којих северни у канџама држи главу овна, а јужни главу човека (сл. 29 и 30). Како је цео портал, заједно са грифонима, окречен дебелим слојем креча, то би овај креч требало очистити. Исто тако требало би испитати да ли под живописом, врло слабим, из XIX века, нема можда и фресака из XIII века.

Сл. 20 — Горњак — Gornjak

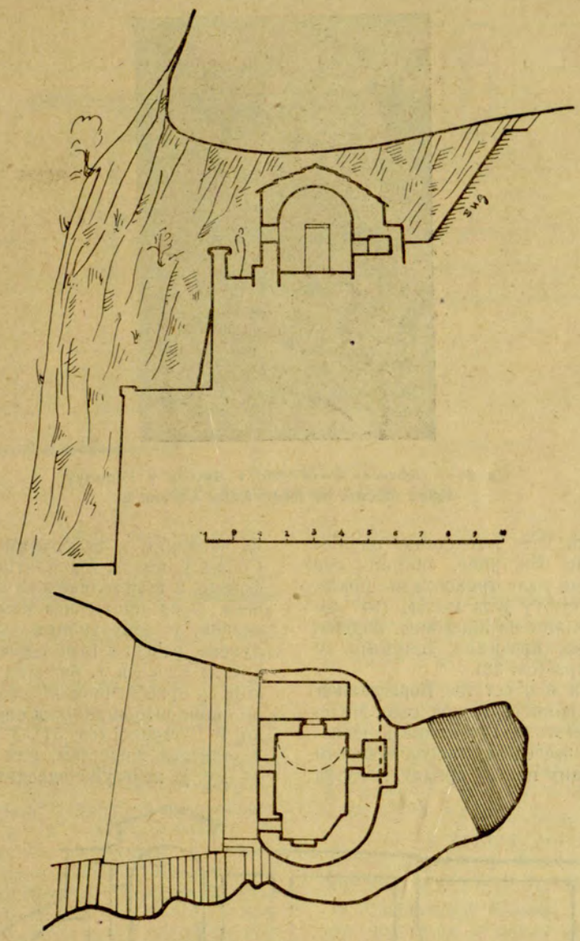
Од интереса је овде и један натпис на камену, узидан у северну фасаду, који је првобитно свакако припадао надгробној плочи некога Воишана (сл. 32).

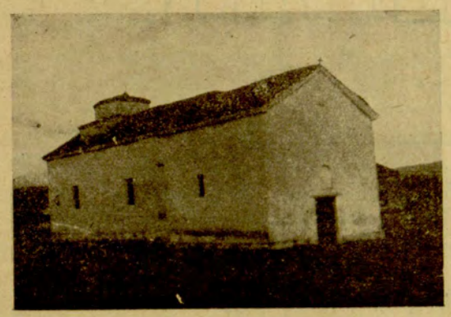
Сл. 21 — Горњак — Gornjak

Сл. 22 — Лик „Цара Лазара" у Горњаку, из XIX века
Portrait du prince Lazare, fondateur du monastère, qui sur celle fresque du commencement du XIX-ème siècle, porte le titre d'„empereur Lazare"

Сл. 23 — Пећинска црква светог Николе у Горњаку
Eglise rupestre de Saint Nicolas à Gornjak, avec fresques (XIX-ème et XV-ème siècle)

Сл. 26 — Тршка црква — Trška crkva

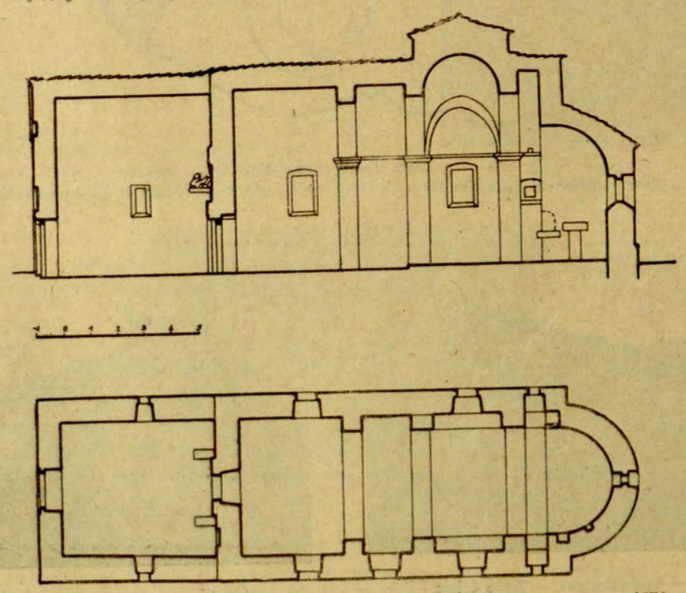
Сл. 27 — Тршка црква — Trška crkva

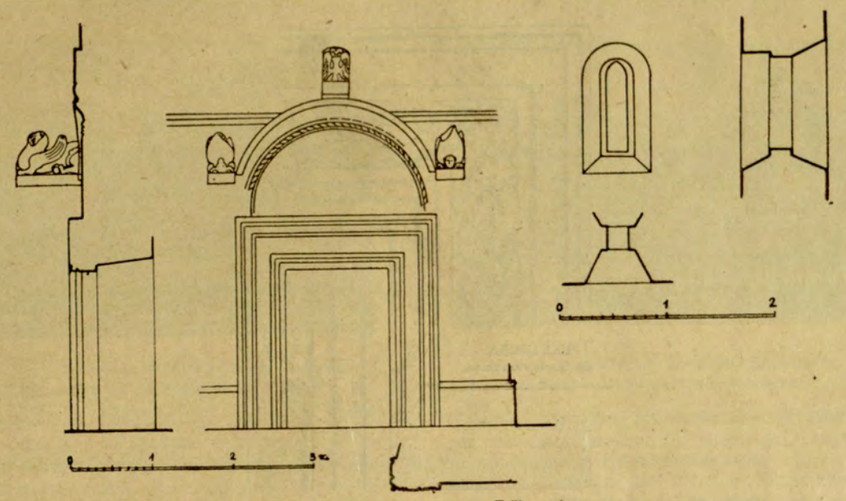
Сл. 24 – Пећинска црква свет г Нико е у Горњаку
Eglise rupestre de saint Nicolas à Gornj k

На десет минута хода југоисточно од Жагубице, крај речице Бистрице, снимили смо остатке зидова једне мале триконхалне цркве, зване **Дамила,** коју су јула месеца 1947 године откопали мештани из Жагубице. Зидови, рађени од ломљеног кречњака, сачувани су до висине од 1 метра (сл. 33).

31-VIII снимили смо остатке **Короглашког** или **Милешевског** манастира, код села Милешева северно од Неготина. Грађевина је једнобродна, била је засведена полуобличастим сводом и има по једну плитку аркаду, изнутра на западним и на бочним зидовима (сл. 34). Споља је имала три плитке аркаде на јужној фасади, а исто толико и на апсиди (сл. 36). Грађена је од притесаног камена, измешаног са опеком у неправилним комбинацијама. Око лукова, рађених само од опека, изнад слепих аркада израђен је фриз од кружних лончића, који су првобитно били зелено глеђосани, слично ономе што видимо на споменицима у Влашкој и Бугарској (сл. 37). У унутрашњости има и остатака живописа, али толико избледелог да му је немогуће одредити време постанка.

Сл. 25 — Тршка црква — Trška crkva, „Eglise du marché", construite en 1274

Сл. 28 — Тршка црква — Trška crkva

По свему судећи рекло би се ипак да црква потиче из прве половине XV века. Око грађевине налази се расуто старо гробље, са многобројним каменим плочама, већином засутим земљом.

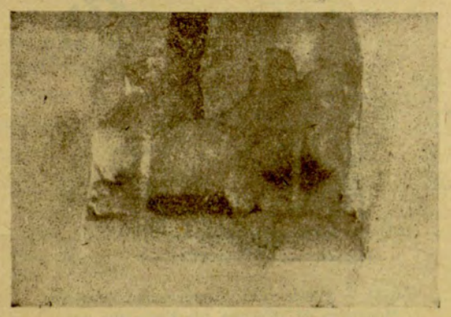
Остаци „манастира **Душице**" налазе се још севернije, западно од села Душановца, неколико стотина метара јужно од историског поља Ровина. Види се уосталом само један мали део источне апсиде, уколико је то уопште била апсида (сл. 38). Стотинак метара југоисточно одавде, у винограду Димитрија Јорговића, нађене су 2 велике камене, вероватно надгробне плоче, без натписа. Како се на целом овом комплексу налази много римског новца, то би евентуално и овај зид „манастира Душице" могао припадати некој римској грађевини.

1-IX обишли смо **Вратну.** Манастирска црква у толикој је мери обнављана, последњи пут 1933 год., да се апсолутно ничег видног од првобитне грађевине није сачувало (сл. 39—40). Међутим петнаестак минута северозападно од манастира, у једној високо подигнутој великој пећини, снимили смо остатке мање једнобродне црквице, која је била засведена полуобличастим сводом, и имала 3 апсиде на источном зиду (сл. 41—42).

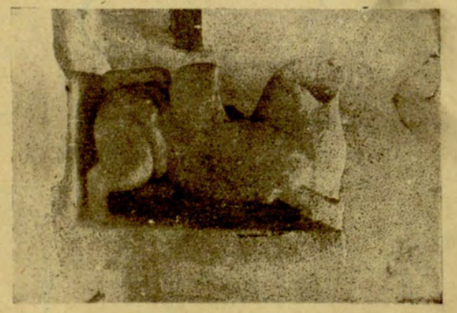
Неколико километара западно од села **Шаркамена,** идентификовали смо потпуно зарасле у шипражје (сл. 43—44) положаје једног касноримског каструма, правоугаоног облика, унутарње величине око 81 × 91 м., затим места на којима су се налазили мост, храм, (сељаци су на овом месту ископали један крст од камена) и једна већа грађевина, можда купатило, од које је изнад земље сачуван већи део једне калоте, без тамбура, унутрашњег распона 5,30 м (сл. 45).

Један од мештана уступио нам је бакарни новчић који је др. Растислав Марић идентификовао из времена Пробе (276—282).

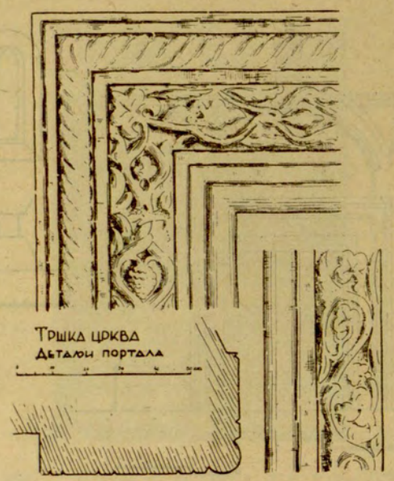
У манастиру **Букову** (сл. 46; и сл. 47 на стр. 203) чија је црква рађена у облику триконхоса, без куполе, констатовали смо да је нартекс позније призидан, можда 1684 када је израђен нови живопис. Приликом дозиђивања и сама црква је у неколико надвишена, а тада

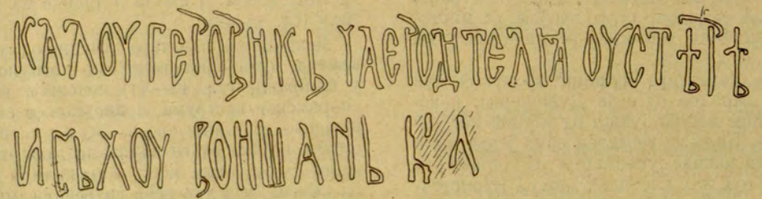
Сл. 29 — Тршка црква — Trška crkva

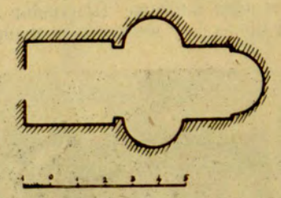
Сл. 30 — Тршка црква — Trška crkva

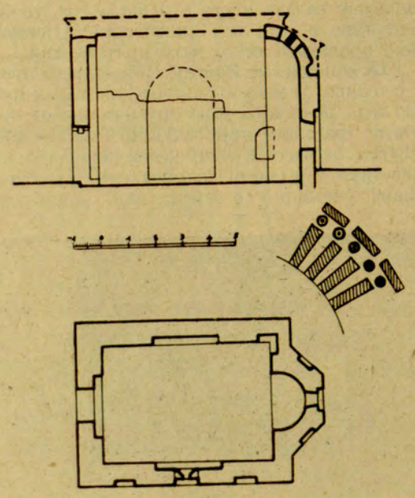
Сл. 31 — Тршка црква
Trška crkva, détails du portail

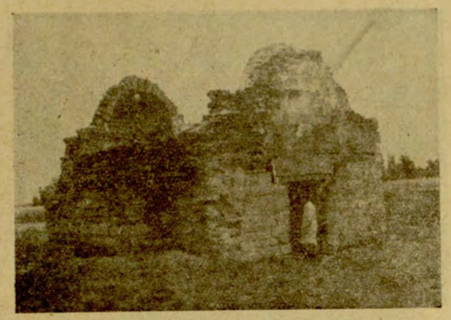
Сл 32 — Натпис из Тршке цркве — Inscription gravée sur une dalle de Trška crkva

Сл. 33 — Дамила — Damila, près de Žagubica

Сл. 34 — Милешевски (Кореглашки) манастир
Monastère de Mileševo, (de Koroglah), aux environs de Négotin

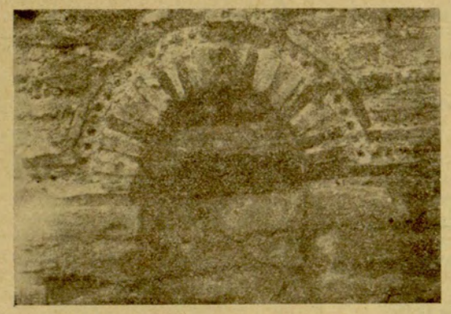
Сл. 35 — Милешевски (Кореглашки) манастир
Monastère de Mileševo (de Koroglah)

Сл. 36 — Милешевски (кореглашки) манастир
Monastère de Mileševo (de Koroglah)

су израђени изгледа и профиловани венци, који обухватају једновремено и припрату. У олтарској апсиди нашли смо при дну на остатке два слоја живописа, од којих горњи потиче вероватно из 1684 год. Живопис је сав искључан чекићима, да би лакше прионуо слој малтера на коме је израђен живопис који је 1902 године израдио Милисав Марковић из Књажевца, по нацртима Стеве Тодоровића.

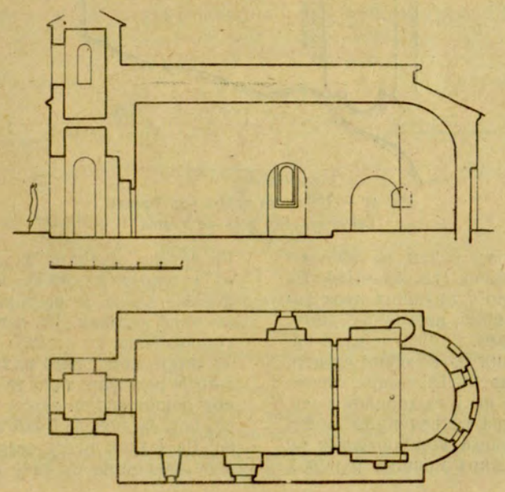
2-IX скицирали смо положај и диспозицију касноантичке тврђаве **Гамзиград,** на 3 километара југозападно од села Звездана, над Ти-

Сл. 37 — Милешевски (Кореглашки) манастир
Monastère de Mileševo (de Koroglah)

Сл 38 - Остаци „манастира Душице"
Vestiges du „monastère de Dušica" près de Negotin

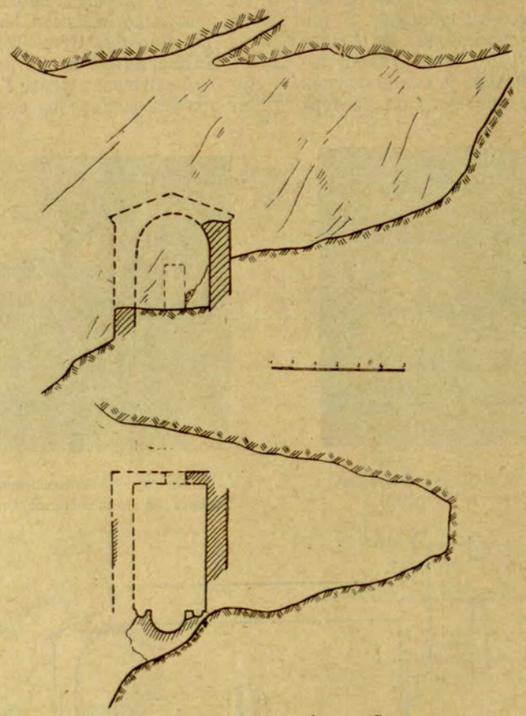
Сл. 39 — Вратна — Monastère de Vratna, — église médiévale complètement reconstruite au XIX-ème siècle

Сл. 40 — Вратна — Vratna

Сл. 42 — Пећинска црква код Вратне
Eglise rupestre près de Vratna

Сл. 41 — Пећинска црква код Вратне
Eglise rupestre près de Vratna

моком. Град има трапезаст облик, са лако испупченом северном страном (сл. 48—49а). На свакој страни имао је по 6 кружних кула рачунајући и оне на угловима, које су заједничке за по 2 суседне стране. Зидови и куле нарочито су добро сачувани на северној страни, местимично и до висине од 12 метара. Веома је интересантна и кула на југозападном углу, у којој се налази и једна велика ниша засведена полукалотом од опека комбинованих по систему три ју полукружних кришки (сл. 50). На другим странама зидови су већином зарасли у шибље и дрвеће. Испред северне стране познаје се да је постојао ров, који је готово потпуно затрпан. На осталим странама ров се уопште више не познаје. У унутрашњости града терен, који благо пада према североистоку, јако је рељефан, тако да се на многим местима под лаким слојем земље осећају темељи зидова, који се понекад чак виде и изнад површине. На једном месту сељаци су раскопали зидове на којима су биле и фреске, те се према

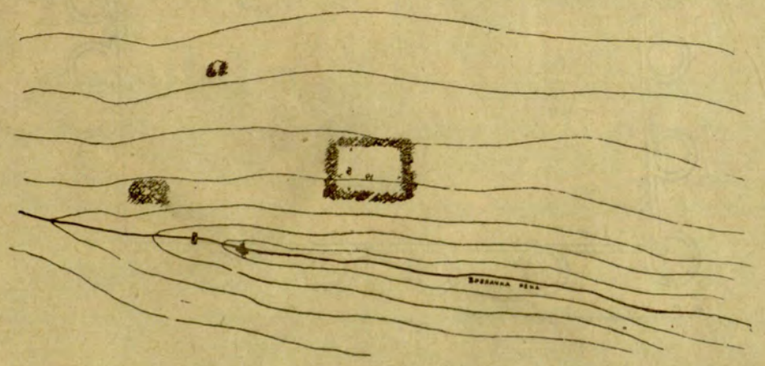
Сл. 44 — Остаци зидова у Шаркамену
Vestiges du grand mur à Šarkamen

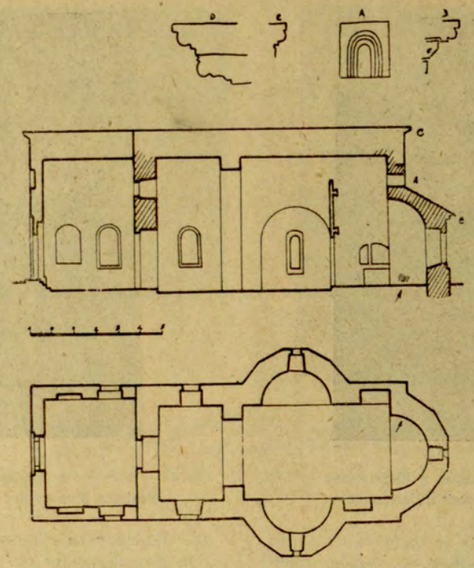
Сл. 45 — Остаци грађевине са куполом у Шаркамену
Vestiges d'un édifice à coupole, Šarkamen

томе може закључити да је овде била црква. На површини земље налази се такође много шута, отпадака од опеке и обрађеног камена, па и од полупаног мрамора. Сељаци, сопственици земљишта, на многим местима раскопавају зидове, нарочито стубце од одлично отесаног камена, који се налази у земљи дуж свију страна, на међусобном остојању од око 5 метара, са пресеком 1.00 × 2,00 м. (како они кажу), и материјал употребљавају у селу за ново зидање. Било би потребно и овде и у Шаренграду што пре забранити сваки даљи рад ове врсте, а земљиште евентуално откупити, експроприсати или заменити другим. Археолошка истраживања која би се у граду спровела могла би довести вероватно до изванредних богатих и значајних резулата. У оквиру градских зидина нађени су примерци новца, међу којима и један који по идентификацији др. Растислава Марића, потиче из времена Валентинијана II (388—392).

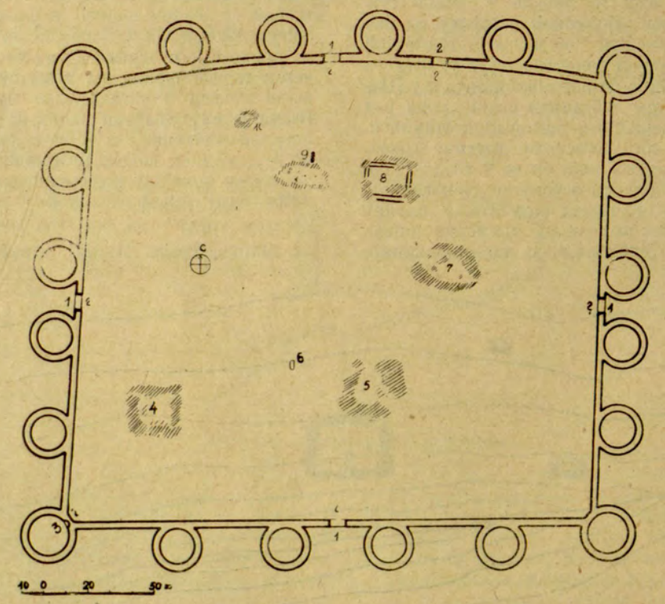
У селу Гамзиграду, у кући Јовановића Пауна, снимили смо фрагменте трију вероватно надгробних рељефа, од којих се на двама налазе лозице са грожђем (сл. 51. 52), а на трећем, у једном фризу, у фронталној пози, фигуре мушкарца и жене (сл. 53), који изгледа приносе неке жртве; изнад њих види се почетак горњег фриза, на коме су такође биле једна женска и изгледа две мушке фигуре. Веома је интересантан начин на који је представљен жртвеник, са таблом датом у потпуно вертикалном положају и начичканом изгледа неким домаћим пољопривредним производима. Овај рељеф ископан је у такозваном „Малом граду", на око 100 метара западно од великог града. И овај рељеф и сам град,

Сл. 43 — Касноантички каструм Шаркамен, са мостом преко Врелачке реке, местом на коме је била базилика (лево) и остацима једне грађевине са куполом (горе)
Castrum romain de Šarkamen, avec le pont jeté sur la rivière de Velačka, l'emplacement de la basilique (à gauche) et les vestiges d'un édifice à coupole (en haut)

Сл. 46, 47 — Буково — Monastère de Bukovo près de Negotin

Сл. 48 Гамзиград — 1 и 2, можда овде биле капије — 3, засведена ниша у кули; — 4, место базилике (?); — 5, 7, 8, темељи већих грађевина; — 6 и 9, делови стабала стубова; — 10, на овом месту сељаци откопали „кружно камење, слично воденичком точку", пречника 1,20 м. (можда део стуба?).

Castrum romain de Gamzigrad, avec différents vestiges de grands édifices

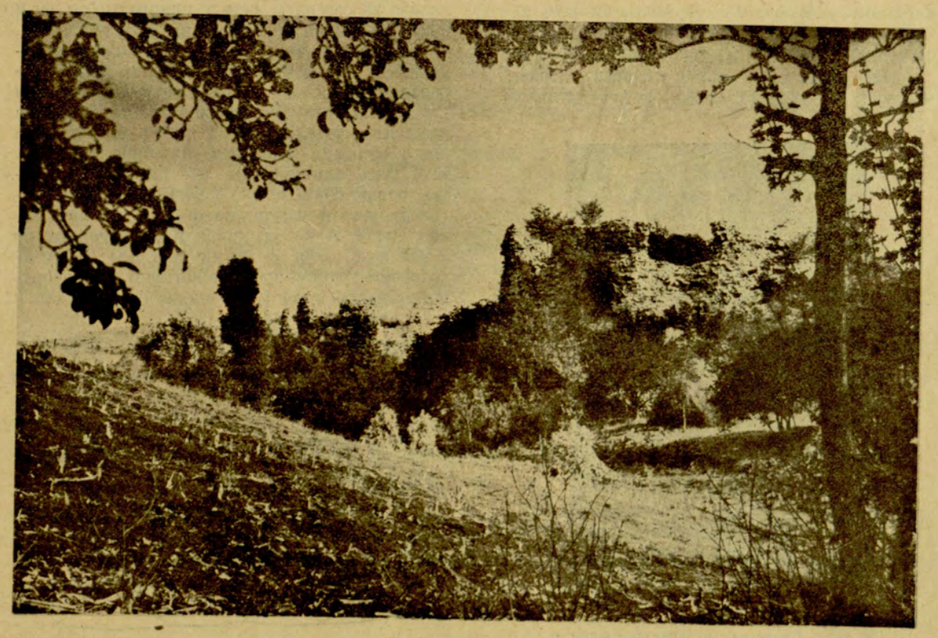
Сл. 47 Буково — Bukovo

потичу вероватно из каснсантичке епохе негде са краја III или из IV века.

3-IX снимили смо на уској, високој заравни једне оштре косе, 4 км. западно од села Звездана, остатке **Зањевачке Цркве** (сл. 54—57). Грађевина је била четворолисна, али су делимично очуване само 3 апсиде; северна је потпуно уништена. Зидови су рађени од ломљеног и притесаног камена пешчара измешаног у неправилним комбинацијама са опекама, које имају величину 45 × 30 × 7,8 см., 32 × 15 × 5 см., и 40 × 29 × 4,5 см. Лако је могуће да су ове опеке, бар оне највећих димензија, пренете из Гамзиграда, који је удаљен свега 4 км. од овога места, истина на другој страни Тимока. Купола, која се делимично била очувала, пала је 1931 г.[1]): на унутрашњим површинама зидова има трагова живописа. Црква свакако да потиче негде из XII—XIII века. Искључена је свака могућност да би цртеж прецртан са њеног живописа[2]) могао да претставља модел саме цркве, која је имала сасвим други облик. Прецртани храм припадао је некој сликаној композицији, без везе са пореклом саме Зањевачке цркве. Око рушевина постоје остаци веома старог гробља.

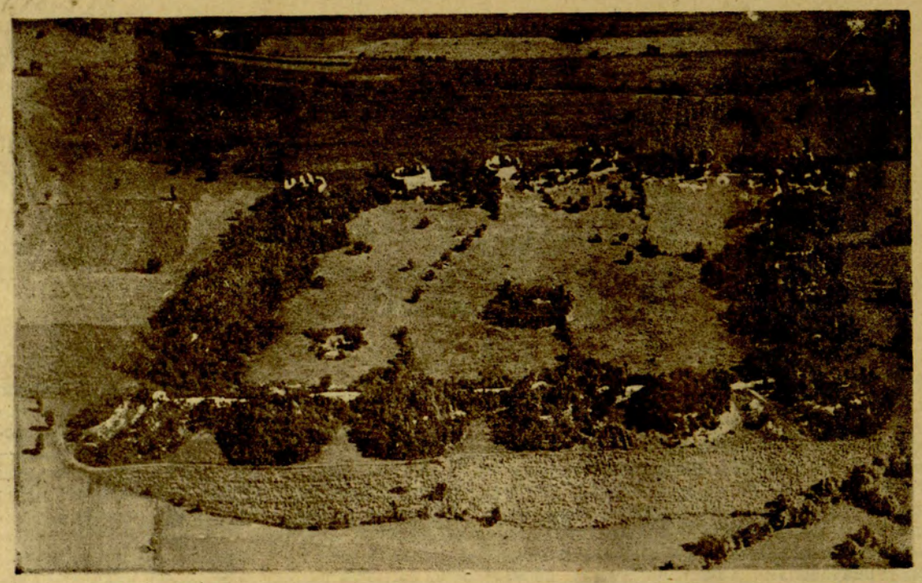
[1]) Маринко Станојевић, Зборник прилога за подизање Тимочке крајине, књ. III, 1931. стр. 36-37

[2]) Ibid. стр. 32

Сл. 49 — Гамзиград, северозападна кула (Фото „Путник")

Gamzigrad, tour nord-ouest

Сл. 49а — Авионски снимак Гамзиграда — Gamzigrad — photographie aérienne

Један од гробова био је пре рата откопан, и у њему, како мештани кажу, пронађена је златна „римска бразлетна". Требало би што пре место рашчистити, зидове конзервирати, а евентуално изборшити и откопавање гробова.

4-IX снимили смо цркву манастира **Крепичевца** (сл. 58—59). Грађевину је почетком XVI

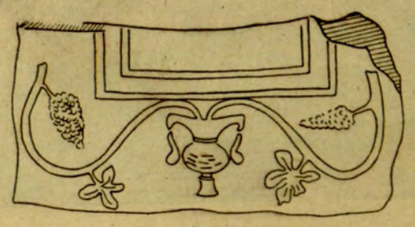

Сл. 50 — Гамзиград —Засведена ниша у југозападној кули
Gamzigrad — Niche voûtée dans la tour sud-ouest

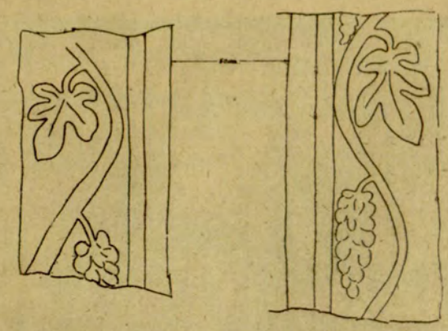
века подигао жупан (?) Георгије[3]) са женом Зором и сином Манојлом; њихови се ликови налазе на северном зиду у припрати (сл. 60 и 60а). Грађевина је обнављана 1679 године.

Сама црква има облик триконхоса без куполе, са једним бродом засведеним полуобличастим сводом, а судећи према моделу који ктитор подноси Богородици, имала је и над припратом један спрат. У унутрашњости има доста остатака живописа из прве половине XVI века, али је један део пре рата превучен сивом бојом, преко које су израђене мустре цветова и звезда. На фасади, у ниши изнад врата и испод нише, има живописа из XVII века, који је раније био под лаким отвореним тремом, предрат потпуно порушеним. Интересанто је да је иконостас био зазидан и био покривен фрескама.

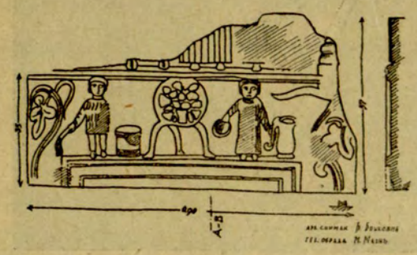
[3]) То је вероватно онај исти жупан Георгије чији се лик налази и у Лапушњи.

Сл. 51 — Касноантички фрагмент из села Гамзиграда
Fragment romain du village de Gamzigrad

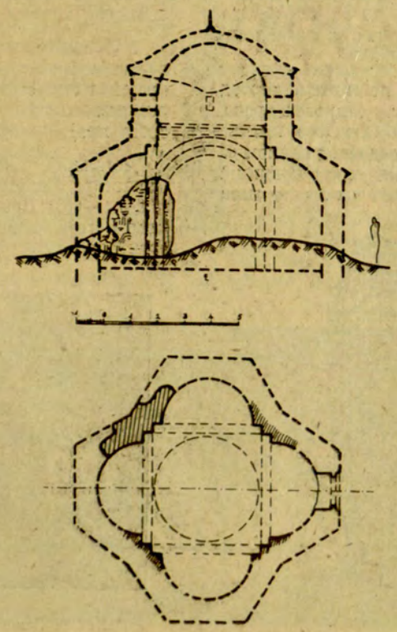
Сл. 52 — Касноантички фрагмент из села Гамзиграда — Fragment romain du village de Gamzigrad

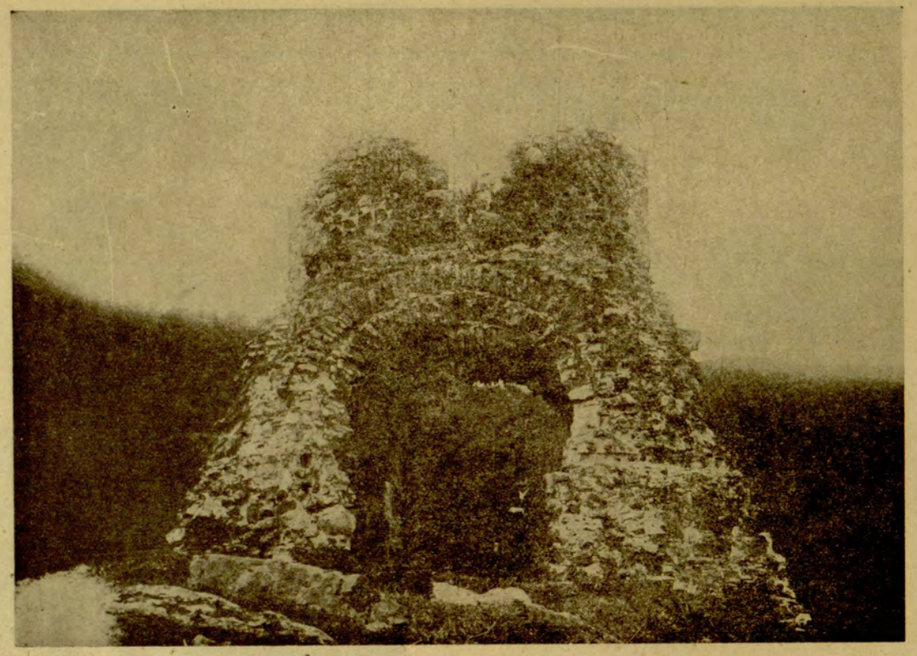
Сл. 53 — Касноантички фрагмент из села Гамзиграда
Fragment romain du village de Gamzigrad

Сл. 55 — Зањевачка црква — Ruines de l'église de Zanjevo

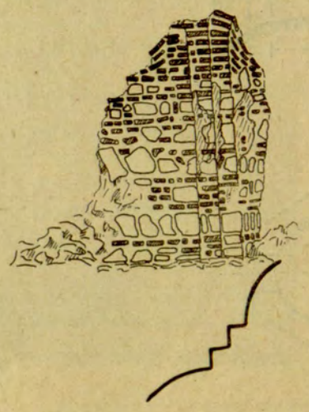
Сл. 54 — Зањевачка црква код села Звездана —
Eglise de Zanjevo, près du village de Zvezdan, non loin de Gamzigrad

Сл. 55а — Зањевачка црква 1906 год. — L'église de Zanjevo en 1906 (Снимак из збирке проф. А. Дерока)

Грађевина се налази у релативно добром стању, не показивава, тако да на њој засада није потребно вршити никакве конзерваторске радове.

Јужно од Крепичевца а нешто западно од села Луковa, на десној обали Мировске реке, крај пута за Бањевац, снимали смо темеље цркве званe **Мироштица,** сада под сенком огромних ораха, извиклих на самој црквини. Црквица је имала некад облик моравског типа

Сл. 56 — Зањевачка црква, југоисточни зид гледан изнутра
Eglise de Zanjevo, fragment du mur sud-est, vu de l'intérieur

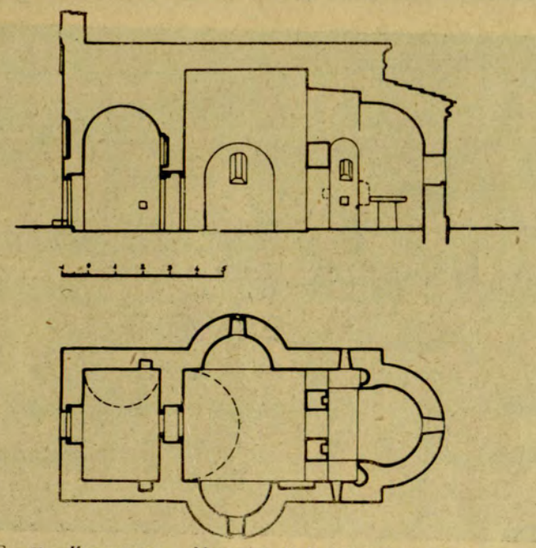
без бочних апсида (сл. 61); била је грађена од ломљеног камена и притесане сиге.

5-IX снимили смо цркву св. **Луке у Луко-ву,** која је изгледа добрим делом президана крајем прошлог века, задржавајући при том основне облике тробродалне грађевине типа овога краја (сл. 62, 63).

Детаљније смо снимили рушевине цркве манастира **Лапушње** 4 км. западно од Лукова (сл. 64—68). Цркву је 1501 године подигао кнез Богоје са женом Маром, при жупану Георгију, — вероватно оном истом чији се лик

Сл. 57 — Зањевачка црква, југоисточни зид, гледан изнутра
Eglise de Zanjevo, fragment du mur sud - est vu de l'intérieur

Сл. 58 — Крепичевац — Monastère de Krepičevac du XVI-ème siècle

налази и у Крепичевцу — и влашком великом војводи Радулу. Њихови се ликови, прилично избледели, налазе на северном и западном зиду западног травеја. Сама грађевина имала је донекле упрошћен облик моравских триконхоса, са засебним одељењима за проскомидију и ђаконикон, чиме се везује преко Петруше и Лешја код Параћина за Дренчу код Александровца. Сва је озидана од отесане сиге са понеком опеком, величине 44 × 30 × 6,5 см; на високом кубичком постољу куполе види се на свакој страни по један лучни венац од 2 реда опека на цик-цак. Над нартексом, који је јако разрушен, судећи по моделу цркве, није било ни куле, ни звоника, ни спрата већ је овај био нижи од западног травеја самог храма. Живопис у унутрашњости добрим делом је очуван, али је јако избледео. Било га је такође и на западној фасади. Грађевина се налази у рушевинама; поједини делови једва се још држе. Било би зато потребно што пре приступити радовима на њиховом конзервирању.

Црква некадашњег манастира **Лозница** (сл. 69—70) 3 км. западно од Лапушње, јако је обновљена, али је још увек сачувала облике по којима припада истоме типу коме и Лапушња, према којој је вероватно и сазидана. У унутрашњости се налази и живопис са краја XIX века.

У селу **Криви Вир**, северозападно од Лапушње, показали су нам темеље једне правоугаоне грађевине, рађене од повећих блокова ломљеног и једва нешто мало притесаног кречњака. Мештани верују да је овде била стара црква **Благовештења,** међутим ови темељи нису могли уопште припадати некој цркви већ каквој другој грађевини.

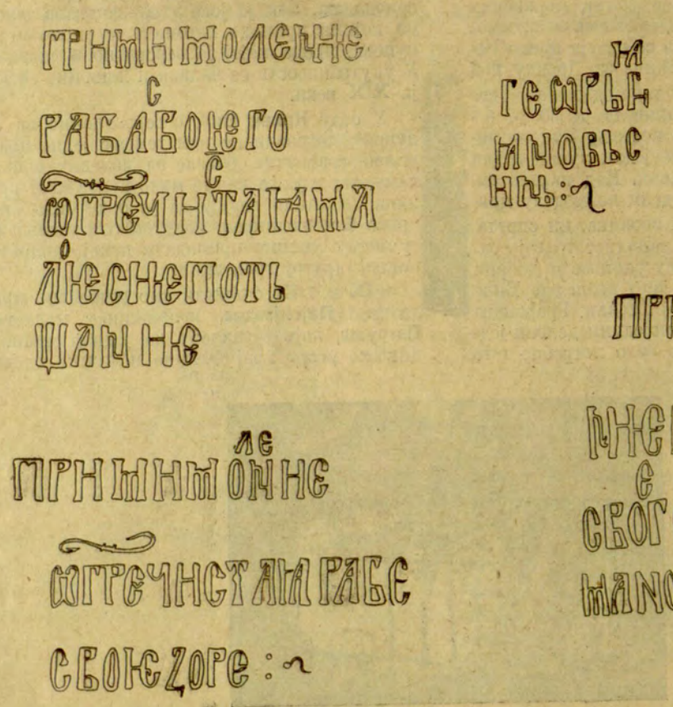
6-IX и 7-IX снимили смо рушевине цркве званe **Пајсијевача,** некадашњег манастира **Петруше,** која се налази на једној стени, на дивљем месту крај Орнице недалеко од села

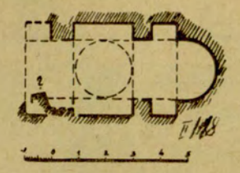
Сл. 59 — Крепичевац — Krepičevac

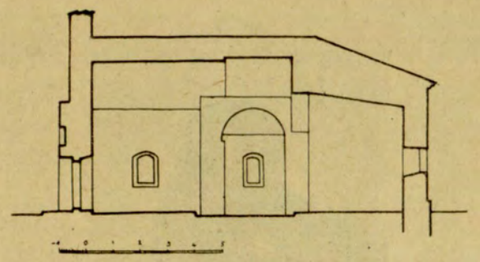
Сл. 60 — Крепичевац, ктиторски портрети
Krepičevac, portraits du fondateur Georges, de sa femme Zora et de son fils Emmanuel

Сл. 60а — Крепичевац, натпис крај ликова ктитора
Krepičevac, inscriptions auprès des portraits du fondateur et des membres de sa famille

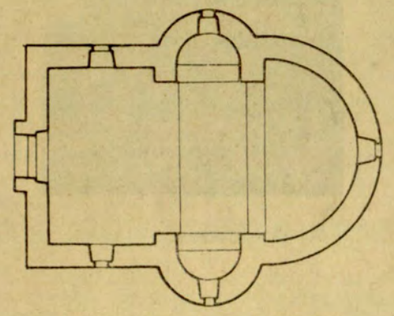

Сл 61 — Мироштица
Miroštica, près de Lukovo

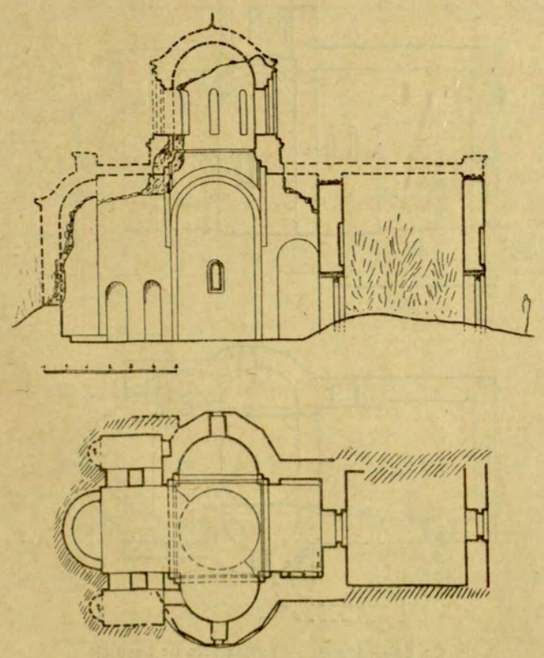

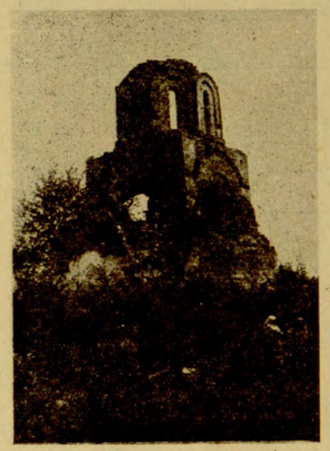
Сл. 63 — Црква светог Луке у Лукову
Eglise de Saint Luc à Lukovo, reconstruite au XIX-ème siècle

Сл. 62 — Црква светог Луке у Лукову
Eglise de Saint Luc à Lukovo, reconstruite au XIX-ème siècle

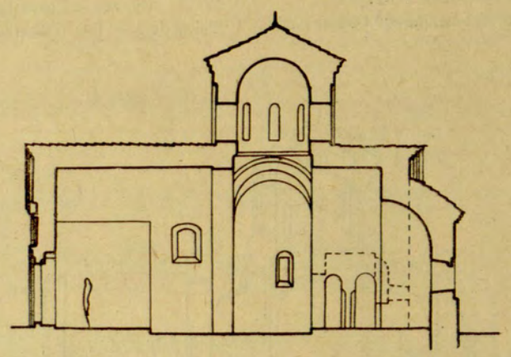
Сл. 64 — Лапушња — Lapušnja, élevée en 1501 par le prince Bogoié et sa femme Mara, au temps du župan Georges et du prince Valaque Radul

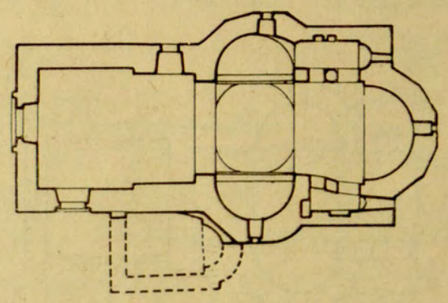

Сл 65 — Лапушња — Lapušnja

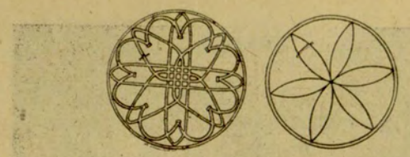

Сл. 66 — Лапушња — Lapušnja

Сл. 69 — Лозица — Lozica près de Lapušnja

Сл. 67 — Лапушња, розете
Lapušnja, rosaces

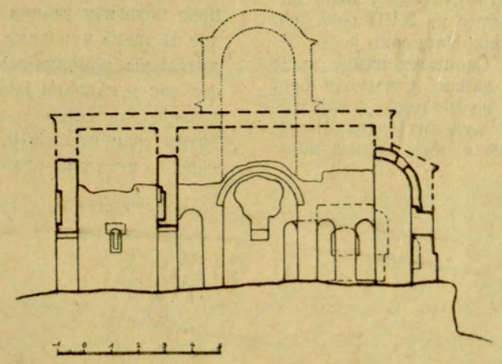
Сл. 68 — Лапушња, розета — Lapušnja, rosace

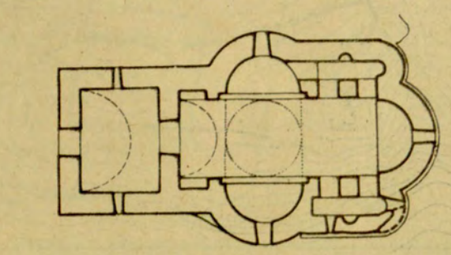
Поповца код Параћина (сл. 71—72). Црква, која се први пут спомиње 1412 год. припада моравском триконхалном типу са придодатим просторијама за проскомидију и ђаконикон. Није потпуно јасно да ли је црква била без кубета, или га је, слично ономе у Лозници, можда ипак било. Грађевина је подигнута од ломљеног кречњака и отесане сиге. Остатака фресака има једино у нишама над улазним порталом (Ваведење) и над порталом који води из нартекса у храм (Арханђео или Исус). Зидове би требало што пре конзервирати да се даље не руше.

7-IX скицирали смо и град **Петрус** или **Јеринин град** односно **„град Орловића Павла"**, на једном стеновитом брегу више Петруше.[1]) Неправилан облик града био је диктован самим тереном (сл. 73). На најузвишенијој тачки коју мештани називају „Турско ћуле" био је главни део града, док су градске зидине обухватале цео горњи део брда. Од овог најглавнијег дела врло је мало међутим сачувано. Има великих блокова зидних платна и кула, али они су сасвим испретурани. На другим местима зидови, рађени углавном од ломљеног кречњака и речних облутака, очувани су и до висине од 4 м. Једино на кули која се налази са северозападне стране, а која је нешто боље очувана, виде се употребљени и овећи фрагменти опека. Граду се без већих тешкоћа могло прићи једино са западне стране, али ту је испред градских зидова ископан дубок ров којим је пресечен цео врх гребена.

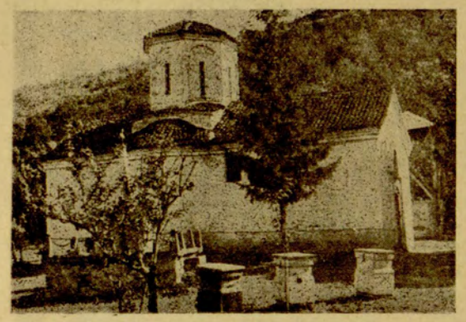
[1]) На њезиној десној обали а не на левој како је на секцији 1:100 000 погрешно под именом Блага Марија назначено.

Са северне стране града, на левој супротној обали Црнице, снимили смо остатке омање једнобродне црквице, подигнуте од ломљеног камена и отесане сиге, коју мештани називају црквом **св. Јована Главосека** (сл. 74). Недалеко од цркве постоје и темељи двају правоугаоних одељења у којима се вероватно становало. Копирали смо на паусу такође и један

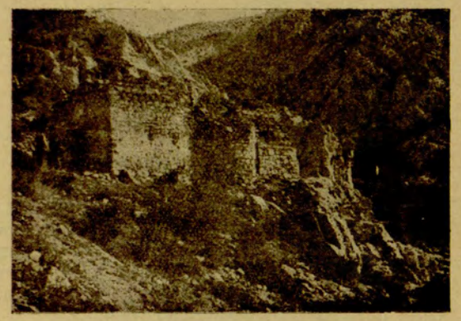

Сл. 71 Петруша — Petruša, mentionnée pour la première fois en 1412

Сл. 70 — Лозица — Lozica

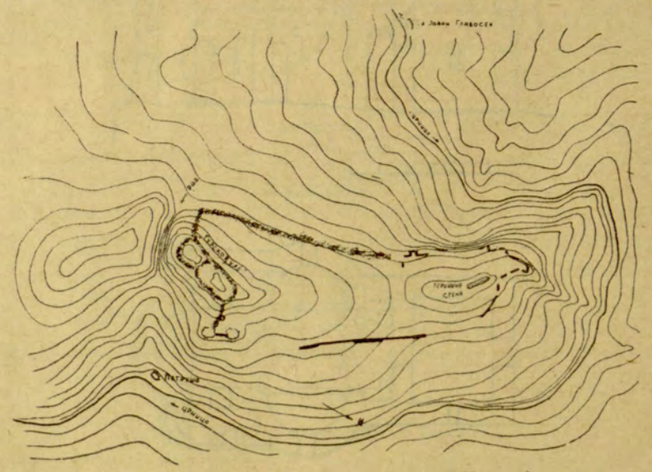
Сл. 72 — Петруша — Petruša

овећи натпис урезан у камен, који нисмо могли да дешифрујемо јер је и сувише фрагментарно очуван.

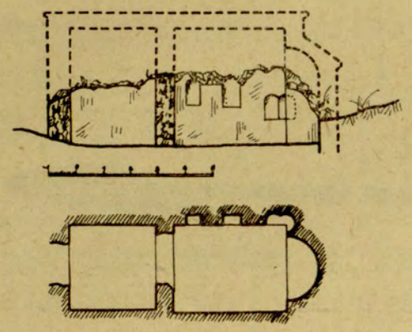
Изнад села Лешја снимили смо темеље цркве која се као **Лешгијанска пустиња** помиње још 1369 год. Темељи, које су сељаци откопали 1923 год. врло су слабо очувани, до висине од око 0,50 м. Јасно се ипак види да је црква била решена у облику триконхоса, са придодатим просторијама за проскомидију и ђаконикон (сл. 75—76), те би према томе ово био најстарији објекат ове врсте до сада познат и сачуван. Приликом раскопавања темеља сељак Живан Марковић нашао је једно копље од гвожђа (сл. 77) и крст од бронзе. Крст је изгледа изливен према оригиналу рађеном у дрвету, јер је задржао технику рада у овом материјалу; потиче вероватно из XVII века (сл. 78—79). На наше тражење Марковић је ове објекте поклонио Музеју. Саопштио нам је да је приликом откопавања нашао и извесан број фрагмената живописа, на некима од којих је било и лепо израђених људских глава. Нажалост од ових фрагмената није ништа више очувано.

На петнаестину метара са јужне стране налазе се делови зидова од ломљеног и притесаног камена моћне квадратне куле, унутрашњих димензија 4,40 × 4,40 м. а спољних 9,70 × 9,70 м. сачувани до висине од 1,80 м. Мештани је називају **кулом Орловића Павла**. Више Лешја на брду Баби има још и других остатака и утврђења, но по казивању мештана они се једва распознају. Темеље цркве и куле, с обзиром на њихову важност, требало би што пре конзервирати да даље не пропадају.

8-IX снимили смо цркву манастира **св. Петке под Честобродицом** (сл. 80—84). Грађевина потиче вероватно још из средњега века, али је касније јако преправљена. Очигледно је да је прво подигнут главни подужни тринконхални део са двема куполама од којих је источна подухваћена комбинацијом тромпи и пандантифа, док је западна јако сужена према ширини травеја над којим је израђена. Уз овај првобитни храм касније је дозидана још једна капела, са исто тако суженом куполом према под-

Сл. 73 — Јеринин град више Петруше (Петрус)
Forteresse dite d'Irène, au dessus de Petruša

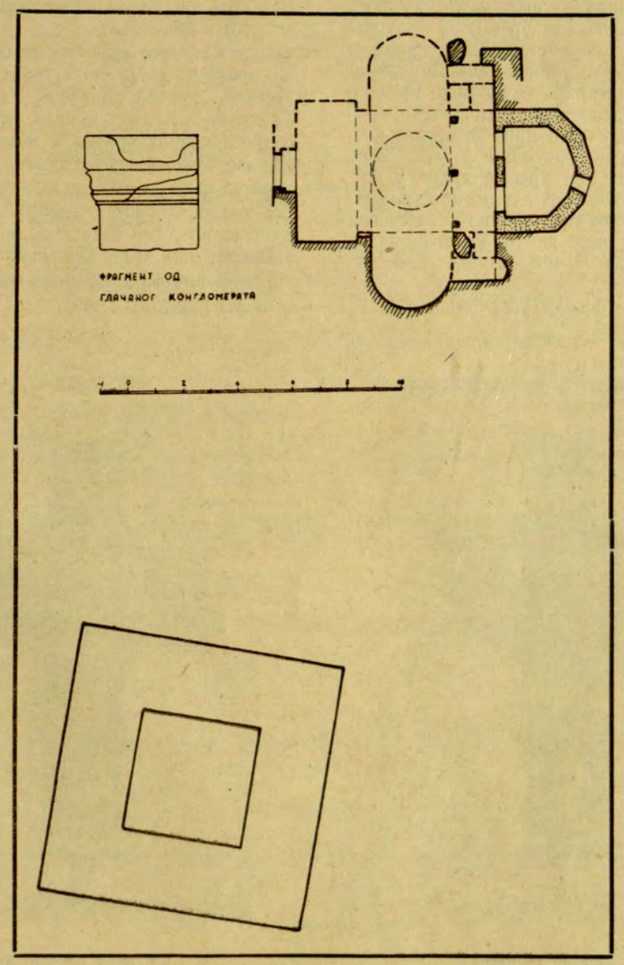

Сл. 74 Црква светог Јована Главоседа
Eglise de saint Jean, non loin de Petruša

куполном травеју.[1]) Цела је грађевина сада омалтерисана и бело окречена, али се на местима са којих је отпао леп, са тамбура главне куполе, види да је грађена од комбинација опеке и камена. У самом храму има иначе слабог зидног живописа са почетка овог века.

9-IX снимили смо цркву манастира **Копорина** код Велике Плане. Грађевина припада моравском типу, модификованом утолико што бочне апсиде не постоје (сл. 85—87). Припрата је накнадно сазидана, али је грађевина и после тога преправљана, последњи пут крајем прошлог или почетком овог века, када је пре-

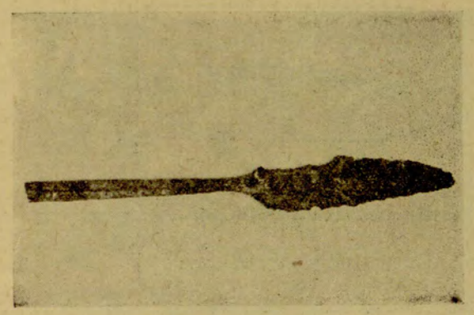
[1]) По месној традицији било би другојачије, прво би постајала капела па би тек касније био надограђен главни део храма, али је ово, судећи по чињеници да прозори гледају из храма у капелу, а не обрнуто, готово искључено.

Сл. 75 — Лешје — Lešje mentionné pour la première fois en 1369; prototype des triconques au sanctuaire développé

Сл. 76 — Лешје — Lešje

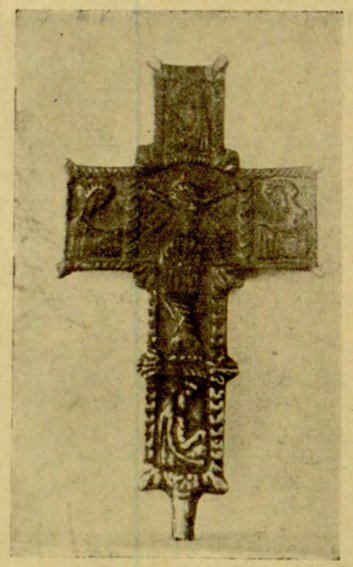

Сл. 77 — Копље нађено у Лешју
Lanse médiévale trouvée à Lešje

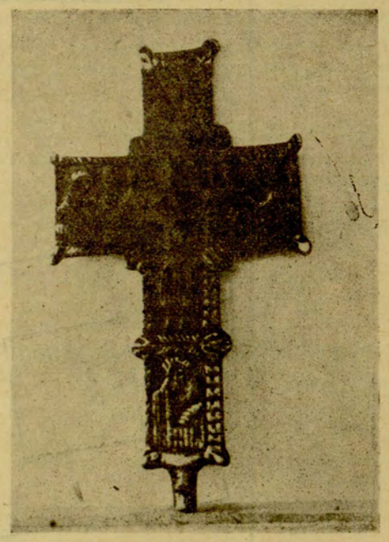
зидана нарочито западна фасада. У унутрашњости храма има остатака фресака.[2]) Живопис је сачуван само до висине лежишта лукова и сводова. У нартексу га уопште нема. На јужном делу западног зида храма сачуван је прилично оштећени лик деспота Стефана, што сведочи да живопис потиче из прве четвртине петнаестог века. Карактеристично је да се на јужној фасади западног травеја храма у двема сачуваним високим плитким нишама назиру изгледа отвори прозора, који би могли бити позније сазидани, док се на овом истом месту са унутарње стране сачувао живопис.

Из овога би се дало закључити, уколико се детаљним испитивањем које засада нисмо могли да извршимо, покаже да су ово заиста били прозори, да је сама грађевина старија од времена деспота Стефана. Зидови су рађени од тесане и притесане сиге; опеке има у архиволтама слепих аркада и плитких ниша. Горњи део куполе, изнад лучног венца, рађен је само од отесане сиге, те се види да је познији. На бочним зидовима припрате постојао је првобитно по један широк велики отвор, али је сваки од њих у новије време зазидан опеком новог формата, а на томе месту остављен је само по један простор.

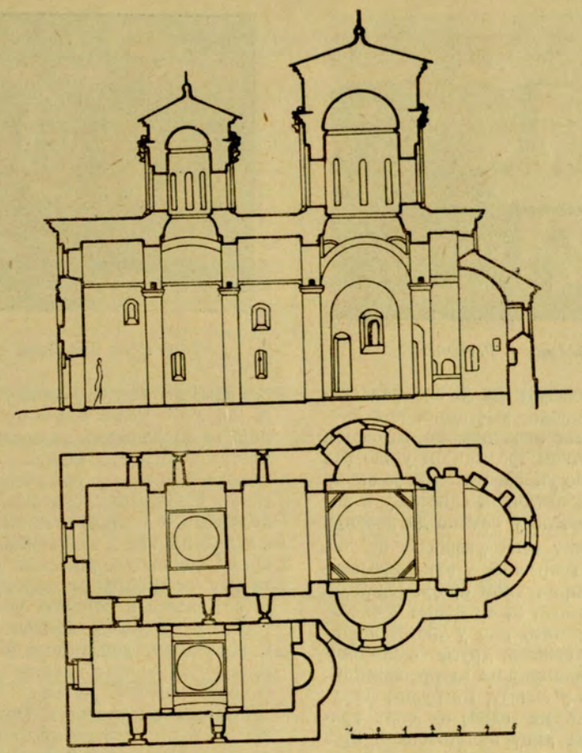
[2]) Ђ. Мано-Зиси, Старинар, VIII-IX стр. 210.

Сл. 78 — Крст из Лешја
Croix de bronze trouvée à Lešje

Сл. 79 — Крст из Лешја
Croix de bronze trouvée à Lešje

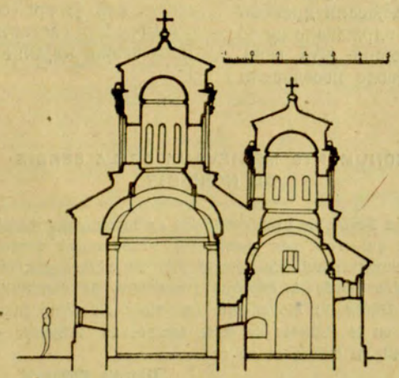

Сл. 80 — Петковица — Petkovica, église de sainte Petka, bâtie au moyen-âge, fortement reconstruite postérieurement

ЗАКЉУЧАК

Територија Источне Србије, од које је овога лета проучен само северни део, показује нам се прилично богатом у средњевековним споменицима, и то углавном из трију периода: из доба преласка из антике у средњи век, из касног средњег века и из доба робовања, — што је сасвим разумљиво с обзиром на богатство њезиних рудних налазишта.

Из доба преласка антике у средњи век нарочито је значајан, поред тврђава у Гамзиграду и Шаркамену, и рељеф са претставом жртвовања (сл. 53) пронађен у Гамзиграду. Примитивни касноантички облици, груба техника, пуни фронталитет, домаћа биљна орнаментика

Сл. 81 — Петковица — Petkovica

Сл. 82 Петковица — Petkovica

Сл. 83 — Петковица — Petkovica

и дачка ношња, показују да је ово рад свакако неког добронамерног уметника, што значи да је становништво ових крајева, са својом културом и уметничком традицијом ушло већ тада у домен античке уметности, чији је оквир својим ставом према античком схватању и античким канонима почело у велико да разбија.

Из касног средњег века утврђена су два типа тријумфалних грађевина у овим крајевима, заступљеним у приличном броју. Један би био прилично упрошћен, са апсидама и споља и изнутра полукружним, као у „Митрополији", Горњаку и Витовници; други се компликује са засеоним просторијама за проскомидију и ђаконикон, као у Лешју, Пегруши, Лапушњи и Лозници. Ни на једној од ових тријумфалних грађевина нису констатовани преплети којих је било можда једино на Благовештењу на Млави. Но ово последње припада већ у потпуности нормалном моравском типу. Други тип, који код нас налазимо још на Дренчи код Александровца, — из 1380 године, утицао је и на постанак неколико грађевина у Влашкој, — црква у манастиру Буковату из 1570 год. и црква Михајла Храброг у Букурешту из 1594 год. С друге стране видимо и обрнуто, утицаје који долазе из Влашке, односно можда из Бугарске, и који се огледају на Кореглашком манастиру, на чијим се зидовима појављују и зелено глеђосани дискови од теракоте. Везе са влашком одржавале су се несумњиво у току прве половине XVI века. Тада су свакако влашке војводе поседовали ове крајеве, али се једновремено може запазити да су у њима владали домаћи феудалци, који су са влашким војводама били не само у клетвеничким, већ можда и у родбинским односима, као што је био рецимо Георгије, Јанов син, у Крепичевцу, свакако онај исти чији лик налазимо и у Лапушњи. Преко дворова ових феудалаца, као и мешавином становника ових крајева, вршио се узајамни утицај сваке врсте, па и у уметности и архитектури између Србије и Влашке и обрнуто. Овај утицај почео је уосталом да доноси плодоносне резултате још у последњим деценијама XIV века, са подизањем најстаријих влашких грађевина под утицајем моравске школе.

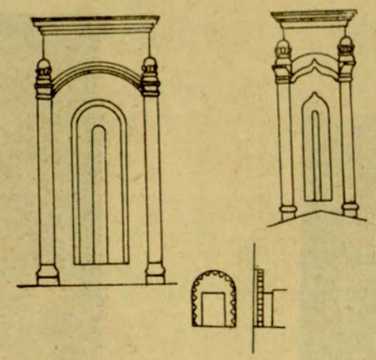
Најзад проучавање Тршке цркве доводи нас до двоструког позитивног резултата. С једне стране ми видимо у њој један од најудаљенијих објеката, према североистоку, који би по свом архитектонском склопу и скулпторалној декорацији припадао рашкој школи XIII века; с друге стране већ само име Тршка, показује да је црква била подигнута на неком средњевековном тргу. Конформација земљишта, које је у планинском склопу Хомоља на овоме месту веома равно и релативно лако приступачно, ово још више потврђује. Ископавања која би овде требало спровести показала би да ли је овде било и какво веће стално насеље, или је трг служио само за повремене сајмове или састанке трговаца и купаца у ређе или чешће пијачне дане.

Ђ. Бошковић

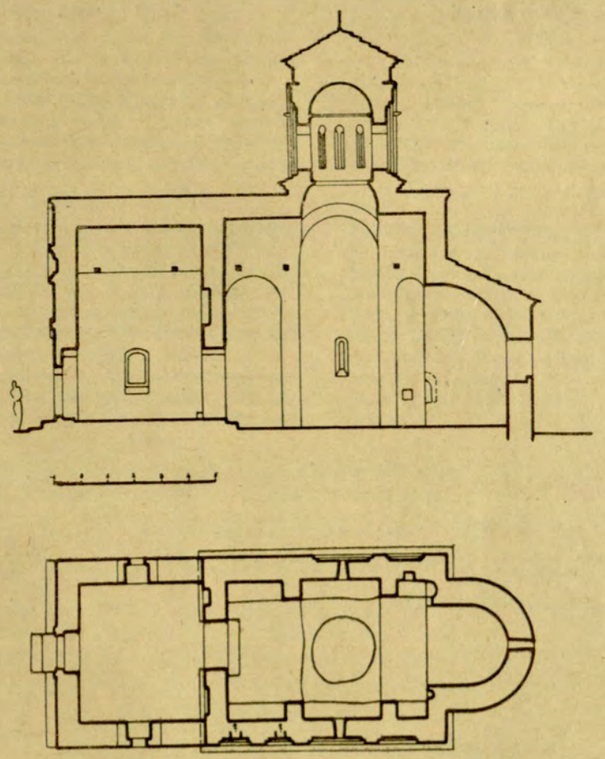
MONUMENTS MEDIEVAUX DE LA SERBIE DU NORD-EST

La Serbie de l'Est est pleine de monuments médiévaux qui n'ont pas encore été sérieusement étudiés jusqu'aujourd'hui. Un certain nombre d'entre eux ont dû être élevés à l'époque transitoire, de l'antiquité aux débuts du Moyen-âge. La chose est compréhensible vu la richesse de cette contrée en minerais et surtout en cuivre et en or.

Djurdje Bošković

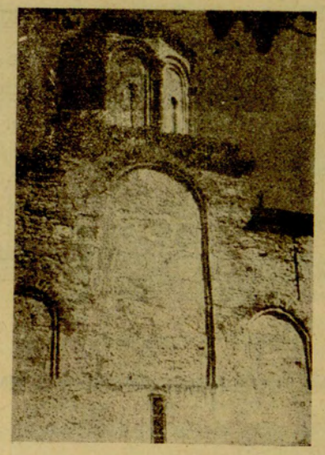
Сл. 84 — Петковица, детаљи са ћупола и прозора — Petkovica, détails des coupoles et d'une fenêtre

Сл. 85 — Копорин — Koporin, du commencement du XV-ème siècle

Сл. 86 Копорин — Koporin

Сл. 87 — Копорин — Koporin

Петрич-град

(МАЛА И ВЕЛИКА КАЛЕЈА)

У историској грађи, уколико је до сада објављена, о граду Петричу има врло оскудних података. Зна се као поуздано да је постојао Велики и Мали Град, односно Велика и Мала Калеја (од турске речи „кале", тј. град), како их сада народ зове. Не зна се тачно кад су сазидани, али је историски утврђено да се у Петрич (Велики) склонио краљ Стефан Дечански, 1331 године, бежећи из двора у Неродимљу испред сина „младог краља" Стефана Душана, који га је гонио, по свом изненадном доласку из Скадра. Душан је тада опколио град, присилио га на предају, ухватио оца и послао на заточење у град Звечан, где је овај и умро, исте, 1331 године. За Мали Град се зна (по непровереној традицији) једино да је био удаљен од Великог Града за три четврти часа хода ка југу и да је са њиме био везан нарочитим путем. Да ли је град Петрич (Мали) служио као дворац-летњиковац или као тврђава о томе нема никаквих података.

На основу испитивања извршених на терену могло би са извесном сигурношћу да се потврди да је Мали Петрич свакако служио као дворац-летњиковац краљу Стефану Дечанском. Јер, Велики Петрич подигнут је на стратешки важном месту, одакле брани прилаз у клисуру и доминира целокупним крајем, док је Мали Петрич подигнут на стратешки неважном месту, повучен у клисуру, у шуми, а ипак недалеко од Великог, главног града. Још више потврђује ову претпоставку чињеница да је Мали Петрич служио као двор-летњиковац што се из Великог Петрича могло да дође у Мали Петрич нарочитим, скривеним путем који је био познат само онима који су становали у Великом Граду и који је био неприступачан за оне који долазе одоздо ка граду. Према овим закључцима, који ће се употпунити поновним и детаљнијим снимањем и испитивањем на терену, изгледа да претпоставка Стојана Новаковића, — коју је изнео у већој студији о Немањићким престоницама, објављеној у Гласу академије наука 1911 године, — по којој су наши стари дворци-летњиковци зидани од слабе грађе, дрвета, те се зато до данас нису ни очували, не би била сасвим тачна.

Сл. 1 — Изглед једног дела зида на Малој Калеји
Aspect d'une partie de la muraille à Mala Kaleja

ПЕТРИЧ-ГРАД (МАЛА КАЛЕЈА)

(Дворац-летњиковц краља Стефана Дечанског)

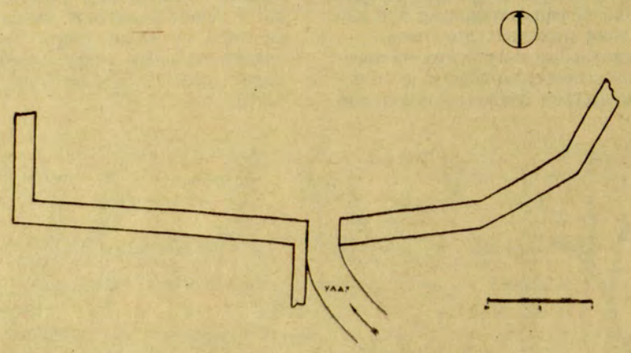
Да се дође до Петрич-града, мора да се пође од села Горњег Неродимља, које се налази испод огранака Шаре-Планине. Пут до њега иде од Урошевца, и удаљено је од овога 8 километара. Од Горњег Неродимља води даље пут у једну клисуру, уз речицу Голему Неродимку, док се не дође до ушћа те речице са другом званом Мала Речица или Мала Неродимка. Даље одатле води други пут кроз пусту клисуру са речицом. Пут се непрестано пење, а са обе стране његове уздижу се пошумљени брегови. Град се не види док се не дође до означеног места. Налази се тамо где пут престаје да води кроз клисуру. Ту се скрене у лево, а одатле уз брдо на неких стотину метара налази се град који се не види ни одавде јер је сав обрастао у шуми. Према томе град-дворац је удаљен од Горњег Неродимља за неких осам до десет километара, а од Урошевца за шеснаест до осамнаест километара.

Сам град данас је потпуно у рушевинама. Само на два места очувао се зид, који је подигнут од већих комада ломљеног камена кречњака. Везивно средство било је чист малтер састављен од креча и белог брдског песка. Камен је сав обрастао маховином, а сам град сав је зарастао у младу шуму од јасена, граба и букве. У приложеној скици изгледа једног дела зида види се колико је од целога града остало сачувано до данас и како то све изгледа. Постављен на једном омањем брегу, сам град је био приступачан само са јужне стране, док му се са осталих страна није могло прићи због стрмог пада терена према речицама, које се испод њега стичу. На другом преосталом зиду изгледа да би се могли да утврде трагови улазних врата, јер, судећи по терену, могло би да се закључи да је ту некада био главни улаз. Зидови су били најмање два метра дебели, а можда чак и три метра. Трагова од кула нема. Зид се ка Западу спушта на ниже, како је и сам терен падао, заокружавајући са свију страна дворац-летњиковац који је био у средини, али од кога сада нема никаквог трага, — бар док се не изврши раскрчивање шуме и откопавање зидова и терена између зидова.

Зид се са јужне стране спуштао, од капије према Западу, за једно тридесет до четрдесет метара на ниже, према реци, па је тада, свакако, скретао ка Северу под правим углом. Докле је ишао према Северу, не може се утврдити, али се тај прелом и пролаз јасно виде по квадерима који на тој страни, према реци, имају лице, и то управно на правац јужнога зида. Код главног улаза изгледа да је постојао, изван града са западне стране, потпорни зид, јер постоје трагови камења са лицем према Западу.

По свој прилици да је облик града био у облику правоугаоника окренутог дужом страном према Северу. А источна, краћа страна, била је изломљена у више прелома, према терену, који је те преломе диктирао.

Других важнијих трагова нема.

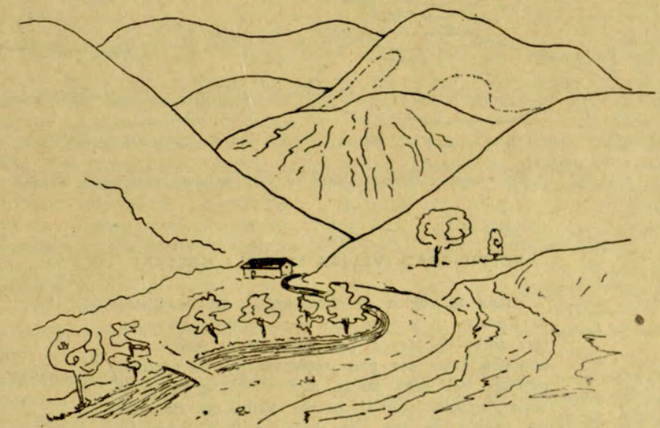

Сл. 2 — Основа Мале Калеје — Plan de Mala Kaleja

ПЕТРИЧ-ГРАД (ВЕЛИКА КАЛЕЈА)

Од Горњег Неродимља, уз речицу Неродимку и клисуру, на пола часа хода, уздиже се, на раскршћу двеју речица, Мале и Големе Речице, а у теснацу двеју клисура, једно велико брдо, које је од подножја до извесне висине, до једнога превоја, голо, а даље до врха обрасло шумом. Брдо је високо шест стотина до седам стотина метара. Ту, на врху тога брда, налази се Петрич-град, или како га овде зову Велика Калеја. И он је сав у рушевинама, као и Мала Калеја, и сав обрастао у шуми, тако да га је тешко снимити и измерити. Од овога града остало је местимично зидова по неколико метара високих и више метара дугачких, који имају дебљину од један и по до два метра. У унутрашњости града има трагова од основа некадашњих зграда, вероватно из истога доба када је и град грађен, али и оне не могу да се премере ни корацима, а још мање метром. Шума је тако густо израсла да је једва проходна.

Зидови су зидани ломљеним каменом, који је везиван кречним малтером у који је мешан бели брдски песак. Постоје на неколико места остаци зидова у дужини од по неколико метара, а у висини од два до четири метра, али је немогуће нацртати их из разлога што су зарасле у шуму.

Сл. 3 — Изглед терена на коме лежи Велика Калеја — Aspect du terrain sur lequel est située Velika Kaleja

По овему изгледа да је град имао облик јајета са мањим, оштријим врхом окренутим ка клисури, односно према Северу. У унутрашњости града, а према оштријем врху, налазе се трагови једне округле куле, спољњег пречника 9,10 метара, а која је имала зидове дебеле од 1,50 до 1,80 метара. Кула није била везана са спољашњим зидом, што значи да је припадала зградама у унутрашњости града. Када би се извршило склањање срушеног камења и рашчишћавање корова и шуме, сигурно би се пронашло трагова и многих основа других зграда у унутрашњости града, и тек тада би се утврдио и тачан облик града.

Са западне и источне стране, отприлике на половини дужине обимног зида, налазиле су се по свој прилици цуне куле, у виду потпорних зидова, које су испадале из равни зида за два метра, а биле су широке 4,20 метара. Такви остаци нађени су симетрично постављени и са западне и са источне стране. То су уједно најбоље очувани делови овога града. Када би могао да се нацрта изглед ових остатака, он се не би много разликовао од изгледа зида који је нацртан код Мале Калеје.

Између врха на коме се налазио град и оног дела брега са кога се најлакше прилазило граду, ископана је дубока јама која је служила као одбрана града са те стране.

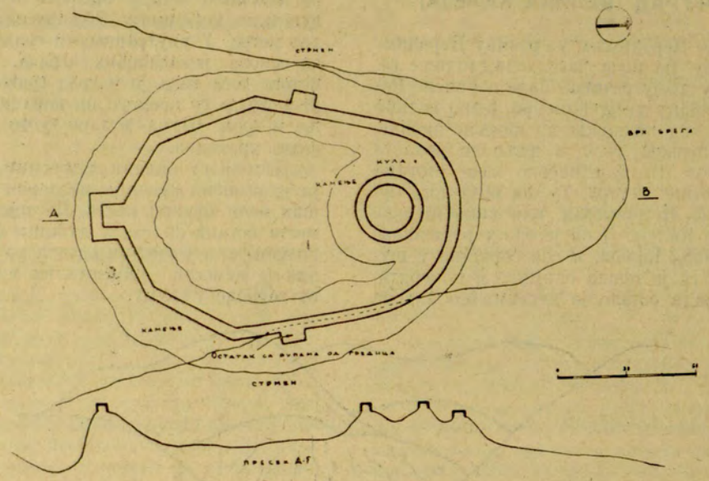
Дужина града у правцу Север-Југ изгледа да је износила 180—200 метара, а ширина је била по свој прилици 80 метара. Зид је ишао по терену, али је углавном био хоризонталан, јер у ствари врх овога брега је висораван.

И овде је потребан авионски снимак да би се утврдио тачан облик града. Катастарски снимак исто тако би добро дошао.

7 јула 1939 године
Урошевац

Арх. Иван Здравковић

Литература: К. Јиречек, Историја Срба, I–III (1922 — 1924); Ст. Новаковић, Немањићске престонице, Рас-Пауни-Неродимља, Глас Српске краљевске академије (88, 1911); Д-р Владан Ђорђевић, Цар Душан (Књига I); Народна енциклопедија Ст. Станојевића (под Петрич и Неродимља).

Сл. 4 — Основа и пресек Велике Калеје — Plan et coupe de „Velika Kaleja"

PETRIĆ-GRAD (VELIKA ET MALA KALEJA)

Dans la région de Nerodimlja, sur le Champ de Kossovo, il y a de nombreux vestiges d'architecture serbe du Moyen Age, architecture religieuse et militaire. L'un des plus remarquables, de caractère militaire, est sans aucun doute Petrič-grad (forteresse), appelée par le peuple Velika et Mala Kaleja, derivé du mot turc «kale», qui veùt dire forteresse.

Dans la Granre «Kaleja» qui est mieux conservée que la Petite et qui dans le plan a la forme r'une ellipse on a trouvé les vestiges d'un donjon. D'après quelques données pas encore verifiées, on pourrait croire que la Petite Kaleja ait servi de palais au roi Stefan Detchansky. Il est prouvé par documents historiques que ce roi s'était réfugié à Petrič (la Grande) pendant l'année 1331, lors de sa fuite du palais de Nerodimlja devant son fils Stefan Douchan. Plus tard le roi Douchan fit emprisonner son père et l'envoya en exil dans la forteresse de Zvetchan où il mourut la même année (1331).

I. Zdravković

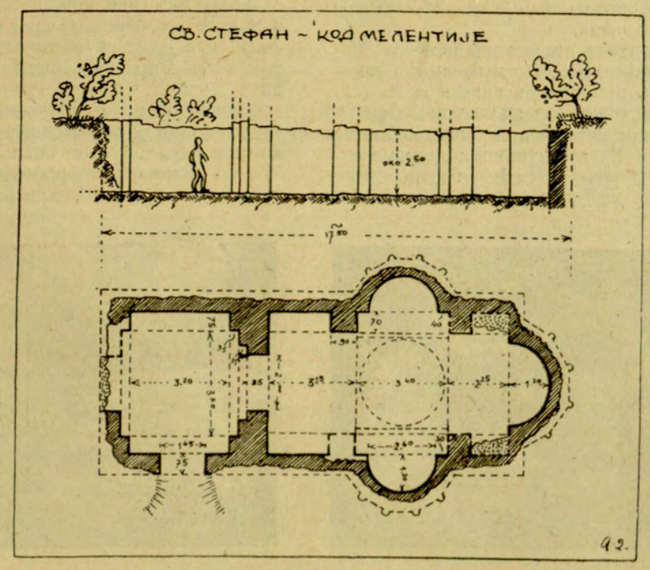
Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа

Крушевачки крај, шире узет, био је центар кнежевине и деспотовине на које је српска држава била сведена после распада царства и заузимања јужних земаља од стране Турака. Познати су већ многобројни архитектонски споменици из тога времена. Потписани су у мају 1948 г. уз помоћ тадашњег студента архитектуре Бранислава Вуловића, обилазећи средњевековне градове у томе крају, снимили и две цркве у околини Бруса као и црквицу под градом у Сталаћу. Ови споменици нису досада били снимљени ни публиковани. Нарочито су прва два, који оба стилски припадају т. зв. „моравској" архитектонској групи, интересантни и важни:

I. — Црква Св. Стефана код села Мелентије. Овај се споменик налази у атару села Осреци, 2 км од села Мелентије, уз Башицку реку, на северној њеној обали, под брдом. Ту је свакако некада био манастир.

Црква је данас потпуно у рушевинама тако да су од ње остали само зидови око 2,5 м. у висину. И ови су зидови били затрпани наносом земље са оближње косе под чијом је падином црква сграђена. Пре једно двадесет година сељаци су откопали и очистили унутрашњост цркве али су сами зидови као и цео простор око цркве остали под слојем земље од око 2—3 м. висине, који је покривен вегетацијом. Са југозападне стране, према речици, виде се неки порушени зидови, вероватно од какве куле или заштитног зида манастирског (јер је црква свакако припадала неком манастиру), које би требало тек откопати да би се видео облик њихов основе.

Црква има основу у облику „триконхоса", са припратом једновремено са црквом озиданом. Та припрата је имала улазе са западне и јужне стране. Између припрате и цркве као да нису била врата већ пролаз широк 2 м.

Сл. 1 — План цркве Св. Стефана код села Мелентије (Брус) — Plan de l'église près de Melentija

Сл. 2 — Фрагменти украса са фасаде цркве — Fragments de la décoration de l'église de Melentija

Црква је имала једно кубе, на пиластрима прислоњеним уз бочне зидове (Сл. 1). Димензије основе су мање једино од оних на Каленићу и Лазарици а веће од свих осталих цркава „моравске" групе, истога „сажетог" типа са једним кубетом.

Само је унутрашњост грађевине откопана, те се не виде спољне линије основе олтарске и певничких апсида.

Црква је озидана притесаним каменом. Међу камењем нађеним при откопавању и поређаним по остацима зидова налази се око 20 фрагмената са резаним орнаментима. Они су припадали довратницима или допрозорницима и једној розети. На довратницима су геометриски преплети а розета, такође са преплетима, слична је оној на јужној фасади Каленића.

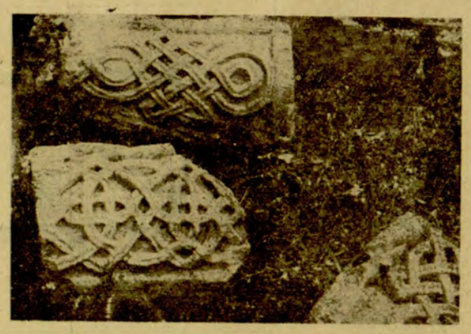
Резање на овим фрагментима одаје правилност и стил који је само какав значајнији споменик могао да има. Четвртоблица са преплетом можда је део довратника на порталу (Сл. 2, 3 и 4).

Према облику основе и орнаментима црква би се могла са сигурношћу датирати у време са краја XIV или почетка XV века. С обзиром да је ово баш онај крај који се звао „Расина" и заједно са оближњим градом Козником по свој прилици припадао великоме челнику деспота Стефана Радичу Поступовићу, „Облачићу Раду" из народних песама (1413—1435 год.) сва је вероватноћа да је и ова црква из тога доба, т. ј. са почетка XV века.

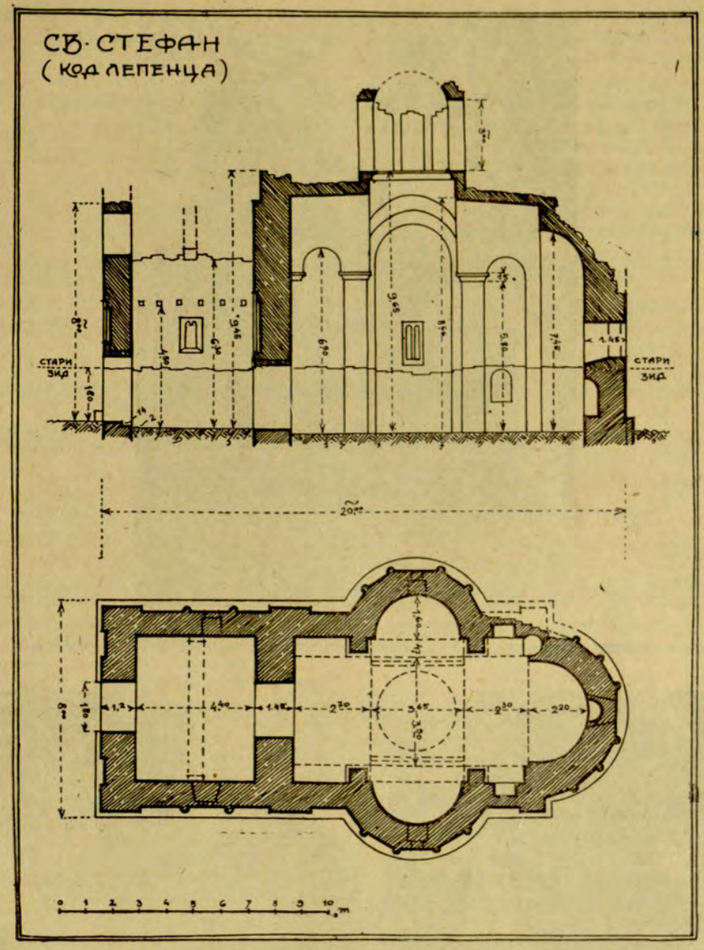
Сви су поменути фрагменти прикупљени и околни сељаци су обећали да ће их очистити

Сл. 3 — Фрагменти розете — Fragments d'une rosace

Сл. 4 — Фрагменти украса — Fragments de la décoration de l'église

Сл. 5 — Црква Сл. Стефана код села Лепенца (Брус) — Plan de l'église près de Lepenac

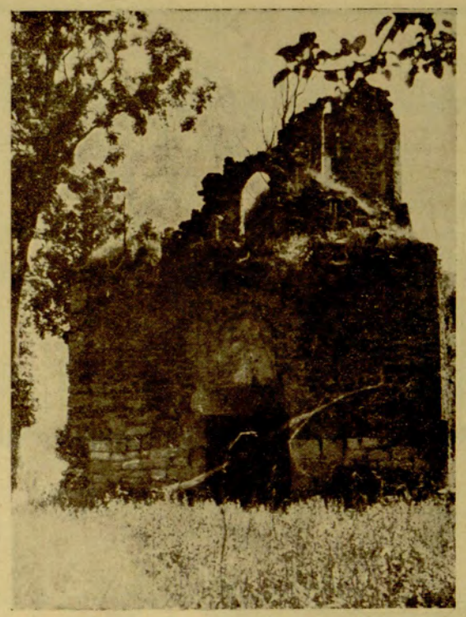
и склонити у црквену кућицу која уз рушевине цркве постоји. Заводу за заштиту и научно проучавање старина НР Србије је предложено да изврши стручно откопавање спољашњег дела грађевине којом би се приликом свакако нашли и остали орнаменти са фасада њених.

II. — Црква Св. Стефана код села Лепенца.

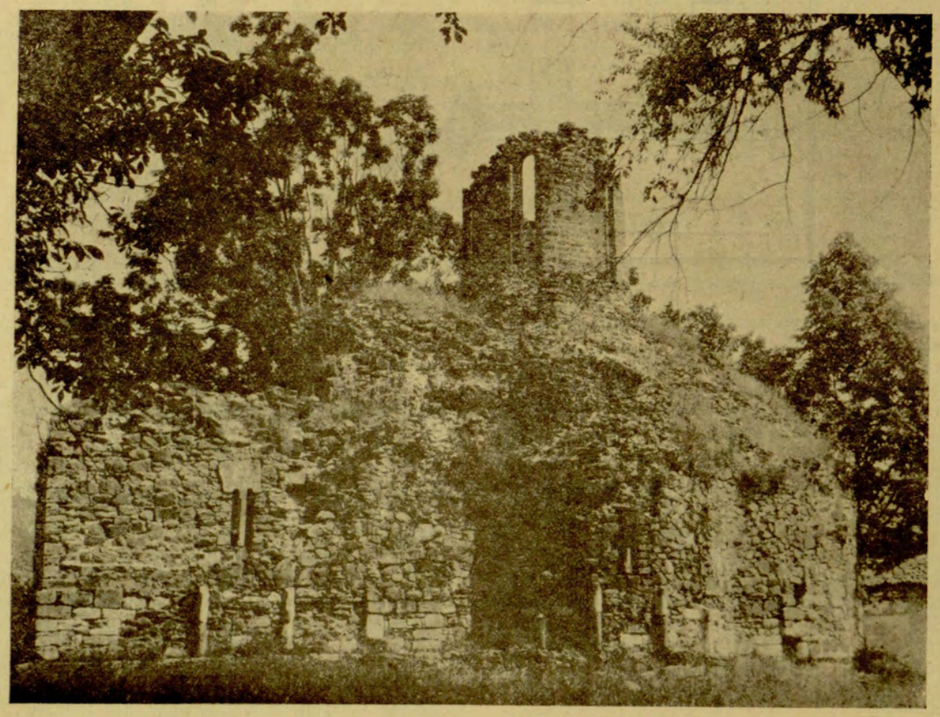
Црква се налази на 5 км ј/и од Бруса, на брежуљку више десне обале Расине, где је некада морао постојати манастир. Она је већа од претходне, а такође је данас у рушевинама. Првобитно је била у истоме стању т. ј. порушена до око 2 м. висине од земље. Неко је изнад тих остатака првобитне цркве надзидао другу цркву, која је затим такође пала у рушевине, али не потпуно јер се и кубе још делимично држи.

Првобитна црква има основу у облику „триконхоса", са једновремено изведеном припратом, и са једним кубетом. Грађевина је била озидана притесаним каменом. Олтарска и певничке апсиде биле су споља полигоналне и имале су на угловима камене колонете. Свуда око цркве, при земљи, ишао је јак камени банак (полукружан око апсида) — Сл. 5.

Основа ове грађевине има димензије веће од свих сродних цркава ове групе, изузев Каленића коме је равна (око 20 м. укупне дужине). По своме облику та првобитна грађевина би се имала датирати такође у време са почетка XV века. Академик и проф. Универзитета Др. В. Петковић је први пре више година посетио овај споменик и он је мишљења, да би се могао везати за име великога челника деспота Стефана Лазаревића, Радича Поступовића, коме је и овај крај припадао. Не би требало пак заборавити ни чињеницу, да је деспот Стефан издао 1405 год. две повеље „на Расини", т. ј. баш у крају у коме су обе ове цркве и који се у то време тако називао.

Сл. 6 — Западна страна цркве у Лепенцу — Façade occidentale de l'église de Lepenace

Сл. 7. — Јужна страна цркве код Лепенца — Façade méridionale de l'église de Lepenac

Та првобитна грађевина је могла запустети и пасти у рушевине у време доласка Турака. Доцније, кад су се прилике мало поправиле, можда у време обнове Патријаршије, надзидан је нов храм на остацима старих зидова.

Ово надзиђивање је изведено каменом, и то тесаном сигом за иванице, нише и сводове, док су лица зидова само од боље сложеног, необрађеног кречног притесаног камена а зидна маса између њих наливена је „трпанцем" од комаћа камена и малтера и ојачана је дрвеним водоравним гредама. Фасаде су биле малтерисане. Подела фасада, која се види у старом, доњем делу, горе је изостављена. Горњи делови апсида озидани су при надзиђивању, споља полукружно, без колонета. Тамбур кубета (које има шест, а не осам, доста високих прозора) је такође споља кружне основе, која се изнутра у прстену изнад пандантива, јако конично сужава, а како је простор испод кубета правоугаоне основе то је квадрат постигнут помоћу уметнутих бочних лукова. Прозори на припрати и апсидама (надзиданога дела) су дводелни, са колонетом у средини, а имају једноставну камену обраду (Сл. 7). Никаквих орнамената нема. Изнад пролаза из припрате у цркву је ниша са „готским", шиљатим, луком. Све код целог овог горњег, познијег, дела грађевине одаје зидање из времена после губитка самосталности. Пажљивије испитивање још сасвим мало остатака јако оштећеног живописа (у олтарској апсиди, у кубету и под њим) даће можда приближније датирање.

Припрата је имала импровизован спрат изнад таванице од дрвених греда, кога више нема, нити се види траг степеница за узлаз до њега. Овај спрат је имао прозор на западној фасади али везу на истоку са црквом није имао. Свод изнад њега имао је један попречан ојачавајући лук (Сл. 5).

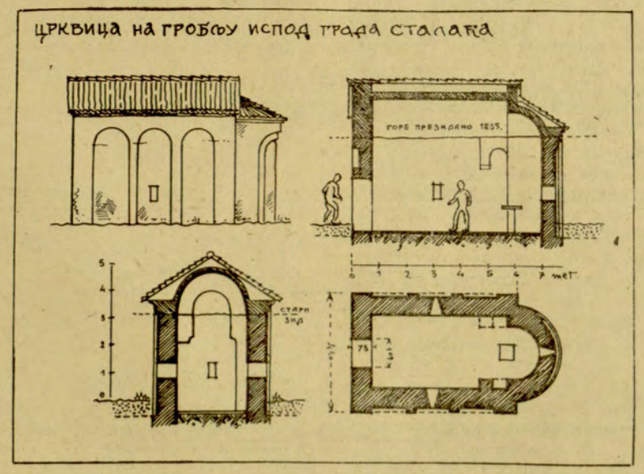
Грађевина се данас налази у рушевинама. Кровног покривача нема. Калота кубета је пала а полукалоте певничких апсида су провалъене. Свод припрате је такође пао. Требало би је свакако осигурати од даљег рушења, што се са мало заштите цементом и бетоном може лако извести. Радну снагу, грађу за скеле и за кров или настрешницу дао би сам народ села Лепенца. — Сл. 6 и 7.

III. — **Црквица под градом Сталаћем.** Док су два претходна споменика и временски и архитектонски сродни, а свакако од већег значаја, дотле је овај трећи далеко мањи по обиму и архитектонскоме богатству. Он је можда сграђен у време Турака али није искључено ни да је припадао још подграђу града Сталаћа (где је у време кнеза Лазара био трг на коме се одржавао панађур) те да је био „мирска" црква, док су две раније припадале манастирима.

То је једна мала једнобродна, засведена, грађевина, интересантна споља по томе што су јој фасаде оживљене пиластрима и плитким нишама између ових, а изнутра по томе што има у олтарскоме простору две као нише — за ђаконикон са пиластром а за протезис само са конзолом (Сл. 8).

Свод грађевине је био срушен и доцније обновљен. Данас је покривена ћерамидом а споља малтерисана и окречена. Живописа унутра нема. — Сл. 9.

А. Дероко И. Здравковић

Сл. 8 — План црквице на гробљу испод града Сталаћа
Plan de la petite église de Stalać

LES EGLISES DE LEPENAC, MELENTIJA ET STALAĆ

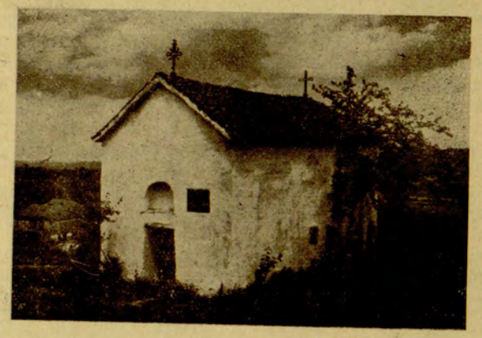
L'église de St. Etienne à Lepenac était une relativement grande construction en forme de trikonhos. Elle date certainement de la fin du XIV-ème ou de la première moitié du XV-ème siècle. Elle a été démolie jusqu'à une hauteur d'environ deux mètres au'dessus du sol, et une nouvelle église a été bâtie sur ces murs anciens par la suite (à l'époque de la domination turque). Il n'a pas été possible de retrouver des traces de décoration sculptée.

L'église de St. Etienne près du vilage de Melentije est aussi en forme de trikonhos, elle a également été démolie jusqu'à une hauteur d'environ deux mètres au-dessus du sol. A l'occasion des déblayements entrepris par des paysans dans son intérieur, des fragments de décoration sculptés ont été mis à jour. Ces fragments prouvent que l'église date de la fin du XIV-ème ou du début du XV-ème siécle. Lorsque le terrain autour de l'église aura été nettoyé à son tour on décourira probablement de nouveaux fragments décoratifs.

Le pays où se trouvent ces deux églises ainsi que le château-fort de Koznik, appartenait jadis au «grand čelnik» Radić Postupović (1413—1435), sous le nom de Rasina. On sait également que le despote Etienne a signé deux chartes en 1405 «sur la Rasina», ce qui permettrait de rattacher la fondation de ces monuments à ces deux noms.

Doit être mentionnée aussi une petite église de formes simples, située au pied du bourg de Stalać.

A. Deroko — I. Zdravković

Сл. 9 — Црквица под градом Сталаћем — La petite église de Stalać

Јашуњски манастири

У околини Лесковца 13 км на североисток, изнад села Јашуње, налазе се два манастира: мушки св. Јована Крститеља који је дигао 1517 године „господин Андроник Кантакузен са браћом" 1), а више њега женски манастир св. Богородице, Ваведења, који је дигла монахиња Ксенија са монахињама Теофом (Теофаном), Мартом и Маријом 1499 године (2). Манастири се налазе удаљени један од другог око километар и по. Памти се да је некад између два манастира била заједничка трпезарија која је повремено служила (3). Да ли је тако било од времена оснивања, данас се не може рећи, али изгледа да су се женски манастири и код нас и у Византији обично налазили у непосредној близини мушких манастира (од два Немањина манастира код Куршумлије св. Никола је био мушки манастир а св. Богородица женски, Студеница је мушки манастир а Придворица је био женски, Стара Павлица је била мушки манастир а Нова женски, а у Цариграду забележено је да су били мушки и женски манастир кућа уз кућу, вероватно са истим двориштем а можда и под истим кровом.) — Женски манастири обично су посвећени Богородици, и то најчешће Ваведењу, као празнику који највише одговара намени цркве.

О ктиторицама Ксенији, Теофи, Марти и Марији не зна се ништа. Оне су све четири насликане у цркви као монахиње и жене у годинама. Натписи око њихових ликова су сасвим кратки, само помени њихових имена, осим што се уз Ксенијино име додаје „ктиторица светаго сего храма". Могло би се предпоставити да су у некој вези са породицом Кантакузена, чији су неки чланови коју годину касније дигли угледнији и већи мушки манастир св. Јована. —

Породицом Кантакузена, Кантакузиновића у Србији последњи се опширније бавио Ђорђе Сп. Радојичић (4). — У Србију је дошао први Тома Кантакузен брат деспотице Јерине, ту је живео код сестре и зета од 1433 године, заузимајући и врло одговорне положаје (командовао је војском, бранио Смедерево 1439, (5). Касније се истакао као један од вођа туркофилске странке уз сестру Јерину, сестрића Гргура и сестричину султанију Мару (6). — Изгледа да је у деспотској породици постојала нека тешка породична и политичка завада, — јер кад је деспотица Јерина изненада умрла 3 маја 1457 год., Гргур, султанија Мара и њихов ујак Тома беже исте ноћи из Србије у Турску, где Тома остаје поред врло утицајне царице Маре све до своје смрти 1463 године. — Не зна се тачно у каквом је сродству са њим био Јован, Јања Кантакузен, син новобрдског цариника Кантакузена. Али је и Јања „господар Новог Брда" био један од поверљивих људи султаније Маре: он је са њом учествовао 1461. године у тражењу поклада београдског митрополита Григорија од дубровачког племића Ђорђа Гучетића (7) Вероватно старији брат Јањин, Дмитар, меценa и књижевник, написао је похвално слово светом Јовану Рилском поводом преноса његових моштију из Трнова у рилски манастир. Овај пренос извршен је на заузимању султаније Маре (8). Очигледно је да су се Кантакузиновићи доследно држали моћне султаније. — Изгледа да је стара завада у породици Бранковић била у некој вези са трагичном смрћу Јање Кантакузиновића. — Кузин-Јање народних песама. Јиречек већ, доводи, у ближе неодређену везу, убиство Јање, његове браће и синова, или синова и унука, са оптужбом коју је дигла код Турака краљица Јелена кћи деспота Лазара, против своје тетке Катарине-Кантакузине, грофице цељске (9), која је од 1469 напустивши сва добра на Западу, живела код сестре Маре у Турској, као и један део Кантакузиновића. — Јања је убијен са својима крајем 1477 године, а Катарина пише чак и 15 нов. 1480 из Турске, да са њом рђаво поступају, „да је муче и бију" (10). Како се и зашто се десило, да је један део породице Кантакузиновића страдао 1477 год. и зашто Мара није била у стању ни њих да спасе ни сестру да заштити од мучења, није јасно.

Могло би се претпоставити да су се сестре или удовице или кћери 1477 год. побијених Кантакузиновића покалуђериле и дигле 1499 године, можда на породичном земљишту, манастир свете Богородице. На портретима оне су све жене већ у годинама. Манастир се налази у непосредној близини имања, без мало на истом комплексу, на коме су, коју годину касније, дигли мушки манастир светог Јована господин Андроник Кантакузен са браћом. За

то би можда говорила и традиција о заједничкој трпезарији, — као и заједничко имање у време Турака, кад се третирају као једна целина.

Господин Андроник са братом Мојсејем дигао је и манастир св. Николе звани Јунић-Пустиња (11).

Док је храм Ваведења Богородице сасвим мала једноставна једнобродна грађевина са нартексом, неправилна зидања, толико, да се јасно примећују неправилне линије зидова, дотле је црква Јованског манастира правилно зидана са пажљивим мешањем камена и опеке: два реда опеке, ред обрађеног камена. Између каменова увек се налази по једна или две вертикално постављене опеке (сл. 1) Овако пажљиво зидање и брижљива обрада, сасвим

Сл. 1 — Манастир светог Јована са југо-запада
Monastère de Saint Jean, façade sud-ouest

изузетни у XVI-ом веку, показују да су ови Кантакузеновићи не само имали смисла за лепо, већ и да су остали и под Турцима чак и пошто је Јања пао у немилост, врло имућна властела. — Од другог њиховог манастира, Јунић пустиње, нема ни трага, још није ни локализован. — Андроник Кантакузен помиње се и у општаку херцеговачког манастира Житомислића (12). Ђ. Радојичић мисли да је ту вероватно преписан поменик једног од два Андроникова манастира (13), но могуће је, да је он, очигледно имућан, чинио дарове и другим манастирима те тако ушао и у друге поменике, — јер у Житомислићком општаку нема помена ни ранијих Кантакузиновића, ни браће Андроникове који се помиње уз Андроника у обе његове цркве.

Наглашавам поново, за ово време, ретку брижљивост обраде фасаде јованске цркве. Она испада из стварања тога доба и свакако је заслуга ктиторова да је ствар тако схваћена. Кантакузиновићи су традицијом били везани за висок културни ниво. Архистратиг Ђорђе Кантакузен, кога је деспот Ђурађ искупио из ропства после пада Цариграда, и ако је дошао у Смедерево под таквим околностима, понео је са собом два рукописа Прокопија (сад у Италији). (14). Дмитар је сам био књижевник, и то доста разноврсан, а за њега је писао Зборник чувени дијак Владислав Граматик 1468/9 у Матејчу (15). Вероватно је Јањи припадао Зборник из Новог Брда (сад у Русији) са делима Пиндара (Епиникије) и Есхила (Прометеј, Седморица против Тебе) (16). Кантакузени су дошљаци у Србији, и то дошљаци у тешка времена, нешто донетих драгоцености, нешто дарова од рођака владара, нешто евентуалних добара добијених женидбеним везама не би могли сасвим објаснити њи-

Сл. 2 — Манастир светог Јована, Рај, детаљ Страшнога суда
Monastère de Saint Jean, Le Paradis, détail du Jugement dernier

хова прилично богатство, у времену кад већ нема ни српских династа ни много имућних српских породица. — Свој економски положај они имају вероватно да захвале својој туркофилској политици, коју су Кантакузени у Србији, од Томе надаље, доследно спроводили (Кантакузен, отац Јањин, цариник је у Новом Брду и за време прве, кратке, турске окупације тога места (17). Јања је, из непознатог разлога пао у немилост, али је један део породице остао туркофилски расположен, остали су људи од њиховог пуног поверења. Само се тако може објаснити Андрониково лично богатство у времену кад Турци ни својим мухамеданцима нису дозвољавали да имају лична имања.

Народно веровање везало је манастир светог Јована уз косовски еп причом, да се ту српска војска причестила (18). У запису о ди-

зању цркве 1517 помињу се већ игуман Теодор и братија. Да ли то не би могло значити да је манастир и раније постојао бар уз црквиште? — Друга традиција помешала је познату легенду о мењању места цркве да је са пута за село Пертате прешла на садашње место), са историском чињеницом, да је црква дигнута у време султана Селима, и да је ктитор добио новац од султана т. ј. од Турака. (19). Изгледа да има неке подлоге и везивање јованске цркве за село Пертате: памтило се наиме, да је пертатски бег узимао десетак од јашуњског имања, сматрајући, по неком ферману, да тај манастир припада Пертаћанима (20).

Андроник није доспео да потпуно заврши своју цркву, јер ју је дао живописати 1 августа 1524 год. при игуману Луки, неки Петар чак из Софије (21). Исти Петар се спомиње и у кратком натпису у проскомидији (22). 15 априла 1693 године поново је живописана црква при игуману Јовану и спахији Алајбегу, — критори су били Роман и поп Живко (23). Свакако су тада, за раније није сигурно живописана и спољна платна западног зида нартекса.

Сл. 3 — Манастир светог Јована, Пакао, детаљ композиције Страшнога суда
Monastère de Saint Jean L'Enfer, détail du Jugement dernier

Садашња, 1902 год., обновљена престава Страшног суда (са етнографске тачке гледишта занимљива), (сл. 2 и 3) налази се преко старијег слоја живописа. На линији која дели зоне читају се старији записи. Има их и на другим деловима овог зида, само због дебљег накнадног слоја или интензивније боје, није лако читати слабо видљив натпис.

ПРНДЄ МИСАИЛО ХИЛАНДАРАЦЬ ВА ЛЄШО З·С·Ѣ· Мисаило Хилендарац који је овај 1694 године бío у Јашуњи можда је онај Микаило Хиландарац који се 1695 године записао на књизи реметској, да је дошао манастиру светог цара Уроша да се поклони моћима његовим. (24)

Приходи зде патріарх(ъ) грѣшни хаџи кир калиник лето ѕ҃зсд мца февр. к҃а днь.

Патријарх кир хаџи Калиник био је у светом Јовању 21 фебруара 1701 године.

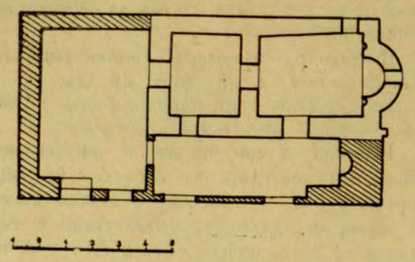
Іѡаннікї ⁼ млстию ·аж·ю митрополит нишки зде приходнъ ва лето ѕ҃. с҃. їй҃ мца мартиа а҃ днь. и придосмо ѕ велики постъ ни писмо ни гдосмо ак прікрѣстисмо и тад помолисмо паки штидосмо а ѧ҃ нїав·а й то лето штидоше тѣрци на лек·е

1 марта 1710 у манастир је дошао нишки митрополит Јоаникије. Није утврђено када је Јоаникије постао нишки митрополит, узимало се с. 1712 године (25). Из овог записа се види да је био већ нишки митрополит 1 марта 1710 г. Из мало његових заостали бележака избија једна личност потпуно одређеног става. У првој његовој познатој белешци он саопштава да је дошао у манастир Јашуњу не јела и пића — већ цркве ради. То му је прва преокупација, друга је спољно-политичка — записује да су у то време Турци кренули на Лехе. У тефтерима нишке митрополије 1 марта 1727 године у почетку бележи да је на себе узео дуг нишких грађана Димитрију Костуранину за радове на нишкој цркви св. Николе. Крај белешке има карактеристичан опет спољно-политички завршетак: у то време скупљала се војска да иде преко мора на емир Венза (26). Запис у Јашуњи показује апсолутно исти рукопис којим су писани и нишки тефтери (27).

Има и других записа за сад углавном видљивих само у фрагментима у којима се спомиње кретање турске војске против Русије.

Не зна се када је запустео манастир свете Богородице али мушки манастир радио је свакако све до почетка XIX-ог века. Горео је 1788 године, кад су изгореле све старе зграде око цркве. Једва обновљен, манастир је још теже пострадао у времену првог и другог српског устанка, када су Турци, из страха да се не рашири ослободилачки покрет и на те крајеве, почели систематски да гоне српске калуђере. Тада су се разбежали калуђери из јашуњских манастира (28), и од тада у обе цркве, све до најновијег времена само је повремено служио свештеник из села Јашуње. Сада су у оба манастира калуђерица, а Богородичин манастир је имућнији и далеко брижљивије вођен.

Што се архитектуре тиче црква свете Богородице је једноставна једнобродна грађевина са првобитним нартексом, са апсидом полукружном и споља и изнутра, засведена полуобличастим сводом (сл. 4). Таквих грађевина има врло много по нашим крајевима, оне су најобичнији тип за сеоске и мање властелинске придворне цркве. Једино што је чешће да је апсида изнутра полукружна а споља тространа. Полукружна апсида споља и изнутра била је раније чест мотив, па се у XIII—XIV-у повлачи, да се јави чешће од почетка XV-ог века (црква свете Пречисте у Прилепу, црква

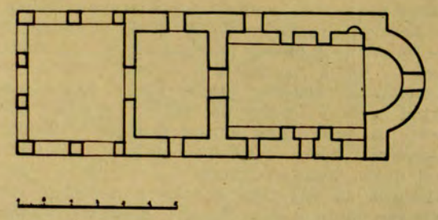

Сл. 4 — Основа манастира свете Богородице
Monastère de la Vierge — Plan de l'église

„Југ-Богданова" у Прокупљу и сл.) Зидање је вероватно од ломљена камена, јер су зидови врло неправилни, а под кречом се не виде детаљи.

Основа цркве светог Јована (сл. 5.), једнобродна грађевина са по два пиластра на јужном и северном зиду, постављена тако, да су зидови рашчлањени са по три велика лука; са великом апсидом полукружном и споља и изнутра; засведена полуобличастим сводом). — Ту је примењена стара основа извесних приморских цркава XI—XIV-ог века (капелица светог Ципријана на Ластову, црква блажене Госпе у Лужинама у Сгону, св. Марије у селу Ластову на Ластову, (из 1352 г., црква светог Луке на Ластову, (29), одакле је основа већ у Немањино време свакако продрла у унутрашњост Балканског полуострва (Немањина црква свете Богородице у Бистрици) (30). да се нарочито рашири чак у XVI—XVIII-ом веку. Такве су основе цркава Топличког манастира светог Николе код Жвања (близу Крушева) из средине XVI-ог века; црквa манастира Журче и Слече из XVII-ог века у близини Крушева. Таква је основа чак релативно у сасвим ново време поново дигнутог Накриваньског манастира код Лесковца. (сл. 6).

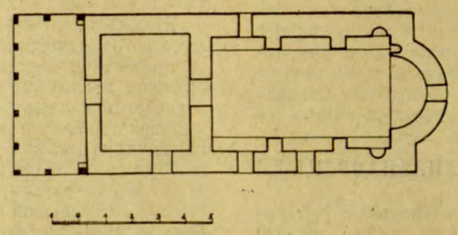
Живопис у светом Јовану обновљен је кречном бојом 1902 године (31). Та се боја да веома лако скинути. Изгледа да су се зограф Јаков и син му Ђорђе из Велеса у главном држали старог живописа, старих тема које су само „дотеривали". Но није увек тако: на северном зиду свети Максим српски дошао је преко неког другог светитеља. На западном зиду виде се, по натписима, три слоја живописа: најстарији — вероватно онај из 1517 год. има Константина и Јелену; други, можда онај из 1693 год. има светог Пахомија, а 1902 насликан је праведни Јов. Тек кад се опере живопис, моћиће се установити има ли првобитног живописа, или је цела црква поново сликана 1693 године. За историју наше уметности било би веома важно када би се могло доћи до првобитног слоја живописа. Јашуњски манастир био је у неку руку репрезентативна грађевина, нешто од најбољег што је то време могло дати, те се може претпоставити да су и сликари били изабрани и ако цркву није дао живописати Андроник.

Сл. 5 — Основа манастира светог Јована
Monastère de Saint Jean — Plan de l'église

Распоред живописа је необичан; било би занимљиво и важно ако су рађене исте сцене преко старијег слоја. —

У првој зони на западном зиду су: Марко Трачки. Симеон српски, Сава српски, Праведни Јов, Пахомије и Павел Тиверискн, Сава и Симеон су само „освежени" 1902. На северном зиду су: Максим српски, Макарије египатски, Алексије Божји човек, и Агатије и свети ратници Меркурије, Георгије, Димитрије и Прокопије и пророк Илија. У олтарском простору су ликови светих архијереја, чије су сигнатуре највећим делом уништене, на северном зиду је Петар Александриски, и у ниши пророк Исаије, у самом олтару Агнец између анђела и Василија Великог и Јована Златоустог. У ниши протезиса је Снетије, Христ Пијета, а у ниши ђаконикона Јован Милостиви; на источном зиду ђаконикона је Кирил Александриски, у олтару у јужном делу је и Јован Претеча. На јужном зину су: Теодор Стратилат, оштећен

Сл. 6 — Основа Накриваньског манастира светог Николе код Лесковца
Monastère de Saint Nicolas à Nakrivanj près de Leskovac — Plan de l'église

Теодор Тирон, и Нестор један непознат светитељ и други непознат јако оштећен и свети Антоније. Један део овог живописа заклоњен је учвршћеним столовима. У целим фигурама приказани су и светитељи у луцима изнад ниша: на северном зиду: западно је свети Ки . . . . источно свети Јован, у другом су свети Кузман и свети Дамјан, у олтару су свети Стеван Првомученик и свети Роман, у олтару на јужном зиду су источно свети Пармен а западно Филип Ђакон, у цркви на јужном зиду су Јермолај и Пантелејмон, и у другом свети Проф и свети Тарах.

У медаљонима на западном зиду су светитељке: Катарина, Теодора, Петка, Недеља, Марина и Варвара, у средини је лик Богородице. На северном зиду су: Сергије, Виктор и Мина, Самонин, Авива и Гурија непознат светитељ и Евстатије; на јужном зиду су: Орест, Мардарије, Евгеније, Авксентије, Антоније, Никита, Дионисије и Мартин; у олтару су свештитељи архијереји чије су сигнатуре углавном пропале.

На северном зиду у II зони је Данил Столпник — његов пандан на јужном зиду је заклоњен, биће вероватно Симеон Столпник. У нишама лукова су на северном зиду од запада: Христос исцељује слепога, Христос и Самарјанка, Гостољубље Аврамово; на јужном зиду од истока су: Благовести Захарију, у другом луку лево је Смрт Захаријева а десно Јелиса вета у пустињи; у трећем је Аз есм глас вопијушчаго.

У трећој зони је циклус Страдања који почиње у олтару на јужном зиду Тајном вечером, (Прање ногу), Молитва на маслиновој Гори, Издајство Јудино, Привођење Христа пред Ану и Кајафу; на западном зиду су сцене Христос пред Аном и Кајафом и Пилат пере руке, лево и десно од Успења; на северном зиду су Одрицање Петрово, Ругање Христу, Ношење крста, Пењање на крст и Оплакивање.

У четвртој зони је циклус празника који почиње у олтару на источном зиду сценом Благовести; на јужном зиду су: Рођење и Крштење, Васкрс Лазарев, Улазак у Јерусалим; — на северном зиду је Преображење, Распеће и Мироносице на гробу Христову.

У олтарској конхи у другој зони је Причешће апостола, а у трећој — Богородица са медаљоном Христа на грудима, између два анђела. Изнад олтарске конхе је свети Убрус.

На западном зиду је у другој зони Успење, лево и десно су ликови светог Дамаскина и Козме Каноноборца. Изнад Успења је Вазнесење.

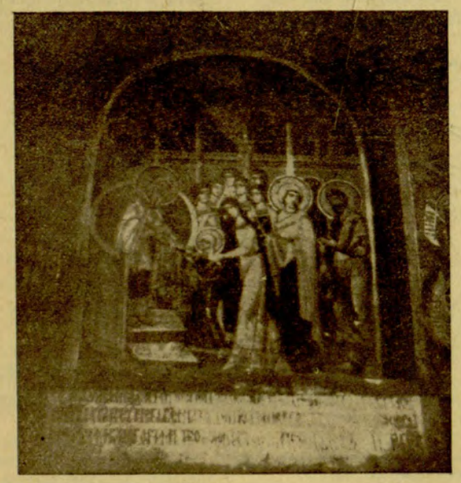
У петој зони су пророци. — А у своду су, почев од запада у медаљону ликови: Богородице, Христа Пантократора и Христа Ветхи Ден.

У припрати је живопис из 1902 године, међу светитељима је и лик светог Ђорђа Кратовца у медаљону на јужном зиду.

У другој зони су сцене из живота св. Јована, Благовест Захарију, Рођење св. Јована, Ирод наређује покољ, Покољ деце, — Иродова гозба, Итра Саломе, Усековање главе светог Јована.

За цркву свете Богородице Веселиновић је забележио да је сва живописана (32). Данас је црква у главном под кречом. Од првобитног живописа из 1499 год. сачувале су се само слике на источном зиду нартекса. У спољњој припрати има нешто слика које је радио 1868 Јован Илијовић, Дебралија из Галичника (33).

На источном зиду припрате, у врху зида, у сегменту је Христ. У централном делу, у ниши, изнад врата је храмовна слава Ваведења. Композиција Ваведења, обична у основи, има извесних детаља који су чешћи на иконама. Де-

Сл. 7 — Манастир свете Богородице: Ваведење — Monastère de la Vierge: la Présentation

Сл. 8 — Манастир свете Богородице, ктиторска композиција
Monastère de la Vierge, composition représentant les fondatrices

војке, пратилице, груписане су иза Богородице, у првом плану су само Првосвештеник, Марија, Јоаким и Ана. Између Марије и Ане постављена је једна пратилица. У позадину, лево, у врху налази се једна врста циборијума под којим је мала Богородица, према којој слеће анђео с десна. Циборијум је у позадину, скоро у средини, десно од мањег циборијума под којим је Богородица. Иза циборијума налази се једноставан малтерисан зид, типичан за XVI-и век. Зид, само у врху, десно, има малу кулу, стављену да уравнотежи тај део слике у односу на леву полутину са Богородицом и анђелом. Композиција је највећа врлина сликара Ваведења. Фигуре му стоје у простору, све оне имају довољно места за покрет. Оба циборијума и архитектура у позадину су још више наглasили простор и планове. Сликарски је врло добро наглашена, са мало средстава, разлика између ломне грације девојке иза Богороди-

Сл. 9 — Манастир свете Богородице, ктиторска композиција, детаљ-монахиња Ксенија
Monastère de la Vierge, détail de la composition représentant les fondatrices: la religieuse Xénia

Сл 10 — Манастир свете Богородице, ктиторска композиција, детаљ натписа поред лика ктиторице
Monastère de la Vierge, detail de la composition représentant les fondatrices. Detail de l'inscription à côté du portrait de la fondatrice

це и достојанственог става Ане, зреле сталожене жене. По сликарској снази то је најбоља слика старог живописа ове цркве. (сл. 7). — Лево и десно од нише са Ваведењем су у медаљонима апостоли, по шест са сваке стране. Медаљони су постављени на сасвим тамном позадину по коме се развија лозица. Сви медаљони имају светлије ивице иначе су наизменично боје затворено печене земље и отворено сиво плави. Апостоли држе развијене свитке а јеванђелисти јаванђеља. — Око нише са Ваведењем, по рубу су, на тамном позадину са флоралним орнаментима испреплетане лозице, медаљони са пророцима. У врху су Соломон и Давид. Сви држе свитке. — Горњу зону дели од доње мотив уплетене спирале, жуте, зелене и црвене. Волутни мотив је или жут или зелен на тамном позадину, — допуне мотива су црвене. — Испод Ваведења а изнад врата је запис на белом, ивичен црним. Иначе је на свима сценама позаде скоро црно са мало плаве боје.

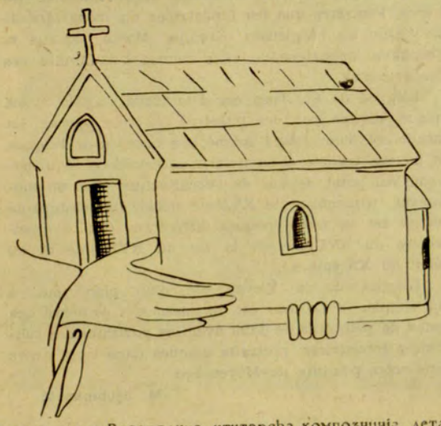
У првој зони почев од севера су: ктиторица Ксенија у калуђерском оделу, окренута у три четврти на десно, са главом лако приклоњеном, карактеристична лица. (сл. 8, 9 и 10). Обема рукама држи модел цркве (сл. 11). У дну, у висини њених бутина су три фигуре калуђерица, Теофе, Марије и Марте. Све су оне као и Ксенија у калуђерском тамном оделу: тамно лила огртачу, загасито окер хаљини и црном велу. Све, за разлику од женских ликова, рецимо у Карану, имају свој индивидуални портретни израз. Портрети су схваћени прилично линеарно али, не тако дословно као у Велуђу. Линије су извлачене скоро црном бојом. Инкарнат је бледо-жут Деисисна Богородица која стоји на челу ктиторске поворке, мада се покретом не везује видљиво за њу, држи свитак доле савијен. Она је у тамно црвеном огртачу. Све ове више мање тамне фигуре, на тамном фону делују смирено. Распоређивањем светлијих површина: модела цркве и свитка, скренута је ненаметљиво пажња и на три лика калуђерица у доњем делу композиције. Врло је дискретно али и успело повучена разлика у мирним ставовима Богородице и ктиторица. — Лево и десно од Богородице, у малим круговима су иницијали МНР-ОУ. Овакав начин постављања иницијала биће један од карактеристичних детаља за фреске и иконе наших домаћих сликара XVI—XVIII-ог века, специјално у околини Охрида, Скопља и Дебра. — Деисисни Христ, на богатом дуборезном престолу, у царском оделу, благосиља десном руком а у отвореној левој држи књигу. Лево и десно од Христа, опет у кружићима су иницијали IC-XC. Овај тип Христа, цара небесног, нарочито се често среће у црквама и на иконама XVI—XVIII-ог века.

У цркви је сачувана икона Богородице Одигитрије, вероватно са првобитног иконостаса. Рађена је на тешком дрвету, на препарираном платну, (величина 54 × 86, дебљина даске 5,50). Икону нагриза црвоточина. Пророци са свицима у рукама, који су били около, углавном су сасвим пропали. Богородица има затворено црвен огртач, тамно зелену хаљину. На мафориону је орнаментално схваћен знак инвокације. Инкарнат лица је загасито окер, светлим окер су извлачене облине. Уста су сликана цинобером, којим су лако наглашене и ноздрве. Карактеристична је обрада подочњака и код ње и код Христа. Христос има отворено црвен огртач. са цинобер исцртавањима, отворено зелену хаљину са златним украсима мартарите. — Икона је један од ретко лепих примера нашег иконописа краја XV-ог века. Чврсто је моделирана, али је задржала и ону одређену, озбиљну нежност и цело знаначко постављање у стилу српско-византиском. Уздржан израз целе иконе подвлачи и једноставни але добро искоришћени и варирани у тоновима ефекат констраста црвене и зелене боје.

На иконостасу су иконе из 1834 године (датирана је престона икона Христа).

Велике месингане сређњаке радили су 1894 мајстор(и) Никола ї Траико во Битола.

Мирјана Ћоровић-Љубинковић

Сл. 11 — Манастир свете Богородице, ктиторска композиција, детаљ-модел цркве
Monastère de la Vierge. Composition représentant les fondatrices. Détail: modèle de l'église

НАПОМЕНЕ

[1]) Натписе из манастира св. Јована издао је последњи, Д-р Влад. Р. Петковић, Старине, записи, натписи и листине, Београд 1923, стр. 34.

[2]) Миленко В. Веселиновић, Јашуњски манастири, мушки манастир свети Јован и женски манастир Света Богородица, Годишњица Николе Чупића XXIX, Београд 1910, стр. 347.

[3]) Ibid., стр. 356—357.

[4]) Јања Кантакузиновић, Просветни гласник, 1949, IX, стр 467—477, — ту и сва ранија литература.

[5]) В. Ђоровић, Историја Југославије, Београд 1933, стр. 241.

[6]) К. Јиречек, Историја Срба IV, стр. 144—145.

[7]) У покладу су се налазиле и неке сасуди београдске катедралне цркве које је београдски митрополит Григорије био склонио у Дубровник, после првог турског уласка у Смедерево. После турске победе 1459 године и потпуне окупације Србије, на те ствари је на неки начин полагала право деспотска породица, односно султанија Мара (М. Динић, Поклад београдског митрополита Григорија из XV века. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, стр 27.) — На сличан начин изгледа дошао је и Тома Палеолог, отац деспотице Јелене Лазареве, до Претечине руке оковане у сребро и злато, која је раније припадала трезору српске патријаршије, а коју је он, после пада Смедерева продао у Италију (O. Ambrož Bačić, O desnici sv. Ivana Krstitelja sa slarosrpckim natpisom u Sieni. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, IX Београд 1929, стр 71 — 82).

[8]) К. Јиречек, op. cit. IV 146; Ђ. Сп. Радојичић, Стари српски књижевници XIV—XVII века, стр. 38.

[9]) К. Јиречек, op. cit. IV, стр. 141; И. Руварац, Гласник XLVIII, Београд 1879, стр. 199.

[10]) К. Јиречек, op. cit. II стр. 200.

[11]) Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 6213.

[12]) Б. Тирић, Прилози српској историји, Споменик Срп. краљ. акад. 34, 1898, стр. 71.

[13]) Ђ. Сп. Радојичић Јања Кантакузиновић ,стр. 475.

[14]) Јиречек op. cit. IV стр. 145.

[15]) Ђ. Сп. Радојичић, Стари српски књижевници стр 37

[16]) Ал. Соловјев, Новобрдски записи из поч. XVI века, Југословенски историски часопис књ. III, Београд 1937, стр. 119.

[17]) Ђ. Сп. Радојчић, Стари српски књижевни и стр. 38

[18]) М Веселиновић, op. cit. стр. 352

[19]) Ibid. стр. 353 - 356

[20]) Ibid. стр. 356

[21]) В. Р. Петковић, Старине, стр. 34

[22]) Ibid. стр. 35

[23]) Ibid. стр. 34

[24]) Зап. и нат. бр. 2000

[25]) Р. Грујић, Нишка епархија, Народна енциклопедија, књ, III, стр. 95—96.

[26]) Јован Хаџи-Васиљевић, Тефтери нишке епархије од 1727—1737

[27]) Ibid. сл. 1 и 2

[28]) М. Веселиновић, op. cit стр. 352

[29]) М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд 1922, сл. 29, 32, 34, и 39

[30]) А. Дероко, Црква Свете Богородице у Бистрици, Гласник скопског научног друштва књ. V, Скопље 1929, стр. 306

[31]) М Веселиновић, op. cit. стр. 343

[32]) Idid. стр. 344

[33]) Ibid. стр. 348

LES MONASTERES DE JAŠUNJA

Dans la région de Leskovac, aux environs du village de Jašunja se trouvent deux monastères: le couvent de la Vierge (fondé en 1499) et celui de St. Jean (fondé en 1517). Le couvent de St. Jean fut fondé par le sieur Andronik Cantacuzène et ses frères. Peut-être que les fondatrices du monastère de la Vierge les réligieuses Ksenija, Marta, Marija et Teophana, appartenaient elles mêmes à la famille des Cantacuzènes.

L'église de St. Jean est d'un tracé simple: à nef unique, divisée par des pilastres en trois parties. La façade est d'un travail soigné: les couches de briques, de pierres traillée et du mortier, se succèdent régulièrement. Au point de vue de l'architecture c'est un monument reprsentatif du XVIème siècle. La peinture de l'église est de trois époques différentes (du commencement du XVI-ème de la fin du XVII-ème et du début du XX-ème s.).

L'église de la Vierge est d'un plan tout à fait simple. — Le mur est du narthex a conservé des restes de peintures de 1499 avec les portraits des religieuses fondatrices, portraits uniques dans leurs genre dans notre peinture du Moyen-âge.

M. Ljubinković

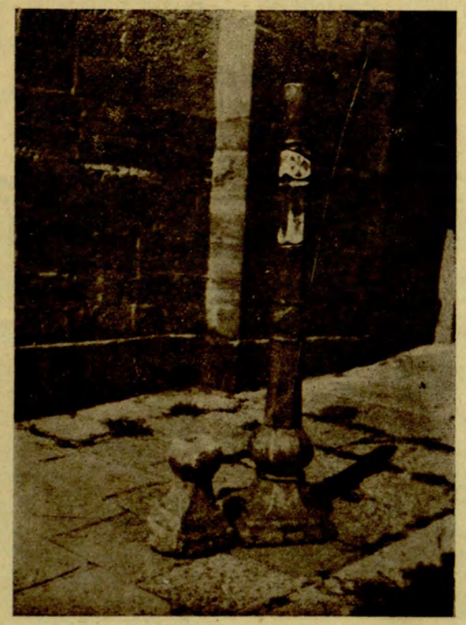
Трагови манастира Стјеника у планини Јелици

По одлуци Археолошког института као теренски рад за 1947 годину требало је да извршим испитивање иконостаса старе цркве у селу Јежевици код Чачка. Овај иконостас по наводима Михаила Валтровића требало би да је из 14 века као што је и иконостас Беле Цркве у селу Карану.[1])

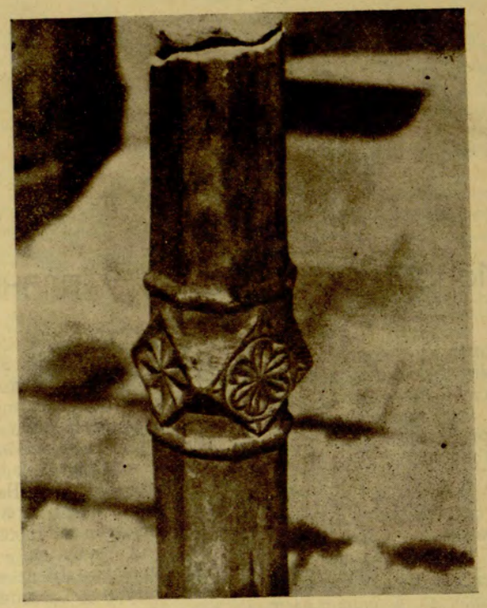
Историчари, који су се дотицали датирања цркве у Јежевици, не говоре са великом сигурношћу. Народна песма и предање кажу, да је цркву у Јежевици сазидао Бан Милутин у 14 веку.[2]) Валтровић каже, да је сазидана у првој половини 14 века и да је имала „Првобитан" иконостас као и Бела Црква у селу Карану; значи, да је из 14 века.[3]) Професор Владимир Петковић помишља да је она много старија од датума који се налази на једном запису у цркви, (старија од 1609 године), а који се односи само на живопис у цркви.[4]) Професор Габријел Мије цитира Валтровића и каже да црква у Јежевици „одише старином".[5]) А професор Милоје Васић ставља је у ред цркава које по типу припадају Жичи.[6])

Изишавши на терен затекла сам ову цркву у таквом стању да је било потребно приступити проучавању не само иконостаса, него и архитектуре и живописа. Међутим за рад већега обима није било предвиђено ни довољно материјалних издатака, ни времена.

Црква у Јежевици много пута је рушена и преправљана, тако да је много изгубила од

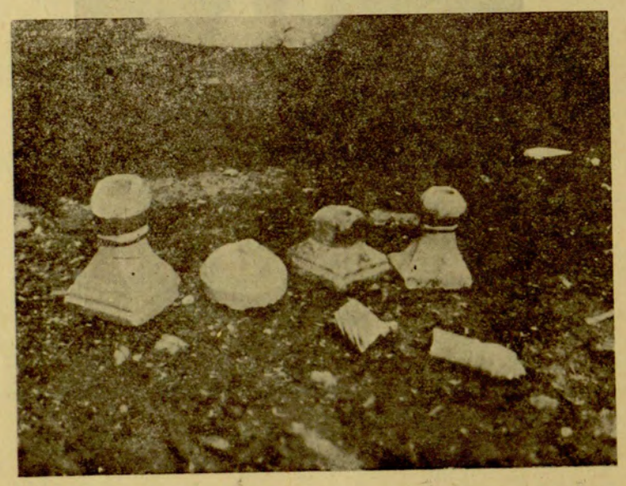

Сл. 1 — Фрагменти мермерног ступца из манастира Јежевица
Fragments d'une colonne de marbre du monastère de Ježevica

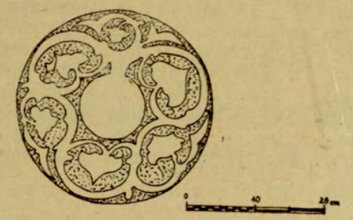
Сл. 2 — Деталь мермерног стубца из манастира Јежевице
Détail de la colonne de marbre du monastère de Ježevica

свога првобитнога облика. Живопис јој је покривен скоро за једну трећину малтером и чађи. А у црквеној порти, у самој цркви и на звонику, нашла сам више фрагмената од мермерних плоча, малих капитела, или базиса, стубчића, вишестраних и тордираних и тако даље. (Сл. 1, 2, 3) По причању свештеника цркве у Јежевици, Милисава Протића, овакви плоча и капитела, или базиса, налазило се још у црквеној порти у Јежевици, али су их сељаци разнели. Спомињу се и неке велике мермерне табле, од којих су сељаци правили корита (појила). По рукописним забелешкама из цркве у Јежевици већи део тих фрагмената око 1885/86 године пренет је у нову цркву манастира Стјеника, седам километара

Сл. 3 Фрагменти мермерних капитела и стубаца из манастира Стјепника
Fragments de chapiteaux de marbre et de colonnes du monastère de Stjenik

даље у планини Јелици. Између некадашњег старог манастира у Јежевици и манастира Стјеника од увек су постојале тесне везе које су се одржале и до данас. У Стјеник су наведене године пренете и плоче, опет од белога мермера, које су покривене под цркве у Јежевици У то време при цркви у Јежевици вршене су неке регулације парохија, и подела, и тада је овај првобитни под од белога мермера дигнут за мању, нову, цркву манастира Стјеника, а Јежевицу су патосали обичним каменом кречњаком. Међу овим плочама у Стјенику упадљиве су четири веће, неједнаких димензија и орнаментиране опет од белога мермера (сл. 4, 5, 6).

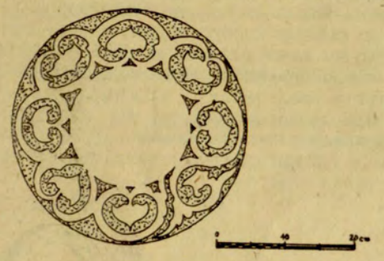
Сл. 4 — Мермерна орнаментирана плоча у поду цркве манастира Стјеника
Plaque de marbre ornemantée sur le dallage de l'église du monastère de Stjenik

Осим овога, околина цркве у Јежевици и цео атар села Јежевице познати су још из раније по својим старим археолошким локалитетима и старим гробљима са римским и богумилским споменицима, на којима је било натписа и рељефа. О томе су писали: Каниц, професор Вулић и Премерштајн.[7]) А сасвим близу цркве у Јежевици, на педесет метара североисточно, налази се један камен, једна врста стуба, остатак неке часне трпезе, коју народ зове „грчка црква" и на коме још и данас пале свеће.

Кад се буде цео терен у Јежевици и околини археолошки испитао и кад се буде очистио и испитао цео живопис и архитектура ове цркве, можда ће се доћи до сасвим нових резултата.

Што се тиче самога иконостаса, који наводи Валтровић, изгледа да је у цркви села Јежерице пре овога, који потиче из доба обнове почетком 19 века, постојао заиста један други. То се види по дубоком жљебу и малтеру, који се налази на унутрашњим површинама пиластра, на које се ослањају лукови олтарске и бочних апсида. Других трагова нема. Царске двери, које су првобитно припадале цркви у Јежевици, из одатле пренете у Стјеник, а сада се налазе у манастиру Благовештењу у Овчарско-Кабларској клисури, не изгледају да су много старе.

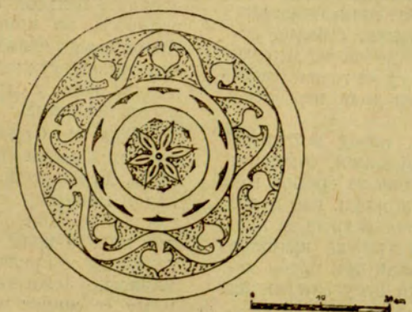
Покушавајући даље да уђем у траг „првобитног" иконостаса из старе цркве у Јежевици посетила сам и манастир Стјеник у планини Јелици. Ту сам присуствовала једном малом пробном ископавању, при коме се, и поред тога што је било врло мало, у току рада наишло на врло интересантне и значајне остатке материјалне културе и трагове, који су унели мало више светлости у историју овога манастира.

Сл. 5 — Мермерна орнаментирана плоча у поду цркве манастира Стјеника
Plaque de marbre ornementée sur le dallage de l'église du monastère de Stjenik

Иако се манастир Стјеник налази дубоко у планини, у дивљини, окружен густом столетном шумом, и невидљив док му се сасвим не приђе, непријатељи су га за време последњега рата бомбардовали и запалили.

После ослобођења хотећи да оправе у манастиру нови конак, који је био порушен, сељаци су копајући рупу за кречану, нашли у

Сл. 6 Мермерна орнаментирана плоча у поду цркве манастира Стјеника
Plaque de marbre ornementée sur le dallage de l'église du monastère de Stjenik

близини конака једну фреску. То је била једна глава која је, како мисли свештеник Милисав Протић из Јежевице, претстављала Алексеја Божјега човека. Глава је била сасвим очувана и колористички врло свежа. Нажалост, на петнаест дана пред мој долазак, црквењак је, чистећи цркву у очи сабора Светога Јована, храмовске славе, уништио ту фреску.

Како су црквене власти хтеле да продуже рад на оправци конака у Стјенику, баш кад сам ја тамо стигла, и како су копајући даље земљу наишли на један зид, на коме је, или поред којега је, није јасно, нађена споменута фреска, и како сам им ја напоменула да без знања Завода за заштиту споменика не би смели даље да копају, замолили су ме да присуствујем само док они не пробају да ли ће се остаци фресака и даље налазити око споменутога зида, јер су ту баш имали да раде.

При даљем копању тај зид, поред кога је направљена кречана, показао се го, без малтера и озидан од грубог ломљеног камена — кречњака.

Сл. 7 — Стари кључ ископан у манастиру Стјенику
Vieille clef trouvée au monastère de Stjenik, (moyen-âge)

Копало се за пола метра даље од зида, а поред самога зида за пола метра скидала се земља пажљиво рукама. Ишло је лако, јер је све био нанос. Као што је наведено зид је био го. Али за пола метра даље од зида у наносу, нашли смо остатке фресака врло живих и свежих боја, јер су били влажни због воде, која је била навраћена у кречану. У дубину се копало за један метар па се стало.

Откопани зид се пружа северном страном за око 8,50 м, и под правим углом скреће на исток. Источна страна зида дугачка је око 5 м, и она под правим углом скреће на југ. Ту се стало са копањем. Само смо у североисточном углу копали до дна и наишли смо на под патосан грубим, ломљеним каменом. Откопани зид оцртава један правоугаоник, свакако основу неке профане грађевине поред цркве, можда неке трпезарије, чији су се горњи слојеви, при катастрофи, срушили доле, вероватно у подрум.

На југоисточној страни, поред источнога зида, као у некој мајушној ниши, откопали смо један стари кључ, типичан за средњи век (сл. 7). И остаци фресака и кључ, као и две старе паре, једна сребрна, пољски грош из 1596 године, друга од бакра, аустријска крајцара из 1800 године, које су сељаци при првом копању кречане нашли, донети су у Уметнички Музеј у Београду.

Правоугаони облик овога простора побија тврђење, да су се ту налазили темељи старе цркве у Стјенику. Стара црква по конфигурацији земљишта и по деловима зидова, који местимично штрче из земље, изгледа да се налазила североисточније од овога простора, да је била много већа, као и предање тврди, и да једним делом њена основа залази под садашњу цркву.

При овом копању у наносу нашли смо много угљенисаних људских костију, остатке угљенисаног дрвета и пепела, што би потврђивало легенду да су овај манастир Турци запалили и да је у њему цео један збег изгорео.

О манастиру Стјенику нема много писаних докумената. Међутим, у његовој околини предање о њему и његовим ктиторима врло је живо. Оно се овако живо одржало свакако и због тога што се у близини самога манастира налази врло јак извор тако звани „Светиња" који избија из једне стене. У лековитост овога извора народ је веровао од најстаријих времена, и верује и данас и тражи лека умивајући се на њему. Ту, на томе извору, предање о манастиру Стјенику преносило се с колена на колено и тако је допрло и до нас. Оно каже да су цркву у манастиру Стјенику подигли браћа Мрњачевићи, свакако Угљеша и Гојко, јер у народној песми „Опет зидање Раванице" каже се:

„Цркву граде два Мрњачевића
У Јелици у планини пустој
Покривају јеловијем клисом"[8])

Осим овога, као неизбрисив спомен изнад самога манастира, дижу се врло високо, неколико стотина метара, скоро вертикално, огромне стене. У тим стенама, на врху, налази се већи број пећина, тако званих „Српских пећина" које су некад служиле као калуђерске испоснице. Њихови отвори виде се и одоздо са подножја на коме лежи манастир Стјеник. Испод ових пећина налазе се, кажу, још и данас очуване гужве суве, плетене лике, окачене о стене, које су служиле за ослонац при пењању ка пећинама.

Манастир Стјеник је био некада метох манастира Светога Николе у Јежевици. Али, изгледа, да манастир Стјеник није запустео онда кад и манастир у Јежевици, за време турске владавине. Напротив. Како се манастир Стјеник налази врло дубоко у планини и врло тешко му се прилази, изгледа да је он заменио манастир Јежевицу, кад је овај пропао. У њему се живот продужио, може бити чак и непрекидно, све до пред крај 18 века, па чак можда, одређеније, и до 1800 године, или до почетка 1801 године.

У Споменику Српске академије наука објављен је један запис из кога се види да се један свештеник из Мојсиња, округ Руднички, учио књизи у манастиру Стјенику седам година пре 1712 године.[9]) Тога свештеника 1718 године запопио је у Студеници патријарх Арсеније. Према овоме, значи да је у првој четврти осамнаестог века живот у манастиру Стјенику текао нормално.

Манастир Стјеник је запаљен тек 1800 године, или почетком 1801 године, што би потврђивала аустријска крајцара из 1800 године, нађена заједно са угљенисаним људским костима изгорелога збега. У противном, не би се ту могао наћи новац из 1800 године.

Ово паљење манастира Стјеника баш 1800 године, или почетком 1801 подудара се и са појачаном акцијом јаничара у Србији ове године. Годину дана раније била је укинута забрана о враћању јаничара у Београдски пашалук и њихова окрутност била је све живља. Зато је било наређено београдском везиру Мустафа-паша да удари на њих и видинског Пазван-Огла, који је предводио јаничаре. У овој борби Срби су помагали Мустафа-пашу против јаничара засебним војним јединицама и може да се претпоставки да су јаничари тада из освете запалили, поред других, и манастир Стјеник.

Дакле, паљење манастира Стјеника могло је да буде по аустријској крајцари 1800 године, или најдаље почетком 1801 године, јер већ у мају месецу те године Срби су се, свакако искоришћујући своје услуге, обратили молбом Мустафа-паши да обнове попаљени манастир.

Тако би манастир Стјеник био једна од првих жртава јаничарске обести уочи устанка за ослобођење 1804 године.

О овој молби за обнову манастира Стјеника постоји писани документат, који је 1937 године објавио свештеник Милисав Протић у својој књижици „Црква Јежевица". Оригинал овога документа чува се у архиви Првостепеног суда у Чачку.[10]) Он је писан на турском језику. Уз оригинал се налази прилепљен превод на српском из 1848 године, који је потписао Аврам Петронијевић, тадашњи министар иностраних послова и кнежев представник, а оверен препис овога документа послао је 1905 године 15 маја цркви Јежевици, односно Вићентију Поповићу, проти, и Милану В. Поповићу, свештенику, из Јежевице, Коста М. Недић, благајник округа чачанског.

Из овога документа види се да је 22 Мухамеда 1216 године по турском датирању, односно 23 маја 1801 године, чачански кадија Мехмед-Еф писао тадашњем београдском везиру Хаџи Мустафа-паши да су кметови чачански и пожешки дошли да моле да им издејствује код везира да направе изнова цркву која је изгорела, а која се звала Стјеник, или Истник, није јасно, додато је у примедби на препису.

На полеђини ове молбе Мустафа-паша је написао да одобрава обнову манастира Стјеника. И већ идуће године 1802 црква је обновљена, што сведочи натпис уклесан у камену изнад северних врата у новој цркви који и данас стоји: „Храм свтг. Јоана сазидат в лето 1802". Значи да се са радом одмах отпочело, без обзира што је Мустафа-паша убијен после месеца јула, 1801 године.

Зора Симић-Миловановић

НАПОМЕНЕ

[1]) Гласник срп. уч. др. 1878, стр. 158
Срп. илустр. н в. 1881, 2, стр. 26
З. Симић, Старинар, 1932 стр 15 36
[2]) В. Караџић, Срп. Нар. пјесме 11, стр. 154
[3]) Op. cit.
[4]) Влад. Р. Петковић, Старинар VI, 1911
[5]) G. Millet, L'ancien art serbe, p. 172
[6]) М. Васић, Жича и Лазарица, стр. 94
[7]) F. Kanitz, Königreich Serbien, 1904, 5 1—25; Н. Вулић, Споменик XLVII, 183—84; Vulić und Premerstein, Jahreshefte III, 173—73
[8]) Вукова дјела, 2, 35, стр. 194
[9]) Споменик Срп. акад. наука, 49, стр. 188
Петковић Р. Влад Студеница, стр. 8
[10]) Акта Првост. суда у Чачку број 779, 4121, 350/52 год. F XIX-1247-61 год.

LES VESTIGES DU MONASTERE DE STJENIK DANS LA MONTAGNE JELICA

L'ancien monastère de Stjenik situé sur la montagne de Jelica près de Čačak, a été autrefois le metoch de Ježevica. Nous en avons découvert les restes l'année dernière à l'occasion des fouilles que nous avions faites pour retrouver l'iconostase primitif de l' église de Ježevica. Les origines de celle-ci, d'après Mihailo Valtrović doivent remonter au XIV-ème s., les traces n'en sont restées visibles que sur les surfaces inférieures des pilastres qui supportent les arcs de l'abside de l'autel et des absides latérales. Au cours des fouilles imformatives exécutées en vue de la réparation du nouveau «konak» du monastère de Stjenik nous avons mis à jour des restes de fresques, des os humains calcinés, (ce qui confirme la légende d'un «zbeg» brûlé à cet endroit), une clef ancienne, typique pour le moyen âge, et, en plus, des objets qui présentent le plus grand intérêt au point de vue documentaire: deux pièces de monnaie ancienne un «groš» polonais de l'année 1586 et un kreutzer autrichien de l' année 1800.

Ježevica est située dans une région pleine de monuments antiques déjà relevés par les savants tels que: Kanitz, le profeseur Vulić et Premerstein (F. Kanitz, Königreich Serbien, 1904, 521-22; Spomenik XLVII 183-184; Jahreshefte d. österr. Inst. XLL. 1909 197-198 et III, 173-5).

La région entière, l'église même de Ježevica, aussi bien que l'église neuve du monastère de Stjenik, contiennent un nombre important de plaques ainsi que des fragments de marbre blanc. Les peintures de Ježevica datent de l'année 1609. Quant à l'origine de l'église les opinions sont différentes. Toutefois tous sont d' accord sur un point: l'église est considerée plus ancienne que les peintures murales (Valtrović, Glasnik srp. uč. društva 1878, 153; Vlad. R. Petković, Starinar VI, 1911; G. Millet, L' ancien art serbe. p. 172; Miloje Vasić, Žiča i Lazarica, str. 94).

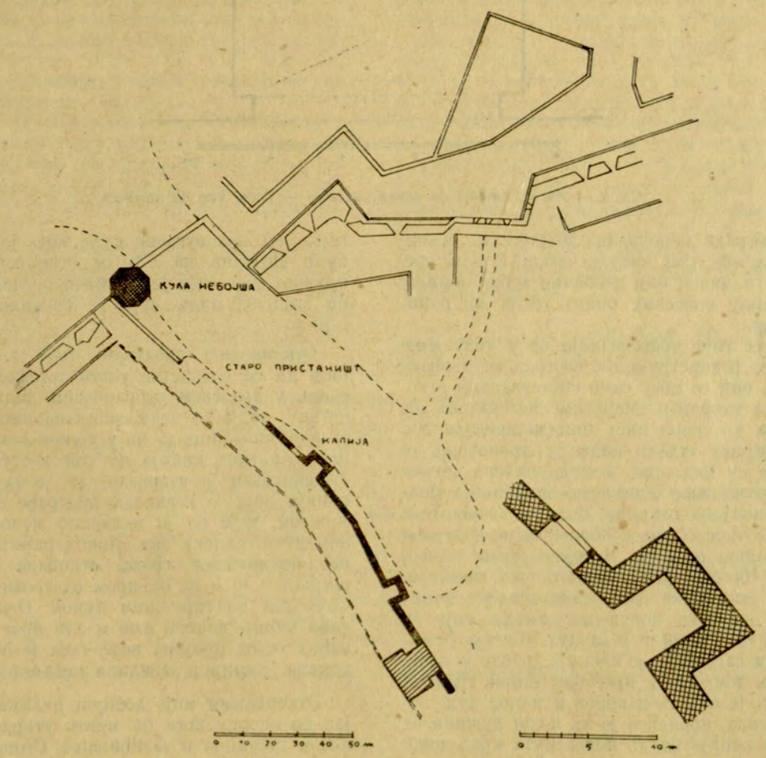
Il semble probable que l'église ait été élevée sur l'emplacement d'une église plus ancienne et dont il ne restait plus, peut-être, rien que de ruines. Pour Ježevica nous savons au moins la date à laquelle ses peintures furent exécutées tandis que pour son metoch, l'église de Stjenik, nous ne savons jusqu'aujourd'hui rien, sinon qu'elle ait existé. Les résultats de nos fouilles confirment qu' elle a été aussi ornée de fresques. Le kreutzer autrichien de l'année 1800 est une preuve de l'existence du monastère de Stjenik encore au temps de la domination turque et qu'il avait tout aussi bien continué à exister après le sac de Ježevica jusqu' en 1800, c'est à dire jusqu' à la veille de la serie de devastations et d'incendies des monuments serbes. C'est alors que le monastère de Stjenik lui-même a été incendié par les janičars turcs.

Z. Simić-Milovanović

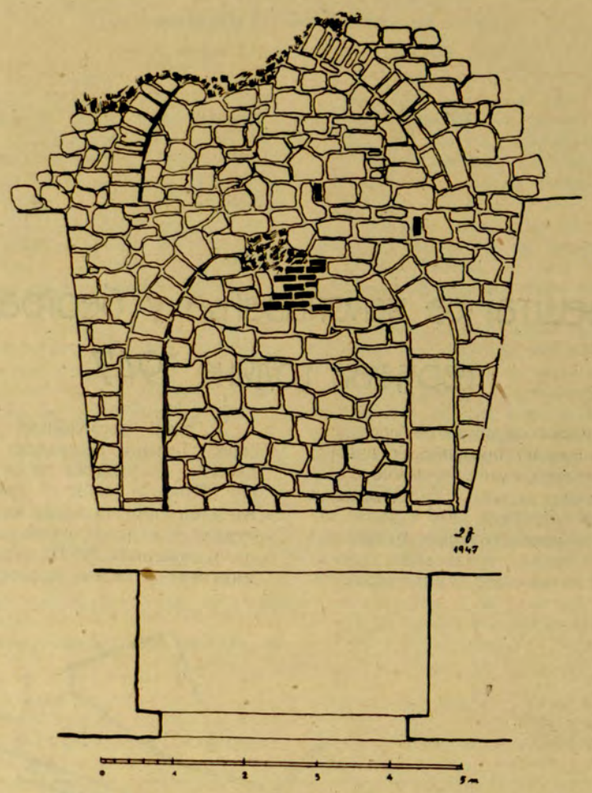
Извештај са ископавања у београдској тврђави године 1947

Све оно, што знамо о прошлости београдске тврђаве, сазнали смо из историјских извора, приличног броја старих путописа и многобројних старих планова града. Упоређивањем старих планова са објектима који и данас постоје, можемо лако реконструисати раније изгледе Београда. У колико су извесни трагови уништени, морају се откопавањем проверавати.

У току досадашњих радова на вртарском уређењу београдске тврђаве имао сам прилике да утврдим да се многи трагови старог Београда, који се формирао и развијао на територији данашње тврђаве, могу и данас видети у склопу бедема тврђаве подигнуте у првој половини XVIII века. Тиме је побијено мишљење извесних кругова да су стари пла-

Сл. 1 — Ситуација градског зида са капијом — Situation du rempart de la porte

Сл. 2 — Изглед капије са северо-истока — Porte vue du nord-est

нови Београда непоуздана подлога за реконструкцију старијих изгледа града. У исто време стари планови нам необично добро помажу при читању извесних описа града из ранијих епоха.

Што се тиче трагова који су у току многобројних реконструкција београдске тврђаве ишчезли, они се могу само систематским откопавањима утврдити. Међутим систематска откопавања до скора нису никада вршена. Извесни старији зидови када су пронађени, остављени су видљиви, али је њихово детаљније истраживање остављено за доцније. Једно од значајних открића, било је утврђивање трасе источног средњевековног зида подграђа који је ишао од куле Небојше према горњој тврђави. На основу старих планова знамо да је у том зиду била само једна градска капија, и то она код порушеног амама коју су Немци 1944 г. бацили у ваздух. Капија Принца Еугена сграђена је касније, пошто је претходно на том месту пробијен стари градски зид. Када је очишћен коров и нанос дуж поменутог зида, пронађен је на целој дужини од поменуте капије па до новог пута кроз доњу тврђаву градски зид са четири правоугаоне куле, на просечном размаку од 45—50 м. Северно од правоугаоне куле која је најближа кули Небојши на 2.10 м откривен је полукружни свод који је изграђен по целој дебљини градског зида, чија је дебљина просечно 2.30 м.

Откопавање предузето 1947 г. имало је циљ да се одгонетне улога тог полукружног свода у градском одбранбеном зиду. Претпоставку, да је то нека зазидана капија, побијале су чињенице да ни у једном старом плану није означена капија на том месту. Међутим откопавањем је утврђено да је ту постојала капија која је везивала подграђе са пристаништем, које се је налазило непосредно уз поменути градски зид. Испод раније откривеног полкружног свода, откопана је капија ширине 3.40 м са оквиром од тесаног камена, засведена полукружним луком. Откопана висина капије износи 3.60 м али праг није пронађен услед продора воде, која је омела даље копање. Капија је зазидана ломљеним каменом.

Откопавањем није добијен никакав материјал на основу кога би могли утврдити време њеног постанка и зазиђивања. Стога ћемо покушати да то учинимо на основу старих планова.

На плану Београда од Габриел Боденер-а, објављеном у Старинару за 1939 г. приказан је Београд, како је он изгледао до 1521 год. На томе плану види се источни одбранбени зид подграђа са четири правоугаоних кула између данашње куле Небојше и градске капије, која се налази под самом падином горњег града. Одмах уз зид види се пристаниште, које је вештачки ископано поред самог зида. Пристаниште је према томе било изван утврђеног града, и вероватно је откривена капија служила за везу града са пристаништем, премда у плану није приказана. Из панорамских изгледа из тога доба видимо да је одбранбени зид око града имао са горње стране зупце, тј. изграђен је за одбрану са хладним оружјем. Ако узмемо у обзир грађење смедеревске тврђаве 1430 г. по истом принципу, можемо закључити да ни београдска тврђава у то доба још није била реконструисана за одбрану са ватреним оружјем, и ако су топови већ били употребљавани.

Међутим у току XVII века, услед све веће употребе ватреног оружја у разним облицима, извршена је генерална реконструкција београдског утврђења, изградњом бастиона испред капија. Ако погледамо италијански план из 1695 год. видећемо да дунавско пристаниште још постоји, да се одбранбени зид није изменио, већ да је једино испред градске капије изграђен бастион, ради њене боље заштите. Према томе откривена капија је вероватно још и у том добу била у употреби.

Поменути италијански план објављен је у Уметничком прегледу 1940 год. на коме се види да одбранбени зид подграђа није много измењен. Главна пажња била је обраћена на горњи град који је утврђен по бастионој траси као нека цитадела.

Када су Аустријанци 1717 год. освојили Београд, извршена је генерална реконструкција средњевековног одбранбеног система Београда. Стари утврђени град порушен је и на његовом месту изграђена је за оно доба најсавременија тврђава. Територија старог утврђеног града опасана је новом утврђеном линијом бастионе трасе у чијем средишту је остало старо утврђење. Том приликом је источни одбранбени зид са горње стране порушен до висине главног венца капије Принца Еугена, откривена капија зазидана и на 17 м иза поменутог зида изграђен је паралелно са њим нови зид од опека а простор између њих испуњен земљом. Тако је створен бедем на коме су постављени топови. Да би се тај бедем могао испунити земљом било је потребно зазидати ту капију. Према томе откривена капија била је вероватно зазидана између 1723—1736 г. Том приликом новом тврђавом обухваћено је и старо пристаниште, које се у доцнијим плановима јавља као неко језеро у доњој тврђави.

Почетком XX века поменути бедем је порушен и са том земљом је вероватно насуто старо пристаниште. Том приликом је и источни градски зид са кулама порушен до земље. Траг зида једва се видео у корову, између многобројних магацина и шупа које су биле подигнуте у доњој тврђави.

Овим откопавањем добијен је још један податак до сада непознат. Важност овог откопавања није само у томе што је пронађена још једна капија, већ у томе што се сада може утврдити ниво доњег града у средњем веку. С обзиром да се теме капије налази на висини данашњег терена, и да висина капије износи око 3.60 м можемо тврдити да је терен доњег града у средњем веку био за толико нижи. Услед уништавања шума и мелиорационих радова дуж Дунава и Саве, ниво високе воде се стално подизао. Тај процес и данас траје и он представља велику сметњу за археолошка истраживања у доњој тврђави. Ти радови могу се предузимати само у изванредним приликама, као што је то било 1947 г. када је изузетно низак водостај Дунава омогућио за кратко време ископавање.

Ing. Драг. М. Јовановић

FOUILLES EXECUTEES EN 1947 DANS LA FORTERESSE BASSE DE BELGRADE

Le mur oriental de la ville basse de Belgrade, mur qui doit dater du XV-ème siècle était complètement rasé, jusqu'au niveau du terrain actuel. Les fouilles exécutées avant la guerre ont mis au jour les restes de quatre tours carrées. En 1947 on découvrit aussi une porte qui réunissait la ville basse au port, et qui, par son existence démotre que le niveau original du terrain devait étre au XV-ème siècle environ de 3 m 60 au dessous du niveau actuel.

Dragoljub Jovanović

Сл. 3 — Изглед капије са југо-запада — Porte vue du sud-ouest

Прилози и белешке — Aperçus et articles divers

ИКОНА БОГОРОДИЦЕ ОДИГИТРИЈЕ У МАРКОВУ МАНАСТИРУ

У Маркову манастиру код Скопља зограф је илустровао кондаке и икосе акатиста Богородици, о чему сам писао у својој књизи Марков манастир. На слици 12. икоса насликана је икона Богородице Одигитрије, а испод иконе је једно лице које носи на леђима икону Одигитрију, а види се само глава његова. (Види слику 12. икоса и њезин опис код Л. Мирковић, Марков манастир, стр. 49, сл. 52 и стр. 53).

Када сам писао своју књигу, нисам знао разјаснити, ко је ово лице што носи икону Одигитрију, које је промолило главу испод иконе. Међутим данас могу да разјасним.

У књизи Н. П. Кондакова, Византійскія церкви и памятники Константинополя. Труды VI археологическаго съѣзда въ Одесѣ (1884 г.) Томъ III, Одесса 1897 на стр 94 — 5 читамо у главном ово:

Клавиго (Кастиљски посланик, био у Цариграду крајем 1403 године) и Стеван Новгородац причају истоветно о икони Одигитрији и о њеним процесијама у уторнике. Једном човеку, каже Стефан старцу — додаје Клавиго — на плећа постављају оквир иконе и он се простре као распет, а не зна куда га икона носи. Клавиго каже да је овај старац од благословеног рода, да би имао снагу да носи икону, да је икона начињена на каменој плочи, окованој сребром и украшеној драгим камењем. Стевану нису ништа о томе саопштили, и тим више се он дивио, да под тежином иконе човек прав иде, извољењем Божјим.

Мислим да оно лице испод иконе Одигитрије на фресци 12. икоса у Маркову манастиру приказује споменутога старца како на процесијама иконе Одигитрије у Цариграду носи икону Богородице Одигитрије. Овај детаљ из акатиста у Маркову манастиру понавља се и на другим српским илустрацијама Богородичина Акатиста.

Л. Мирковић

ЈЕДНА ЕНКОЛПИЈА

Половином 1937 године нудио је Милоје Пејовић општински писар из Житног Потока на продају једну енколпију са резбаријом, од које сам сачувао снимке. На једној половини у средини је приказано Гостољубље Аврамово т. ј. Св. Тројици код Аврама, а около су Исус Христос и 12 апостола, код којих се виде почетна слова њихових имена — сигнатура.

На другој половини у средини је Богородица Платитера, а около су 12 пророка, код којих се виде почетна слова њихових имена, као Д(авид), Сол(омон), ИС(аија).

Ова енколпија је, према казивању Милоја Пејовића, била својина попа Вида Јоковића-Поповића из Шарана (1782) у Херцеговини, прадеда Милојеве мајке, затим попа Пере Поповића, оца Милојеве мајке, која ју је наследила од свога оца и оставила сину Милоју.

По фотографији не можемо ништа поближе казати о овој енколпији, но само доносимо снимке њезине. Изгледа да је спољa била окована.

Л. Мирковић

Сл. 1 — Једна енколпија
Médaillon pectoral

Сл. 2 — Једна енколпија
Médaillon pectoral

НОЈЕВО ЈАЈЕ У ЦРКВИ

У Сремским Карловцима у Саборној цркви о великом кандилу изнад амвона, висило је до рата нојево јаје у сребрном окову. У ризници манастира Крушедола видео сам друго нојево јаје, а у Патријаршији у Београду чувају се данас 4 нојева јајета, која потичу из фрушкогорских манастира. Према саопштењу професора С. Радојчића нојево јаје имамо и у Милешеву.

Шта значи нојево јаје у цркви? Одговор на ово питање даје нам Dr. Joseph Sauer Symbolik des Kirchengebäudes, стр. 212—214, где у главном каже ово:

Нојево јаје на Западу спада у куриозитете, који су скупљани у средњевековне цркве. То су већином ретке ствари, које су имале да изазивају радозналост и налазе се још и данас у ризницама западних цркава. Излагањем ових предмета хтело се, каже Durandus »ut populus ad ecclesiam trahatur et magis afficiatur.“ Он спомиње од таквих ствари само два нојева јајета, која су у неким црквама била обешена. Осим споменутог разлога износи Durandus читаву симболику нојa са мотивацијом овог обичаја. Ној, каже он, је симбол грешнога човека, јер ној као заборавна животиња оставља своја јаја да леже у песку, и тек када види звезду вечерњачу, сети се опет своје дужности, враћа се својим јајима натраг, и леже их својим погледом. Према томе ној је у средњем веку био симбол човека који заборавља своје религијске дужности и који треба небеске светлости да се к њима и покајању врати. Симболика ноја није била увек иста, а изграђена је на две нојеве особине: 1) иако има перје, ној не може да лети, и 2) његова равнодушност према лежењу јаја. Ова два својства чине га типом притворице и симуланта. Слично Durandus-у каже и латински Physiologus, само што последњи зна да звезда Vergilia у време жетве опомиње птицу ноја да носи јаја и да их она после сунцу и топлом ветру препушта на лежење. Морална примена ноја као симбола у Физиологу је друкчија.

Употреба нојевих јаја у цркви сигурно потиче са Истока. Као један од првих примера има се сматрати поклон два нојева јајета од Лава IV (847—855) једној римској цркви.

У Јерменској се употребљавају нојева јаја као кандила или њизмење са кандилима као висећи украс.

У мошеји Sulejmanijeh у Цариграду такође је било нојево јаје. У лепом златном сребрном окову служила су она често и као реликвијари.

Нојева јаја немају јединствено одређење у цркви. Биће да су првобитно ушла у ризнице запада као чисти куриозитети.

Овим се могу разјаснити нојева јаја и у нашим црквама. Она се чувају у црквама и манастирским ризницама као поклони хаџија, донесени из Палестине.

Л. Миркозић

СЛИКА ЖДРАЛА НА АРХИЈЕРЕЈСКОМ СТОЛУ У ЦРКВИ МАН. КРУШЕДОЛА

У манастиру Крушедолу на архијерејском столу насликао је, својим трудом и трошком, за свој вечити спомен, сликар Димитрије Бачевић, житељ карловачки, 6. маја 1765 год. ждрала у једном пејсажу како стоји на једној нози, а у десној нози у канџаџма држи камен.

Испод озе слике написао је Бачевић овај запис:

Сѡвръ҃шисѧ сей̀ столъ прѝ внесо́ко пръ҃ѡсщ҃ѣнѣйшемъ и̑ пре҃сосхо́дителнѣйшемъ гд҃инѣ гд҃инѣ павлѣ ненадо(вичѣ) пра́вославнѡмъ архїепи̑ѣ карловачкомъ и̑ всего в(ѣ) де́ржавѣ, и цеса́рѕ̀ кралев каго вели́чества ѡ҃вретающагосѧ славенѕ̀ сербскаго и валаҳи(скаго) народа митрополитѣ и̑ ѡ҃воҳ(ѫ) иҳ(ѫ) цес(а)р(о) кралевскагѡ ве́личества таинѡмъ҃) совѣтнике: при томъ же ѡ҃бителе̑ архимандрите ки́ръ паҳомїе̑: крѣшедолско(мъ). собственимъ трѣдомъ и̑ иждивенїемъ молераѳи(ѫ) ѹ҃строилъ за свой и̑ своиҳъ вѣчити спомен҃ъ Димитр(їй) Бачевичъ иконописец ъ҃) жителъ карловачкїй в лѣтѡ ѡ҃ воплоще(ѳенїа) хр(и)ст(о)в а). 1765 гѡ маиа 6.

Шта значи ова у црквеној иконографији необична слика. У делу Wilhelm Molsdorf Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst, стр. 217 нашао сам одговор на ово питање. Ту се износи какви су све симболи у средњем веку уйотребљавани за правду — iustitia, наиме: мач, вага, угломер, орао, земаљска кугла, законик (књига), везане очи, а исто тако и **„ждрал са једним каменом у канџама за знак будноће“**, и позива се на Zeitschrift für christliche Kunst XVI (1903), стр. 75 и XVIII (1905), стр. 120.

На какву се будноћу ждрала пак овде мисли, казује нам српскословенски Phisiologus (Starine, knj. XI, 200), где у Слову за ждрала читамо, како се ждралови увече скупљају и када хоће да спавају, постављају једног ждрала као стражара, који канџама узима у једну ногу камен, а на другој нози стоји. Када задрема ждрал стражар, испадне му камен, а он викне, на што се пробуде остали ждралови и поставе другог стражара.

Дакле Димитрије Бачевић српски сликар из половине XVIII века из Сремских Карловаца знао је за овај средњевековни симбол и за казивање Физиолога о ждралу, и метнуо га је у Крушедолу на сто архијереја, као потсетник и опомену да га у животу и раду води правда — iustitia — а уједно да буде будан стражар својој пастви. Да ли пак Бачевићев ждрал припада низу средњевековних представа или је узет из новије римокатоличке барокне симболике, која је нарочито негована у уметности контрареформације, на то питање не можемо дати сигуран одговор, али мислимо да је вероватније ово друго, јер је сам Бачевић био барокни уметник и јер се мисли да је „вероватно, ишао негде даље на Запад и да се користио савременим уметничким знањима и могућностима“.[1])

Л. Миркозић

[1]) Вељко Петровић и Милан Кашанин, Српска уметност у Војводини, Н. Сад 1927, 84.

Сл. 1 — Слика ждрала изнад архијерејског престола у манастиру Крушедолу, рад сликара Димитрија Бачевића, из 1765 године

Grue peinte au dessus du trône de l'archevêque au monastère de Krušedol, exécutée par le peintre Dimitrije Bačević en 1765

Критике и прикази — Critiques et notes bibliographiques

Ejnar Dyggve, *Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon,* Kobenhaven, 1948.

С нарочитим задовољством приказујем исцрпније него обично овај значајан рад Dyggve-a, у чијим се екскурсима налази много потстрека за рад историчара архитектуре, а због њихове везе са споменицима преримског доба у нашој земљи, што се види из претходног мога чланка „Barbotine-керамика" (напред стр. 7).

У првом екскурсу (Excurs 1, стр. 307 и даље) говори се о »Knickgiebel« (о „тимпанону с преломом"?).

Најважнији пример с таквим тимпаноном је храм C у Селинунту (слика 278). — Durm не усваја ту реконструкцију, јер је неоснована, а технички нездрава. Доцније је Gabrici оправдао тимпанон с преломом (сл. 281) из доба око 580 године. Такав облик тимпанона имају и фасаде фрижанских гробова у стени, које као целина репродукују примитивну и старинску архитектуру.

Други пример таквог тимпанона је на Церерину храму у Пестуму, чију је реконструкцију усвојио и Durm (сл. 282).

Нерешено је питање о постанку оваквог тимпанона иако је, по његову мишљењу, интересантно упутити на примитивну конструкцију крова као у слици 298 (стр. 325). Камене плоче на ивици крова одиста одговарају у прелому постављених плоча (цигаља) стрехе. Интересантно је, да је на том примеру кров од трске с мртвацима, који се опиру о унутрашњу страну зидова (сл. 301), услед чега постаје природан хоризонталан део крова (кинески профил крова). Порекло овог нарочитог облика гејзона треба тражити у дрвеној конструкцији, пренесеној у камену конструкцију. У томе је веома важан и веома значајан документат о постанку дорског храма, у чијем се развитку од технике дрвене конструкције иде ка доцнијим каноншким облицима.

У екскурсу 2 (стр. 315 и даље) говори се о објашњењу троугаоног тимпанона (τύμπανον)

База или нога троугаоног тимпанона не може се објаснити логично и тектонским размишљањем. Њено порекло је несумњиво под утицајем борбе између најстаријих облика крова. У слици 295 Dyggve даје разне облике крова, а из основа се види да облик крова зависи од носача (подупирача) и фасадног зида, који носе слеме.

Коси делови тимпанона имају симу као украсни део, одакле је пренета на дуже стране грађевине; Dörpfeld је претпостављао, да је дорски храм првобитно имао раван кров од земље и да је на свим странама имао хоризонталну симу, па је стога коса сима морала доцније постати. Али најстарији познати нам храмови, уколико знамо, имали су кров на две стрехе. Као решење указује Weickert на комбинацију крова на две стрехе од кровине, па се тиме приближује облику крова с нагибом на свим странама.

Dyggve сматра, да су више фактора утицали на постанак троугаоног тимпанона. Нарочитим фрагментима из Калидона покренута посматрања у овом екскурсу указала су на генетички утицај крова од кровине на постанак базе тимпанона.

У екскурсу 3 (стр. 324 и даље) Dyggve говори о горњој конструкцији етолских апсидалних грађевина. Он сматра, да не постоји сумња о вези између модерних сељачких апсидалних и округлих зграда у Етолији и прастарих неуметничких зграда. У етолском приморју зидови су израђени од таквих, сасвим примитивних дрвених делова. Отстојања између греда испуњена су трском или грањем, а споља могу бити олепљена блатом. Кров је од трске или сламе. Даље од обале налазе се исти типови с каменим зидовима.

Недалеко од светилишта у Термону налазе се три, примитивно у једну целину сложене апсидалне зграде од камена (сл. 298, упор. и сл. 304). Зидови су сухи камени зидови, а састави су испуњени земљом. Они се ни уколико технички не разликују од зидова старих апсидалних зграда у светилишту. Међу овим зградама налазе се исте основе (сл. 299) као и у модерним сељачким кућама. Округли делови зграда лакше се покривају и боље се држе него зидови, који се стичу под углом. Округли зидови зграде покривени су коничним кровом од трске или сламе или од танких камених плоча.

Права страна зграде покривена је кровом са две стрехе, кров урни у облику куће ими-

тује обичан кров од сламе. — G. Karo је мислио да су преисториске апсидалне зграде биле засведене, а то исто закључује и за овалне храмове. То мишљење је погрешно.

У екскурсу 4 Dyggve говори о апсидалним кућама у теменосима (светлиштима) и о њиховој употреби (стр. 331 и даље).

У свитлишту Perachora нађен је модел храма од теракоте из доба геометриског стила. То је најстарији и најчешће употребљени тип храма. Може се усвојити претпоставка, да је тај стари тип зграда имао култну функцију.

У једном чланку Boëthius-a утврђује се датовање Villanova — керамике у VII век. „Ако колибе (урне) као и остала вилановска керамика припадају VII веку, то оне очевидно не репродукују курентан тип куће, него се приближују старом, поштованом и традиционалном типу. Другим речима, ако ове урне кад се нађу у гробу, треба упоредити с кућама Ромула, које су у историском добу постојале на Палатину и Капитолу, а и Vitruvius помиње у Атини на Акрополису једну стару и примитивну кућу". У светилиштима Грчке такве куће су употребљаване за култ хероса. E. Ffuhl је утврдио да највећи гробови у облику соба нису ношкасти него округли и да су они из религиозних разлога имитације најстаријих кућа. „На сакралну традицију преисториских пастарих одлика као и на посуђу римских fratres Arvales потсећају староатички наласци. Поред дивних дипилонских ваза од прилике из VIII века често су нађене, као например у гробовима у Елеузини, без витла рађене монохромне мале вазе с примитивном орнаментиком".

Познате гробне фасаде у Ликији су архаизирајуће. Циљ ових подражавања престарелих архитектонских стилова тражи Dyggve у традиционално посталом обожавању (хероизирању) покојника. Грађевина, вели он, има значење атрибута хероизирана, што се с изменама налази и на претставама тзв. трачког коњаника, на надгробним стелама. „Претстава коњаника, уколико видим, несумњиво је уопштени израз хероизирања покојника, што је нарочито у Тракији и суседним областима било одомаћено".

У претходном излагању дао сам изводе из дотичних Dyggve-ових екскурза. Своје излагање завршићу преводом завршетка trehep екскурса:

„Истаћи ћу", вели Dyggve (стр. 333) „неколико схватања, до којих се долази без велике резерве. Знамо да округла или апсидална зграда, која је у преисториском добу веома распрострањена, већ у VI веку, међу јавним грађевинама постала архајска (старинска), и да је формални развитак обичне грчке култне зграде тражио сасвим друге путеве. Видели смо да је криволинејски тип зграде задржан или поново уведен само у мало случајева. Али из нарочитих случајева, за које познајемо ближе околности — дозиђивање зграде или нарочит архитектонски облик — као што је на Акрополису: дрвена зграда »Blockhaus« с нормалном архитектуром; у Делфима: апсида спојена са зградом, чији су зидови од тесаника, која има праве углове; у Калидону на једној нарочитој тераси, истичу, изгледа, свесну употребу дотичног архитектонског облика за сакралну архитектуру. Овај тип очевидно није дуго постојао у светилиштима. Али то не говори против постављене хипотезе, него је могао бити условљен променом култа. Али тип постоји и даље и био би радо поздрављен од историчара архитектуре, ако би се у таквим меморијалним или гробним капелама хришћанских хероја могао доказати стварни континуитет из античке у хришћанску употребу. Опис Витрувија (II, 1,5) старог архитектонског типа на Ареопагу гласи: »Athenis Aeropagi antiquitatis exmplar ad hoc tempus tuto tectum«. Њега треба довести у свезу са следећим реченицама Витрувија (II, 1,5 sq): »Item in Capitolio commonefacere potest et significare mores vetustatis Romuli casa et in arce sacrorum stramentis tecta. Ita his signis de antiquis inventionibus aedificiorum, sic ea fuisse rationantes, possumus indicare«. Тај податак је веома драгоцен, јер нам он јасно, једном архитектонском аналогијом из грчке области пружа »in rispetto conservatore, bene conosciuto della Roma republicana ed imperiale« (Boëthius).

Други пример из Грчке је старинска кућа ἱερὰ οἰκία, која је вековима у Елеузини поштована. Kuruniotis вели да је то било култно место, на којем је можда најстарији предак, којем је ова прастара кућа припадала, био обожаван. Сматра се да та кућа потиче из VIII века, а баш у нашем VI веку била је ограђена заштитним зидом светилишта. Нека је овде поменута и прастара, тзв. кућа Ојномаоса, чији су остаци још у доба Паузанија у Олимпији уживали велико поштовање.

Поменута архаизирајућа употреба престарелих архитектонских типова, о којима дискутује Boëthius у области Италије, није искључиво римска, а опште историско посматрање доводи нас до закључка, да је и на овом, као и на многим другим пољима, Грчка у културном и архитектонском погледу посредовала или инспирисала, а ништа мање ни у погледу на култ хероса, који је главна тачка у овом излагању. Ромулус (Quirinus) је према свему томе само један градски херос, који је проглашен за бога, а Ромулова трском покривена колиба на брду (colle Quirinale) Квиринала није ништа друго, него интегрални део култа хероса". „Ето то су те идеје и конјектуре".

Д-р М. М. Васић

W. F. Volbach, *Die Ikone der Apostelfürsten in St Peter zu Rom*, Roma 1941, сепарат из Orientalia christiana periodica, vol. VII, № 3 — 4, стр. 480 — 497.

О чувеној икони апостола Петра и Павла у цркви Светог Петра у Риму писало се често и много. Како је била у XVII веку идентификована са иконом сличног садржаја, коју је, по традицији забележеној 1192 године, даровао цар Константин папи Силвестру, то је она током векова често копирана а још чешће подражавана.

Сл. 1 — Икона апостола Петра и Павла пре чишћења
Icône des apôtres Pierre et Paul, avant d'avoir été nettoyée

Сл 2 — Икона апостола Петра и Павла после чишћења
Icône des apôtres Pierre et Paul, après avoir été nettoyée

Већ је Рачки констатовао, по палеографији натписа око светитеља, да је икона словенског, вероватно српског порекла, из XIII—XIV века. (1) Када је икону 1941 године очистио од вековне прљавштине и многих рестаурација стручњак, Рус. Пимен Софронов, — установило се да је Рачки имао пуно право: да је икона заиста из VIII—XIV века и да је српска (сл. 1 и 2). За историју наше средњевековне уметности, нарочито за историју икона, ова икона је од великог значаја. Прво, она је од рећих ранијих икона које се дају прецизно датирати, друго, она је једна од веома малобројних сачуваних икона са портретима донатора. — У Византији је постојао обичај да се сликају портативне слике владара sacra laurata, sacer vultus, divinus vultus, Θεῖα λαυράτα, βασιλικα εἰκόνες које често замењују личност цареву. Оне су приликом преузимања престола нарочито, рађене у бројним примерима и слате градовима у провинцији, и као поклон суседним владарима (2). — Претпоставља се са много вероватноће да су и портрети по византиским и нашим црквама рађени према таквим портативним портретима, који су били сликани по оригиналу (3). — После чишћења иконе Петра и Павла ми по први пут имамо добро сачуване портрете на иконама, ма да то нису праве sacra laurata. Слично су постављени портрети на икони светог Николе у Барију, али ова икона је покривена великим делом сребрним оковом који онемогућује тачно проучавање (4). О богатој икони светог Симеона која се налазила у покладу краљице Белославе Владислављеве имамо само кратак помен (5). А за сад се изгубио сваки траг ковчега са ликом краља Владислава, који се чувао у манатсиру Светом Павлу у Светој Гори све до 1771 године, када је, изгледа, пренет у Русију незнано где (6).

Икона у Риму врло је добро очувана и може одлично послужити за проучавање стила

---

[1]) Katolički list, Zagreb 1881, стр. 104.

[2]) Детаљно је разрадио A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, стр. 6— 0.

[3]) G. Millet, Portraits byzantins, сепарат из la Revue de l'art chrétien, 1911, № nov. — dec p. 84—85.

[4]) О њој је последњи пут писао опширније 1939 године Nitti di Vito, Lapigia N. S X.

Чланак нисам могла добавити те не знам да ли је он успео да је детаљно проучи. Он се враћа на старо датирање 1219 год. што се не слаже са налазом Ђ. Бошковића, да ју је даровао Стеван Дечански: — „Икона Дечанског у Барију", Старинар XII, стр 55—58.

[5]) Св Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку. Скопље 1934, стр. 52.

[6]) Архиепископ Леонид, Старосрпска књижица на Светој Гори атонској, Гласник срп. уч. друштва XLIV, Београд 1877, стр. 278, нап. 1; Василије Марковић, Ктитори и њихове дужности и права, Прилози за језик и књижевност, књ. V стр. 120; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 4930.

Сл. 3 — Икона апостола Петра и Павла. Детаљ: портрети ктитора
Icône des apôtres Pierre et Paul. Détail: portrait des fondateurs

сликарства наших икона у Милутиново време, као и за везе које постоје између фреско сликарства и икона тога времена.

Икона и једноставни рам израђени су као целина у јабланову дрвету. Преко дрвета учвршћено је лањено платно препарирано кредом, а онда је икона сликана темпером. Величина 72,5 са 51 см. Извесна мања оштећења, места прегорела од свећа или мање огуљене површине само су конзервиране, нису предузимане никакве рестаурације.

Позаље иконе је светло-мрко-златножуто, имитира право златно позаље. Употребљене боје су јасне: зелена, пурпурна, мрка, плава и жута, беложута и мркоцрна, али у ствари главни ефекти извучени су из црвених, зелених, жутих и мрких тонова, остале боје наглашавају само поједине детаље. Основни тон лица био је зелен, и преко њега стављене су доцније боје инкарната, светлости и сенке, као што је често случај и у нашем ранијем фреско живопису (на пр. у Сопоћанима и др.) — Две владарске фигуре у доњем делу иконе имају одела византиских царева и круне су типично византиске, онакве какве носе наши владари од Уроша I. У засебном пољу, у средини доњег реда, женска фигура дубоко погнута пред епископом у оделу је калуђерице, онаквом истом какво има краљица Јелена Урошева у Арилју и Грачаници, или у XIV веку Марија мајка ктитора Партенија у цркви Константина и Јелене у Охриду, и у каквом ће бити скоро два века касније насликана монахиња Ксенија у Богородичином Јашуњском манастиру. Али епископ, пред којим се Јелена дубоко нагла има латинску митру белу и црвену, бели палијум са црвеним крстовима латинског је облика, исто као и црвена епископска хаљина украшена тачкицама постављеним у троугао. Фолбах сматра да је то свети Никола. Натписи нису постојали поред владарских ликова, једино су црвеним словима, палеографски типичним за XIII—XIV век, исписана имена апостола.

Сл. 4. — Икона апостола Петра и Павла. Детаљ: лик апостола Петра
Icône des apôtres Pierre et Paul. Détail: visage de l'apôtre Pierre

Фолбах је исцрпном стилском анализом везао ову икону за стварање у Милутиново време, и то за стварање до 1300 године, специјално за Арилје. Затим је и историски везао ову икону за Милутина и Драгутина: ликови одговарају највише владарским ликовима у Арилју не само сличношћу лика већ и оделом и крунама, — њихова мајка краљица Јелена, узимала је жива учешћа у државним пословима и имала веза са Римом, била калуђерица (сл. 3). У њихово време пала је и прослава 1300 године у Риму, свечаност за коју мисли Фолбах да је и послана ова икона у цркву Светог Петра. И ликови и покрети на икони показују уметничко схватање сликара Милутинове школе. Фигуре постављене на једноставном златном позаљу ипак су у простору, покрет се повлачи у дубину. Сви ликови постављени су у тричетврти што подвлачи и покрет и дубину. Цртеж, једноставан, у стилу, има изразитости, ритмичност покрета двојице владара и двојице апостола сликарски је постављена у односу на целину, а боје, у колико се може судити по опису и репродукцији у боји, везују издвојене фигуре у целину и наглашавају поједине детаље (посланицу у руци апостола Павла, књигу у руци апостола Петра). Ефекти боја, палета, имају везе са фреско сликама Милутинове школе. Типови апостола везују се најпре за исто време (Светог Никиту и Нагоричане) (сл. 4). Сликарско постављање портрета одговара сасвим савременим фреско портретима. Икона се стилски сасвим уклапа у стварање наших сликара с краја XIII и почетка XIV века. Незнатна отступања понегде — у брижљивој обради детаља — условљена су само другом техником и другом наменом дела. Зато је тешко примити Фолбахову хипотезу да је ова српска икона израђена по угледу на икону коју је папа Силвестер добио од цара Константина. У колико је тема била апсолутно слична, данас је тешко проверити, — али једно је јасно, да ова икона не може бити копија дела IV века, јер је цела, и у детаљу и у целини, потпуно у стилу нашег живописа у Милутиново време.

Мирјана Ђоровић-Љубинковић

Kurt Bittel, ***Grundzüge der Vor und Frühgeschichte Kleinasiens***, Tübingen, 1945, стр. 1 — 115, сли. 1 — 52, са 7 карти.

У делу су кратко сумирани резултати писчевих испитивања и проучавања у Малој Азији, при чему су узети у обзир и резултати радова других археолога на томе пољу, тако да је овим делом дата општа слика о култури малоазиске територије у преисториско и протоисториско доба.

После увода (стр. 1—3), писац прелази на преглед археолошких остатака појединих епоха на територији Мале Азије. Материјал је распоређен у неколико поглавља и то: о палеолиту (стр. 4—7), раном периоду до прелаза из треће у другу хиљаду година пре н. е. (стр. 8—29), појави Хетита, Хурита и Ахајаца (стр. 30—60), Поморским народима, позним Хетитима, Фрижанима и Праартејцима (стр. 61—75), затим о Кимерцима, Лиђанима, Међанима и Персијанцима (стр. 76—97). На крају, аутор је дао кратак осврт на резултате до којих га доводи његово излагање. Књизи је приложена библиографија која обухвата главна дела о пре и протоисторији предње Азије којима се у раду служио. На слици 52 дата је хронолошка табела, на којој је изнета релативна и апсолутна хронологија појединих делова по слојевима.

За нас су нарочито занимљива прва поглавља овога дела. Говорећи о још увек оскудним палеолитским остацима на подручју Мале Азије Бител подвлачи чињеницу, да овде засада још недостају остаци млађег палеолита. Као претпоставку он износи могућност, да би се ова појава могла тумачити извесним конзерватизмом који је учинио да се и у млађим периодима још увек сачувао facies старије палеолитске културе (»...es verberge sich das Jungpaläolithikum.... noch hinter mittelpaläolithischem Gewande...«).

Говорећи о периоду до прелаза из трећег у други милениј, писац посебно издваја већ данас неколико засебних културних група које се налазе издвојене на огромној територији Мале Азије. Овај период окарактерисан је прелазом са номадског живота на стално насељавање на појединим местима. Тај прелаз наступа по Бителу раније у источном но у западном делу Мале Азије (стр. 11). Тако, писац показује да је најстарија фаза живота у Мерсину на југоисточној обали Мале Азије старија од Троје, I, пошто овој фази у Мерсину следује тзв. Тел Халаф култура, која пада у четврту хиљаду година пре н. е., док је Троја I бар делимице паралелна у времену са ранохеладском културом грчкога копна, како то показују и резултати америчких ископавања на томе налазишту. У источном делу Мале Азије карактеристична је, на почетку ове периоде, појава сиве керамике коју тек касније замењује и сликана керамика. У унутрашњости земље у области реке Халиса постоји опет одређена културна група чија су главна налазишта Алишар, Хијик IV и Хасхијик. И овде најпре преовлађује сива керамика коју касније потискује црвена. Карактеристични су судови са косо засеченим ободом, као и пехари на нози, који јако потсећају на облике са Крита, и могу се везати и са сличним појавама на балканском полуострву. Са овим су упоредни у времену и богати гробови из Хијика у којима су нађени и разни скупоцени метални предмети. Култура западне области Мале Азије најбоље је претстављена слојевима Троје I—V, као и предметима из некропола, особито оне у Јортану. Посебну пажњу заслужује битинско-фригиска група која је углавном позната по ископавањима у Демирци-Хијику (стр. 24—25). Овде су карактеристични судови са косо засеченим ободом, судови са сиском, затим жртвеници. У орнаментици чести су углачани и урезани мотиви,

међу којима се јављају троугли и правоугаоници испуњени убодима. И пластика је заступљена у овој групи. Аналогије са појавама балканског неолита су несумњиве и наводе Бителa на претпоставку, да би се овде радило о утицајима из тога правца. Културна група Фригије и Пизидије одликује се керамиком са сликаном орнаментиком, где су мотиви изведени белом бојом на тамном позадину. Као што се из свега реченог види, овде се налазе многе аналогије за читав низ карактеристичних појава на балканском полуострву. Осталом, писац и сам указује у више махова на такве аналогије. Тако за карактеристичне судове са две дршке, који су типични у Троји III—IV, Бител подвлачи да се они јављају и у другим крајевима Анатола, затим у Сирији и Тракији (стр. 23). Да ли се код битинско-фригиске групе може говорити о утицају са Балкана, или је однос био обрнут, оставили бисмо као отворено питање. У сваком случају, овде се може примити пишчев закључак, да се ради о мешавини разних културних елемената.

Не мање значајни су и пишчеви закључци у погледу сродности између малоазиских култура, ранохеладске културе и ранокикладске, коју Бител нарочито подвлачи, али истиче да се не би могло радити о непосредном утицају но само о општој сродности која потиче из заједничких, засада још недовољно познатих извора. (стр. 27—28). На ово мишљење наводи Битела чињеница, да се ове културе налазе у већ потпуно изграђеним облицима, који указују на специфичан, издвојени развој. Ми бисмо овде допунили Битела подвлачећи и сродност са појавама у неолитским културама Балканског полуострва, истичући при томе, да се овде мора као аргументат у прилог његовог гледишта узети и извесна хронолошка разлика која постоји између таквих појава у разним областима, на пример у Малој Азији, критском неолиту и на Балкану.

У поглављу о појави Хетита, Хурита и Ахајаца дотиче се Бител и проблема продирања племена из Европе у Малу Азију, па и проблема сеобе Индоевропљана. Овде писац упозорава пре свега на потребу велике опрезности код проучавања проблема таквих сеоба. Тако он подвлачи, да се тзв. хетитска керамика развила из раније анатолске (стр. 36—37), и да археологија не пружа податке о продору Индоевропљана на ову територију, те да су се Хетити врло брзо морали приклонити старој анатолској култури (стр. 41). Једино би му као индиција за овакав продор служила пропаст Троје II, коју не везује за пропаст других насеља у Малој Азији, како је то касније учинио Шефер (1). С тога писац с правом закључује: »Der Vorsichtige wird es... mit der vorläufigen Möglichkeit bewenden lassen« (стр. 47). Тако писац оставља ипак отворен проблем Индоевропљана. Он подвлачи још једном неоспорну сродност преисториске неолитске културе у Тракији и Македонији са малоазиском, издвајајући је од комплекса тракасте грнчарије. Писац сматра да је формирање Индоевропљана морало настати на много ширем простору него што се то досада мислило, и да су у њему учествовале разне компоненте које уопште не можемо, или бар засада не можемо установити. »Weder die feinsinnigste Analyse der Ornamentik noch die genaueste Untersuchung der Form von Keramik und andern Resten kann uns doch lehren, ob etwa die Träger der Bandkeramik eine indogermanische Sprache gesprochen haben oder nicht« (стр. 48). Ова обазривост писца свакако је потпуно оправдана и заслужује пуно признање. Њоме се и домет археологије у данашњем стању нашега знања јасно одређује и прекида се са сувише произвољним хипотезама које су често чињене у томе смислу. Наравно да ће можда у будућности бити могуће приступити решењу оваквих проблема. Али ће се то моћи урадити тек онда, када се рад на археологији буде развијао другчије него досада, када се после низа година рада, у којима стилска и типолошка анализа неће бити више циљ но само средство да се дође до истине, сакупи на великој територији довољно разноврсни археолошки материјал, који ће боље осветлити компликовани процес стварања народа и указати без сумње на прави пут за правилно решење овог компликованог проблема, које засада још нисмо у могућности да нађемо.

И остала поглавља дела К. Битела не мање су добро обрађена. Дело К. Битела даје одличан кратак преглед преисторије и протоисторије Мале Азије, који сумира резултате досадашњег испитивања и проучавања, извлачећи из њих само оне закључке који се засада могу сигурно извући, а постављајући проблеме који из материјала произилазе и чије ће решење донети даљи рад на томе пољу не само у Малој Азији, већ и у другим областима, у чему ће и преисториска истраживања у нашој земљи свакако одиграти видну улогу.

Милутин В. Гарашанин

[1]) Claude A. Schaeffer, Stratigraphie et chronologie comparée de l'Asie occidentale, III et II millénaire, London 1948.

V. Gordon Childe, *The dawn of european civilisation*, fourt edition revised and resit. London 1947, стр. 1 — 362, сл. 1 — 155. Са три компаративне хронолошке табеле и четири мапе.

Ово је четврто издање познатог дела великог енглеског преисторичара В. Г. Чајлда, професора Универзитета у Лондону. У њему је дат преглед култура које су у Европи постојале у преисториско доба и то преглед неолитских култура и култура раног металног доба. Уз то се писац посебно осврће и на Малу Азију, чија је култура играла видну улогу у формирању преисториске Европе.

Основна концепција која је руководила писца у обради материјала у многоме отступа од уобичајеног схватања преисторије у Европи. Она је много реалнија и прихватљивија, базирана у првом реду на социјално-економским

основама преисториског друштва Европи. Писац разликује четири основне културне области, чији је карактер резултат тих односа и које он дефинише на следећи начин (стр. 330—336): 1. бронзанодобско градско становништво, које живи на Криту, у Анатолу и Грчкој (под тим именом подразумева Чајлд културу Троје и Мале Азије уопште, минојску, кикладску и хеладску културу); 2. Стално насељено неолитско сељачко становништво у Тесалији, на Балкану, у југоисточној Сицилији у југоисточној Шпанији (овде он убраја и неолитску и ранобронзанодобску културу Македоније, као и Поморавско-подунавску област — Moravo-Danubian complex — са винчанском културом); 3. Полуномадско сељачко становништво које само задовољава своје животне потребе (self-sufficing) у Западној Европи и на подунавском лесу, а можда и у јужној Енглеској (у ову групу спада и култура тракасте грнчарије са свим њеним локално формираним групама); 4. Становништво које још искључиво живи на ступњу скупљачке привреде у равницама и шумама Северне Европе.

У вези са овим писац се опредељује за нижу хронологију европске преисторије, истичући да је висока хронологија у ствари плод локалног патриотизма северних Европљана (стр. 335) и подвлачећи нелогичности које из ње произилазе: да би у том случају Поморавско-подунавска култура била резултат спуштања ка југу подунавског становништва, да би мастабе Египта и толоси Егеје морали бити крајња фаза развоја мегалитских облика северне и западне Европе, да би најзад бојне секире од камена морале да се са севера шире, а како су њени носиоци идентификовани са Праиндоевропљанима, да би то говорило у прилог северном пореклу Индоевропљана. Тиме се ствара једна нелогична слика друштвеног и културног развоја, што међутим није случај ако се усвоји његова теза.

У вези са овом поставком је и сам начин обраде материјала. Писац се наравно није налазио у могућности да детаљно обради проблематику свих преисторијских културних група у Европи. Он их приказује кратко, служећи се увек по могућству најновијом литературом и износећи укратко све главне контраверзе и разна мишљења. Али, и то је веома значајно, Чајлду није циљ стилска и типолошка обрада материјала. Њоме се он само служи као средством, археолошким извором са којим оперише и на основу кога се труди да иза мртвих предмета открије и човека, да осветли његов живот, његове социјалне и економске односе. С тога се Чајлд не задржава само на керамици и пластици, но говори и о оруђима и њиховој употреби, и колико год може о привредним гранама, земљорадњи, сточарству итд. Јасно је да је оваква слика морала бити у многоме непотпуна. Кривица не лежи до писца, већ до тога што су поједине земље сасвим недовољно испитиване у археолошком погледу, а скоро све су испитиване сасвим једнострано, само са једне тачке гледишта, без довољног обраћања пажње на оне моменте чије осветљавање мора лежати у основи документације Чајлдовог гледишта. Обрада материјала изведена је ванредно објективно. Чајлд никада не прикрива тешкоће, никада не пређуткује туђа мишљења, чак ни онда када она говоре против његовог а засада нема довољно документације да их ипак побије. Говорећи о апсолутној хронологији, иако се приклонио нижој хронологији па на основу извесних импортованих перли из Египта у Панонији и Подунављу снижава датуме бронзаног доба у Европи, он увек износи и друга мишљења и аргументе који су у прилог њима дати. При томе је јасно да многа питања писац мора да остави отворена.

Чајлдовом приказу Поморавско-подунавског комплекса могли бисмо учинити извесне незнатне примедбе (стр. 86—92). Чајлд одустаје, свакако под утицајем Фјукса, од покушаја да се у винчанској групи издвоје неколико периода развоја, како је то раније чинио у своме делу Danube in prehistory. Он сматра да су сви такви покушаји остали без успеха. При томе се Чајлд не осврће на студију Ф. Холстеа (1), нити на постојећи хронолошки систем наше преисторије (2). Наравно да у њима постоје извесни недостаци и грешке, али је ипак могуће вршити разликовање извесних етапа развоја у винчанској култури, које смо ми назвали фазама (3). Јасно је међутим, да се у оваквом кратком прегледу Чајлд није могао упустити у решавање оваквих проблема. На стр. 90 свога дела Чајлд помиње да се на Бубњу налази керамика сликана графитом. Фрагменти на које се он позива нису међутим сликани графитом, већ једном нарочитом сребрнастом бојом каква се налази и на Великој Хумској Чуки а изгледа нам да је идентична са оном којом су рађени мотиви на керамици из Свети Крилова у Бугарској. Такође није тачно да се у Винчи опсидијан појављује тек од дубине 6.5 м. Он се у Винчу импортовао и у ранијој фази развоја винчанске културе. Иначе се сви закључци Чајлда у погледу карактера културе, социјално-економских односа и почетака државства и ширења многих културних елемената са југа могу примити.

Дело В. Г. Чајлда поставља изучавање преисторије на једну нову основу. Оно је у исто време одличан преглед материјала који може добро послужити као приручник. Оно показује правац у коме би требало да непристрасно и објективно »sine ira et studio« усмере свој рад и други преисторичари, како би се што пре дошло до потпуније и стварније слике преисториског доба Европе него што је засада имамо.

Милутин В. Гарашанин

[1]) Friedrich Holste, Zur chronologischen Stellung der Vinčakeramik, Wiener prähistorische Zeitschrift, XXVI, 1947, str. 1 и д.

[2]) N. Vulić – M. Grbić, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, fas. 3, pass m.

[3]) М. Гарашанин, Положај Бутмира према преисториским налазиштима Србије, Гласник земаљског музеја Н. С. II, Сарајево 1947, стр. 1 и д.

Archaeologiai ertesitö, Series III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, Budapest 1948, стр. 1—446, Т. I—LXXXVI и више слика у тексту.

Овај број познатог мађарског часописа садржи читав низ разних прилога из области преисторије, класичне археологије и археологије Сеобе народа. Већину чланака и расправа прати исцрпан извод на француском, енглеском или немачком језику, што омогућује и читаоцу који не познаје мађарски језик да се детаљније упозна са подацима и закључцима које пружају поједини радови. Часопис садржи двадесет и осам расправа, мађарску библиографију 1943—1946 године од Ј. Банера и некрологе умрлих мађарских археолога. На овом месту желимо само да укажемо на оне радове који су од специјалног интереса за нашу преисторију, при чему ћемо се нешто дуже задржати на појединим радовима који за нас дају нарочите нове моменте.

1. Banner J. — Párducz M: *Ujjab adatck Dél-Magyarország újjab.kőkorához. — Contributions nouvelles à l'historie du néolithique en Hongrie,* стр. 19—30 (мађарски) и 30—41 (француски).

У овој расправи писци се осврћу на проблем појаве винчанске културе на територији мађарског Потисја и Поморишја. У првом реду дат је кратак преглед досада изнетих мишљења о винчанској култури и њеној подели (Васић, Менгхин, Чајлд, Томпа, Фјукс, Бутлер Холсте) (стр. 31—33). Том приликом укратко је прекритикован и начин ископавања у Винчи, коме писци замерају да није вршено по археолошким слојевима но тако да су само убележаване дубине на којима су поједини предмети налажени. Писци сматрају да је копање на други начин било у Винчи могуће, с обзиром на то што је сам проф. Васић у једном од својих ранијих радова (Prähistorische Zeitschrift 1911, 131) разликовао све скупа узевши (»en fin de compte«) три основна слоја. Писци одричу могућност да се према стратиграфским котама извши тачно издвајање појединих карактеристичних појава које се везују за поједине моменте и фазе преисториског живота у Винчи (стр. 33—34). У свом даљем излагању Банер и Пардуц говоре о налазима у Ошентивану где се на локалитету VIII овога налазишта могла установити винчанска култура. На томе локалитету они разликују следеће врсте са карактеристичних објеката: биконичне зделе које деле у неколико група, пехаре на нози, коничне зделе, бомбасте судове (»vase en forme de bombe«), жртвенике, тегове за мреже. У орнаментици појављују се као карактеристичне канелуре и урезане траке са убодима затим барботин орнаменти и уопште орнаменти кереш групе (стр. 36—39). Предмети које наводе аутори репродуковани су на таблама VI—XI, као и у тексту на сликама 1—8. Међу овим предметима налази се и једна бута (сл. 8), као и оруђа од кости, нарочито спатуле (Т, XI). Сем тога наводе Банер и Пардуц да је овде нађено и сликане керамике (стр. 39, Т. X, 3—4), коју паралелишу са винчанским примерцима публикованим у делу Преисторија Винча II, сл. 282, 283. Нажалост из репродукције коју они дају не могу се разазнати мотиви сликани на тим фрагментима а које у тексту писци само помињу не описујући их ближе.

На крају Банер и Пардуц истичу да се налазиште у Ошентивану може везати за старије слојеве Винче, док појаве елемената кереш групе тумаче или тако што су овамо предмети доспели случајно са сасвим блиског налазишта те културе, или пак привременим боравком носилаца кереш културе на овоме месту (стр. 39). Ову рану фазу винчанске културе називају Банер и Пардуц банатском културом (civilisation du Banat), те подвлаче да се она раширила и на северу од Дунава, наводећи као налазишта Чоку, где се са њом опет меша кереш група и Гомбош (Богојево) (стр. 40). Ова култура претходила је овде по њима кереш групи, а раширила се долазећи са југа, долинама река. Из Баната продрла је у Ердељ долином Тамиша, Бегеја, Мориша и Аранке, па чак можда и долином реке Кереша (стр. 40). Банер и Пардуц закључују да налазиште у Ошентивану има нарочити значај због своје стратиграфије и да претставља један чланак у низу који везује јужну и источну Мађарску за културе југа које су на њих утицале (стр. 41).

Чланак Банера и Пардуца врло је користан прилог преисторији наше земље и Панонији. Тако је потпуно оправдано датирање налазишта у Ошентивану на почетак винчанске културе, и везивање појава ове културе у Мађарској за југ. Из излагања Банера и Пардуца види се да је овде била раширена винчанска култура у својој најранијој фази. Исти је случај био и у Арадцу, који писци не помињу у своме делу, а који такође, као и Ошентиван, одговара слојевима Винче до дубине 8 м. У својој расправи у овом броју Старинара ми смо се дотакли тога проблема и изнели гледиште да недостатак елемената винчанске културе млађих од слојева дубине 8 м. у Винчи стоји у вези са појавом потиске културе која је у овој граничној зони двеју територија делом потисла винчанску. Ово мишљење налази сада своју потврду у резултатима расправе Банера и Пардуца. Не бисмо се међутим могли у потпуности сложити са мишљењем о стратиграфији Винче које су изнели писци. Јасно је, да у њој постоје многи недостаци и да би преглед материјала био много јаснији када би се располагало и подацима о појединим слојевима, хоризонтима станованња за које би се могли везати поједини типични облици у керамици, пластици и другом материјалу. Но ипак је оцена Банера и Пардуца претерена. Ово већ показују и резултати рада Ф. Холстеа на који се унеколико ослањају и сами писци. Нашим радом на винчанском материјалу били смо у могућности да Холстеову поделу у неколико изменимо и допунимо. Свакако при томе раду метод мора бити донекле

специјалан. Тако се за хронолошку оцену извесних типолошких и стилистичких елемената у Винчи мора узимати у обзир само поуздан материјал тј. материјал из оних слојева у којима се такве појаве налазе у великом броју, док се јединачне појаве таквих елемената не могу прецизније оценити с тога што се увек може рачунати и са неким поремећајем у слоју којим су дотични предмети доспели на већу или мању дубину.

Такође је нејасно зашто писци сматрају да је кереш група млађа од најстарије винчанске културе, како се то изричито каже у њиховој расправи (стр. 40). Против оваквога гледишта говорила би стратиграфија Винче где се елементи кереш групе често налазе у земуницама, да би се касније појављивали још само спорадично. Банер и Пардуц сматрају да се крај њихове банатске културе додирује са почецима кереша. Али, у млађим фазама елементи кереш групе ишчезавају, што само може значити да је кереш група старија од винчанске. Ово потврђује и стратиграфија налазишта у Сарвашу, како ју је изнео Р. Р. Шмит. У најстаријим слојевима овога насеља, Ia и Iб, почев од дубине 8.20 м., налази се, поред једне нарочите врсте грубе керамике и керамика која носи и орнаменте у барботин техници а одговара по Шмиту грубој старчевачкој керамици. Уз ово се појављује и сликана керамика а од 6 м. дубине сликана старчевачка керамика. Тек нешто после тога, на дубини 5.40, дакле при крају слоја Iб налази се канелована керамика која одговара винчанској. Ови се облици и појаве изгледа продужују и касније (1). Ова стратиграфија потврђује дакле, да се керамика кереш група морала појавити пре винчанске и да је према томе она старија од Банерове и Пардуцове банатске керамике. Појава кереш елемената у Ошентивану имала би се према томе по нашем мишљењу тумачити додиром винчанске културе на њеном самом почетку са једном старијом културом — кереш групом, исто онако како то налазимо и у земуницама у Винчи.

II. J. Harmata, *Le problème cimmérien,* стр. 78—132.

Велика расправа Ј. Хармате третира специјално проблем једне нарочите врсте налаза који су чести у халштатском периоду, и чију главну одлуку претстављају карактеристични делови коњске опреме. Расправа је подељена у следећа поглавља: I. L'histoire du problème (стр. 78—100), где је детаљно изнет историјат проучавања ове врсте материјала почевши од познатих налаза из Фокору, Михалкова и Дања, и износећи сва мишљења и гледишта која су поједини археолози имали о томе проблему, до Рајнекеа који је овај материјал довео у везу са трако-кимерском проблемом, до Галуса и Хорвата који су довели у питање везу делова коњске опреме са трако-кимерским елементом, али нису успели да сруше претпоставку о једној трако-кимерској сфери. II. La répartition éthnique des trouvailles (стр. 101—131). У овоме поглављу аутор детаљно проучава поједине типове делова коњске опреме које су одредили Галус и Хорват, што га доводи до врло занимљивог закључка да се овде има рачунати са две одређене групе ових типова: једном западном која је настала у једној групи култура лужичког карактера, која се овде развила локално, од прототипова рађених у кости и са извесним источним утицајима, и другом источном групом. Прва од њих обухвата територијално област халштатске културе у ужем смислу, друга пак води порекло из кобанске културе. Овде се по писцу ради о два јасно издвојена етничка елемента. Писац стога закључује да више не може бити говора о јединственој групи трако-кимерске културе нити о јединственој „прескитској" култури номадских коњаничких народа. На крају, (стр. 131—132), дат је кратак извод треће главе расправе коју ће Хамата штампати другом приликом а која расправља проблем етничког карактера Кимераца, као и четврте главе која говори о проблему кимерске сеобе.

Расправа Ј. Хармате уноси нове погледе у проучавање компликованог проблема извесних карактеристичних облика халштатске културе, који до данас нису довољно решени. Његова поставка, да се на тако широкој територији има рачунати са разним етничким елементима сасвим је убедљива, и одговара схватањима која све више продиру у преисториску археологију: да се иза истих или сродних облика материјалне културе не морају крити и исти етнички елементи и да се овде може рачунати и са конвергенцама, самосталним развојем, или пак само међусобним утицајима. За нас је расправа од значаја и с обзиром на археолошки материјал ове врсте који је нађен на територији Србије. Такви су познати налаз из Рудоваца, затим и онај из Барајева, који међутим до данас још нису обрађени ни публиковани.

III. Erik Fügedi, *Avarok és Morva—Szlávok, — Avares et Slaves Moraves*; стр. 313—327 (мађарски) и 328—338 (француски).

У претходном излагању приказали смо два врло корисна и значајна прилога проучавању археологије наше и суседних територија. Нажалост, то није случај са радом Е. Фигеди, који својом тенденцијом и изнетим тврдњама оставља на читаоца тежак утисак и сеча из најдрастичније примере стављања науке у службу теорије расизма. Суштина чланка дала би се овако резимирати: Словени се у Подунављу појављују у VI веку н. е. У то доба, њихово је социјално уређење сасвим бедно, они не знају за државу и народ. Тек што су овамо дошли, Словени потпадају под аварску доминацију. Међутим, одмах после пада аварске државе формира се јака политичка заједница код Словена, Великоморавска држава. Фигеди се труди да објасни ову изненадну промену код Словена. Откуда је могуће да је та маса која је „неспособна да организује веће војне операције (incapable d'organiser de plus grandes opérations militaires) сада створила велику државу? Писац налази решење тога питања у изворима који говоре о односима Словена и

1. R. R. Schmidt, Burg Vučedolf Zagreb 1945, стр. 127—131

Авара. Врло му је важан Фредегаров податак, да су Авари, преко зиме боравили по венедским селима где су напаствовали словенске жене и девојке. Деца Авара са словенским женама остала су Словени. Тако је настало укрштање Словена са Аварима. Тим путем примили су Словени и позитивне особине Авара: способност за организацију, појам о држави итд. Тако је у ствари аварско насеље благотворно деловало на Словене: „само тај водећи слој (тј.) онај који је настао укрштањем Авара и Словена), могао је да одржи словенске народе... у њиховој новој постојбини". У прилог своме гледишту писац наводи и археолошке доказе. Разне облике оружја Словени су примили од других народа, Германа (мач) или Авара (бојна секира) (стр. 333). За ово последње тврђење писац се ослања на Червинку, чије су претеране теорије у погледу утицаја номадског елемента, већ одавно застареле. Мишљење Ј. Ајзнера да су у гробовима у Девинској Новој Веси (коју Фигеди назива доследно само њеним мађарским именом **Dévényújfalu**), налазе сахрањени и Словени, служи писцу за доказ о крвној мешавини између Словена и Авара. Он се додуше ограђује од тога да Ајзнерово гледиште прими као сигурно и сматра да би антрополошка испитивања пружила најпотпуније доказе у томе правцу (стр. 335).

Оно што је за осуду у овоме чланку јесте једнострано схватање и тумачење чињеница. Да је било утицаја других народа међу Словенима свакако је несумњиво. То се види из радова археолога, као Ј. Ајзнера који је показао да су добар део свог оружја Словени преузели од Германа (2), док је већина њиховог оруђа пореклом још из латенског периода и одржала се до римског и словенског времена. Исто тако је јасно да је морало бити и мешавине разних племена и народа, да су се Словени морали мешати са Аварима, као што су се свакако мешали и са Германима и другим, на пример аутохтоним, староседелачким становништвом које је морало бар делимице преживети Сеобу народа. На овакву симбиозу указује и материјална култура. Али је бесмислено из тога изводити закључке о духовним особинама или о социјалним и економским односима. Из мешавине разних елемената могли су се формирати данашњи словенски народи. У каснохељско доба Словени су имали већ извесних елемената своје материјалне културе. То је оно што се у словенској култури задржало и после пада аварске државе. Несумњиво је да су Словени преузели од Авара и извесне особине номадских коњаника и да, како је истакао Нидерле а за њим и Ајзнер, коњанички гробови могу бити и аварски и словенски (3). Археологија нам пружа могућност да сратимо ту симбиозу. Али ни археологија нити пак која друга наука може послужити као основ за доказивање онаквих тврдњи какве су изнете у чланку Фигедина. Ове тврдње дају утисак као да су настале са тежњом глорификације Авара насупрот Словенима, са жељом да се покаже да је аварска „владајућа" класа о којој се у чланку изричито и говори, својим насељима оплеменила и уздигла на виши ниво некултурну, неорганизовану инертну словенску масу. Колико је при томе писац недоследан и колико шаблонски посматра ствари нека покаже пример са његовим мишљењем да се етничка припадност људи сахрањених у појединим гробовима може решити антрополошким путем. Ту није само у питању недоследност Фигедина, па и саме теорије о чистој раси. Када су се племена мешала у толикој мери како је то случај у Сеоби народа, нека се само помисли какве се све разне расне компоненте могу наћи у физичком типу појединих индивидуа које су у то време живеле. И без антрополошких испитивања може се мирно рећи да ту нема ни чистих монгола ни чистих припадника других раса, но да се само може очекивати једно укрштање разних елемената.

Фигеди не узима у обзир мишљење Ј. Поулика, који је расправљао о истој теми и на основу извора и археолошких података доказивао да аварска доминација није обухватила Словене у области Мораве (4).

Да завршимо: Једностраним посматрањем чињеница, грубом вулгаризацијом и шематским упрошћавањем комплексних проблема чланак Е. Фигедина је у ствари израз данас од свих одбачене расне теорије која у његовом раду и даље живи.

Поред ових радова садржи ова свеска часописа још и следеће радове који су по материјалу који обрађују врло корисни и значајни за наше преисторичаре: *I. Kutzian:* A tiszapolgárbasatanyai aenoolithikus temető — The aeneolithic cemetery of Tisza Polgar-Basatanya, стр. 42—53 (мађарски) и 53—68 (енглески) *A. Moszolics:* Steppei hagyományok a magyarországi bronzkorban Traditions des steppes à l'âge du bronze en Hongrie, стр. 63—68 (мађарски) и 68—75 (француски). *P. Patay:* Abodrogkereszturi kultura emlékei a kecskeméti Városi Muzeumban—Funde der Bodrogkereszturer Kultur im städtischen Museum von Kecskemet 75—76 (мађарски) и стр. 76—78 (немачки) *L. Barkoczi:* Két lósir brigetieből—Deux tombes de cheval à Brigetio, стр. 68—176 (мађарски) и 176—182 (француски). *T. Nagy:* Sur l'itinéraire de la conquête avare, стр. 202—207. *M. Párducz:* Szarmata temető Hódmezővásárhely-Fehértón—Nécropole sarmate à Hodmezővásarhely-Fehértó, стр. 282—288 (мађарски) и 288—290 (француски). *M. Párducz - J. Kerek:* Germán befolyaás a Maros-Tisza-Körös szög késö szarmata emlékanyagában—Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös, стр 288—299 (мађарски) и 299—312 француски). *I. Kovrig:*—Avarkori sirleletek Csengödről—Avar finds from Csengröd, стр. 339—345 (мађарски) и 345—349 (енглески) и друге мање интересантне прилоге.

Милутин В. Гарашанин

2. J. Fisner, Základy kovarst v v dobe hradištni na Československu, Slavia antiqua I, Poznan, 1948, стр. 367 и д.
3. L. Niederle, Rukovet slovanske archeologie, Praha, 1931, стр 38
4. J Poulik, Kultura moravskych Slovanu a Avari, Slavia antiqua I, стр 325 и д Додуше је могуће да ово дело није могао да искористи Фигели с тога, што је часопис у коме се налази расправа Поулика изашао приближно у исто време када и његов чланак

Marton Roska, *A Torma Zsofia-gyüjtemény az Erdelyi Nemzeti Múzeum érén — és régisétárában. Die Sammlung Zsofia von Torma in der Numismatisch-archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen National museums,* Kolosvár, 1941, стр. 1—41, са 38 слика у тексту и 151 таблом. Мађарски и немачки текст.

Иако је ово дело изашло још 1941 године садржи оно толико значајни материјал за нашу територију и проучавање нашег неолита да сматрамо ипак потребним да га овде прикажемо. Књига нам даје каталог материјала збирке коју је током свога скупљачког рада створила Софија Торма.

У уводу даје М. Рошка кратак историјат саме збирке (стр. 3—6), а затим прелази на обраду материјала те збирке. Рошка објављује извештај са својих ископавања у Тордошу (стр. 7—15), Надорвољи (стр. 15—20) при чему говори и о резултатима рада Софије Торма на овим местима. Затим се осврће на групу пећина у Надору (стр. 20—24) и Алјеву (стр. 24), одакле је материјал такође у овој збирци. Колико се из репродукција може видети припада овај материјал прелазу у металну доба. Извештајима о Тордошу и Надорвољи приложене су и Рошкине теренске скице профила и основа.

Потом прелази писац на опис самога материјала из Надорваље (стр. 24—28) и Тордоша (стр. 28—37) и то на основу својих ископавања да би се затим осврнуо и на остали материјал који је сакупила Софија Торма (стр. 37—40) и који припада разним епохама. Најзад на стр. 40—43, изводи писац и своје закључке о значају збирке С. Торма, не издвајајући их у посебно поглавље.

На приложеним таблама приказан је у цртежу материјал из збирке Торма. Посебно су издвојене разне врсте предмета, оружје и оруђе од камена и кости затим керамика, пластика и други предмети. Сликама и таблама обухваћени су и карактеристични предмети са Рошкиних ископавања. Уз табле налази се и врло корисни кратки опис приказаних предмета на мађарском и немачком језику.

Из Рошкиних описа ископавања у Тордошу и Надорвољи произилази јасно, да је он на овим локалитетима установио више слојева, како је то и од раније познато и то у Тордошу три слоја а у Надорвољи два. Исто је тако јасно да су, како је то већ истицао и Ј. Нестор (1), Рошкина контролна ископавања вршена на сувише малом простору да би допустила дефинитивно стратиграфско и временско распоређивање осталог материјала збирке, што уосталом Рошка и не покушава да учини. Овде се према томе још увек морамо ослањати на налазишта испитивана у већем обиму у првом реду на Винчу. Упоређивање материјала из Винче са предметима које публикује Рошка показује нам да се Тордош у главном може паралелисати са слојевима Винче на дубини 9.1—6.5 м., ма да се овде налазе и неке млађе појаве. Такве су, да у овом кратком приказу поменемо само најтипичније, примерци пласшке који су приказани и на табли CXXXVII, 1-2. Рошка их је протумачио као прототипове идола, исто онако како је то учинио и Ф. Милекер (2). У ствари, овде се ради о објектима које проф. Васић налази у Винчи и назива амајлијама и који су типични за винчанско-плочничку фазу винчанске културе (3).

Говорећи о материјалу из Тордоша и Надорваље Рошка закључује да је Надорвоља старија од Тордоша иако су налази из доњег слоја у Тордошу одвојени од оних из горњег у Надорвољи само једним кораком (»nur durch einen Schritt«) (стр. 28). Ово је исто гледиште које је 1933 године изнео и Х. Шролер (4). Међутим је већ тада указао и Ј. Нестор на могућност да је Надорваља истовремена са Тордошем, и да се разлике имају протумачити тиме што је прво насеље сиромашно и забачено (5). Ово мишљење Ј. Нестора изгледа нам сасвим оправдано и о томе ћемо детаљније расправљати на другом месту.

У погледу Рошкиних закључака имале би се учинити извесне замерке. Тако, Рошка приписује Тордош комплексну тзв. тракасте грнчарије (**Bandkeramik**) при чему га сматра као једну од најважнијих појава те групе (стр. 43). Да је Тордош идентичан са старијим слојевима Винче данас је потпуно јасно. Исто тако познато је и то да се Винча не може уврстити у комплекс тракасте грнчарије. То је становиште на коме данас стоји европска преисторија, и на коме није потребно ближе инсистирати. Ми не споримо да је у формирању винчанске културне групе имао удела и комплекс тракасте грнчарије, и сматрамо да се из тога комплекса има довести и спирала у Винчи о чему ће бити говора на другом месту. Али облици посуђа, канелована орнаментика, угласти орнаменти, пластика, да наведемо само најбитније појаве винчанске групе, одвајају је потпуно из комплекса тракасте грнчарије.

Ако ближе размотримо Рошкина излагања у овом погледу видећемо да би се дало закључати да он Тордош везује за тракасту грнчарију приписујући га Потиској култури, иако то није сасвим изричито казано. На стр. 40—41 свога дела Рошка говори о појави опсидијана и фрагментима керамике које репродукује на сл. 32, приписујући их са пуно права Бик култури. У вези са тим он закључује: »Diese Tatsache sagt weiter dass in Siebenbürgen die *Theisskultur* (курзив наш), einigermassen zeitlich parallel mit... der Bükker Kultur läuft«. Закључак је свакако оправдан, како смо се трудили да докажемо и у нашој расправи „По-

1) J. Nestor, Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, Frankfurt a. M. 1933, стр. 35 нар. 115.

2) F. Milleker, Vorgeschichte des Banats, Starinar III S. XIII, 1938, стр. 149.

3) М. М. Васић, Преисториска Винча III, Београд, 1936, стр. 145 и д.

4) H. Schroller, Stein und Kupferzeit Siebenbürgens, Berlin u. Leipzig 1933 и поглављима о Надувале і Тордошу.

5) J. Nestor loc. cit.

тиска култура у Банату" у овој свесци Старинара. Али је овде могуће да се он изведе индиректно, тј. на основу временске паралеле винчанске групе и потиске културе. Рошка међутим то не чини на тај начин но би се из овога става могло закључити да за њега Тордош припада потиској групи. Колико је неоправдано овакво везивање које су мађарски археолози отпочели вршити на основу извесних ставова код Томпе, трудили смо се да покажемо у нашој горе поменутој расправи. С тога се овде на томе питању не морамо дуже задржавати.

Ово неколико упозорења претставља истовремено најважније замерке делу М. Рошке. Међутим оно ни у ком случају не умањује његову вредност. По материјалу који нам је Рошка систематски изнео и ставио на расположење у своме делу, претставља оно један врло значајан прилог преисторији нашег и средњег Подунавља, као и преисторији Потисја и Поморишја. Тешко да ће преисторичари моћи да раде на испитивању ове области не користећи се овом драгоценом књигом.

Милутин В. Гарашанин

Slovenske dejini I. *Slovensko v praveku.* Slovenská akadémia vied a umeni, Bratislava, 1947 стр. 1—159. T. I—LVI.

Ово дело даје сажет преглед преисторије и протоисторије Словачке. У његовој обради учествовали су више познатих чехословачких археолога. После увода проф. Ајзнера (стр. 9—17), даје J. Скутил преглед палеолитских налазака из Словачке (стр. 18—54), обрађујући материјал по појединим палеолитским налазиштима ове области, а посебно појединачне налазе тога времена. Проф. В. Будински-Кричка, обрађује неолитске и енеолитско доба Словачке (стр. 55—67), а у посебном поглављу и бронзано и халштатско доба (стр. 68—103), при чему су посебно обрађени старије бронзано доба, средње бронзано доба по областима (Област југозападне Словачке, област лужичке и област пилинске културе). Латенску културу обрађује Л. Красевска (стр. 104—119) издвајајући рану средњу и позну латенску фазу и говорећи посебно о варварским новцима. Обрада т. зв. Градишног периода дело је проф. Ајзнера (стр. 120—158). Материјал је распоређен према класичној подели градишне културе у три фазе а посебно су обрађени и старомађарски споменици. Уз поједине одељке дата је и главнија литература. Дело је снабдевено мапама које приказују распрострањеност појединих култура и уз које иду и спискови појединих налазишта одређених епоха. Уз одељак о латенском и словенском периоду дати су ови спискови и посебно, у самом тексту. На таблама приказан је најтипичнији материјал појединих култура.

Књига може одлично послужити као приручник за познавање преисториске и протоисториске културе на територији Словачке.

Милутин В. Гарашанин

Разкопки и проучавания. – *Предисторически и старовеко ен отдел.* Изд. Народен Археологически музеи, София 1948 стр. 1—150, са многобројним репродукцијама у тексту.

Овај нови бугарски часопис има за задатак да објављује резултате нових радова на пољу испитивања и проучавања археолошких локалитета у Бугарској.

У предговору (стр. 5—6), обавештава нас директор Народног музеја у Софији, Н. Мавродинов, да после ослобођења Бугарске од фашистичког јарма настаје нова ера у бугарској археологији. Бугарски археолози неће више само прикупљати материјал не водећи рачуна о стратиграфији, кућама, насељима итд., већ ће потпуно новим научним методима служити раду на објашњавању живота првобитне заједнице.

За овим следује читав низ разних прилога.

В. Миков: Предисторическо селиште до с. Микалич, (стр. 7—25, сл. 1—12), у коме је објављен материјал који по писцу нема никакве везе са уобичајеним налазима на неолитским и бронзанодопским теловима у Бугарској (стр. 11). Овде су објављени и врло интересантни пехари са две дршке, тројанског типа (стр. 20—23), који су нађени на њивама северно од Баяр-Дере и претстављају прву појаву ове врсте на територији Бугарске.

В. Миков: Предисторическо селиште до с. Криводол, Врачанско, стр. 26—62, сл. 13—39, где је у више слојева нађен врло занимљив материјал који се највећим делом може везати за румунску гумелница групу, али се налазе и судови са две дршке који су свакако веома сродни са онима у нашој бубањско-хумској, а чак делом и идентични са онима из наше ватинске или војвођанске-панонске групе. Писац указује и на аналогије у суседним земљама и узима у обзир и оно са наше територије, што је нарочито похвално, с обзиром на чињеницу да су бугарски преисторичари раније и сувише често показивали тенденцију да своју преисторију третирају потпуно изоловано не осврћући се довољно на сличне и истоветне појаве суседних земаља. Писац приписује налазиште неолиту (камено-меднатa епоха).

Георги Ил. Георгијев: Енеолитното селиште до с. Колена, Старозагорско стр. 63—74, сл. 40—51, где је такође дат материјал који углавном припада гумелница групи, а откопане су и четвртасте зграде код којих су дирекци у зиду били нарочито подупрти камењем. Ова констатација Георгијева пружа нам значајну аналогију за појаве које смо Драга Гарашанин и ја констатовали приликом ископавања на насељу винчанске групе у Жаркову 1948 године.

Н. Петков: Гинова Могила до с. Челопеч, Пирдопско, стр. 74—81, сл. 52—57. Писац објављује резултате својих малих ископавања на овом локалитету где је између осталог нађено и материјала који припада винчанској групи (нпр. зделе и пехари на нози у слици 55) и материјала Бојан А групе.

Ив. Венедиков: Барлага, стр. 82—97, 58—68. У овом чланку објављује Венедиков антички и преисториски материјал халштатског доба из Баргаде у штипској области који је сакупљен за време окупације 1942 године, када је он радио, као археолог у Скопљу.

Поред тога налазе се у овом броју часописа и следећи прилози:

Теофил Иванов: Предпазно въоръжени ена Тракиец от Асеновград, стр. 100—108, сл. 69—81.

Теофил Иванов: Новооткрити паметници от Nicopolis ad Istrum, стр. 109—114 сл. 82—84.

С. Н. Бобчев: Нови дани за „Одеона" от Nicopolis ad Istrum, стр. 116—125, сл. 85—90.

Зл. Ракева Морфова: Новопостъпили паметници на Дионисиа в. Софискиа музеи, стр. 126—133, сл. 91—95.

Тодор Герасимов: Находка с сребърни монети на Аполония на Черно море, стр. 134—150, сл. 96—107.

Сви чланци у часопису имају кратке изводе на француском језику.

Као што се већ из горњег излагања види, прилози у овом часопису веома су корисни и пружају нам разноврстан и богат археолошки материјал. Ипак, у погледу његове обраде потребно је ставити извесне примедбе.

Похвална је у сваком погледу нова тенденција коју радови у овом часопису треба да унесу у бугарску археологију, о чему сазнајемо из предговора Н. Мавродинова. Али, ове нове тежње, као да нису спроведене сасвим доследно и у потпуности.

Оставимо по страни чланак Г. Георгијева о налазишту код села Колена, где је дат кратак преглед стратиграфије. У свом првом чланку Миков нас обавештава да су у Михаличу, на свим дубинама нађени остаци колиба, које у излагању и описује (стр. 8—10), али не даје основе тих зграда, што би свакако било неопходно потребно за правилну оријентацију и документацију његових тврдњи. У даљем излагању (стр. 10—20) В. Миков обрађује откопани материјал по групама: предмете од камена и кремена, кости и рога, глине. Предмети су прилично добро описани, дате су и њихове мере. Нажалост, пропуштене су две ствари: нису назначаване дубине на којима су поједини објекти нађени, нити је посебно истакнуто који су предмети налажени у којим зградама. Ово је свакако велики недостатак, иако је материјал, све скупа узевши, прилично једнообразан, па изгледа припада једној јединој епохи. Нешто је боље, бар привидно са публикацијом материјала из Криводола. Овде је писац дао стратиграфију налазишта чији је културни слој дебео до 5,20 м. (стр. 26—28). Тај преглед стратиграфије дат је кратко, у свему се могу разликовати осам слојева. Миков међутим не даје никакве закључке у томе погледу. Који су то слојеви, како су настали, какав је њихов међусобни однос? Свакако да би он који је вршио ископавања у Криводолу био најпозванији да то учини и да не би требало пустити читаоца да сам доминира и изводи закључке који увек морају садржати у себи извесну дозу спекулативности. Ни овде нису дате основе зграда о којима писац иначе доста опширно говори (стр. 28—30). Обрада материјала овде је нешто боља него код публикације предмета из Михалича. Бар за керамику дати су главни стратиграфски подаци (стр. 33 до 51). То међутим није учињено за идолску пластику (стр. 51—55). Из излагања пишчевог, као и из репродукције (сл. 38—39), види се да овде има међутим различитих фигура: стојећих, седећих на престолу, животињских. Какав је стратиграфски однос ових појединих група? То се из Миковљевог излагања не даје закључити, а стратиграфија Винче показује нам да се на разним дубинама, дакле у разним епохама, налазе и различити типови пластике, исто као и разни типови и облици керамике. Свакако је таквих разлика морало бити у 5,20 м. дебелом културном слоју у Криводолу. Ако пак таквих разлика није било, требало је то истаћи. А то је пропуштено. Па и код керамике поставља се једно питање: Миков, наиме, публикује на страни 43 и у слици 30 карактеристичне судове са две дршке од којих неки потпуно одговарају судовима бубањско-хумске групе, а други чак имају карактер керамике ватинског типа (1). Он наводи да се они налазе на свим дубинама а највише у дубљим слојевима, на дубини 3—4 м. (стр. 43). Овде се, дакле, налазе разни типови оваквих судова, те је било потребно назначити на којој се дубини ови разни типови појављују, што ни у ком случају није без важности. Али то није све. Претежан део материјала са овога налазишта припада гумелница групи. Паралеле ове групе са материјалом из Винче указују на њену истовременост са винчанском групом (2). За неке од таквих судова види се да они припадају слојевима млађим од оних у којима се налазе поменути судови са две дршке, пошто се они налазе на свим дубинама као например зделе које Миков назива судовима без дршке (стр. 38 и сл. 24), или једна амфорица са поклопцем која је нађена на дубини 3 м. Према томе довела би нас Миковљева стратиграфија до врло занимљиве констатације да је бубањско-хумска, па чак и ватинска група једним делом истовремена са гумелница групом, или се у овој већ налазе њихови прототипови. А најстарији материјал бубањско-хумске групе на Бубњу може се тек паралелисати са млађим слојевима Винче (3). Ако је то тако, стварају се тиме сасвим нови погледи у археологији Балкана. А када се стварају такви нови погледи треба их документовати. Стога бисмо морали знати за сваки од судова са две дршке које наводи Миков не само на којој су дубини нађени, него и под којим условима: да ли у некој згради, да ли на месту где је слој био интактан или поремећен, да ли не можда у некој јами или земуници у-

1) Up. A. Oršić - Slavetić, Bubanj, eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš, Mitteilungen der prähistorischen Komission der Akademie der Wissenschaften IV. 1 - 2, Wien 1940, T II 3,4,6. Vulić-Grbić, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie fasc. 3, Pl. 20, 5.

2) М. М. Васић, Преисториска Винча I, Београд, 1932 стр. 92.

3) Oršić-Slavetić, Op. cit, стр. 33

дубљеној у земљу, што би објашњавало њихову појаву на већој дубини. Као да је Микову измакло да оцени значај проблема који се поставља у вези са овим. Свакако би иначе он поступио на онај начин како је овде требало поступити.

Сличан је случај и са кратком публикацијом Н. Петкова о Гиновој могили код Челопеча. Уз чланак није приложена ни једна основа, ни један профил, иако су ископавања вршена 1946 године. (стр. 75). На страну што је излагање јако компликовано тиме што писац у бугарском тексту говори о два слоја А и В, да би у закључку и француском резимеу поменуо и један трећи слој С, при чему у бугарском тексту (стр. 79) идоли од глине и камена потичу из слоја В, а у резимеу (стр. 81), (4), из слоја С! Ипак је у овом чланку значајна констатација да су фрагменти црвене керамике са сликаним црним, црвеним и белим орнаментима нађени у најдубљим слојевима, док су примерци који припадају винчанској и Бонан А групи нађени на мањој дубини. С обзиром на стратиграфију Винче и Сарваша, могла би се донекле поткрепити као тачна ова констатација.

Укратко: у начину ископавања и публиковања материјала преисторијског доба из Бугарске још увек наилазимо на знатне недостатке који воде порекло још из ранијих времена. Преокрет у начину рада бугарских археолога који наговештава Н. Мавродинов није још потпуно изведен. Треба се надати да ће он ипак, у што краћем року бити и учињен у потпуности. Тада ће материјал који се у будуће буде овде ископавао моћи у потпуности да корисно послужи и страним археолозима за њихове даље студеје и рад.

Милутин В. Гарашанин

4) У напомени 1 на стр. 75 (под овим истим бројем а у истом чланку налазе се овде две напомене. Реч је о другој од њих) наводи Петков да је 1947 године накнадним ископавањем на северо-источном делу Гиновс могиле откриo три слоја. Но, тиме ствар није у многоме измењена. Односе ли се оба запажања само на тај део терена или на цело налазиште? У првом случају неразумљиво је приписивање истих објеката једном слоју В а другом приликом слоју С У другом пак случају било је нужно целокупни обрађени материјал прегруписати према овим накнадним констатацијама.

Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Biblioteca muzeului national de antichitati din Bucuresti, 1944, стр. 1—147, са 59 слика у тексту и таблама I—XV.

Ово дело настало је из пишчеве докторске дисертације коју је он бранио на Филозофском факултету у Букурешту.

У књизи су обухваћене све разне културне групе раног и средњег бронзаног доба које су заступљене у Ердељу. После увода (стр. 11—18), аутор се осврнуо на досадашње покушаје издвајања појединих културних група обрађиваног периода на ердељској територији, (стр. 18—22), да би затим дао кратак преглед неолитских култура и бакарнодобских исте области (стр. 22—25). Овим прегледом обухваћене су култура Турдаш I, која одговара нашој винчанско-тордошкој фази винчанске културе, затим култура Ариужд (Ересд), западна група сликане керамике), керамика са сочивастим удубљењима (»Linsenkeramik«), керамика са дубоким зарезаним орнаментима (»Furchenstichkeramik«), ердељски тумули и некропола у Деча Мурешулуи. На томе месту писац помиње и т. зв. Шнекенберг културу, коју међутим с правом већ приписује бронзаном добу те се на њу у даљем излагању детаљније враћа. Више места посвећено је бакарним секирама (стр. 25—37). Потом прелази аутор на саме културне групе периода којим се у делу бави. Обрађене су: Шнекенберг култура (стр. 38—53), Перјам-печица култура (стр. 54 до 79), под којим именом он подразумева т. зв. Перјамош културу (Моришку културу мађарских археолога, мокринску по хронолошко-типолошком систему др. Грбића), Тељ културу (стр. 80—88), Отомани културу (стр. 89—99). Витенберг културу (стр. 100—106). Посебно поглавље посвећено је бронзаним предметима, оруђу, оружју и накиту (стр. 107—129), као и златном накиту (стр. 130—134). На крају, писац износи у краткој синтези закључке који произилазе из његовог рада.

Обрада дела је ванредно савесна. Аутор је сумирао све досада постигнуте резултате у испитивању преисториских култура у Ердељу, износећи постојећа мишљења и контраверзе и дајући о појединим проблемима и свој сопствени суд. Тако се преисторичар налази у могућности да на једном месту нађе третиране и продискутоване све проблеме који се тичу раног и средњег бронзаног доба Ердеља, као и данашњи став румунске преисторије према тим проблемима. При томе је аутору међутим недостајала југословенска литература, тако да су остала непоменута извесна значајна налазишта, као например Мокрин, који припада Перјамош култури. Значајна је пишчева констатиција (стр. 21), да је неоправдан покушај Патаја да издвоји као засебну фазу мађарске преисторије тако звану Најрев културу, пошто ова претставља само локалну варијанту Перјамошке културе. Врло је важан и његов закључак да се многе културе раног и средњег бронзаног доба у Ердељу продужују врло дуго, те да кроз цело бронзано доба није било битних етничких промена (стр. 142). Колико се према недовољном материјалу којим располажемо из Србије може претпоставити, изгледа да се и на нашој територији има рачунати са сличним приликама. Дали се велике промене које у култури настају прелазом на бронзано доба имају довести у везу са „индоевропском сеобом", како претпоставља Попеску остаје наравно несигурно. У последње време су и лингвистика и археологија много обазривије у изношењу тврдњи у овом смислу. Такође постоје у делу и друге претпоставке које наравно подлежу дискусији. То је например случај са пишчевим мишљењем да су судови са две дршке могли настати и под утицајем јордансмилске

културе (стр. 139). Ек. Дунареану-Вулпе показала је да је овај облик судова типичан од раног бронзаног доба на југоистоку Европе (1). Ми га налазимо у свим раним културама металног доба у Егеји, предњој Азији, а затим и на Балкану, где је типичан бубањско-хумској групи. Одатле је могао прећи и преко Дунава у Панонију и данашњу Румунију, при чему се не мора увек помишљати на померање племена но просто и на преношење утицаја.

За наше преисторичаре књига Д. Попеска је од ванредне користи, јер обрађује делом културе и облике који су типични и за наше територије, нарочито Војводину и српско Подунавље (Перјамош култура, метални предмети, бакарне секире), а делом културне групе које су врло сродне са онима у нашем Банату, те их све можемо сматрати као низ сродних варијаната, једне у основи исте културе која је у бронзано доба обухватала све ове области и стајала под јаким утицајем са југа.

Милутин В. Гарашанин

1) Ec. Dunareanu-Vulpe, Considérations sur quelques formes caracérisant l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale, Paris 1950.

Гласник Земаљског музеја у Сарајеву Нова Серија I, Сарајево 1946. Нова Серија II, Сарајево 1947. Нова Серија III, Сарајево 1948

После ослобођења наставио је да излази овај часопис, који спада у ред најстаријих часописа ове врсте у нашој земљи. У последња три броја, за годину 1946, 1947 и 1948, налази се неколико прилога из области преисторије и класичне археологије које на овом месту кратко наводимо.

Dr. Josp Korošec: Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, Гласник, Н. С. I 1946, стр. 7—37. Т. I—XVIII. У чланку писац публикује материјал из Хрустовача, расправљајући посебно о проблему баденске културе као самосталне културне групе наше земље и истичући винчанске елементе у формирању баденске културе.

Милутин В. Гарашанин: Положај Бутмира према преисторијским налазиштима Србије, Гласник Н. С. II, 1947, стр. 1—12. Аутор на основу аналогија у материјалу паралелише Бутмир са слојевима Винче који су млађи од 6,5 м. и увршћује Бутмир у своју винчанско-плочничку фазу винчанске културне групе.

D. Sergejevski: Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, Гласник, Н. С. II 1947, стр. 13—50, сл. 1—25. Писац публикује неколико античких и средњевековних објеката који су нађени на територији данашњег Сарајева.

Alojz Benac: Završna istraživanja u pećini Hrustovači, Гласник, Н. С. III 1948, стр. 3—42, сл. 1—8, Т. I-XV. У овом чланку публикован је богати материјал са последњих ископавања у Хрустовачи, за који је наведен низ аналогија. Писац покушава и апсолутно датирање Хрустоваче, као и стварање слике о социјално-економским односима њеног преисторијског становништва.

D. Segejevski: Rimska cesta u Nevesinjskom polju, Гласник, Н. С. III, стр. 43—62, сл. 1—10 + 1 мапа. Писац објављује резултате свога испитивања остатака једног старог римског пута.

D. Sergejevski: Nove akvizicije odeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Гласник, Н. С. III, стр. 167—188, сл. 1—10, Т. I—VIII. Публикација материјала углавном само са кратким описом нађених предмета.

D. Sergejevski: Putne beleške iz Nevesinjskog polja, Гласник, Н. С. III, стр. 239—250, Т. I—V, сл. 1—5. У овом чланку допуњује писац горе наведени извештај о резултатима свога рада на Невесињском пољу публиковањем података о средњевековним споменицима које је том приликом открио.

Све наведене радове детаљније смо приказали на другом месту, те сматрамо да није потребно да се овде на њима дуже задржимо (1).

Милутин В. Гарашанин

1) Уп. М. Гарашанин Археолошка литература у Југославији (1945—1949), Историски Гласник 3, 1949, Београд стр. 90 и д.

Historijski zbornik I 1948, Zagreb, str. 1—315.

Овај нови хрватски часопис има за циљ, како сазнајемо из уводне речи уредништва (стр. 9): »osim hrvatske povijesti, obuhvatiti i područja južnoslavenske, slavenske i opšte povijesti, povijesti umetnosti i kulture, arheologije, pomoćnih historiskih nauka te probleme nastave i popularizacije historiske nauke«. Овоме задатку одговара и разноврсна садржина првога броја о коме овде говоримо. Поред осталих чланака налази се овде и занимљива и корисна расправа др. Љ. Карамана, О умјетности Средњег Века у Хрватској и Славонији, затим чланак Цвита Фисковића, Ископине средњевековне цркве св. Еуфимије у Сплиту, као и два краћа прилога из археологије у ужем смислу речи, на којима ћемо се кратко задржати. Ови су прилози:

Dr. Zdenko Vinski: Nešto o značaju arheoloških iskapanja, стр. 194—200. Писац на популаран начин износи пре свега главне задатке и поделу археологије, да би се затим детаљније задржао на систему археолошких ископавања. Чланак је очигледно намењен ширим круговима заинтересованих, те би спадао у област популаризације науке, коју је овај часопис такође узео у свој задатак. Могли бисмо приметити само толико, да систем рада који предлаже писац као најподеснији (стр. 196), »da se teren podijeli na kvadrate.. i da se iskapa pedantno svaki kvadrat posebno«, не мора увек бити најпогоднији. Подела терена на квадрате и рад по томе систему који се може назвати мрежастим, свакако је увек неопходан, али је друго питање да ли се он има у сваком случају доследно спроводити посебним иско-

павањем сваког квадрата. Нарочито код ископавања насеља, особито преисторијских и протоисторијских, где је рад већ отежан самим карактером оних остатака по којима се такви објекти могу установити, постоји опасност да се, доследним копањем по предложеном систему, створи још више компликују, тиме што ће се општа слика, која је у том случају битна за оријентацију самог археолога изгубити, ако зграда која се испитује пада у више таквих квадрата. У томе случају зграда се не би ископала као целина, као јединствен објекат што она и јесте, но би се добили само његови делови, који би се после имали повезати у целину. То исто тако отежава и фотографско и техничко снимање овако ископаног објекта. С тога је у овом случају боље да се овакве зграде ископавају у целини при чему се наравно мора водити рачуна о примењеној мрежи квадрата која олакшава распоређивање и класификацију материјала, као и само снимање. У противном, код оваквих случајева, мрежасти систем не би био помоћ, но чак у неку руку баласт.

Stjepan Gunjača: Još jedan nalaz starohrvatskog nakita u Trilju, стр. 211—215, са 17 слика објеката. Писац објављује неколико примерака накита који је 1936 године нађен у Трљу и то осам наушница разних типова (бр. 1—2: варијанта са три јагоде од којих је средња преображена у издужени привезак; бр. 3: наушница са два привеска; бр. 4—5: пар сребрних ливених наушница украшених коленцима и ситним зрнцима; бр. 6: наушница са једном јагодом; бр. 7—8 наушнице са две јагоде), један привезак од жице (бр. 10), два прстена (бр. 11—12), три фрагмента карике (бр. 9) и неколико предмета од савијене металне жице („витица") (бр. 13—17). Опис материјала дат је детаљно и савесно, а више писац није могао учинити у недостатку ближих података, како то и сам подвлачи (стр. 212). Интересантно је да др. Гуњача, један од најбољих познавалаца раносредњевековних старина у Хрватској датира ове предмете у X—XII век (стр. 211), док се међу накитом налази и материјала који је обично био датиран у раније време (IX—X век). Ово би могло потврдити да су ови типови накита који се појављују већ врло рано, остали у употреби и дуже у току Средњег века, о чему ће се, наравно потпун суд моћи да створи тек на основу детаљних студија и нових, поузданих налазака.

Милутин В. Гарашанин

Dacia, *Recherches et decouvertes archéologiques en Roumanie,* IX—X, 1941—1944, Bucuresti, Musée national des antiquités, 1945, 564 страна са многим сликама и таблама у тексту.

Овај добар румунски часопис, чији је оснивач Василе Парван, доноси у овом првом послератном броју низ чланака од којих неки претстављају добру публикацију материјала а други су и по својим закључцима значајни археолошки доприноси. На почетку и крају часописа налазе се некролози двојице преминулих румунских археолога, Иоана Анриешеска и Харилауа Метаксе.

Првоме од ових некролога следују ови чланци и расправе:

Vladimir Dumitrescu: La station préhistorique de Traian (cép. de Neamt, Moldavie); fouilles des année 1936, 1938, 1940 (стр. 11—114 са 19 табли и 22 слике). У овој необично солидној и детаљној публикацији писац говори о осам зграда за становање које је открио, али чији облик није био у могућности да ближе фиксира. Оскудност покретног материјала тумачи тиме, да су становници имали довољно времена да у моменту пропасти насеља тај материјал са собом понесу и склоне. Думитреску такође није био у могућности да разликује слојеве, те му могућност за хронолошко разликовање материјала углавном пружају елементи стила. Материјал је груписан и подељен на силексе и камена оруђа, на објекте од рога и кости, пластику и остале предмете од печене земље. Највећи део заузима керамика која је опет подељена у више група. Писац углавном разликује у основи керамику типа прекукутени од оне типа Кукутени. Ову последњу подвргава нарочито детаљној анализи. Главни резултат те анализе је да се керамика са белом бојом као основом на којој се слика, као и она код које је сликање изведено на црвеној основи позитивно, могу сматрати као временски паралелне главне гране Кукутени керамике, из којих се даље развија читав низ разних варијаната и типова. Тиме су у многоме измењене основне поставке о стилском и хронолошком развоју Кукутени керамике које је дао Хуберт Шмит.

C. Ambrojevici und *Radu Popovici,* Zur vorgeschichtlichen und mittelalterlichen Vergangenheit des Bezirkes Dorohoi, стр. 115—125, са 5 слика. Писци дају кратак преглед из кога се види да се овде налази материјал из старијег каменог доба, затим из енеолита, бронзаног доба и средњег века. Р. Поповици посебно даје кратку студију о корбонизованом дрвету из преисторијских и средњевековних налазишта северне Молдавије.

Hortensia Dumitrescu: La station préhistorique de Horodistea sur le Pruth, стр. 127—163, са 22 слике. У овоме чланку говори Хортенсиа Думитреску о материјалу са раније вођеног ископавања где је нађена керамика стила Кукутени В и Кукутени С, док се стратиграфски те две врсте нису могле издвојити.

J. Nestor: Études sur l'exploitation préhistorique du cuivre en Roumanie, Le dépôt de barres-colliers de Déva, стр. 165—181 са 4 слике.

Писац износи интересантно гледиште да су огрлице из оставе у Деви које је он успео да идентификује упркос оскудним и противуречним подацима у старим инвентарима, служиле као један од облика у којима је преношен и размењиван бакар. При томе се дотиче и питања познавања бакра уопште, и истиче да су

рудници бакра у Румунији и Србији (Бор), морали играти видну улогу у добијању тога метала у преисторијско доба.

Dorin Popescu: Le bracelet celtique à demi-oves d'Uroiu (dép. de Hunedoara, Transylvanie), стр. 183—188 са 4 слике. Публикација једне типичне латенске гривне са наведеним паралелама.

Kurt Horedt: Zwei keltische Grabfunde aus Siebenbürgen, стр. 189—200, са 6 слика. Публикација два келтска гроба са територије Ердеља и њиховог материјала.

Dorin Popescu: Le trésor de monnaies »daces« de Tulghes, стр. 201—241 са 6 табли. Публикујући варварски новац из Тулгеша у северозападном Ердељу, додирује аутор и везивање овога новца за етнички елеменат, дачки или келтски, остављајући ово питање отворено.

Th. Sauciuc-Saveanu: Callatis, VIII e rapport préliminaire, стр. 243—347 са 25 слика. Писац објављује извештај са ископавања у Калатису 1937—1940 године.

Gh. Stefan: Un petit trésor de monnaies découvert en Valachie, стр. 349—357 са 2 табле. Публикација републиканских денара и тетрадрахми са Тасоса, нађених у Буткулешти у округу Телеорман.

Bucur Mitrea: Le trésor de Fracasele (dép. de Romanati), стр. 359—405, са 3 слике и 4 табле. Публикација римских новаца из II и I века пре н. е. дакле из времена пре освајања Дакије од стране Римљана.

D. Tudor, Monuments en pierre de la collection César Bolliac au Musée National des Antiquités de Bucarest, стр. 407—425 са 21 сликом. Писац објављује више римских камених споменика из ове збирке који су нађени на територији Румуније.

Gr. Florescu: Monumenti antichi di Durostorum, стр. 427—430 са 3 слике. Овде су публикована два ново нађена споменика из Силистрије.

O. Floca: Der römische Ziegelofen von Sarmizegethusa, стр. 431—440 са 7 слика и једним планом. Аутор говори о откопаној цигларској пећи са специјалним начином загревања, где се ложиште налазило испод загреваног дела из кога је топли ваздух провођен кроз седам мањих лево и десно постављених косих канала. Он наводи и паралеле са модерним цигларским пећима тога краја.

G. Cantacusino: Le grand camp romain situé près de la commune de Baneasa, dép. de Teleorman, стр. 441—472, са 6 слика и три табле. Извештај са ископавања овог римског логора.

Gh. Stefan: Monuments inédits de Noviodunum, стр. 473—483 са 9 слика. Публикација разног материјала: нових епиграфских споменика, лампи од теракоте, једне оловне плоче и византиског оловног печата из Добруџе.

Dorin Popescu: Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bukarest, стр. 485—505 са 11 слика. Необично солидна расправа о фибулама са детаљно разрађеним типовима ове врсте предмета из музеја у Букурешту, од преисторије до раног Средњег века. Нарочито су детаљно обрађене римске провинциске фибуле. За поједине типове дата је и њихова распрострањеност и датирање. По овом раду може се врло добро вршити и типолошко разврставање сличног материјала са наше територије, који је углавном врло близак ономе из Румуније.

Bucur Mitrea: Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie, стр. 507—511, са 1 сликом. Публикација материјала са датирањем.

D. Tudor: Späträmische Gürtelbeschläge aus Südrumänien, стр. 513—519, са 2 слике. Аутор објављује окове са појаса који су откопани код Суесидаве и датира их у позно римско доба.

Поред наведеног садржи часопис и ситније прилоге, критике и приказе чији су писци Владимир Думитреску, Курт Хорет, Дорин Попеску, Ион Нестор и Ал. Борза.

Dacia, *Recherches et decouvertes archéologiques en Roumanie,* XI—XII, 1945—1947, Bucuresti, Musée national des Antiquités, 1948, са многобројним сликама и таблама у тексту.

После некролога П. Никореска и његове библиографије од Р. Вулпеа налазе се у овом броју часописа следећи чланци, расправе и извештаји:

Kurt Horeat, Zur Enddatierung der Bronzezeit in Siebenbürgen, стр. 7—16, са 6 слика. Поводом публиковања једне оставе из Шомартина коју писац ставља у скитски период, упушта се он у проблем датирања краја бронзаног доба у Ердељу, сматрајући тај датум око 6 века пре н. е. На тај начин паралелише Хорет пронзано доба Ердеља са пуним халштатом средње Европе. При томе се нарочито ослања на бронзане плитке судове са ребрима (vase à godrons), какви су нађени и на Гласинцу и грчког су порекла. Аутор истиче да се овакви судови у западној Европи појављују нарочито често тек у VI—V веку, а да су тек у то доба могли продрети и у Ердељ где су могли доспети из грчких колонија на Црном Мору које су основане око половине VII века.

C. S. Nicolaescu-Plopsor: Antiquités celtiques en Olténie, стр. 17—33 са 5 слика и 5 табли. Писац даје целокупни преглед келтског материјала са територије Олтеније, са подацима о налазиштима и библиографијом. Проблем Келта у овој области он обрађује искључиво са археолошке тачке гледишта.

Dorin Popescu: Nouveaux trésors géto-daces en argent, стр. 35—69, са 13 слика, 2 карте и 6 табли. Полеску објављује неколико остава дакогетске културе латенског доба и то оставу из Хераштрау и из Слимника, као и друге дакогетске предмете из музеја у Букурешту. Писац посебно полемише са мађарским археолозима који сматрају да се латенска култура има сматрати искључиво келтском, и са пуно права се залаже за издвајање дакогетског елемента, који се може добро пратити и у остацима материјалне културе.

Octavian Floca: Monnaies »daciques« du type de Hunedoara, стр. 71—104, са 4 слике и 9 табли. Публикација двеју остава новца које писац датира око 100 година пре н. е.

Dr. Zoltan Székely: Le trésor de Alungeni, стр. 105—114 са 4 слике. Публикације једне оставе римског републиканског новца из једног дачког насеља.

Gh. Stefan, Le camp romain de Drajna de Sus, стр. 115—144, са 4 слике. Извештај са ископавања римског логора и једног дела римског насеља, које писац датира у почетак II века н. е.

D. Tudor: Sucidava III, стр. 145—208, са 42 слике. Извештај о настављеним ископавањима 1942, 1943 и 1945 године. Писац долази до закључка да је после преисториског времена овде обновљено насеље тек у IV веку н. е., коме времену приписује ово римско насеље и утврђење. После рушења од стране варвара насеље је обновљено у рановизантиско доба.

Gr. Florescu: Les fouilles archéologiques de Capidava 1940—1945, стр. 209—220 са 20 слика и 1 таблом. Извештај о резултатима ископавања римског налазишта Капидаве, у коме писац разликује три периода и датира их од другог до петог века н. е.

I. Varnea: Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de la Dobrudja, стр. 221—241, са 16 слика. Варнеа даје детаљну студију о хришћанским базиликама у Добруџи, са архитектонске тачке гледишта.

D. Tudor: Miroirs byzantins de verre, doublés de plomb, trouvés en Romanie, стр. 243—255 са 8 слика. Публикација неколико византиских огледала нађених на територији Румуније, која писац датира од четвртог до шестог века.

Мисцеланеа садрже ситније прилоге чији су аутори Мариус Мога, Кург Хорет, Ион И. Русу, Д. Тудер, К. С. Николеску-Плошпор Г. Штефан, М. Макреа, и Г. Кантакузино. Ови прилози обухватају материјал преисториског римског и хришћанског периода.

Драга М. Гарашанин

Eva Bonis, *A Császárkori edénymüvesség termékei Pannoniaban* (a terra szigilatákon kivál) — *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien* (ausser den Sigillaten I die Materialien der frühon Kaiserzeit, стр. 1—269, са 42 табле.

Ова књига претставља први део од три предвиђена у коме писац описује обичну римску керамику Панонији, и то ону из I века н. е. У колико залази у време II века, то чини било због материјала гробаља која у тај период залазе, било због типова керамике која претставља касније изживљавање ранијих облика. У уводу говори писац о материјалу који је за студију употребила, из чега се види да је највише материјала пружила Љубљана својим богатим некрополама које се по новцима датирају од Августа до Клаудија и Антонина Пија. Узет је у обзир и материјал из музеја у Марибору, Птују, Цељу и Загребу. Материјал је груписан углавном по облицима, осим у случајевима где је имао предност начин извођења (стр. 33)

Прву групу сачињавају урне за сахрањивање, Olla, претстављене на таблама I—VIII, X—XII и XXXII. Већину од њих које носе метличасти орнаменат доводи у везу са келтском керамиком латенског доба. Неке од ових урни писац сматра као локалне варијанте, док урне са прозором (Fensterurnen) сматра да су употребљавали Илири, који у тим крајевима још живе и у ово доба. Неке специфичне претставе, на пример петла на једној урни из љубљанског музеја (T. XXXVII, 7) везује за култ.

Другој групи припадају лонци и судови у облику ваза, који су претстављени на таблама V, VIII—XVII, XXIII, XXXI а који се разликују од урни својим нижим и ширим облицима, и (они у облику вазе) широким отвором и недостатком дршки, а служе за пиће. И за ове облике вели писац да они продужују облике латенске керамике Келта, везујући једне за облике типичне за те крајеве, док код других налази утицаје келтских облика са стране. Мраморирану керамику везује аутор за судове од камена и стакла, истичући да је типична за Рајнску област.

Трећа су група пехари, затим пехари у облику бурета и са удубљењима на трбуху, пехари и шоље са дршкама, који су дати у таблама VIII, XVI—XIX. Овде опет код пехара писац види келтске-латенске традиције, док пехарима са бочним удубљењима сасвим оправдано тражи порекло у техници рада у стаклу. Пехаре са дршком сматра италског порекла али у њима види јак латински утицај.

Четврта група су барботинском техником украшени пехари и шоље танких зидова, који су приказани на таблама XIX—XXI. Овде писац говори о фино рађеном посуђу које по својој вредности не уступа terra sigilata. Код неких примерака налази Ева Бонић аналогије у раду у металу. Њихову распрострањеност подвлачи у рајнским областима и дунавским провинцијама, истичући њихов утицај на домаћу израду. Писац налази и установљава нарочиту везу између боје, глазуре и орнамената.

Пету групу сачињавају тањири и зделе у таблама XXX—XXXIII. Код ове групе писац налази италске форме са ретким испољавањем латенских елемената. Тако на пример налази на црвено обојеним тањирима из Птуја подражавање печата изведених на раним примерцима из Италије импортоване сигилате, у облику стопала: planta pedis. Она наводи низ печата који се налазе на раним примерцима римске керамике, наглашујући да они не морају бити изведени у planta pedis, док за овај последњи облик печата наглашује да не прелази Клаудијево доба. Црвена глазура и бојење, као и обична боја цигле на посуђу карактеристична је за прве векове, док се у доцније време употребљава и сива боја. Типове зделе делом опет изводи из келтских латенских облика.

У шестој групи, Табле XXIII—XXIV, говори о кадионицама и зделама на три ноге. О намени овога облика писац сматра да је он могао служити и као светиљка у гробовима и становима, као и за поклањање урни, а облик им доводи из италских и грчких. И за облике зделе на три ноге писац подвлачи да су то старе италске форме, мада истиче и распрострањеност овога типа у Норику и Панонији у латенско-римском добу.

У седму групу ставила је Ева Бонић тестије са дршком и без ове, и бокале приказане у табли XV, XXV—XXX. Овде наводи да латенске форме живе само у тестијама без дршки, док осталим облицима тражи узор у италском посуђу. За пехаре са спљоштеним трбухом сматра да подражавају terra sigilata, која опет подражава истим таквим облицима у металу. Другим формама налази аналогије у рајнском посуђу и у грчким типовима. За орнаменте таласних линија на извесним судовима за изливање истиче нарочито да су они латенског порекла. Они са малим варијантама живе и у доцнијим столећима.

Осму групу чине крчази са две дршке и амфоре из табли XXX—XXXI. Код крчага види писац јаке илирске и келтске традиције, док на пример код оних са дршкама које се вертикално везују на доле, види не само италски утицај, већ и саме судове сматра импортованим. Писац репродукује и затварач амфоре, какви су својим левкастим устима стављани у уста амфоре, која је тако затварана. Ову њихову намену установио је 1939 године Лешке.

Девету групу чине поклопци у таблама II, V, IX, XIV, XVIII, XXII, XXIV, XXXI, XXXII. Одговарајући орнаменти као на урнама и овде указују на келтске узоре. Што се облика поклопца тиче, наводи да се у ту сврху употребљавају и други судови, као што је то случај са кадионицама.

На крају писац закључује подвлачећи поново илирске и келтске елементе који су утицали на стварање керамике римског доба у Панонији.

Као десети одељак дат је каталог керамичког материјала, необично исцрпно и солидно обрађен који омогућује лако сналажење у великом материјалу који се износи. Двојезично штампање књиге такође знатно олакшава праћење излагања.

Закључци писца о утицајима аутохтоног елемента на стварање материјалне културе у Панонији, који се овде конкретно изражавају у керамици од великог су значаја. Доведени у везу са сличним резултатима до којих су дошли румунски археолози из школе Васила Парвана, допринеће они јаснијој слици о овом тако важном моменту, којим се у многоме даје објаснити и културни континуитет каснијег времена, а који је до недавно у археологији био прилично занемарен.

Драга М. Гарашанин

Jan Filip: *Pravéké Československo,* Praha 1948, — Стр. 420, (чешко издање са француским изводом), сл. 103, тбл. 48.

Од чехословачких преисторичара први је Јан Филип, професор прашког универзитета, који је у овој књизи дао уједно културни, привредни и друштвени развој чешког и словачког подручја кроз дуги период, од почетка појаве човека па све до XI века. Писац већ у почетку своје књиге истиче, да није циљ преисторије само прикупљање и обрада предмета материјалне културе. Напротив, ова има да послужи као средство у упознавању историског развоја друштвених и привредних односа у времену, када није било писаних извора. Тако и преисторија постаје историјом најдавнијих времена људске прошлости. У погледу одређивања и обраде једне засебне културе неопходно је осврнути се на опште културно стање тадашњице. За саме археолошке предмете потребно је при проучавању применити заједно методу типолошку и стратиграфску. Под тим новим перспективама аутор је разрадио доста обимну преисториску грађу Чехословачке и дао јој изглед какав до сада није имала. Напуштена је стара метода посматрања археолошких предмета кроз призму одређивања материјалне културе. Постављен је и остварен нов циљ и добивена је комплексна слика човековог развоја дотичног подручја у времену до XI века.

Како то конкретно изгледа може се видети већ из поглавља у самој књизи. То су: историја преисторије и њезина основа, — развој знања о преисторији у Чехословачкој, — старије камено доба, — основе културног развоја плеистоценог човечанства, — први људи и њихови преци, — младопалеолитске културе, — друштвени и привредни развој плеистоценог човечанства, — Чехословачка у старијем каменом добу, — средње камено доба, — млађе камено доба, — Средња Европа у млађем неолиту за време утицаја са Југоистока, — касно камено доба, — крај процеса сливања, култура бронзаног доба, — нови људи из Подунавља, — историска улога људи поља са урнама, — латенска култура и појава историских Келта. — Чехословачка у доба римског царства, — сеоба народа, историски Словени.

Ретко обиље палеолитских налазишта у Чехословачкој, особито у Моравској, условило је, да је пуна четвртина ове књиге испуњена са разрадом човекових култура старијег и средњег каменог доба, — палеолита и мезолита. Али, аутор је ту домаће појаве укључио у опште европске културне односе. Код поглавља о неолиту за нас су важна она места у којима се говори о потиској култури, о сликаној грнчарији моравско-словачкој, о јордановачкој грнчарији, о утицајима славонске области и бодрогкерестурске културе, — што све везује наше земље са чехословачким. При томе писац настоји да да одговор на етничке проблеме и да укаже на најстарије претке свога народа. После пажљиве обраде унјетичке културе и културе са гробовима испод могила, засебно се задржава на пољима са урнама, у којима

налази основе из којих се развила потом касниja словенска култура. Преко келтске и римске провинциске епохе долази до времена историских Словена, које већ у V и VI веку налази у овој области. Са XI веком завршава се ова књига о чехословачкој најстаријој историји.

М. Гр.

Jan Filip: *Dějinné počátky českého raje,* Praha 1947. Стр. 296, сл. 50, тбл. 72 и прилога 5.

Ово је прва књига „Пописа преисторијских споменика", коју је едицију почео издавати Државни археолошки институт у Прагу. На крају књиге налази се кратак извод на енглеском језику. У ствари, ови историски почеци Чешког раја су преисторија једног дела североисточне Чешке, који под тим именом обухвата 5 судских срезова. Писац је на почетку књиге, све до 60 стране, дао слику културног, друштвеног и привредног развоја овог подручја у преисториско доба, који је аналоган општем развоју чешких земаља и нема својих изразитих специфичности. У другом делу књиге према срезовима и местима, у абецедном реду, изнет је истраживачки рад и налазци појединачно. На основу ових података израђен је први општи део ове књиге.

М. Гр.

Jiří Neustupný, *Pravěk lidstva,* Praha 1946. — Стр. 591, сл. 303, тбл. 44.

После књиге Љубора Нидерла, Човечанство у преисториско доба, која је изашла још 1893 године, ово је друга књига за више од 50 година, коју је дала чешка преисториска наука о истом проблему. Није у њој обрађена само најстарија историја првобитне заједнице у властитој отаџбини и Европи, већ у целом свету. Велика вредноћа ауторова прикупила је богату савремену литературу и компилативно разрадила културни развој света у историским односима најстаријег времена, све до почетка појаве писаних извора у појединим земљама. Тако је добивена синтеза о људској заједници, како је она напредовала и изграђивала материјалну културу, као саставни део општег стања у одређеном времену и подручју. И стварно; после прочитане ове књиге културне везе у давнини које су се могле само наслућивати постају јасне и убедљиве. Оне су увек и биле међу људима и најудаљенијих крајева а особито се могу утврдити по археолошким објектима.

Књига је иначе подељена на поглавља са одељцима. То су:

На прагу људства и његове образованости, — палеолитске културе у Европи, Африци, Азији и Америци.

Африка у преисторији и на путу у историју, — преисториска северна Африка. — Египат преисториски и старог века.

Основи историске величине Азије. — на прагу Азије, — Палестина и Сирија, — Месопотамија, — Мала Азија, — Индија, — Кина и источна Азија, — Сибиром до Туркестана.

Егејска област пре појаве Грка. — Крит и Грчка.

Преисториска Европа у светлости археолошких извора, — из преисторије до историског доба, — млађе камено доба, — бронзано доба, — железно доба.

Америка од преисторије до открића од стране Европљана, — први људи у Америци, Исток Уједињених држава, — насеља Запада Уједињених држава, — култура старог Мексика, — образованост средње-америчких Маја, — од Маја до Перуанаца, — културе Перуанаца пре Инка, — царство Инка и његова култура, — откриће Америке.

За нашу прошлост од велике вредности су одељци о Малој Азији, подунавским земљорадницима, југоисточној халштатској области — Илирима и халштатском Подунављу. Код обраде културног развоја Мале Азије засебно је место намењено Троји и њеним везама са Грчком и Балканом. Пишчеви подунавски земљорадници иначе су познати носиоци грнчарије са тракастим орнаментом. Илири и халштатска област опет су тесно спојени са нашим културним развојем, особито у западним крајевима.

М. Гр.

Юрий Неуступный: *Первобытная история Лужицы.* — Прага 1947. Стр. 180, сл. 51, тбл. XII, мапе 2.

У овој књизи писац је приказао стару историју Лужице, — како сам у уводу каже, — од епохе када су се на њеној земљи населили први људи, па до времена, када су њени словенски насељеници — Срби били поробљени од Немаца и почели своју тешку хиљадугодишњу борбу за очување своје старе словенске културе и језика. У поглављима је приказан тај преисториски развој: палеолит, неолит, старо бронзано доба, период од средњег бронзаног доба до раног железног укључиво, на прагу историје, Словени у Лужици. На крају је библиографија. Културни развој ове земље уметнуте између Одре и Лабе тесно је везан у старој историји за суседне области. Ту је од интереса ауторов став према неким археолошким проблемима од ширег значаја. У првом реду је т. зв. лужичка култура са пољима са урнама, за коју Неуступни каже, да није словенска, али је њен један део могао бити и огранак у погоњем развоју западних словенских култура. За чувено налазиште златних скитских предмета из Ветшкова (Vettersfelde) мишљења је да је то благо ратни плен или трговачка добит неког велможе, било Скита који је дошао на Запад или домаћег старешине. Слично је и са другим скитским налазиштима из те области, које везује за утицаје са Истока између VI и II века пре н. е. У погледу назива Србин у Лужици и на Балкану, истиче могућност, да је неко преостало српско закарпатско племе дало име

племенима у тој земљи, али никако не идентификује у прошлости порекло једних и других Срба. На крају књиге приказује борбу са Немцима од X века до данас, у области где су други Полабски Словени нестали и једино се лужички Срби сачували.

М. Гр.

Historica slovaca V — *Eisnerov sbornik.* — Bratislava 1948. — Стр. 240, са таблицама.

Овај зборник садржи 28 прилога чехословенских археолога сабраних приликом прославе 60 годишњице Јана Ајзнера, професора словенске археологије на Прашком универзитету. Сви прикупљени радови, осим једног обрађују домаћи преисториски материјал од кога је преко половине везано за словенску прошлост.

М. Гр.

Josip Korošec: *Staroslovenska grobišča v Severni Sloveniji.* — Celje 1947. — Стр. 146, сл. 46, тбл. IV.

Писац се пре почетка својим археолошких ископавања на Птујском Граду претходно упознао са свим до тада познатим налазиштима старих словеначких гробља у Северној Словенији и разрадио њихов инвентар у овој студији. Та гробља су била ископавана из раније већ на Птујском Граду, на Хајдини, у Средишчу, у Старом Тргу код Словењ Градца, у Лашкој васи код Шеља, као и случајни налазци старословеначких предмета у Вержеју. У студији учињен је кратак осврт на врсте гробља, чији су гробови по правилу равни без знака над земљом, са костурима у опруженом ставу у правцу Исток-Запад, тако да лицем гледају према Истоку? Затим, дотакнуто је и питање зашто се ређе налазе насеља него гробља. Такође, дати су најнужнији антрополошки подаци. Али, особито је детаљно проучен гробни инвентар који се претежно састоји од накита, мање од оружја и оруђа, као и керамике. Резултати овог проучавања потврдили су, да се старословеначки налазци у Северној Словенији имају поделити у 3 културне групе: кетлашку, белобрдску, и кестхељску, чија је одвојена садржина приказана са цртежима на табелама. Врло је инструктиван на крају попис старих словенских налазишта познатих аутору: кестхељских 44, кетлашких 42 и белобрдских 50, са тачном примедбом, да није за сада било могуће контролисати, која су кестхељска налазишта словенска а која аварска, као и код белобрдских налазишта која су словенска а која мађарска.

М. Гр.

David M. Rabinson, *Excavations at Olynthus,* Part XII. Domestic and public architecture, Baltimore 1946. — Стр. 520, тбл. 272.

У тој књизи обрадио је истраживач споменике приватне и јавне архитектуре у Олинту, откопане претежно у 1938 години. Поред кућа, вила, трговина, најдетаљније су у опису, цртежу и фотографијама приказани још остаци од стоје, јавне чесме, акведукта, једног базена, два арсенала и моста. Осим тога расветљен је систем улица и дат је план места, које је изграђено у најсјајнијој епохи грчке уметности са краја V века и у првој половини IV века. Тако ископавања Олинта због своје ширине и времена коме припадају улазе у ред најзначајнијих радова на упознавању архитектуре античких грчких места, поред већ раније испитиваних у Приjени, Делосу, Пергамону, Пиреју, Родосу и Александрији. Занимљив је метод обраде ове грађе који зрачи из целе лепо техничких опремљене књиге. Аутор се држао строго ископаних објеката, и тек на крају у осврtима на савремену литературу и на античке писце о грчкој кући и грађевинама, расветлио је културни, уметнички и историски значај откривених објеката. Иначе сама књига је један део радова о Олинту, распоређених до сада у 12 књига, од којих је ова последња издање Универзитета Џона Хопкинса у Балтимору.

М. Гр.

Tadeusz Lehr-Splawinski, *O pochodzeniu i praojczyznie Slowian,* Poznan 1946. Стр. 238.

Ова књига резултат је рада једнога од угледних пољских лингвиста, који је у њој хтео да да не само своја лингвистичка разматрања о пореклу и праотаџбини Словена, већ и допринос других блиских наука, — историје, географске топономастике, преисторије, антропологије, етнографије и науке о друштву, — чији се закључци по том питању углавном поклапају са онима из лингвистике. У ту сврху аутор је поделио књигу на поглавља у којима је по појединим дисциплинама тражио одговор на постављено питање. На крају је изнет сумаран преглед добивених резултата, а у додатку је са литературом и коментаром богато употпуњен текст ове студије.

У уводу истакнуте су четири постојеће теорије о пореклу Словена: источно европска, израђена од Розвадовског и Шахматова на бази лингвистичког студија, — азијска, предложена од Мошинског, иако етнолога опет у вези са лингвистичком, — западно европска, образложена од Костржевског, Козловског и Чекановског са материјалом преисториске археологије, антропологије и историјске етнологије, а допуњена такође лингвистичким доприносом од Рудницког, — и на крају посредна, проучавана од Ростафинског и Вазмера, опет највише на основу лингвистичког материјала. Тако је аутор укратко изнео садашње стање науке по питању старе словенске прошлости и у даљим поглављима развио своју теорију.

Почео је са историским изворима који се односе на Словене. Ту прво помиње у црноморској области Ските земљораднике, затим Неуре и Будине из Херодотовог дела у V веку пре н. е., који би сви по већ раније закључцима науке могли бити Словени. Затим

је прешао на оне историчаре који говоре о Венедима или Венетима, Плинија старијег и Тацита из I века, Птолемеја из II века и на крају Јорданиса из VI века. Усваја као и пре неки научници, да се под тим називима крију стари Словени. То зато, што их сам Јорданис идентификује тако, затим Немци до данас слично називају Словене у неким подручјима, а Финци на врло близак начин именују Русе. Тако се географски од I—VI века, а затим касније до данас на Висли, између Гдињског Залива и Карпата локализује колевка Словена, под именом земље Венета или Венеда. Корен те речи доста је нејасан, иако се налази у праиндогерманском, германском, келтском и илирском језику.

Студијом прасловенског језика у индоевропској језичној породици Лер-Сплавински долази до ових закључака: претци Балта и Словена у праиндоевропској заједници, иако врло блиски разликовали су се диалектички и у граматичком и лексикалном погледу. Та се тенденција у даљем развоју види у распаду на прабалтички и прасловенски језик. — Потом је наступио дуг и самосталан развој тих језика. Прасловенске језичке везе као и прабалтичке граматички најјаче су са Германима, затим са Илирима и Келтима. Али су такође извесни односи са трачким и иранским језицима, мање са грчким и латинским. Пошто је праколевка Германа и Балта позната, то је онда словенска могла бити испод њих од поречја Висле и Одре до подручја Доњег Днестра, — терен Волиније и Подоља, — где су седела тада трачка и иранска (Скити и Сармати) племена. За ту прасловенску колевку говори и етимолошки речник балто-словенски са западним кентумовим језицима, — свега 425 сродних израза, — и са источним сатемовим језицима, — свега 120 таквих речи. Посредно место заузимају везе балто-словенско-грчке, за шта аутор налази 98 речи. Што се позајмице тиче које су Прасловени узели из суседних језика ту су односи слични. Но има нешто и позајмица из финског језика, а врло мало из туркотатарског. Суседни језици врло су мало узимали из прасловенског.

Прасловенска територија, чија је силуета добивена историским и језичним изучавањем, још више је учвршћена географским називима река и језера тог истог подручја. На њему и у непосредној близини према Истоку и Западу аутор одређује порекло тих назива у индоевропске, иранске, трачке, балтословенске, балтичке, венетске, словенске, германске, праугрофинске и етруске. Од 112 проучених географских назива на том великом простору од Лабе до Волге, а изнад Судета, Карпата и Црнога Мора, само је 16 неиндоевропског порекла, и то 12 угрофинског а 4 вероватно етруског. Значи ту на том пространству треба ставити словенску праколевку међу другим индоевропским народима.

У преисторијско-етничким перспективама аутор истиче да је око 2.000 године пре н. е. до Висле и Одре од Северо-Истока допирала култура са грнчаријом са чешљаним орнаментом. Она се везује за Праугрофинце и била је номадска, шумска и рибарска. На Југо-Истоку Европе испод ове простирала се култура са тракастим орнаментом на грнчарији, коју аутор везује за племена и народе старије од индоевропских, и то за Етруске. Та култура била је иначе земљорадничка. — Почетком друге хиљадугодишњице пре н. е. из средишта Тирингије и Западне Саске шири се према Истоку и заузима огромно пространство у целој средњој и северно-источној Европи култура са грнчаријом са отиском врпце. Носиоци те културе у крајевима где су допрли извели су процес индоевропеизације, а на подручју каснијих словенских и балтичких народа створили су протобалтичку етничку заједницу, која је уствари била балто-словенска језична заједница. Та култура са грнчаријом са отиском врпце била је у почетку номадска, али се брзо претворила у земљорадничку. — Тако се завршава камено и бакарно доба средње и источне Европе око 1700 године пре н. е. У средњој Европи опет из истог жаришта излази у раном бронзаном добу т. з. култура унјетичка, од 1800—1500 године пре н. е., која се шири доста према Истоку и појачава процес индоевропеизације. Она особито надире у том правцу у средњем бронзаном добу од 1500 до 1300 године. Коначно у касном бронзаном добу од 1300 до 1000 године на истом подручју кристализује се лужичка култура, особито карактеризована са гробљима — пољима са урнама. Она се простирала на Запад до Лабе, на Југ до Аустрије и Словачке, на Југоисток до Дњепра а на Североисток до Литве. — Носиоци лужичке културе по писцу били су Венети, касније историски у тим крајевима поменути. Они нису били ни Словени, ни Илири, ни Келти. Али, они су дошавши на протобалтичко подручје, — балтословенску језичну заједницу, — расцепили исто на прасловенско и прабалтичко, које је остало на Северу. При томе су убацили у језик и културу прасловенску своје венетске елементе, док су Прабалти остали непомешани са њима и зато је њихов језик сачувао више архаично праиндоевропско обележје него словенски. Исто тако на Западу Венети су послужили у издвајању и формирању етничких и језичких заједница Келта и Илира. — Према Југоистоку ширила се касније лужичка култура као високца до горњег тока Дњепра, на Подоље и Волинију, од 800—600 године пре н. е. Тамо је наишла на наслеђе тачке тзв. комаровске културе, која потиче још из првог бронзаног доба. При том ширењу настало је и словенско племе Неура, које помиње Херодот. Тадањег су порекла и трачки називи Дњепра и Дњестра примљени од Словена, а не од иранских племена која су овамо нешто касније допрла. Германски називи тих река нису могли уопште бити примљени од Прасловена, јер су много каснији и везани за прве покрете Велике сеобе народа. — На Северозападу Лужичке области поред Балтичког мора развила се лужичка култура, око 700 године пре н. е., у почетку железног доба, у културу гробова у облику ковчега, звану иначе поморска, а испод које је ниже била култура гробова у облику звона. У једној фази развоја у поморској култури јављају се урне са људским ликом. То је било између 500—400 године. Оне сећају много на туојанске (II врста) и вилановске посуде, иако их време много дели. Али, неки етрурски називи Поморја указују на пут ових веза. Око 400 године до почетка наше ере почиње предримска — латенска култура у овим крајевима. — У тој латенској епохи кроз коју и даље траје лужичка култура знатно промењена, она се још више мења у тзв. културу гробних јама. Та се формира некако око 250 године пре н. е., и аутор је сматра већ за изразиту словенску. Тако би шематички приказан преисторијски развој изгледао: да култура са отиском врпце на грнчарији врши индоевропеизацију протобалтичке културне и језичке заједнице, — затим лужичка култура, чији су носиоци Венети, врши расцеп ове заједнице на Прабалте и Прасловене, — док је високца култура везана за Неуре, — а култура са гробним јамама већ изразито словенска у времену 250 године пре н. е. Германски трагови тек су каснији у словенском културном комплексу, који се осећа већ у IV и V веку и на Југоистоку Европе. Ту писац указује на извесне трагове словенских обичаја приликом Атилиног погреба.

Код разматрања антрополошке грађе о старим Словенима писац указује на тзв. нордиски тип раширен тада врло међу њима, и баш због тога не инедтификује исти са германском расом. Али указује такође на лапоноидне типове као и литоралне, који су већ тада били много распрострањени међу старим Словенима.

При обради етнографских и друштвеноправних особина писац се заустављa само на неким. Тако истиче околност, да је у пољопривредном погледу прасловенска земља подељена у два дела: сиромашнији Североисток и богатији Југозапад. Према тој подели разликује се и густина становништва, као и народни грађевински тип станова и насеља. Врло је занимљиво, да је скоро код свих старих Словена био раширен култ сунца, док су се иначе стари обичаји изгледа најдуже сачували код Пољака.

Тако аутор долази до својих закључака:

I — Људи са грнчаријом украшеном са отиском врпце, покретом из Тирингије и Саске према Истоку, од 2000 до 1700 године, створили су праиндоевропску језичну и етничку основу, мешањем са људима праугрофинским на Североистоку Европе — (грнчарија украшена чешљаним орнаментом), и са људима пре-праиндоевропским (етруским) на Југоистоку Европе — (грнчарија украшена тракастим орнаментом). Тада је у тој основи настала протобалтичка заједница, балто-словенска језичка група, још неодељена, иако са дијалектима и тенденцијама одвајања.

II — Талас појачања праиндоевропске основе обновљен је у првом бронзаном добу ницањем унјетичке културе из истог средишта, која се иначе само мало према истоку проширила. Али, она се временом на истом подручју развила у лужичку културу у млађем бронзаном добу. Од тада па до келтске епохе између 1300 до 400 године, она се шири особито према Истоку и допире до Дњестра и Буга, као култура високца. Носиоци лужичке културе су Венети. Они цепају протобалтичку — балтословенску заједницу и доприносе особито у учвршћењу прасловенске етничке и језичке групе.

III — Од тада даље преко културе са гробовима у облику ковчега (поморске) и културе у облику звона кристалише се она у изразиту стару словенску, распрострањену на истој територији са гробовима у јамама, око 250 године пре н. е. Потом долази на њу талас Германа, али словенска експанзија према Истоку и Југу почиње већ у IV веку.

У овом обиљу материјала Лер-Сплавински трудио се да научно и критички да одговор на питање о пореклу и праотаџбини Словена. Тај материјал претежно је лингвистички. За разлику од ранијих радника на овом подручју, он је зашао врло далеко и у питања преисторијских култура. Његова исконструисана генеза Прасловена изненађује вештом обрадом сродне материје. У преисторијском делу Лер-Сплавински прихвата неке теорије које не морају бити тачне. Тако је питање, да ли култура са грнчаријом са отиснутом врпцом потиче са Запада, или је њезина колевка баш у извесним деловима Украјине. Исто тако није сигурно ни везивање грнчарије са тракастим орнаментима за прастаре Етрурце. Врло је смела и теорија, да је лужичка култура венетска, и да је она праоснова, из које се у III столећу пре н. е. развила чисто словенска. И поред свих тих примедби и потпуног недостатка тумачења формирања старих Словена путем етногенезе и унутрашњег мешања, како се то у савременој науци са оправдањем истиче, многи закључци Сплавинскога у вези са миграцијама остаће на снази или ће барем бити импулс за будући рад на решењу дотичних проблема.

М. Грбић

Историски гласник, Београд, 1948 и 1949 год.

У овоме часопису, — органу Историског друштва НР Србије који је почео излазити 1948, — скоро у свакој свесци има саопштења из археологије, или онаквих историских радова који су тесно везани и за проблем наше археологије. Међу чланцима из те области издвајају се два, врло значајна, од Милутина Гарашанина. — У једноме, (1948, св. 2., стр. 65—78), писац даје осврт на првобитну историју наше земље а у вези са историском наставом у школи. То је први покушај разраде преисторијског материјала из целе Југославије, у коме је подједнако обрађена генеза друштвеног развоја и привредних услова, као и њихова повезаност са објектима материјалне културе. Тако је у комплексној слици човековог напретка у првобитној заједници извршена и одговарајућа периодизација. Осврт и-

наче обилује са подацима о најважнијој литератури за наша најстарија археолошка налазишта из времена пре римске владавине. — У другоме, (1949. св. 2., стр. 38—67), приказано је насеље и стан првобитног човека неолитског доба у Србији. Писац је исцрпео сву грађу која постоји у досадашњим саопштењима са преисторијских ископавања и дао први преглед о положају и типу насеља, као и о стану неолитског човека код нас. Тако је у први план убачена најважнија тема за упознавање целокупног човековог живота у првобитној историји, а коју раније нико систематски код нас није обрадио.

М. Гр.

Slavia antiqua I, Poznan 1948. стр. 600.

Овим часописом пољска наука окупила је све своје сараднике на словенској прошлости као и неке из Чехословачке и других земаља. У мањем броју заступљени су и радови из преисторије, али скоро увек као и у првој групи у вези са археологијом пољских земаља. Ова прва свеска великога часописа о словенској прошлости споменица је уједно тридесетпетогодишњег рада пољског археолога Јозефа Костржевскога, који је током свога плодоносног рада дао не само знамените археолошке студије већ и припремио кадар стручњака, који су били у могућности да заједнички израде овакву угледну публикацију.

М. Гр.

Др. Никола Вулић, *Антички споменици наше земље. — Трачки коњаник и друге иконе из старог века.* — Споменик Српске академије наука **XCVIII** други разред 77. Београд 1941—48.

Чим су се после другог светског рата средиле прилике, настављена је и ратом прекинута научна делатност те су угледала свет дела на која се одавно чекало, међу њима и *Споменик* Српске академије наука **XCVIII** са радовима покојног професора Николе Вулића чије је штампање започето још 1941 године. У овој књизи *Споменика* налазе се његови *Антички споменици наше земље и Трачки коњаник и друге иконе из античког доба* а требало је да буде објављен и извештај о ископавањима која је он вршио у римском позоришту у Скупи, али рукопис овог рада није нађен.

У *Античким споменицима наше земље* прикупљено је 498 натписа на камену и посуђу, скулптура и других објеката а у *Додатку* је објављен извештај који је Јанко Шафарик 25 августа 1865 поднео Министарству просвете о археолошком рекогносцирању Србије и ископавањима која је он вршио у Старом Руднилишту на Руднику на месту на коме се налазио храм Мајке земље који је обновио Септимије Север. Збирка је уређена као и раније сличне публикације професора Вулића и у њој се налази доста већ објављених споменика (в. регистар). Натписи, као и у ранијим збиркама, дају доста података за познавање античке прошлости наше земље. Од њих су несумњиво, најважнији бр. 87 (Домицијанов натпис на путу код Госпођиног вира у Бердапу), 91 (пропис о сахрањивању у гробници на којој се натпис налазио), 221 (вотивни натпис Дарданији са античким именом Куршумлиске Бање, **Aquae Bas(sianae))**, **388** (списак ефеба), 11 и 393 (метрички надгробни натписи). Важан је и рђаво издани натпис бр. 367, сада у Епиграфској збирци Уметничког музеја (жиг на дну суда на коме је, у **planta pedis**, грчким словима написано име мајстора који је суд радио; Вулић не спомиње облик натписа) пошто се из њега види да је тај суд израђен у Малој Азији. Као и ранији радови ове врсте, ова збирка је леп допринос проучавању античке прошлости наше земље и велика је штета што није објављен и коментар за натписе који је покојни професор Вулић припремао.

Трачки коњаник и друге иконе из античког доба је збирка рељефа (113 на броју) са претставама разних божанстава (Зевса, Хере, Диониса, Херакла, Аполона...) и, нарочито, Трачког коњаника. Збирка треба да служи као материјал за проучавање природе Трачког коњаника, а као увод у њу дат је кратак преглед резултата до којих су дошли поједини научници који су се бавили овим питањем из религије античког Балкана. Ту је, на стр. 284, дат резиме мог рада **Der Thrakische Reiter — eine Heilgottheit, Revue internationale des Etudes balkaniques VI 1938, 581** итд. при чему је погрешно речено како ја мислим „да Св. Ђорђе не лечи никакве болести" после чега се наводи једно место из житија св. Ђорђа које би показивало да је он био исцелитељ. У споменутом сам раду, међутим, на основу података из житија овог светитеља рекао да он не лечи *инкубацијом* те је, према томе, светац поштован код извора Глава Панега, **interpretatio christiana** неког прехришћанског божанства које је исцељења вршило *инкубацијом*. Ово моје схватање усвојио је и Делгер у реферату о моме раду. **Byzantinische Zeitschrift XXXVIII 1938,** II 510. Споменици које Вулић набраја у овој збирци већ су објављени тако да она не даје ништа ново те једино може олакшати рад.

Растислав Марић

Dumbarton Oaks Papers, Number 3, Edited for the Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C, of Harvard University, by Robert Blake, Wilhelm Koehler, Paul Sachs, Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1946, — 8°, 224 стране текста, 258 слика.

Добротом поштованог проф. Ејнара Дигве из Копенхагена дошли смо до овог броја значајне америчке публикације. **Dumbarton Oaks Papers** посвећене су испитивању касноантичке, ране средњевековне и византиске уметности, и као такве играју не малу улогу у научном животу С. А. Д. У овом броју су објављене четири расправе од општег интереса за археологију и историју уметности, али и за научни материјал којим се сусрећемо у нашој земљи. На првом месту то је „Преглед старог хришћанског града Стоби" од **E. Kitzingera,** који се бави археолошким локалитетом наше земље, затим од истог писца „Теписи са коњима и лавовима у Дамбертн Оксу" где се у оквиру испитивања нацрта коптског и сасанидског текстила врши и упоредно проучавање декоративне пластике, међу осталим и капитела касноантичких и византиских и из наше земље. **Milton Anastos** потврђује александриско порекло Топографије Козме Индикопловца, чији је превод био популаран и у нашем средњем веку, а **Herbert Bloch** подвлачи везе чувеног бенедиктинског манастира **Monte Casina** са Византијом и његову посредничку улогу у уметности Европе од IX до XII века, а исту је вршио и у односу на наше Приморје, као што нам је познато. Из ових разлога, а и због завидног нивоа методике обраде, богатства података, расположивог упоредног материјала, ова публикација заслужује пажњу. Не треба да поменемо фину опрему и изванредно репродуковане снимке и у коликој мери је сарадницима стојала на расположењу сва светска литература и обезбеђен сваки потребни податак.

За нас је то најочигледније на примеру обраде материјала из Стобија, који ту добија одговарајуће рухо. Сви досадашњи покушаји у **Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts, Bulletin de l'institut archéologique Bulgare, Atti del V-o congresso di Studi Bizantini,** у Гласнику скопског научног друштва, Старинару и Уметничком прегледу испадају одиста скромни. Морамо признати писцу да је урадио један посао, који је пропустила наша археологија, да да један монографски преглед радова и резултата о Стобима на Вардару. Можда је то било преурањено, пошто резултати и добијени подаци нису ни комплетни, ни заокругљени? Али писац истиче потребу светске науке за обавештењем о овом објекту. За познавање касноантичког и рановизантиског градског живота, архитектуре, пластике, сликарства и примењене уметности најбоље су тачке ослонца ископавањима у Антиохији, Ефезу, Херзонезу, Тимгаду, Цемили и Картагини, али нису познати драгоцени чланци на Балкану за реконструкцију онога што се не може више очекивати у Цариграду и Солуну. До сада два локалитета су обећавала и дала одговоре: то су Салона и Стоби. Два напуштена града која су сачувала остатке једног несталог света. Наравно има у нашој земљи и других (Диоклеја, Сирмиум, Ниш, Хераклеја, Скупи) који не пружају у свему те погодности. Проф. Петковић има заслугу да је открио још један важан погодан локалитет Јустинијанове епохе: Царичин град код Лебана. — Кицингер је учинио напор да учини приступачним стопски материјал светској јавности уз систематско излагање и аналитичку критику, на основу објављених података, наших и страних радова, и то свега оног што је ископано до 1937 године. При овој обради користио је њему приступачнију светску литературу, аналогије, које употпуњују дотадашње поставке и коригују изнесене закључке европских сарадника на овом послу. Уз то је градиво изложено са 90 снимака и приложена је исцрпна библиографија. На жалост неке публикације нису биле доступачне писцу (да поменемо извештај са V византолошког конгреса у Риму и Уметнички преглед).

Свој преглед писац почиње са топографијом, задржава се опширније на проблему епископске цркве, и у засебном поглављу третира питање градских бедема, капије и улице са тргом. Са особитим интересом је расправљан комплекс палата и тзв. синагоге. У додатку третира и питање доба напуштања римског позоришта у Стобима.

Нарочито су важни закључци у погледу датовања и стилских аналогија, који се заснивају да могу примити као утврђени. Тако може се узети за вероватно да је систем бедема изграђен у главном после готске инвазије (479), да је капија имала свој узор у солунској златној капији Теодозија II (V в.), а пронилон у златној капији у Цариграду. За улицу са портикусима постоје аналогије у Виминацију, у Ефезу, Цариграду и Солуну (V—VI век). За епископску базилику, са нартексом, атриумом и анексима на северној страни најближе су аналогије у Неа Анхиалос Б, у Јоанис Студион у Цариграду и у Параскеви у Солуну (око 500). За крипту служе аналогијом Северна Африка и Сан Панкрацио у Риму. У декоративној пластици теодосијански капители су из друге половине V века, исто и они са животињама и птицама, док су јонски импости из прве четвртине VI в. Карактер VI века имају олтарске парапетне плоче, непосредно пред владом Јустинијановом. И мозаици остају из половине VI века. Одломци фресака из брода потсећају на С. Марија Антикву и Сабу у Риму, (VII—VIII в.), док су из нартекса из VI века. Високи сокл са ортостатима има аналогија са Поречом. У погледу стобских палата карактеристичан је њихов римско-медитерански план са укључивањем антиохиског базена. Оне се како у погледу пластике тако и мозаика поуздано могу датовати у V век. У погледу тзв. Летње палате Кицингер ставља градњу у половину V века, признаје да је мозаик у простору апсиде од око 500 година, али аналогије код мозаика осталих просторија са Аквилејом, са мозаицима у базилици Ересос на Лезбу, у базалици Гама у Неа Анхиалу, упућују га на половину V века. И „Зимска палата", у ствари терма са хипокаустом спада у половину V века. Палата са дуплом апсидом спада због мозаика такође поуздано још у IV—V век. Мозаик у Партенијевој палати упоређен је духовито са оним у базилици у Епидауру и са металним украсним мотивима у атинском, единбуршком и британском музеју. За нашу археологију је утешно, да су скоро све главне поставке и датовања прихваћена, са мањим корекцијама које проистичу из лакше приступачног прегледа и ширег погледа материјала. Са пуно права чињене су замерке у погледу техничке обраде

ископина, због недостатка детаљних планова и пресека података извесних налаза и реконструкција код извесног броја објеката. И проблем синагоге је стављен на своје место. Базилика V—VI века (аналогија Ум Иц Џумал) нема никакве везе са јеврејским натписом на стубу атриума.

Јасно је да Стоби нису досада детаљно и дефинитивно публиковани; изузев позоришта-базилике и урбанистичког система и мозаика; — остао је још цео низ питања и објеката који чекају још на накнадно испитивање, па чак и на ископавања, — на довршење и заокружавање засечених комплекса који обухватају једва око петину града. Тада ће и понека спорна питања добити своја решења. То је што се тиче оног старог материјала, чији је преглед дао са толико акрибије Кицингер. А друго је питање да НР Македонија треба да се труди свим силама да одржи оно досад пронађено, и да рачуна са могућношћу да се радови наставе бар ради систематског повезивања откривених комплекса у једну целину. Да то вреди учинити, — о томе нам сведочи показано велико интересовање Дамбертон Окса у удаљеној Америци.

Ђорђе Мано-Зиси

Крсто Миятев, *Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана.* — София 1948, 88 стр. II книга Трудове на секцията за славянска археология. Археологически институт, Българска Академия на Науките. Са француским резимеом.

Археолошки институт у Софији установио је секцију за словенску археологију и издао је већ и II књигу радова. Прва у којој су под скупним називом „Словенска археологија и етнографија у Совјетском савезу" објављује предавања Равдоникаса, Третјакова, Рибакова, Арциховског, Токарева и Богатирова у Софији 1946, која су исти одржали и у Београду те године.

Књига Мијатева показује озбиљно пробуђено интересовање за словенску археологију у Бугарској, где се раније ишло првенствено за откривањем старобугарске културе. Један од занимљивих момената у овој књизи је и постављено питање о уделу словенског елемента у тој старобугарској култури.

Аутор признаје да монографско излагање проблема словенске керамике у Бугарској још није дозрело. Потребно је прво сабрати и класификовати материјал, на основу сигурнијих стратиграфских података са селишта и гробишта. Потребна су ископавања у већим размерама и у Бугарској, па се тамо нарочито намеће разграничење материјала и са такозваних трачкоримских селишта, на којима се може рачунати са континуитетом насеља и у време доласка Словена. Писац износи на основу досад познатог материјала карактеристику старе словенске керамике у Бугарској и приказује њен однос према сличним налазима у осталим земљама. Тако налазимо поред табли посуђених од Нидерла (Руковети), Макаренка (култура градишта роменског типа), Пича (Старожитности), Костржевског, Höllrigla (Arpadkori keramikank, Archeologiai ertesitö 1930). Бруншмида (Хрватске средовјечне старине, Вјесник VII), Mucha, Хофилера (Римско гробље у Стењевцу, Вјесник VII) и Тудора (Сучидава, Дачија V—VI) и снимке керамике из Плиске, Мадаре и Преслава, из Калугерице, Новграда (Свиштов), са селишта код Аксакова (близу Варне), из Рјахова (Appiaria), из Врбовке, са некропола Буковци (крај Видина), из Цар Петрова и Рајновца, Врв-Хрлеца и Орахова.

На основу заједничких обележја Мијатев даје карактеристику керамике која се од VIII до XIV века може сматрати општим добром код свих Словена, као доказ јединствене материјалне културе од Лабе до Волге, и од Балтика до Дунава. Та граница се може данас већ слободно померити ниже на југ. — Он поставља затим питање о постанку и развоју те старе словенске керамике. Одакле је њено порекло? Зашто су налази до V—VI века онако оскудни у керамици? Писац претпоставља да се Словени у првој најдужој етапи свог културног развоја служе искључиво дрвеним материјалом за посуђе, пошто су због њихове изолованости остали дуго без утицаја културе камена и метала. Наравно ти дрвени предмети су пропали и зато се они и не могу наћи при ископавањима. У овој својој теорији о дрвеној култури Словена он се ослања на позната мишљења Стржиговског, која се односе на архитектуру и пластику. Позива се на податке Кијевске Хронике, Ibn Dasta (X век) и на етнографски материјал. Сматра да Словени дуго нису осећали потребу за отпорнијим судовима за приготовљавање хране на ватри, пошто су дуго остали удаљени од трговачких путова и културних центара. Зато су касно прешли на употребу глинених судова, као што су касно ступили и у историски живот. И после тога до наших дана остало је у употреби дрвено домаће посуђе. — Сматрамо да се ова теорија Мијатева о специфичној „дрвеној" култури Словена не може примити, ни одржати. Јасно је, да су и тзв. Прасловени прошли кроз стадиј дивљаштва и варварства, али и кроз фазе камене и металне културе. Још Нидерле је резимирао у Руковети словенске археологије претпоставке о уделу прасловенског елемента у разним откривеним културним остацима, од трипољске до лужичке, са богатим керамичким материјалом. Словени нису могли имати већ од почетка формирања племена керамику истога типа. Географске и економске прилике, социјални ступањ и моменат кад се из разних компонената формирају словенска племена, су отсудни на оном великом пространству на ком су се развијали и насељавали Словени, а миграције и размена добара су играле важну улогу у формирању културе. Питање прасловенске културе и происхода словенске керамике сувише је комплексно да би му се нашло решење помоћу теорије

коју излаже Мијатев. У осталом Европа је скоро цела била богата у шумама, и сви примитивни народи су се служили дрветом, као што су и номади степа кожом, за реципиенте, и претерано је из тога извући закључке о искључивости употребе материјала.

Стара словенска керамика као формирани тип, појављује се од V—VIII века н. е. у виду тзв. предградишне керамике. Чешка и пољска школа види њен прототип у материјалу поља са урнама, на коме је неоспоран утицај средњеевропске латенске културе. Управо он је каснолатенски. Мијатев прихвата гледиште, да је предградишна керамика имала свој главни домен у Немачкој, Пољској, Чешкој и западној Русији. Та груба, сива слабопечена, руком рађена керамика, са убодима, урезима, хоризонталним и таласним линијама, међутим је исто тако карактеристично опште добро целог Подунавља. И нама се чини да су се Словени у доњем Подунављу и у панонском басену морали ослањати и на тековине дачке и сарматске и то више и у већој мери. У том погледу мора се узети у расматрање материјал доба сеобе народа, који је објављен у мађарској и румунској литератури. И тај материјал захтева своје разграничење. Утицај Германа у доба сеобе народа, који са правом примећује Борковски, није једини поред латенског, при формирању предградишне керамике. Нека мишљења мађарских археолога и Червинке о аварској основи теже су прихватљива. И Мађари и Румуни склони су да иду у екстреме у непризнавању удела словенског елемента у стварању керамике раног средњег века. Али мислимо да и Мијатев пренагљује, кад извесне резултате румунске археологије, конкретно у питању керамичког материјала Диногецији, не признаје за предсловенски.

У формирању типа градишне керамике несумњиво важну улогу игра латенска урна без дршке. Мијатев мисли да савршенији тип градишне керамике, рађене на витлу није постао из предградишне, већ од заједничког илирско-келтског прототипа. Ова урна је дошла у широку употребу досељавањем Словена на Дунав. Међутим Словени тада не примају директно од Келта и Илира те утицаје, већ преко провинцијалне римске културе, која је у себе апсорбовала такве елементе. Према томе би градишна култура била провинциско-римског порекла. Излагања Мијатева у овом погледу потпуно су оправдана и пропраћена доказним материјалом. Али се писац пита којим путем је та керамика примљена и раширена током IX—XI века по целом словенском подручју? Ту је важан допринос балканског материјала. Бугарска керамика показује богатије украсе и облике, далеко од келтског, илирског, германског и аварског утицаја. Нема изгледа да су Словени са Балкана набављали лошију робу из средње Европе. Једино оправдано објашњење налазимо у чињеници, да се Словени ослањају на римске тековине у новонасељеним земљама. Насупрот досадашњим мишљењима Костржевског, Ајзнера и Рибакова о посредним утицајима римске керамике, Мијатев подвлачи значај директног контакта Словена при мирној постепеној експанзији на Балкану са аутохтоним елементима. Нидерле је већ истицао утицај римске керамике Норика и Паноније, М. Васић је код нас још 1906 указао на византиско порекло са Балкана и подвлачио погодност за ширење керамике и S наушница у доба мисионарства Ћирила и Методија. Мијатев проширује круг деловања касноантичке керамике на доње Подунавље и мисли, да је јединство словенске керамике почиње већ од VI до VII века на Дунаву, у Дакији и Мезији. Месне керамичке традиције Словена су биле различите: на северу су остале дуже примитивније, а на југу постојало је римско наслеђе. И одавде се ширило међу Словенима. Ова гледишта Мијатева су важна у овој расправи. Само бисмо код балканске, наше и бугарске керамике подвукли питање улоге затеченог аутохтоног становништва при новим стварањима.

Бугарска керамика са некропола са урнама, са центара Плиске, Мадаре и Преслава, — има интересантну упоредну појаву комада и са савршенијом фактуром и техником. Аутор истиче да на неким од њих, на амфорама, питосима, опекама, ћерамидама и водоводним цевима, има и примитивних словенских записа, аналогно амфорама у Кијеву. То га наводи на мишљење, да је већ врло рано код тих Словена развијена нека врста заната, која иде с колена на колено. Ту се сад свакако намеће потреба разграничења импорта, касноантичко-византиске радионице, аутохтоне или словенске радионице, грубе имитације или новог стварања.

Сва ова излагања Мијатева су занимљива и добро дошла. Интересантно је и оно што он приписује у погледу значаја старе словенске керамике у Бугарској. Она инспирише на постављање задатака: испитивања грчко-римског и трачког наслеђа, пошто је од IV—VII века ипак постојао известан континуитет културе; ископавања некропола, хумки и утврђења и насеља дала би одговора на питања о улози словенског, протобугарског и аутохтоног елемента. Мијатев истиче да су Протобугари у Плиски и Мадари играли само улогу поручилаца, гордих наредбодаваца, а словенски елеменат је био онај конструктиван стваралац. Ми бисмо опет додали, поред византиских и аутохтоних мајстора.

Писац мисли и на могућност шире засноване акције испитивања миграције словенских племена и ширења Словена на Балкану, помоћу словенске керамике. Не знамо у колико је то практично изводљиво, али било би свакако корисно да истраживања у јужнословенским земљама пођу сличним правцима. Тада би извесне поставке Мијатева добиле свој одјек и доказе и код нас, на материјалу из наше земље.

Ђорђе Мано-Зиси

Светозар Н. Радојчић, *Улога антике у старом српском сликарству*, Гласник државног музеја у Сарајеву, Нова серија 1946, Друштвене науке, св. I, стр. 39—50, са 3 табле.

Истичемо овај чланак С. Радојчића, као важан прилог осватљавању утицаја античке уметности на наше средњевековно сликарство. Као што писац напомиње, Ајналов, који је у свом делу „О јелинистичким основама византиске уметности" први указао на утицај антике у формирању византиске уметности, није се могао користити још српским материјалом. И Миje у »Byzance et non l'Orient«, и Муратов у »La pittura bizantina«, указују само на појединачне мотиве у Грачаници, Милешеву и Сопоћанима. Поред сличног случаја у цркви Богородице у Пећи, Вл. Петковић, први даје једну обухватну листу античких мотива истичући значај персонификација у српском живопису.

Овим својим радом Радојчић понире дубље у истраживању античких елемената. Он се обазире на питања композиције, постављања фресака у односу на архитектуру, на сликарску технику, колорит, структуру фресака, минијатура и икона и у свим тим моментима налази античке корене. Тако је проницљиво доведен у везу начин распореда на митриним култним иконама са територије Балкана, са оним на нашој средњевековној икони апостола Петра и Павла, која се чува у ризници св. Петра у Риму, као на типу иконе житија. Радојчић, одлучније од свих досада, подвлачи рад и директан утицај цариградске дворске школе код нас и пропраћа анализом елементе преузете овим путем из антике. Пример сликаног архитектонског уоквиравања слика у Ђурђевим Стубовима код Н. Пазара, преузимање извесних техничких сликарских процедеја у Милешеви и Сопоћанима, — преко ренесансе Палеолога, прихваћена композиција дубине простора (помоћу архитектонске и предеоне штафаже, или степенастим сценским постављањем), архитектонски декоративни елементи и персонификације, — сачињавају богату скалу античких елемената, чије постојање афирмира писац са пуно обазривости.

Нама се чини да је писац могао поћи одлучније корак даље у стилској анализи пластике форме, ставова, статике и динамике људске фигуре, драпирања итд. и доћи до даљих закључака о античкој лекцији у нашем сликарству. Не знамо да ли је цариградска школа једини фактор у пресађивању антике. Писац је лепо уочио домаћи балкански елеменат у Митриним рељефима. Не би ли се могло претпоставити и друге директне инспирације од домаћег затеченог касноантичког материјала, архитектуре, пластике, саркофага и ара и мозаика? Извесни мотиви могли су се сачувати и путем континуитета културе у нашим областима, и ако је разумљив претежан утицај савременог културног центра Цариграда. Радојчић истиче да су антички узори сачували стилски развој нашег сликарства на висини пре појаве ренесансе; питање је само да ли те узоре нису сачињавале разне компоненте? Да ли се увек остало само на копирању из друге руке, или се прилазило и оригиналним античким изворима? Тежња за ученошћу да ли није натерала наше да прибегну директно касноантичким рукописима, као што се прихватала и источна религиозна литература из истих побуда? Признајемо да ова наша наслућивања нису потврђена, и ми их наводимо као евентуално могућу допуну излагањима Радојчића, која су на свом месту.

Одлично је примећено да је класицизам прихваћен и одржан код нас зато што је било друштвених предуслова: слични ратнички живот, правни поредак и религиозно схватање. Кад се такво стање мења у друштву у току XV века, на место антике и византиског класицизма продире све јаче западни феудални дух готике, разнежености, болећивости, нових пропорција.

Овим радом Радојчића ударена је несумњива нова солидна подлога за правилно посматрање наше средњевековне уметности.

Ђорђе Мано-Зиси

Димче Коцо, *Климентовиот манастир св. Пантелејмона и раскопката при Имарет во Охрид*. Одделен отпечаток из Годишен зборник, Философски факултет на Универзитетот, Скопје, 1948, 182 стр.

Извештај о ископавању у Имарет-џамији у Охриду, више св. Софије, спада међу најзначајније публикације из НР Македоније. Тамо су откривени под подом џамије остаци једне триконхалне грађевине са дозиданим пронаосом, са остацима мозаик патоса и делимично сачуваних фресака на порушеним зидовима.

На основу житија св. Климента Теофилактовог и народне традиције, Коцо доводи у везу овај налаз са манастиром св. Пантелејмона, који је основао Климент у Охриду, и мисли да и један од нађених гробова припада овом славном словенском учитељу.

У већем делу расправе Коцо наводи историске доказе према изворима и постојећој научној литератури, коју подвргава критици, — да је манастир подигнут у време када је Климент већ постављен од Симеона за епископа Велице. Тада је он већ престао бити учитељ, али још није вршио власт над целом епархијом. То је постигао тек касније, кад је успео да надвлада непријатељски расположено грчко свештенство. Интерпретацијом текстова, којима посвећује доста места, он доказује да је до тога дошло у две етапе. Постављање Климента за епископа у чисто словенском крају имало је нарочитог смисла и значило је ослањање царске власти на словенски елеменат у борби против утицаја бугарских бољара.

Од археолошког материјала који би говорио у прилог везивања овог објекта за личност Климента истичу се опеке са гроба, под фреском Климента и доцнијих ктитора. На њима су урезани иницијали Климента.

За нас је свакако од великог интереса сама грађевина. Коцо мисли да је триконхични део изграђен на старијим основама у Климентово доба, али истовремено је дограђена и базиликална припрата са 4 ступца. На то је касније дограђен још један експартекс.

На први поглед као идеја, једна оваква мала грађевина (у унутрашњости распона 3,5—4,5 м), тролисната, потсећа нас одиста на тип целе трихоре, одомаћене на касноантичком Балкану. Није искључено да је на тој основи подигнута једна грађевина сасвим новог типа. У том погледу аналогије са византиским типом преславске цркве, посвећене такође св. Пантелејмону, — нису без основа. Ова није триконхична, нити у конструктивном смислу има какве везе, — али охридска црква има у бочним конхама убачену по једну нишу, слично постављену, стварајући неправилан кружни изглед цркве, на коју се и по сличном принципу као у Преславу, дограђује базиликални пронаос. Важно би било утврдити дали су ови у бочне конхе уграђене нише првобитне. Са овим нишама нарочито је наглашен карактер триконхоса као олтарског службеног комплекса, као чисте божије куће, док је за верне предвиђен пронаос. — Сажета триконхална основа показује између источне апсиде и поткуполног простора један кратак травеј, а један шири на западној страни. Бочне конхе конструктивно подупиру кубе са стране. По овим конструктивним елементима она потсећа на јерменске грађевине Аламани, „Вагаршапат-Ечмиадзин, св. Грегора у Ани, или како је М. Васић у Жичи и Лазарици примегио за овај тип грађевина, — на св. Марију у Талину. С друге стране има аналогија и са св. Николом у Нину. Овакве индиције дају основа за подизање или обнову триконхоса у IX веку. Долази у питање доба градње нартекса. Климент је могао доградити тај пронаос да би омогућио службу за верне и да би у њему спремио за себе и гробницу. Грађевински материјал и слој малтера не говоре у прилог истовремене доградње, више подршке дају капител типа лотоса и ступци прозора елипсастог пресека. У цркви су откривена три, у нартексу два пода, један изнад другог. Коцо констатује три грађевинске периоде. Откривена су и три слоја фресака, од којих је најстарији по њему из XII века, а млађи из XIII и XIV века. Грађевински остаци цркве и темељи триконхоса пресечени су градњом џамије у доба султата Мухамеда II у XV веку, а Коцо објашњава и празнину гроба преносом моштију у стари св. Климент у то доба. Садашња Имарет-џамија сазидана је изнад старе у XVIII веку.

Старије фреске говоре одиста у прилог XII—XIII века, а оне релативно боље очуване, са соклом и фигурама светитеља и ктитора, не могу се од ока идентификовати са фрескама у св. Клименту. Има један моменат нарочито на оним од одломака састављеним ликовима ктитора, који говоре више у прилог XIV века. На одећу ктитора, крај кога пише „о панеутихестатос Канисар Дукас" налазимо исти мотив коласте аждије-двоглавог орла у кругу, и исти крој одела, као и на ктиторским фрескама, на горњој галерији, у параклису св. Јована у св. Софији у Охриду. Ктитори се налазе крај фигуре, поред које пише „О Агиос Климис", изнад гроба, крај патрона цркве. Ово откриће је врло занимљиво. Коцо доводи у везу овог Дуку, са Теодором Комненом епирским, кога је Хоматијан крунисао у Охриду, у XIII веку, и тиме поткрепљује датацију фреске и обратно. Али према повељи краља Душана манастиру Богородице Перивлепти у Охриду, помиње се тамо његов сродник севастократор Дука Кирсакос. (Закон. спом. Новаковић 673). На великој икони охридској Пантократора из св. Климента (Перивлепти), на сребрном окову налази се грчки донаторски натпис севастократора Кир Исака Дуке. (По саопштењу Острогорског командант Душанове коњице). Севастократорски положај је највиши чин на Душановом двору, као и у Византији. Можда није смело претпоставити да је Дука могао носити једно време и титулу кесара, у доба обнове цркве. Ликусадска и завлантидска повеља из 1348 помињу и Јована и Гавропула Дуку, чије везе са Охридом су мање познате. Сматрам да би помоћу стилске анализе требало решити припадност овог слоја фрески, пре у XIV век.

Коцо нарочито инсистира на томе да је Климент дограђио пронаос, на основу израза „просетхекен" у житију Климента, и да се тамо поменуте две грађевине, које је Климент сградио у Охриду, односе у ствари на два дела цркве. Овај закључак се не може тако лако примити на основу два разлога: што Теофилакт изричито каже да су оне кружне и као таквима се диви, а друго што овде имамо једну култну грађевину са једним олтаром, и посвећену једном светитељу. Што се кружног изгледа тиче иначе би се могло без даљњег прихватити да се односи на овакав један триконхос какав је откривен у Имарету. — Према томе преурањено би било и мишљење да се у Охриду не треба тражити друга црква Климентова. Стога би чак била прихватљива претпоставка Ђ. Бошковића, да једна од цркви може бити и сродна триконхална грађевина на Горици, непосредно изнад војног пристаништа, јужно од Охрида.

Публикација Коца, као што смо видели врло је занимљива и ставља пред нас историске, грађевинске и уметничке проблеме из прошлости Охрида, који су од великог значаја.

Ђорђе Мано-Зиси

Ђурђе Бошковић: *Основи средњевековне архитектуре*, Београд, издање Централног удружења студената технике, 1947, страна 244, сл. 329, формат кварт, брошурано.

Књига је штампана као уџбеник за студенте Архитектонског факултета у Београду, она међутим далеко прелази само тај оквир. У њој је не само изнесена целокупна документарна материја средњевековне архитектуре, тј. представљени сви главни споменици и истакнуте

карактеристике група и епоха — већ је код ње нов, како сам писац каже, покушај „дати сажет преглед средњевековне архитектуре у светлости дијамата"... „покушај прожимања средњевековног архитектонског стварања историским материјализмом"... или најзад констатација „да нам се средњевековна архитектура, у своме еволутивном процесу, преставља као одраз класне борбе у оквиру феудалног друштва, као функционална надградња историски одређене материјалне, економске базе"... док се и „сам ток тога процеса може дијалектички тумачити, тако да се закони дијамата и овде са сигурношћу могу применити".

Ова тежња пишчева се види кроз целу књигу. У свакоме од поглавља (а она обухватају редом палеохришћ. епоху, касноантичку хришћ. архитектуру, архит. хришћ. истока, хриш. архит. у Месопотамији, архит. Мале Азије, архит. Сирије, коптску архитектуру, архит. сев. Африке, јерменску и ђурђијанску архит. — затим, византиску архит., средњевек. архит. код словенских народа, у Бугарској, у Македонији; руску средњевековну архит. — затим, протороманску, романску и готску архитектуру — и најзад, српску, влашку, молдавску и исламску средњевек. архитектуру)... У свакоме од ових поглавља, или бар у уводима за најважније групе, писац даје приказ економске друштвене подлоге, објашњавајући поједине компоненте које утичу на формирање и развој архитектуре, тумачећи при томе да се чак и сам укус градитеља (градитељска традиција) развија под утицајем исте економске подлоге.

Нарочито су нове, бар код нас, карактеристике „протороманске" архитектуре као архитектуре ранога феудализма, из времена натуралне привреде; — затим, „романске" архитектуре као архитектуре зависне од делатности великих монашких редова, из времена борбе цркве и државе за политичку превласт; — и најзад, „готске" архитектуре као архитектуре зависне од процвата слободне градске занатске, лаичке производње.

Што се тиче периодизације, а нарочито наслова и назива њених, писац с правом истиче, да се епохе у приказу архитектуре не могу везивати ни за догађај ни за векове. Он помишља на могућност правилнијег назива „грчка средњевековна архитектура" уместо „византиска", а већ је увео назив „протороманска" уместо „меровиншке" и „каролиншке" епохе и артитектуре, остављајући засада сувише дубоко укорењене називе „романски" и „готски".

Поред црквених споменика, од којих је остало највише примера (за шта даје објашњење, стр. 4), писац увек приказује и све споменике цивилне и војне архитектуре. Тако имамо једно опште прегледно дело које нам омогућава да компаративно ситуирамо и нашу средњевековну архитектуру у односу на целину.

Писац већ спрема и друго издање ове књиге, у коме ће бити исправљене ситне техничке несавршености (на пр. неуједначености у неким илустрацијама), које су биле последица потребе да студенти што пре добију један преко потребан уџбеник.

А. Д.

Ђурђе Бошковић: *Средњевековна уметност у Србији и Македонији* (црквена архитектура и скулптура), издање Југословенске књиге. Београд, 1948, страна 116, мали формат, корице картон

О нашој средњевековној архитектури као целини постоје досада свега две књиге: ***L'ancien art Serbe*** од **G. Milleta, Paris, 1919,** и *Жича и Лазарица* од др. М. Васића. Прва је књига одавно исцрпљена а друга је књига специјална научна студија која није у свему приступачна и најширој јавности, уз то је и цело издање ове последње пропало у последњем рату. Књижица проф. Бошковића дошла је да задовољи потребу потсећања не само наше већ и стране јавности (издање је штампано на више страних језика) на вредност и лепоту те гране уметности, која је цветала у средњем веку на територији која данас припада народним републикама Србији и Македонији, и која је сачињавала једну стилску целину.

Књига садржи 13 страница текста и 96 фотографија у прилогу. У тексту је дат један кратак али свестран и језгровит обухватни преглед, у коме су згодном поделом приказане хронолошки и територијално све разне стилске групе те уметности, почев још од краја IX века у Охриду у време Св. Климента и Наума, па преко Преспе цара Самуила, зетског приморја, т. зв. „рашке школе" (између краја XII и краја XIII в.), „македонске школе" и косовско-метохиске групе (прве три четвртине XIV в.), „моравске школе" (крај XIV и половина XV в.) и најзад до групе споменика сграђених за време турског ропства (нарочито у XVI и XVII веку). Додирнуто је и грађење у крајевима преко Саве и Дунава, па су чак поменуте и цркве брвнаре.

Набројани су не само сви значајнији споменици, већ су наведене карактеристике свих појединих „школа", с обзиром на облик и распоред грађевина, на конструкцију, грађу и обраду и најзад на украс и стил. Истакнута је и општа оријентација са објашњењем појаве целе те уметности и њеног развоја, не само с обзиром на развој политичких прилика већ нарочито с обзиром на подлогу друштвених односа у предфеудално и феудално доба код нас, што претставља новост и добит према предратној литератури о истој материји. Назначено је такође под којим се страним утицајима та стара уметност развијала али је истакнуто и то колико је она оригинална и самосвојна, шта на њој има чега код других нема и на које је суседе она имала утицаја, а при свему томе истакнут је и удео домаћих народних мајстора градитеља.

Укратко, ова књижица је један драгоцен, популарно написан али строго научно проконтролисан преглед који ће, пропраћен богатим избором од скоро стотине добрих фотографија, допринети да тај део нашег културног наслеђа (о коме писац каже „које ми умемо да ценимо и да волимо а којим пред целим светом имамо права и да се поносимо") буде шире упознат и код нас и на страни онако како он то заслужује.

А. Д.

Architektura, ***časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost,*** **Zagreb, izdavač Savez Društava inženjera i tehničara FNRJ.**

Одмах по Ослобођењу почео је да излази у Београду под именом „Техника", часопис за техничка питања и проблеме у издању Савеза Друштава инжењера и техничара ФНРЈ. Први број тога часописа изашао је 1 јануара 1946 године. Часопис и данас излази. Нешто доцније, идуће 1947 године, појавио се и први број чисто архитектонског часописа, који излази у Загребу, такође у издању Савеза Друштава инжењера и техничара ФНРЈ. Нрви број тога новог часописа, управо двоброј, појавио се 1 августа 1947 године.

Од интереса је велики петоброј 13—17. тога новог часописа, који је изашао прошле 1949 године и који доноси опширне чланке наших познатих историчара уметности, конзерватора и архитеката о старим нашим споменицима културе, који су се у разним крајевима наше државе сачували до данас. Тако Д-р Цвито Фисковић, директор Конзерваторског завода за Далмацију — Сплит приказује »Naše primorske umjetnike od IX do XIX stoljeća« у једној опширној и богато илустрованој студији у којој износи развој наше уметности почевши са старохрватском уметношћу XI столећа завршавајући са далматинском уметношћу XV и XVI века. Д-р Љубо Караман, директор Средишњег конзерваторског завода у Загребу упознаје нас са »Srednjevjekovnom umjetnošću Hrvatske i Slavonije do Baroka«, а Д-р Иван Бах, научни сурадник Музеја за умјетност и обрт у Загребу упознаје нас са »Umjetnošću XVII i XVIII stoljeća u Hrvatskoi«. Оба чланка су такође врло исцрпна и богато илустрована, тако да се из њих добија јасна слика развоја хрватске уметности од њеног почетка до данас. Арх. Ђурђе Бошковић, професор Техничке велике школе у Београду, међутим, упознаје нас са „Српском средњевековном архитектуром" почевши са приказом споменика Рашке школе завршавајући са споменицима најмлађе Моравске школе. Арх. Сотир Томофски, Скопље, упознаје нас са „Македонском народном архитектуром и њеном применом у модерној архитектури" илуструјући свој чланак врло интересантним и богатим снимцима македонске народне архитектуре.

Овај петоброј, који има 142 странице текста, од великог је интереса не само за историчаре уметности и архитекте, већ и за археологе, јер нас упознаје са заосталим споменицима културе безмало на целој територији наше простране републике.

Часопис излази у Загребу (Гајева улица 7), годишње 12 бројева и до данас су изашла 27 броја у 10 свезака.

Арх. И. З.

Музеји, *часопис за музеолошко-конзерваторска питања.* Издавачко предузеће НР Србије „Просвета".

До сад је изишло четири броја (последњи двоброј), са веома богатим садржајем. На њему углавном сарађују музејски стручњаци, саопштавајући резултате свога рада било у музејима, било на терену, из области археологије, историје уметности, конзервације споменика културе и тако даље. Материјал је веома озбиљно скупљен и он ће помоћи музејским радницима у употпуњавању стручног знања и упознавању материјала, ради лакше оријентације и доношења закључака у даљем раду.

Неколико чланака принципијелних, као што су: Задаци музеја у новим друштвеним условима у нашој земљи, Проблем заштите и проучавање споменика наше културе, О стручном и идеолошком раду музејских радника, Улога музеја и музејских радника у нашој земљи, показују политичку линију, којом се управља часопис.

Овакав један часопис био је неопходно потребан да би се, ако ништа друго, а оно бар регистровала грађа и огроман документарни материјал, о прошлости наше земље који у наше музеје, и централне и завичајне пристижу из дана у дан.

Примећује се, да је мањи део објављених радова разрађен у виду чланака. Материјал је врло разноврстан и отуда живост часописа, због чега су „Музеји" наишли на врло добар пријем и одмах у почетку стекли велики круг заинтересованих.

Кад се буду савладале и техничке тешкоће око опреме самих свезака, — потребна је боља хартија, бољи клишеи, боља штампа и повез, — часопис ће заиста одговарати својом богатом садржином намени и задатку који му је постављен.

Зора Симић-Миловановић

Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја. Издавачко предузеће НР Србије „Просвета", 1949 године. Мала осмина, страна 64.

Издавачко предузеће НР Србије приступило је издавању једне серије „музејских приручника" који ће врло корисно да послуже развијању правилног рада по нашим музејима.

После рата наше народне власти међу прве културне устнове ставиле су и музеје, увиђајући њихову огромну улогу у развоју наше социјалистичке државе, тако да су данас музеји с општим социјалним и културним развојем добили сасвим друго значење и много већу улогу, него што су то раније имали.

Да би се огроман и врло сложен рад по музејима лакше обавио, при Министарству просвете основан је Музејски савет са задатком да музејским радницима пружи помоћ у правилном тумачењу и популарисању нашег културног наслеђа.

Данас скоро сваки наш град има свој музеј и док се музејски материјал гомилао из дана у дан у великим количинама, дотле није било људи који би те предмете прихватили и оспособили за музејске сврхе. Нови кадрови тек стижу, али без довољно искуства у музејском раду. Тако да данас у музејима, нарочито оним у унутрашњости, обично раде људи аматери и љубитељи без потребног знања за праву негу и чување музејских објеката.

Покрећући издавање „музејских приручника" Музеолошки савет Министарства просвете НР Србије овим ће у многоме помоћи музејским трудбеницима да се, бар у првоме тренутку, снађу и помогну док не стигне права стручна помоћ.

Први музејски приручник у првом свом делу Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја третира типове музеја, и износи задатке музеја. Даље, даје упутства за прикупљање музејских предмета и поступак са музејским материјалом, организацији музеја и особљу музеја. Дотичући се овлаш музејских зграда у којима треба да буде смештен музеј једног града, прелази на сарадњу музеја са масовним организацијама и сарадњу завичајних музеја са централним музејима.

У другом делу ове књижице говори се о значају заштите споменика културе, а затим о археологији, архитектури и етнографији, као и наукама које су тесно повезане са музејима и њиховим радом. На јасан и популаран начин указује се на уметничке и културноисториске предмете и локалитете о којима треба да је обавештен сваки онај који ради у музеју.

Најзад у трећем делу књиге дају се основна упутства за чување споменика културе.

На крају књиге донет је кратак историјат музеја у НР Србији и Закон о заштити споменика културе и природних реткости.

Овако богат материјал, сажет у једном малом приручнику заиста ће добро доћи сваком раднику у музеју за боље и брже сналажење у врло сложеном раду око прикупљања објеката за музеје, вођења евиденције и чувања нашег културног наслеђа.

Зора Симић-Миловановић

Милан Духач: *Одржавање музејских предмета*. Издавачко предузеће НР Србије „Просвета", Београд 1949. Мала осмина, страна 110.

Ова књига написана је као музејски приручник број 2, и намењена је углавном техничким радницима у музејима. Написана сажето и једним лепим упрошћеним језиком, разумљивим за свакога и ова књижица, иако мала, садржи велики и драгоцени материјал, који може врло корисно да послужи нарочито онима, који већ имају извесну праксу и знање о природи музејских предмета и потреби њихове специјалне неге: чишћења, одржавања и смештања, било у депоима било у изложбеним дворанама, јер она указује и даје обавештење не само о општим правилима за смештај музејских предмета, за њихово чување, конзервирање и препарирање, него показује и методе по којима се све то врши.

Данас када су музеји у нашој земљи, с општим социјалним и културним развојем, добили асвим друго значење и много већу улогу, него што су раније имали, кад су се разгранали и постали велика сабиралишта у којима се скупља и чува огроман документарни материјал за оцену догађаја и времена, за тумачење нашег културног и социјалног развоја за упознавање широких народних маса са нашим културним наслеђем, наметнула се хитна потреба да се том огромном материјалу поклони већа пажња, него што је то до сада чињено и вапило се за једном оваквом књигом, која би могла одмах да помогне колико толико ново приспелим кадровима по музејима, још недовољно упућеним у препараторско-конзерваторске послове.

Била је срећна идеја да се материјал који је послужио за предавања на овогодишњем курсу за техничко особље по музејима изда као једна засебна књига.

Аутор ове књиге Милан Духач има огромно практично искуство у музејско-конзерваторској струци и познаје врло добро скоро све методе које се употребљавају по разним светским лабораторијумима да би се очували драгоцени музејски објекти. Употребио је и страну литературу, у колико му је била доступна.

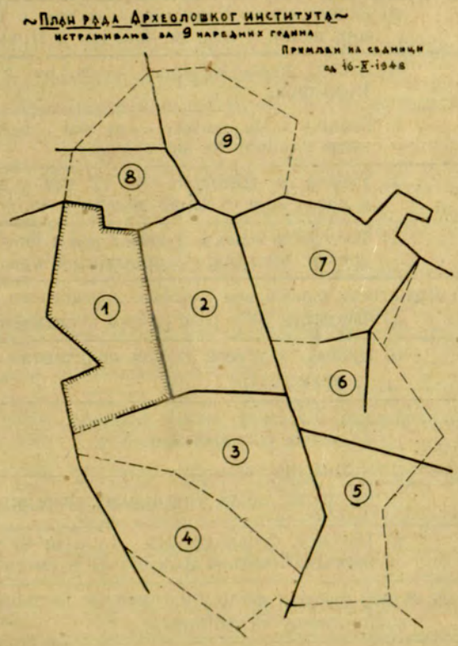
Материјал је распоређен полазећи од „Општих правила за смештај музејских предмета", „Општих услова за чување музејских предмета и „Општих мера за конзервацију музејских предмета". Затим задржавши се на уређењу неопходно потребне за ту сврху лабораторије, прешао је на методе конзервације које обухватају сав материјал неоргански и органски од којих могу да буду разни музејски предмети, дајући свуда рецептуру са означеним процентом хемикалија.

Овако широко постављена ова мала књига, као прва ове врсте код нас, радосно је примљена у музејским круговима и моћи ће корисно да послужи стручном музејском особљу, а нарочито оном које већ има извесно знање и предспрему за рад у музејским лабораторијумима.

Зора Симић-Миловановић

Општи оквирни план рада Археолошког института САН

Истраживања за девет наредних година

Општи оквирни план рада Археолошког института Српске академије наука

	ОКВИРНИ ПЛАН РАДА СВАКОГ ЧЛАНА ИНСТИТУТА ПОНАОСОБ	КОНКРЕТНИ ПЛАН СВАКОГ ЧЛАНА ИНСТИТУТА ЗА ГОДИНУ 1947
Основни план рада у Археолошком институту Српске академије наука је проучавање прошлости југословенских и јужнословенских народа, а посебно Срба, на бази археолошке научне документације.		
Битни проблеми који се обрађују су следећи:		
I) Досељавање Словена на Балканско полуострво, а са тим у вези и рад на откопавању и испитивању словенских налазишта;	Ђ. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. и Д. Гарашанин	Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. и Д. Гарашанин
II) Народи и њихове техничке и културне тековине на које су Словени наишли или са којима су дошли у додир при своме досељавању, — а са тим у вези и рад на откопавању и испитивању:		
а) преисторијских,	М. Васић, М. Грбић, М. и Д. Гарашанин	Грбић, М. и Д. Гарашанин
б) грчких, античких,	М. Васић, Ђ. Мано-Зиси, Р. Марић, М. и Д. Гарашанин	Мано-Зиси, Марић, М. и Д. Гарашанин
в) римских,	М. Васић, М. Грбић, Р. Марић, М. и Д. Гарашанин	Мано-Зиси, Марић, М. и Д. Гарашанин
г) рановизантиских и	В. Петковић, С. Радојчић, А. Дероко, Ђ. Бошковић, Ђ. Мано-Зиси, М. Љубинковић	Петковић, Радојчић, Дероко
д) варварских налазишта и споменика;	Ђ. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин	Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин
III) Однос између словенских племена, првенствено Срба, и других народа и држава, и то:		
а) Византије, — са тим у вези испитивање касније византиских споменика.	В. Петковић, Л. Мирковић, А. Дероко, Ђ. Бошковић, С. Радојчић, Ђ. Мано-Зиси, И. Здравковић, Р. и М. Љубинковић	Дероко, Радојчић
б) Запада, преко Приморја, — са тим у вези испитивање споменика који су ма на који начин у вези са Западом и Приморјем,	В. Петковић, А. Дероко, Ђ. Бошковић, С. Радојчић, Р. и М. Љубинковић	
в) Запада, преко Мађарске, — са тим у вези испитивање споменика нарочито у Војводини,	Р. Грујић, Л. Мирковић, А. Дероко, Ђ. Бошковић, Ђ. Мано-Зиси, З. Симић-Миловановић	Грујић, Мирковић, Мано-Зиси
г) Влашке и Молдавске, — са тим у вези испитивање утицаја који су наши споменици учинили на ове крајеве,	Р. Грујић, Л. Мирковић, А. Дероко, Ђ. Бошковић, Р. Љубинковић	Бошковић, Р. Љубинковић
д) Турака и Шиптара, — са тим у вези испитивање муслиманских споменика и удела који су наши домаћи мајстори имали на њиховом стварању,	А. Дероко, Ђ. Бошковић, И. Здравковић, Д. Јовановић	
ђ) Међусобни односи између Срба и осталих словенских народа на Балкану и у другим земљама, — проучавани кроз археолошке и уметничке споменике;	В. Петковић, Р. Грујић, С. Радојчић, Ђ. Бошковић, А. Дероко, Р. Љубинковић, З. Симић-Миловановић	Грујић
IV) Друштвени односи код Словена, првенствено код Срба у Средњем веку, и то:		
а) Феудалци, — у вези са тим испитивање градова и живописа,	А. Дероко, Ђ. Бошковић, И. Здравковић, Д. Јовановић	Дероко, Бошковић, Здравковић, Јовановић
б) Црква, — у вези са тим испитивање манастира, и то:		
1) архитектуре,	В. Петковић, А. Дероко, Ђ. Бошковић, И. Здравковић	Бошковић, Здравковић
2) зидног сликарства и	В. Петковић, Л. Мирковић, С. Радојчић, Ђ. Бошковић, Р. Грујић, Ђ. Мано-Зиси, З. Симић-Миловановић, Р. и М. Љубинковић	Мирковић, Грујић, Бошковић, Симић-Миловановић, Р. и М. Љубинковић
3) других врста уметничких творевина,	Л. Мирковић, Р. Грујић, Ђ. Мано-Зиси, С. Радојчић, З. Симић-Миловановић, Р. и М. Љубинковић, Ђ. Бошковић	Мирковић, Грујић, Радојчић, Симић-Миловановић, М. Љубинковић
в) Мероnси, Себри, Отроци, — у вези са тим испитивање насеља разне врсте као и остатака профане архитектуре и уметности, односно њихових каснијих одјека.	А. Дероко, Ђ. Бошковић, И. Здравковић, Д. Јовановић, Ђ. Мано-Зиси	Дероко, Бошковић, Здравковић
Да би се овај програм могао у потпуности постепено испунити потребно је уредити:		
а) Картотеку са фототеком,	Сви чланови, а нарочито М. Љубинковић и Ђ. Бошковић	Љубинковић, Бошковић
б) Археолошке карте,	Сви чланови, а нарочито А. Дероко	Дероко и остали чланови
в) Збирку архитектонских снимака и	Сви чланови, а нарочито А. Дероко и Ђ. Бошковић	Дероко, Бошковић
г) Библиотеку.	М. Гарашанин	М. Гарашанин

Институт ће непосредно сарађивати са другим сродним Институтима САН, са Заводом за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, са музејима и Универзитетом и са сличним институтима у другим народним републикама и у иностранству.

Институт ће нарочито радити на оспособљавању младих научних кадрова, како за НР Србију, тако и за друге народне републике којима научни кадрови још недостају.

Институт ће годишње издавати најмање по једну публикацију.

САДРЖАЈ

Ђурђе Бошковић	Уводна реч	3

I. Расправе

Др. Милоје М. Васић	Barbotine — керамика	7
Др. Милоје М. Васић	Проблем бронзане секире из Винче	11
Др. Милоје М. Васић	Део инвентара једног гроба из Винче	15
Милутин В. Гарашанин	Потиска култура у Банату	19
Милутин В. Гарашанин	Ка најстаријим словенским културама наше земље и проблему порекла извесних њихових облика	27
Ђурђе Бошковић	Проблем словенског храма у Птују	39
Др. Лазар Мирковић	Икона Богородице у цркви Госпе од Звоника у Сплиту	47
Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Радивоје Љубинковић	Црква у Доњој Каменици	53
Ђорђе Си. Радојичић	Макарије, живописац Студенице	87

II. Извештаји

Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић	Споменици културе у Обчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини	91
Драга Гарашанин	Нова археолошка налазишта околине Београда у долини Саве	109
Др. Миодраг Грбић	Градиште код Кикинде	113
А. Дероко, Св. Радојчић	Откопавање Царичина Града 1947	119
Ђ. Мано-Зиси, д-р Р. Марић, М. В. Гарашанин	Ископавања на Орашју (Претходни извештај о радовима у 1947 години)	143
Александар Дероко	Кулич и Рам — каструми на римском Дунавском лимесу	169
А. Дероко, Св. Радојчић	Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци	175
А. Дероко, И. Здравковић	Још о камену са натписом из Дреновце код Прибоја	183
Ђурђе Бошковић	Средњевековни споменици североисточне Србије	185
Иван Здравковић	Петрич-град (Мала и Велика Калеја)	219
А. Дероко, И. Здравковић	Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа	223
Мирјана Ђоровић-Љубинковић	Јашуњски манастири	229
Зора Симић-Миловановић	Трагови манастира Стјеника у планини Јелици	237
Драгољуб Јовановић	Извештај са ископавања у Београдској тврђави године 1947	243

III. Прилози и белешке

Л. Мирковић Икона Богородице Одигитрије у Маркову манастиру — — — 247
Л. Мирковић Једна енколпија — — — — — — — — 247
Л. Мирковић Нојево јаје у цркви — — — — — — — — 248
Л. Мирковић Слика ждрала на архијерејском столу у цркви манастира Крушедола — 249

IV. Критике и прикази

Ejnar Dyggve, Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon, — *(М. М. Васић)* — — — — 251
W. F. Volbach, Die Ikone der Apostelfürsten in St. Peter zu Rom. — *(М. Ђоровић-Љубинковић)* — — 253
Kurt Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens. — *(М. Гарашанин)* — — — 255
V. Gordon Childe, The dawn of European civilisation. — *(М. Гарашанин)* — — — — 256
Archaeologiai ertesitö, Serie III, vol. VII-VIII-IX, 1946, 1947, 1948. — *(М. Гарашанин)* — — — 258
Marton Roska, Die Sammlung Szofia von Torma in der Numismatisch-archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums. — *(М. Гарашанин)* — — — — — — — 261
Slovenske dejini I, Slovensko v praveku. — *(М. Гарашанин)* — — — — — — 262
Разкопки и проучавания, Предисторически и старовековен отдел. — *(М. Гарашанин)* — — — 262
Dorin Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. — *(М. Гарашанин)* — — — 264
Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, I-1946, II-1947, III-1948. — *(М. Гарашанин)* — — 265
Historijski zbornik I, Zagreb 1948. — *(М. Гарашанин)* — — — — — — — 265
Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, IX-X, 1941-1944; XI-XII, 1945-1947. — *(Д. Гарашанин)* 266
Eva Bonis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit. — *(Д. Гарашанин)* 268
Jan Filip, Praveké Československo. — *(М. Гр.)* — — — — — — — — 269
Jan Filip, Dejinné počátky Českeho raje. — *(М. Гр.)* — — — — — — — 270
Jiří Neustupný, Pravek lidstva. — *(М. Гр.)* — — — — — — — — 270
Юрий Неуступный, Первобитная история Лужицы. — *(М. Гр.)* — — — — — — 270
Historica Slovaca V — Eisnerov sbornik. — *(М. Гр.)* — — — — — — — 271
Josip Korošec, Staroslovenska grobišča v Severni Sloveniji. — *(М. Гр.)* — — — — — 271
D. M. Rabinson, Excavations at Olynthus, Part. XII. — (М *Гр.*) — — — — — — 271
Tadeusz Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczyznie Slowian. — *(М. Грбић)* — — — — 271
Историјски гласник, Београд 1948—1949. — *(М. Гр.)* — — — — — — — 273
Slavia antiqua I, Poznan, 1948. — *(М. Гр.)* — — — — — — — — 274
Др. Никола Вулић, Антички споменици наше земље. Трачки коњаник и друге иконе из старог века. — *(Р. Марић)* 274
Dumbarton Oaks Papers № 3. — *(Ђ. Мано-Зиси)* — — — — — — — 274
Кръсто Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. — *(Ђ. Мано-Зиси)* — — — — — — — — — 276
Светозар Н. Радојчић, Улога антике у старом српском сликарству. — *(Ђ. Мано-Зиси)* — — — 278
Димче Коцо, Климентовиот манастир св Пантелејмона и раскопата при Имарет во Охрид. — *(Ђ. Мано-Зиси)* 278
Ђурђе Бошковић, Основи средњевековне архитектуре. — *(А. Д.)* — — — — — — 279
Ђурђе Бошковић, Средњевековна уметност у Србији и Македонији (црквена архитектура и скулптура). — *(А. Д.)* — — — — — — — — — 280
Arhitektura, časopis za arhitekturu, urbanizam i primjenjenu umjetnost. — *(арх. И. З.)* — — — 281
Музеји, часопис за музеолошко-конзерваторска питања. — *(З. Симић-Миловановић)* — — — 281
Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја. — *(З. Симић-Миловановић)* — — 281
Милан Духаћ, Одржавање музејских предмета. — *(З. Симић-Миловановић)* — — — — 282

Општи оквирни план рада Археолошког института Српске академије наука — 283

SOMMAIRE

Djurdje Bošković Avant—propos — — — — — — — — — 3

I. Etudes

Dr. Miloje M. Vasić La céramique — dite Barbotine — — — — — — — 7
Dr. Miloje M. Vasić Le problème de la hache de bronze de Vinča (Das Problem der Bronzeaxt von Vinča) — — — — — — — — 11
Dr. Miloje M. Vasić Partie de l'Inventaire d'une tombe de Vinča (Part of the contents of a burial at Vinča) 15
Milutin V. Garašanin La civilisation tibiscine dans le Banat yougoslave — — — — 19
Milutin V. Garašanin Contributions à l'étude de la civilisation slave en Yougoslavie et au problème des origines de ses types caractéristiques — — — — — — 27
Djurdje Bošković Le problème du sanctuaire slave à Ptuj — — — — — 39
Dr. Lazar Mirković L'icône de la Vierge à l'église de Notre-Deme du cloch r à Split — — 47
Mirjana Ćorović-Ljubinković, Radivoje Ljubinković Donja Kamenica, l'église de la Vierge — — — — — 55
Djordje Sp. Radojičić Macaire, iconographe de Ljubostinja — — — — — 87

II. Relations et rapports

Dj. Bošković, I. Zdravković, M. Garašanin, J. Kovačević Reconnaisance archéologique dans la région d'Ovčar-Kablar et de celle de Požega (Serbie de l'Ouest) — — — — — — — — 91
Draga Garašanin Nouvelles stations archéologiques dans la vallée de la Save aux environs de Belgrade — — — — — — — — — — 109
Dr. Miodrag Grbić Gradište près de Kikinda — — — — — — 113
A. Deroko, Sv. Radojčić Les fouilles archéologiques de Carićin Grad en 1947 — — — 119
Dj. Mano-Zisi, D-r R. Marić, M. V. Garašanin Les fouilles d'Orašje (Rapport préliminaire sur les travaux en 1947) — 143
Aleksandar Deroko Les castels du „Limes" romain près de Kulič et de Ram — — — 169
A. Deroko, Sv. Radojčić Les restes archéologiques byzantins dans la région de Jablanica et de Pusta Reka 175
A. Deroko, I. Zdravković A propos d'une pierre avec inscription dans les ruines d'une église a Drenova 183
Djurdje Bošković Monuments médiévaux de la Serbie du Nord-Est — — — — 185
Ivan Zdravković Petrič—grad (Mala et Velika Kaleja) — — — — — 219
A. Deroko, I. Zdravković Les églises de Lepenac, Melentija et Stalać — — — — 223
Mirjana Ćorović-Ljubinković Les monastères de Jašunja — — — — — — 229
Zora Simić-Milovanović Les vestiges du monastère de Stjenik dans la montagne Jelica — — 237
Dragoljub Jovanović Fouilles exécutées en 1947 dans la forteresse basse de Belgrade — — 243

III. Aperçus et articles divers

L. Mirković — L'icône de la Vierge Hodigitria au monastère de Marko — 247
L. Mirković — Un médaillon pectoral — 247
L. Mirković — L'oeuf d'autruche à l'église — 248
L. Mirković — Grue peinte au-dessus du trône de l'archevêque au monastère de Krušedol — 249

IV. Critiques et notes bibliographiques

Ejnar Dyggve, Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon. — *(M. M. Vasić)* — 251
W. F. Volbach, Die Ikone der Apostelfürsten in St. Peter zu Rom. — *(M. Ćorović-Ljubinković)* — 253
Kurt Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens. — *(M. Garašanin)* — 255
V. Gordon Childe, The dawn of European civilisation. — *(M. Garašanin)* — 256
Archaeologiai ertesitö, Serie III, vol. VII-VIII-IX, 1946, 1947, 1948. — *(M. Garašanin)* — 258
Marton Roska, Die Sammlung Szofia von Torma in der Numismatisch-archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums. — *(M. Garašanin)* — 261
Slovenske dejini I, Slovensko v praveku. — *(M. Garašanin)* — 262
Paskonki и проучавания, Предисторически и старобековен отдел. — *(M. Garašanin)* — 262
Dorin Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. — *(M. Garašanin)* — 264
Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, I-1946, II-1947, III-1948. — *(M. Garašanin)* — 265
Historijski zbornik I, Zagreb 1948. — *(M. Garašanin)* — 265
Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, IX-X, 1941-1944; XI-XII, 1945-1947. — *(D. Garašanin)* 266
Eva Bonis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit. — *(D. Garašanin)* 268
Jan Filip, Praveké Československo. — *(M. Gr.)* — 269
Jan Filip, Dejinné počátky Českeho raje. — *(M. Gr.)* — 270
Jiří Neustupny, Pravek lidstva. — *(M. Gr.)* — 270
Юрий Неуступный, Пробитная история Лужицы. — *(M. Gr.)* — 270
Historica Slovaca V — Eisnerov sbornik. — *(M. Gr.)* — 271
Josip Korošec, Staroslovenska grobišča v Severni Sloveniji. — *(M. Gr.)* — 271
D. M Rabinson, Excavations at Olynthus, Part. XII. — *(M. Gr.)* — 271
Tadeusz Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczyznie Slowian. — *(M Grbić)* — 271
Историски гласник, Београд 1948-1949. — *(M. Gr.)* — 273
Slavia antiqua I, Poznan 1948. — *(M. Gr)* — 274
Др. Никола Вулић, Антички споменици наше земље. Трачки коњаник и друге иконе из старог века. — *(R. Marić)* 274
Dumbarton Oaks Papers № 3. — *(Dj. Mano-Zisi)* — 274
Кръсто Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. — *(Dj. Mano-Zisi)* — 276
Светозар Н. Радојчић, Улога антике у старом српском сликарству. — *(Dj. Mano-Zisi)* — 278
Димче Коцо, Климентовиот манастир св. Пантелејмона и раскопата при Имарет во Охрид. — *(Dj. Mano-Zisi)* 278
Ђурђе Бошковић, Основи средњевековне архитектуре. — *(A. D)* — 279
Ђурђе Бошковић, Средњевековна уметност у Србији и Македонији (црквена архитектура и скулптура). — *(A. D.)* — 280
Arhitektura, časopis za arhitekturu, urbanizam i primjenjenu umjetnost. — *(arh. I. Z.)* — 281
Музеји, часопис за музеолошко-конзерваторска питања. — *(Z. Simić-Milovanović)* — 281
Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја. — *(Z. Simić-Milovanović)* — 281
Милан Духаћ, Одржавање музејских предмета. — *(Z. Simić-Milovanović)* — 282

Plan général englobant le travail de l'Institut archéologique de l'Académie Serbe des Sciences 283